

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti
Kulturális
Alap

támogatásával jelent meg

124. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2011. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán Péter PhD, főlevéltáros, Csongrád Megyei Levéltár; *Balla Tibor* PhD, alezredes, a Bécsi Kriegsarchiv Mellett Működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője; *Farkas Katalin* PhD; *Germuska Pál* PhD, tudományos kutató, Hadtörténelmi Intézet, *Juhász Balázs Kincses Katalin Mária* kandidátus, felelős szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények; *Kiss Balázs* könyvtáros, Hadtörténelmi Könyvtár; *Makai Ágnes*; *Markó György* kandidátus, ny. ezredes, *Nagy L. István* PhD, múzeumigazgató; *Parádi József*; *Rosonczy Ildikó* szerkesztő, Magyar Napló; *Sallay Gergely* PhD, osztályvezető, Hadtörténelmi Múzeum; *Solymosi József* PhD, főlevéltáros, Hadtörténelmi Levéltár; *Somogyi Gréta* PhD, szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények; *Tóth Ferenc* PhD, főiskolai tanár, Nyugat-magyarországi Egyetem; *Tulipán Éva* PhD, tudományos kutató, Hadtörténelmi Intézet; *Veszprémy Márton* egyetemi hallgató, ELTE BTK

A tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Hausner Gábor
Felelős szerkesztő: Kincses Katalin Mária
Szerkesztő: Somogyi Gréta

Szerkesztő bizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kovács Vilmos, Lenkefi Ferenc, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail: hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka.
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2400,- Ft, negyedévre 600,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténelmi Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

ÁCS TIBOR KÖSZÖNTÉSE

Ács Tibor nyugállományú ezredes, hadtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem magántanára, a XIX. századi hadtörténet és hadtudomány-történet elismert művelője 2011-ben töltötte be 80. életévét. Öt évtizedes tudományos munkásságát, amelyet egyebek közt 16 könyv és több mint 300 közlemény fémjelez, a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 2004-ben Eötvös József Koszorúval, 2010 májusában pedig Akadémia Díjjal ismerte el.

Ács Tibor 1931. november 6-án született Budapesten. Pályája alakulását két alapvető élmény határozta meg: gyermekkorában édesanyja színes elbeszélései selmezbányai nagyapja aranybányászkodásáról, és egyik felmenője, Zsilla János 1848–1849-es szerepvállalásáról (1848 decemberében hallgatónak jelentkezett a Magyar Hadi Főtanodába), illetve korán felébredt rádiótechnika iránti érdeklődése. Rádiótechnikusi végzettséggel végül 1950-ben önként belépett a hadseregbe, szolgálatát a honi légvédelem rádiótechnikai csapatainál kezdte. Néhány év múltán azonban, a Petőfi Akadémián, érdeklődése a történelem, különösen 1848–1849, a forradalom és szabadságharc története felé fordult. Elvégezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem–könyvtár szakát, s lehetősége nyílt a pályamódosításra: 1963-ban a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián kezdett tanítani, majd a Hadtörténeti Intézetben hadtörténészi és szekcióvezetői, a Zrínyi Katonai Kiadóban irodalmi vezetői és igazgató-helyettesi, majd a Honvédelmi Minisztériumban Tudományos Tanácsa titkári beosztásában dolgozott. Eközben 1966-ban a bölcsészettudomány doktora, 1982-ben a hadtudomány kandidátusa lett, 1994-ben a hadtudomány doktora címet érte el.

Kutatásai középpontjában szinte a kezdetektől a XIX. század azon kiemelkedő személyiségeinek élete állt, akik kötődtek a hadsereghez, a hadügyhöz, és akiknek az élete tanulságul szolgálhat az utókor számára. A teljesség igénye nélkül sorolva fél évszázad munkásságának legfontosabb eredményeit, foglalkozott Széchenyivel, Kossuthal, Mécsáros Lázárral és Kiss Károllyal, Batthyány Lajos és Petőfi katonai pályafutásával. Úttörő szerepe volt a hazai hadtudomány, a katonai irodalom és sajtó fejlődéstörténetének, a Magyar Hadi Főtanoda történetének feltárásában. Könyvet írt egyebek között Széchenyi katonaeveiről (1994), Haza, hadügy, hadtudomány címmel (2001) a magyar hadügy és hadtudomány XIX–XX. századi történetéről, A reformkor hadikultúrájáról (2005). Bolyai János új arca – a hadi mérnök című, a világhírű magyar matematikus életének egy addig szinte ismeretlen oldalát feltáró, félezer oldalas monográfiája (2004) a hazai mellett jelentős nemzetközi figyelemben és elismerésben részesült, s a közelmúltban német nyelvű változata is napvilágot látott (János Bolyai an der Ingenieursakademie in Wien. Wien, 2007.)

Mindemellert Ács Tibor 1985 óta napjainkig a Magyar Tudományos Akadémia bizottságaiban, különböző egyetemeken és tudományos társaságokban elismerésre méltó érdemeket szerzett kiemelkedő tudományos szervezői munkásságával. 1990-ben alapítója volt a Magyar Hadtudományi Társaságnak, az ő kezdeményezésére alakult újjá 1994-ben az Akadémia IX. Osztálya kebelében a Hadtudományi Bizottság, amelynek titkára, majd 2002 és 2008 között elnöke is lett, tagja az Akadémia (II., Filozófiai és Történettudomá-

nyi Osztálya) Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságának, valamint közel ötven éve a Magyar Történelmi Társulatnak. Eredményes életművéért 1991-ben megkapta a Magyar Köztársaság Csillagrendjét, 2005-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjének katonai tagozatát.

Sokoldalú munkásságában fontos szerep jutott könyv- és lapkiadói tevékenységének. Egy évtizedig irodalmi vezetője és igazgató-helyettese volt a Zrínyi Katonai Kiadónak, és később, hivatásos pályája végén, főszerkesztője lett folyóiratunknak. Ács Tibor ezredest 1989. január 1-jével nevezték ki a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztőjévé, s innen helyezték nyugállományba 1991 májusában. E rövidnek tűnő két és fél év napjainkig tartó hatással volt a folyóirat tudományos tekintélyének, modernkori arculatának kialakulására. A kapcsolat közte és folyóiratunk között azóta sem szakadt meg, magas, szikár, számonkérően vigyázó alakja ma is gyakorta fölűnik szerkesztőségünkben.

Ács Tibort olvasóink a Hadtörténelmi Közlemények szerzőjeként is jól ismerhetik: első írása – egy könyvismertetés – még 1967-ben jelent meg lapjainkon, amit azóta több mint egy tucat fontos tanulmány, új adatokat feltáró közlemény követett, a legutóbbi kettő Petőfi katonáskodása és halála kapcsán épp ez évi számainkban, mintegy jelezve máig töretlen munkakedvét.

Egykori főszerkesztőnknek, barátunknak és kollégánknak életének e jeles évfordulóján szeretett folyóiratában is kívánunk jó egészséget, további alkotó éveket!

TANULMÁNYOK

R. VÁRKONYI ÁGNES

ESÉLYEK ÉS ALTERNATÍVÁK A SZATMÁRI BÉKETÁRGYALÁSON 1710–1711*

A szatmári békét a mohácsi vész és a trianoni katasztrófa nagyságrendjéhez csaknem hasonló jelentőségű eseménynek jellemezte Szekfű Gyula a *Magyar Történet* lapjain.¹ Lét-rejítte több mint egy évszázad óta foglalkoztatja behatóan a történettudományt és a közvéleményt. Jelentős magyar, valamint külföldi művek és termékeny szakmai viták különböző megközelítésből helyezték jobb megvilágításba, s tárták fel megoldásra váró területeit.² Ma is nyitott kérdés azonban, hogy milyen alternatívái voltak a szabadságharcot befejező békének. Volt-e rá esély, hogy Rákóczi kössön békét, és társaival együtt ne rekesszék ki őt abból, hogy ne legyenek bujdosók, ne minősítse őket hazaárulónak az országgyűlés, ne cseréljen gazdát több millió hold földbirtok, és ne lelki emigrációba húzódva, kettészakított történeti tudatban éljen 1711 után az ország. Választ keresve e súlyos, elméleti átgondolásokat és a források beható elemzését egyaránt megkívánó kérdésre, a szatmári békefolyamat egyik döntő fontosságú eseményén, a vajai tanácskozáson tekintünk át.

* Tanulmányom a Hadtörténeti Intézetben 2011. november 3-án „Az újrakezdés esélye” címmel rendezett konferencián elhangzott előadás kibővített változata, részlet a szatmári béke történetét feldolgozó nagyobb munkából, amely az OTKA NK 81948. számú támogatásával készül.

¹ Szekfű Gyula: A XVII. század. In: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet*. IV. k. Budapest, 1935. 317. o.

² A 2004-ig megjelent művek teljes bibliográfiáját lásd A Rákóczi-szabadságharc. (Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos.) Budapest, 2004. (Nemzet és emlékezet) Közülük a legfontosabbak: Szalay László: II. Rákóczi Ferenc bujdosása. I–II. Pest, 1864.; Horváth Mihály: Magyarország történelme. Hatodik kötet. Pest, 1872. 568–658. o.; Lukinich Imre: A szatmári békekötés története. In: Lukinich Imre: A szatmári béke története és okirattára. Budapest, 1925. 3–212. o. A Vaján, 1976-ban megrendezett emlékkonferenciára máig lezáratlan vitája már kitért a hagyományos keretektől: A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos ülés 1976. január 29–30. (Szerk. Molnár Máttyás.) Vaja–Nyíregyháza, 1976. (Esze Tamás, Balogh István, Gazdag István, R. Várkonyi Ágnes, Benda Kálmán, Köpeczi Béla, Heckenast Gusztáv, Bánkúti Imre, Nagy József Zsigmond, Dénes Iván Zoltán tanulmányaival.) R. Várkonyi Ágnes: „Ad pacem universalem”. (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről.) *Századok*, 114. (1980) 165–200. o.; Bánkúti Imre: A szatmári béke. Budapest, 1981. (Sorsdöntő történelmi napok 6.); Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Budapest, 1986.; Czigány István: Egy kiadatlan akadémikusi székfoglaló. Szekfű Gyula a szatmári békéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990) 3. sz. 140–149. o.; „...Kedves hazám boldogulása munkáját kezébe adom...” Történészek a szatmári békéről. A Szatmárnémetiben 2001. április 27-én megrendezett történészkonferencián elhangzott előadások szerkesztett változatai. (Szerk. Takács Péter.) Nyíregyháza, 2003. (Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Kovács Ágnes, Magyar András, Kovács Zoltán, Zachar József, Ulrich Attila, Német János, Kónya Péter, Fehér János, Ciobotea Dinica, Takács Péter, Tamás Edit, Mandula Tibor tanulmányai.) Kalmár János: III. Károly és Magyarország 1711-ben. *Levéltári Szemle*, 1989. 4. sz. 44–49. o.; Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Budapest, 1991.; *Uő*: Egy cselszövő diplomata. Klement János Mihály 1689–1720. Budapest, 2002.; Gebei Sándor: I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc fejedelem 1707. évi varsói szerződésének utóélete. In: II. Rákóczi Ferenc az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára. (Szerk. Tamás Edit.) Sárospatak, 2008. 98–119. o.; Mezey Barna: „Öszve-szövetkezett Szövetségünknek kötele.” A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest, 2009.

A Szabolcs vármegyei k is faluban, Vaján, Vay Ádám udvari főkapitány kastélyában II. Rákóczi Ferenc fejedelem és gróf Pálffy János tábornagy között lezajlott diskurzus alig kapott említést a szatmári békével foglalkozó művekben. A XIX. század óta uralkodó sztereotípiák: a végsőkig harcolni akaró, illúziókat kergető Rákóczi, vele szemben a reálpolitikus Károlyi és Pálffy képzetei elfedték a tanácskozás nemzetközi hátterét, a Vajára vezető utat, és homályban hagyták következményeit is. Targyszerű ismeretek közlésén kívül szeretném, ha a történeti folyamat alternatíváit is megvilágítaná előttünk a kor békekötési kultúrájának rendszerében, ismert és az eddig ismeretlen források alapján a vajai tanácskozás vázlatos rekonstrukciója.³

Európai érdek

1711. január 31-én, amikor II. Rákóczi Ferenc kíséretével megérkezett Vajára, hogy tárgyaljon Pálffy János gróffal, a magyarországi császári csapatok főparancsnokával, Francis Palmes, Anglia bécsi követe elemzését írt a magyarországi helyzetről, és tájékoztatta St. John Bolingbroke miniszterelnököt, hogy Raby berlini angol követ útján megkapta a magyarok békekötési feltételeit, és bemutatta azt néhány miniszternek.⁴ A magyarországi háború befejezését az angol politika nemcsak mint a spanyol örökösödési küzdelemben számba veendő fejleményt kísérte figyelemmel, hanem kezdeményezte, majd mindvégig segítette a béketárgyalásokat.

Rákóczi 1710. augusztus 19-én Szerencsről kiadott pátensében közölte, hogy bár eddigi kísérleteik a béketárgyalások megkezdésére megtörték a bécsi udvar szándékán, most angol, holland és orosz közvetítéssel megkezdik azokat.⁵ A döntést alaposan előké-

³ Az ismert forráskiadványok közül: *Fiedler, Jozef*: Aktenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. II. (Fontes Rerum Austriacarum, II. Diplomataria, 17.) Wien, 1858.; *Pulay János*: A szatmári békekesség. In: Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. (Kiad. Szalay László.) (Magyar Történelmi Emlékek IV–V. k.) Pest, 1865. II. k. 191–506. o. (Második kiadását sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, a jegyzeteket és mutatókat *Mészáros Kálmán* közreműködésével összeállította *Bánkúti Imre*. Budapest, 2007. Tanulmányunkban Szalay kiadását használjuk.) II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. (Közli *Thaly Kálmán*.) Archivum Rákócziánium. (A továbbiakban: AR) I/I. Budapest, 1873.; Angol diplomatai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. (Angol levéltárakból közli *Simonyi Ernő*.) AR II/II. Budapest, 1873.; *Lukinich Imre*: A szatmári béke okirattára. (A továbbiakban: *Lukinich*: Okirattár.) In: *Lukinich*: A szatmári béke története. i. m. 213–605. o.; II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708–1711. In: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. (Kiadja *Lukinich Imre*.) AR I/XII. Budapest, 1935. 316–584. o.; Dokumentumok a szatmári béke történetéhez. (Kiadja *Bánkúti Imre*.) Budapest, 1991. (A továbbiakban: *Bánkúti*: Dokumentumok.) Továbbá a MOL Rákóczi szabadságharc levéltára, a Károlyi család levéltára, az MTA Kézirattára, a bécsi National Bibliothek Handschriftensammlung, az Österreichische Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA) Hungarica, a London Public Record Office anyagán kívül építettünk Károlyi Sándornak gróf Ebergényi Lászlóhoz írott leveleire. A mintegy 120 levélből 20 a szatmári béketárgyalások idején keletkezett, és most kerül először felhasználásra a szatmári békével foglalkozó tanulmányban. A levelezés lelőhelye: ÖStA Csáky levéltár. Ugyancsak meghatározók Pálffy János levelei gróf Csáky Imréhez. Uo.

⁴ Angol diplomatai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. (Angol levéltárakból közli *Simonyi Ernő*.) AR II/III. Budapest, 1877. 477–479. o. Kovács Zoltán Anglia befolyását vizsgálva Rákóczi 1710–1711 közötti törekvései szempontjából, azt nem látja jelentősnek. Sokat levon értékes gondolatai súlyából, hogy a hagyományos megközelítésben, szűken a katonai segítség szempontjából vizsgálja a kérdést. *Kovács Zoltán*: Külpolitikai esélyek a Rákóczi szabadságharc utolsó éveiben. In: „...Kedves hazám boldogulása...” i. m. 45–55. o.

⁵ MOL G 19 A Rákóczi-szabadságharc lt. Fejedelmi Kancellária. 3. e. fol. 153.; OSZK Kt. Fol. Hung. 389. Fasc. 14. fol.42., másolatban MTAK Kt. Tört. Ivrét 48 187–190.; Zemplén vármegyei levéltár Fasc. 0219. No. 280.

szítették. Nyilvánvaló volt, hogy a Magyar Konföderáció alig 25 ezer főnyi, rosszul ellátott és hiányosan felfegyverzett katonasága nem mérkőzhet a Habsburg uralkodó Magyarországon és Erdélyben szétszórtan elhelyezett, összesen mintegy 50 ezer főnyi reguláris haderejével. A magyarországi háború kimenetele katonailag már Höchstädt-Blenheimnél, a franciák döntő vereségével eldőlt, s a kialakult törékeny egyensúlyi helyzet Trencsény alatt végleg felborult, a romhányi csatavesztés pedig bizonyossá tette, hogy már lengyel és svéd segédcsapatokkal sem tudják a gazdaságilag kimerült országban a Magyar Konföderáció területeit fenntartani.⁶ Hadászatiilag a háború elveszett. Viszont Rákóczi írásából és a Magyar Konföderáció vezérkarának véleményeiből egyértelmű, hogy a háború kezdetétől fogva a békét akarták megnyerni. Ez azt jelentette, hogy a békemegállapodással kívánták átmenteni a szabadságharc eredményeit. Tárgyalások kisebb-nagyobb megszakításokkal 1704-től folytak, s Anglia és Hollandia egyre inkább szorgalmazta, hogy a Magyar Konföderáció több igényét érvényesítve hallgassanak el a fegyverek a Duna tájon. Szövetségesük, a Habsburg Birodalom haderejéből 20-30 ezer főnyi katonaságot lekötött a magyarországi hadszíntér.⁷ A magyar protestánsokban hitestvéreiket tartották számon, s a császárnak nyújtott kölcsöneik fedezetéhez, a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség rézbányáinak jövedelméhez is mihamarább szerettek volna hozzájutni az angol és a holland bankok.

A hágai (1710), majd a gertruydenbergi (1710) konferenciák⁸ jelezték, hogy Európa kimerült a hosszú háborúban, és megkezdte előkészületeit a békekötésre. Elérkezett az idő, amire Rákóczi Ferenc Bercsényi Miklós gróffal már a lengyelországi szervezkedés idején készült, majd a spanyol Habsburg hatalom örökségéért, valójában az európai hatalmi egyensúly megteremtéséért folyó küzdelemben kapcsolódó szabadságharc éveiben többször is megerősített, hogy a magyarországi háborút az univerzális békébe foglalva kívánják befejezni. Jelentős eredménynek, legutóbbi megfogalmazásban csodának is tekinthető,⁹ hogy a Magyar Konföderáció nyolc évig fenntartotta hatalmát a korabeli Európa legjelentősebb hadereje, a Habsburg Birodalom hadserege ellenében. Súlyos nehézségek között, de kitartottak a spanyol örökösödési háború lezárásának küszöbéig.

1709-től Rákóczi diplomáciája rendkívül intenzíven dolgozott azon, hogy a Magyar Konföderáció állami megállapodással, nemzetközi közvetítéssel és garanciával fejezhesse be a háborút. A gertruydenbergi konferencia idején az európai egyensúly és a török veszély hangsúlyozásával sikerült az addigiaknál még erőteljesebben Magyarországra és Erdélyre fordítani a tengeri hatalmak figyelmét, aminek eredményeként elérték, hogy az angol és a holland politika európai érdekek tekintete, hogy a spanyol örökösödési háborút lezáró általános rendezést a Habsburg–magyar békével kezdjék meg.

⁶ Kovács Ágnes: A szabadságharc gazdasági helyzete a szabadságharc második felében; *Magyar András: A Rákóczi-szabadságharc politikai és katonai problémái 1710–1711-ben.* Mindkettő: „...Kedves hazám boldogulása...” i. m. 27–45. o.

⁷ Szellemes megállapítás, hogy a béketárgyalások „1711. április végéig, a szatmári békeegyezségig tartottak”. *Czigány István: Háború a háborúban.* In: *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról.* (Szerk. *Uő.*) Budapest, 2002. 153. o.

⁸ *R. Várkonyi: „Ad pacem universalem”.* i. m. és *The Treaties of the War of the Spanish Succession. An Historical and Critical Dictionary.* (Edited by *Linda Frey* and *Marsha Frey.*) Greenwood, 1991. 181–183. o.

⁹ Hermann Róbert elnöki megnyitója a Hadtörténeti Intézetben a szatmári béke 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencián 2011. november 3-án.

Rákóczi Szerencsről augusztus 26-án és 30-án keltezett leveleiben jelentette be a holland rendeknek, Anna angol királynőnek és a porosz királynak, hogy békét kívánnak kötni, egyúttal kérte támogatásukat.¹⁰ Írásai tanúsítják, hogy ragaszkodott a korabeli európai békekötési szokásokhoz, és alaposan ismerte a magyar történeti előzményeket. A holland rendeket emlékeztette, hogy a magyarok s az ő elődei, az erdélyi fejedelmek annakidején támogatták szabadságtörekvéseiket a Habsburg uralommal szemben. S annyi dicsőséget nyerve Európa szabadságának fenntartásában, most ők, az Egyesült Tartományok nyújtsanak segítséget nekik. Különösen Anna angol királynőnek küldött terjedelmes, szép levelében fejezte ki Rákóczi a diplomácia bonyolult nyelvezetén, hogy milyen elvi és gyakorlati megfontolások alapján kíván békét kötni, kérve Anglia mediációját és garanciáját.

Úgy szólítja meg a Királyi Felsőtestet, mint a leigázott népek támogatóját, akinek csapatai rengeteg véráldozatot hoztak, hogy megőrizték Európa szabadságát. Elvállalta, hogy siettesse a békét, mert Anglia bizonyára felismerte ügyük igazságát. Felidézi Rákóczi, hogy a Felsőtest Királynő eddig már elfogadta érdekükben a mediációt, és kéri biztosítsa, vagyis garantálja a továbbiakban is. Még kezükben a fegyver, de a császár miniszterei azt kívánják, hogy méltányos és elfogadható béke nélkül tegyék le azt, és fogadják el látatlanban, amit majd a pozsonyi országgyűlés határoz róluk. Nem kérnek sem katonai támogatást, sem azt, hogy – és ez nagyon lényeges – ügyük felkarolása miatt a súlyos háborút meghosszabbítsák. Azt óhajtják, hogy biztosítsa, ami törvényeik szerint megilleti őket. Utal a múltra, több évszázad sorscsapásaira, melyek régen leverték dicső nemzetét, és hivatkozik a jövőre, hogy részesülhessenek a Nagyságos Királynő boldog országában lobogó fáklya, a szabadság fényéből.¹¹

Anglia megértéssel fogadta Rákóczi szándékát. A királynő uralkodói átiratban kérte szövetségesét, I. József császárt, kezdjen tárgyalásokat a magyarokkal, hogy a közösen viselt háborút a közjót szolgáló békével fejezhessék be.¹² Lord Bolingbroke, a Whig kormányt váltó Tory kormány minisztere, aki erőteljesen szorgalmazza majd a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti békét is, 1710. szeptember 26-án utasította Palmes bécsi követét, hogy a királynő és a parlament szándékából kezdjék meg a közvetítést, mert Rákóczi fegyverszünetet akar kötni, s a neves diplomatát, Charles Peterborough lordot küldik mediátornak Bécsbe.¹³

I. József és kormánya 1709-től következetesen elzárkózott Rákóczi békekötési kezdeményezéseitől, és mindent elkövetett, hogy fegyveres erővel, a résztvevők birtokait és tisztségeit híveire átruházva, majd amnesztiával, mint az uralkodó és alattvalói belső ügyét zárják le a magyarországi háborút. Az 1710. szeptemberi döntések azonban egyértelműen kifejezik, hogy a Habsburg udvarban az angol politika hatására fordulat következett be.

¹⁰ Fiedler i. m. II. 122–128. o. Vö. R. Várkonyi: „Ad pacem universalem”. i. m.

¹¹ Pray Georg: Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars tertia. Posonii, 1806. 168. levél, 525–530. o. Az eredeti francia levelet Kisé Cseh Éva fordításában tanulmányunk függelékben közöljük.

¹² Anna angol királynő I. József császárnak és magyar királynak a békekötés megkezdése érdekében. Kensington, 1710. szept. 5. AR II/III. 456–458. o.

¹³ AR II/III. 460. o.; Angyal Dávid: Az erdélyi fejedelemség érintkezése Angliával. Budapest, 1902. 170. skk. o.; Frey, Linda and Marsha: The Treaties of the War of the Spanish Succession. i. m. 395–397. o.; Fieldhouse, H. N.: A Note on the Negotiation for the Peace of Utrecht. *American Historical Review*, 40. (1935) 274–278. o.

Kinevezték Karl Locher von Lindenheim grófot, a Savoyai Jenő herceg körül tömörülő csoport jelentős személyiségét, a Haditanács tagját a magyar ügyek referensének. Leváltották a magyarországi császári csapatok főparancsnokságáról Siegbert Heister grófot, s a Haditanács rendelkezése értelmében azonnal át kellett adnia a hadipénztárt, a hadi-irodát a törzssel az új főparancsnoknak, gróf Pálffy János tábornagnak.

Pálffy 1710. szeptember 27-én keltezett haditanácsi leiratban kapta meg a magyarországi császári csapatok főparancsnoki kinevezését. A kormányzat elszántságát a háború mielőbbi lezárására egyértelműen kifejezte, hogy célzatosan magyar tábornagy és horvát bán, a Magyar Királyság harmadik rendi főméltósága személyét emelték kulcspozícióba. I. József császár szóban a következőkkel utasította főparancsnokát, Pálffy Jánost: „magyarként tegyen megbékélési kísérletet.”¹⁴ Károlyi Sándor generálist és szenátort pedig – amint a *Memoires* lapjain írja – Rákóczi bízta meg, hogy lépjen összekötetésbe az új császári főparancsnokkal, írjon levelet a kapcsolat felvételére Pálffynak.

Pulay János, a főparancsnok titkára később a szatmári békességről úgy állította össze dokumentumait, mintha a megállapodás kizárólag Pálffy János és Károlyi Sándor közös magánakciója lett volna.¹⁵ Logikai rendjéből azonban kilép, amikor megállapítja, hogy a tárgyalásokat Rákóczi kezdte: „Fejedelem Rákóczi Ferencnek [...] a megbékélésre igaz kedve volt”, kivált amint Pálffy kinevezéséről értesült, és „gróf Károlyi Sándor uramnak [...] meghagyta volt, menne személye szerint [...] commandírozó főgenerális Pálffy János uramhoz s bővebben beszélgetne parolára öxcelelnciájával.”¹⁶ „Parolára” beszélgetni nem más, mint a kapcsolatfelvétel, a békesség traktájához vezető első lépés.

Rákóczi, az angol politika és a Casa Austriaca 1710 szeptemberében tehát egybehangzó megállapításra jutott, miszerint be kell fejezni a háborút. Ezzel elindult a békekötés hosszú folyamata, kialakult állomásaival. A kor béketárgyalásainak ugyanis megvolt a kialakult forgatókönyve, koreográfiája, struktúrája. A hosszú háborúkat lezáró békefolyamatot elméletben és gyakorlatban is meghatározott szokásrend szabályozta. Hugo Grotius az antik szerzők seregét vonultatja fel, hogy a néhány órás vagy napos fegyvernyugvástól a rövidebb-hosszabb fegyverszünetig a megegyezési folyamat traktához, tárgyaláshoz vezető szabályait megállapítsa. Az első: a kapcsolatfelvétel parolára, vagyis az álláspontok kölcsönös megismerése, kitapogatása valamilyen, rendszerint a bizalmat jelző fogolycsere ürügyével. Ezután következik a fegyvernyugvás és a fegyverszünet. Majd megkezdik a traktát, vagyis a konkrét tárgyalást. Eszerint a vajai tanácskozás nem egyéni ötletként jött létre, hanem szabályos folyamatba illeszthető program volt.

¹⁴ Lukinich: A szatmári béke története. i. m. 12–13. o. Új bécsi levéltári kutatások alapján: Zachar József: A szatmári béke bécsi szorgalmazója, gróf Pálffy János tábornagy. In: „... Kedves hazám boldogulása...” i. m. 203. o.

¹⁵ Pulay munkájának hitelességét több történész vitatta, mások becsületes munkának tekintették. „Sugalmazott, helyenként hiányos és színező munka” – írta róla Kosáry. Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Budapest, 1951. 470. o. A magyar történetírásban Pulay művének megtevesztő hatását A szatmári béke a magyar történetírásban című, Vaján, 2011-ben elhangzott előadásomban fejtettem ki. Megjelenés alatt.

¹⁶ Pulay: A szatmári békesség. i. m. 197. o. Bánkúti szerint Pulay megjegyzése 1706-ra vonatkozik. Pulay 2007. 51. o., 1. jegyzet. Ennek egyértelműen ellentmond, hogy Pulay az állítást Pálffy kinevezéséhez köti, továbbá, hogy a béketárgyalást Rákóczi kezdeményezte.

Kapcsolat

A Casa Austriaca felfogása a „megbékélésről” merőben különbözött attól, ahogy a Magyar Konföderáció fejedelme kívánta megvalósítani az ország nyugalalmát. I. József császár amnesztiával, egyénileg megkegyelmezve a „kurucság”, a „pártosok”, a „fegyverviselők” seregének, Rákóczi, Bercsényi, Károlyi híveinek, próbálta visszatéríteni a király hűségére az országot. Bécsben vitathatatlan katonai sikereik biztonságával számítottak rá, hogy a háborút egyénileg adományozott amnesztiával hamarosan befejezik.

Ezzel szemben Rákóczi állami intézményükkel, a Konföderációval, a nemzet közösségével kívánta, hogy békét kössenek, mert csak így tartotta átmenthetőnek a szabadságharc vívmányait, az állami önrendelkezést, a vallásszabadságot, a katonaságot, a közhatalmi jobbagyvédelmet. Csak a Konföderáció nevében tárgyalva számíthattak külső hatalmak mediációjára és garanciájára. Közvetítés és garancia nem számított különleges igénynek, jelentős magyar hagyományokra építhetett. 1706-ban I. József elfogadta Anglia és Hollandia közvetítését, és elismerte a fegyvert fogott Magyarország intézményes közösségét. Ragaszkodott az intézményes békéhez a Konföderáció Szenatusa, katonai vezérkara és a hadsereg egy része is. Sőt, az uralkodó által összehívott 1708. évi pozsonyi rendi országgyűlés ugyancsak bevette a királynak címzett előterjesztésébe.

A külső hatalmak közvetítésével megkötött és garanciákkal biztosított béke Európában a háború lezárásának általános, elméletileg megkövetelt, a gyakorlatban érvényesített eljárása volt.¹⁷ A világ csak a XIX., majd főleg a XX. században tért át a szankcionális békeeljárásra, az úgynevezett békediktátumokra. A vesztfáliai békével legalizált módszerrel a veszteseket sem akarták megbüntetni, hanem életheletőségük maximális biztosításával vélték, hogy az újabb háborúkat elkerülhetik.

A békekötés előtt természetesen a szembenálló felek igyekeztek minél nagyobb területet nyerni, hogy a lehető legkedvezőbb pozícióból tárgyaljanak. A hainburgi haditanács értelmében Pálffy sikerrel hatolt előre kelet felé... Rákóczi viszont védekező harcra szorult. Hatékony védelemre azonban egyre kevesebb lehetősége kínálkozott az általános katonai helyzet, a csak novemberben csituló pestis miatt, és azért is, mert a béketárgyalásokat bejelentő, augusztus 19-én keltezett pátensének hatására a csapatokból sokan haza oszlottak. November 3-án Rákóczi tanácskozássra Munkácsra rendelte Károlyit, Vay Ádámot és Esterházy Antal tábornokot. Védelmi rendelkezéseket hoztak, a Szenatust a magyar határ közelébe, Lengyelországba helyezték át, Károlyi pedig parancsot kapott, hogy menjen Pálffyhoz a kapcsolatot felvenni „a rabok szabadulása praetextusa alatt”.¹⁸ A tervet, hogy Károlyi felkeresse a császári főparancsnokot, Pálffy levele hiúsította meg.

A főparancsnok november 14-én és 17-én Károlyihoz írott, sokszor idézett levelei egyértelműen kifejezik, hogy az ízig-vérig katona Pálffy gondolkozását és politikai cselekedeteit „a császári fegyveres szolgálat határozta meg”.¹⁹ A háború befejezésére két utat látott: személyes amnesztiát vagy a fegyveres győzelmet. Leveleinek első sorai udvariassági bevezetőnek is tűnhetnek, ha nem lenne benne két sértő tényező: az egyik,

¹⁷ *Bibó István*: A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1990. IV. k. 5–51. o.

¹⁸ II. Rákóczi Ferenc Károlyi Sándornak, Munkács, 1710. november 23. AR I/XII. 548–549. o.

¹⁹ *Zachar*: A szatmári béke bécsi szorgalmazója. i. m. 38. o.

hogy mindazt, ami nyolc éven át Károlyi szerepével együtt történt, megtévesztő ígéreteknek és hamis hírek, hitegetések hatásának tulajdonítja. A másik: Károlyit titkos átállásra szólítja fel: „mint jó politikusként dolmányára ingének titkait nem tudja.” Ezután következik a hivatalos közlés: „Adom ezért értésére Kegyelmednek, hogy Császár és Koronás Király Kegyelmes Uruntól ő Felségitül mint hazafia Plenipotentiarius Commandírozó Generális Felt Mareschallá tétettem.” Küldje Károlyi meghitt emberét hozzá „titkosan [...] ha annak is olyan plenipotentiája léssen mint nekem [...] Avval beszélhetek, de ore ad os [szemtől szemben] és mindent végezhetek.” De ez a tárgyalásokra lehetőséget adó rész is tele van Károlyi titkos átállásra csábítással: „térjen meg felkent királyához, Kegyelmes Urunkhoz ő Felségihez. Becsületi meglészen, jószági s úri hivaolo [sic!] tisztei megmaradnak, valamelyek ez előtt valának...”, sőt, új hivatalokat is kaphat. A levél két szokásos formulával zárul, tartalmát megerősíti: „Bona et christiana fide et cavaleria parola offerálo.” Szankciókat helyez kilátásba, és gyors választ vár.²⁰

Képtelen és bonyolult feladatra kapott ajánlatot Károlyi generális: hivatalosan vegye fel a kapcsolatot, de úgy hogy titokban álljon át a császár hűségére. Ezt nem vállalta, s a levelet bemutatta Rákóczinak. A fejedelem a tárgyalások megkezdésének értelmezte Pálffy levelét, és úgy döntött, hogy ezek után már nem Károlyinak kell tájékozódás céljából a császári főparancsnokot felkeresnie, hanem megkezdhetik közvetítő útján a vélemények, álláspontok cseréjét. Pálffy csábítása még árnyékot sem vetett feltétlen bizalmára: a tárgyalások levezénylésével Károlyit bizta meg. Közvetítőnek Rákóczi „neutrális személyt”, Komáromi Csipkés György Bihar vármegyei alispánt, debreceni bírót választotta.²¹

Komáromi már előzőleg kapcsolatba került a császári főparancsnokkal, mert az megszorulván, katonaságának ellátására Debrecenből 50 000 forintot követelt. A debreceni főbíró Károlyihoz fordult, hogy 20 000 forint, majd 10 000 forint kölcsönrel segítse ki a várost. Baranyai Mihály debreceni harmincados ezt a követelt összeget adta át, ezért járt a császári főparancsnoknál.

A debreceni bíró egész iratcsomóval érkezett meg december közepén a főgenerális pesti támaszpontjára. Átadta Károlyi december 9-én Kisvárdán keltezett válaszlevelét, amelyben sértő kijelentéseivel együtt a főparancsnok ajánlatát is öntudatosan visszautasította. Megállapítja, hogy az ország súlyos helyzetben van, de még nincs végveszélyben „szomorúan keserzem igaz Magyarorságnak és ezen Magyar Hazának Istennek Kegyelmen lebegő *de még el nem merült szerencséjén* [Károlyi aláhúzása]”. Köszöni Pálffy ajánlatát „De mivel egész Nemzetséges igaz ügy mellé való állásomnak nem mások kecsgetető és hitegető biztatása az fundamentuma, [...] maga bölcs ítéletére hagyom Excelenciádnak, miként lehessen *Hitemnek* [Károlyi aláhúzása] és igaz hazafiságnak megsértődésével ezen Isten Kegyelmeiből felvett igaz üggyől való elválásomra magamot resolválnom. Jól tudván azt, hogy azon álhatatlansággal ottan is nem becsületet, sem érdemet, hanem inkább ítéletét vennék magamra, és az én csendességemmel Nemzetem-

²⁰ MOL P 396 I. Ser. I. Irreg. 1710. nov. és Ser. V. 1. csomag. Kiadása: *Bánkúti: Dokumentumok*. 13. o. Pulay változata: „valamint a közönséges jó folytatásának dolmányára a belsőbb ruhának titkát nem tudja”, „jőjön vissza felkent királyának szárnyai alá, jószága és méltósága valamint ennek előtte meglészen [...] keresztény hitemre és kavalléri parolámra assecuro.” *Pulay: A szatmári békeség*. 196–201. o. Újra kiadta: *Bánkúti: Dokumentumok*. 13–15. o. A levelet nem lehet a régi gyakorlatnak megfelelően egyszerű „csábító levélnek” minősíteni.

²¹ Vö. *Esze Tamás: A szatmári béke történelmi előzményei*. In: *Vitás kérdések*. i. m. 5–15. o.

nek semmi Consolatiojat [vigasztalását] nem remélhetném, sőt keserves szenvedését szomorúan szemlélném. Azért inkább, hogy Nemzetséges ügghöz való kötelességemből egész Nemzetemnek szolgálhassak, s annak kívánt Consolatióját el is érhessem, assecurálom Excellentiadat, hogy valamiben az én csekély tehetségem engedj, Istennek vezérlése által tractaltathatandó Békességének meghozdításában és munkálkodásában fáradozni megh nem szünöm.” Meggyőződése, hogy senki, a császár és miniszterei sem gyönyörködnek a keresztények vérontásában, és az ország megcsendesítését kívánják. Erre, mint Istenéhez, császárához, „Nemzetéhez és Hazájához vér s természet szerint való szeretetére kérem és kényszerítem Excellentiadat”. Végül a rabok kiszabadításáról szükséges megállapodását kérve zárja levelét.²²

Ha egyedül csak Károlyi levelét kapja meg Pálffy, akkor sem tekinthette volna meghódolási szándéknak, mint ahogy gróf Wratislaw kancellárnak jelentette, feltehetően eredményes működésének eltúlzott bizonyosságaként.²³ De hogy Károlyi levele semmi többet, mint a Pálffy részéről felajánlott átállást elutasítva, a hivatalos tárgyalás álláspontját fejezte ki, ezt a Komáromival küldött másik írás ugyancsak bizonyította.

Az egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedése címmel fennmaradt irat szövegszerűen minden bizonnyal, szellemében pedig bizonyosan Rákóczi műve. Elszánta, hogy békét köt. 1710 októberében, miután Bolingbroke miniszter ismét utasította bécsi követét, hogy jelezze, a felkelők (*Malcontents*) fegyverszünetet akarnak kötni, Rákóczi újra elküldte diplomatáját Londonba, tudatva, hogy minden török ajánlatot visszautasított, és ismét bejelentette igényét, hogy a Konföderációt foglalják be majd az egyetemes béketárgyalásokba.²⁴ Írásáról beszélt és közölte, hogy csatolja ahhoz a rövid instrukcióhoz, amelyet már november 29-én, egy szombati napon közölt Károlyival a Pálffyhoz küldendő követségről. „Az mely írásról beszélgettünk, azt ime includálom. Jó lesz ezzel megindítani az dolgot [Pálffyval], ösztönt adni többre s megolvasni azelőtt, a ki viszi. Congratuláljon dignitásának, köszönje fenntartott barátságát annak rendi szerint, traktálandó békesség előmozdítására offerálja fáradságát, melyre Kegyelmed is exhortálja ütet.”²⁵

Az Elmélkedés szövegén érződik a magabiztosság. Néhány részletében megegyezik Károlyi levelével. Pulay beillesztette dokumentumai közé, a tartalmi érveken kívül ez is bizonyítja, hogy az írás a tárgyalások megindítására készült és Pálffynak szólt.²⁶ A hosszú írás a háborút befejező megállapodásnak megnyugtató módját fejtí ki. Bevezetőjében hangsúlyosan jelenik meg az a Rákóczinál másutt is feltűnő gondolat, hogy a Habsburg Bi-

²² Az eredeti saját kezű levelet idézzük: MOL P 396 Károlyi család lt. No. 11369. Pulay tartalmi változtatásokkal közölte. Nem lehet tudni, hogy a magyarról latinra, majd a latinról magyarra fordítás közben mennyiben változott a szöveg. Viszont a lényeges eltérések Pulay művének koncepcionális változtatására utalnak.

²³ *Lukinich*: A szatmári béke története. i. m. 26. o. Helyesen állapította meg legutóbb Gebei Sándor, hogy Pálffy átállást szorgalmazó, de főparancsnoki megbízását bejelentő leveléről Rákóczi és Károlyi közösen állapították meg, hogy tárgyalási lehetőséget rejt magában. *Gebei Sándor*: A Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 2009. 99. o.

²⁴ *Fiedler* II. 123–134. o.; AR II/III. 460–461. o. Vö. *Angyal*: Erdély politikai érintkezése Angliával. i. m. 173. o.

²⁵ Közli *Szalay*: II. Rákóczi Ferenc bujdosása. i. m. I. k. 19. o.

²⁶ Fogalmazványát Thaly Kálmán adta ki a vörösvári levéltárból: AR I/III. 198–202. o. *Pulay*: A szatmári békesség. i. m. 209–217. o.

rodalom soha nem érhetne el, hogy fegyverrel meghódított tartományává tegye az országot, mert a Királyság főméltóság viselői, a világi és egyházi főrendek többségével mindvégig a király hűségén voltak. Ily módon nem követelheti „ez hazát úgy, mint fegyverrel nyert országot”. Majd a kor értékrendjének megfelelően hangsúlyozza, hogy az isteni irányítás mellett a racionális cselekvés is elengedhetetlen. Segítségét nyújtja, de „az igaz hazafiak munkálkodását is megkívánja” az Isten. Elérték, hogy külső hatalmak támogatása nélkül a nemzet minden addiginál közelebb jutott, hogy szabadságát elnyerje. Bár „láttatik hanyatlani is sorsa, meghűlvén reménysége”, boldogulásukra nyílt mód azzal, hogy „ellenségünk fegyverének kormányzását magyar kezébe adta...” S a kulcsmondat: „vizsgáljuk meg: miként lehetne ezen nemzetnek ügyét állandó boldogulásunknak és nyugodalmunknak csendes partjára hoznunk.” Vagyis hogyan lehetne nem csupán békét, hanem valóban az ország érdekét szolgáló, megnyugtató békét kötni. Múltbeli példákat elsorolva, amikor a megállapodásokat nem tartották be, több megoldást vázol fel. Azt senki nem kívánhatja, hogy a hadakozás fegyverrel vagy a hadakozók elméjének csábításával érjen véget. Ha „solennis békével”, vagyis a bevett békekötési szertartás szerinti, ünnepélyes békével nem sikerül megegyezniük, akkor kívárván, hogy idegen pártfogók által fejezzék be a háborút, vagy az univerzális békéig, vagy a beteges császár haláláig húzzák el a hadakozást.

Több megegyezési változatot is vázolt az *Elmélkedés*, méltóan a kor politikai gyakorlatához, az ésszerű kompromisszumra kész jó politika követelménye szerint. Néhány gondolata Rákóczi későbbi, a hatalomról való elmélkedésében kifejtett nézeteket előlegezi. Végezetül: nem kívánja az *Elmélkedés* írója, hogy veszedelembé sodorja vagy árulásra ösztönözze azt a személyt „kinek oly nagy dologra emelésében gyönyörködhetik a magyar nemzet”. Az egyértelműen Pálffyhoz szóló írást áthatja az ellenfelet megbecsülő diplomáciai udvariasság, zárásaiban pedig a jövőre hivatkozik.

Ezek mellett Komáromi magával vitt egy instrukciót arról, hogy mit válaszolhat Pálffy kérdéseire. Pulay *Instructio* címmel közölte. Ezzel szemben a Károlyi sajátkezű írásában fennmaradt példány *Memoriale* címmel ettől néhány fontos részben lényegesen eltér.²⁷ Mivel a *Memoriale* előlegezi a vajai tárgyaláson elhangzottakat is, világosan kifejti Károlyi álláspontját, ezt a példányt tekintjük autentikusnak.

Ha a generális aziránt érdeklődik, hogy Károlyi „miként gondolkodik felőle, hogy lehetne az békességhez reménkedni, annak tractálását megmozdítani” így feleljen: „Nem kétlem, jól constál ő Excellentiája előtt, miként resolvált legyen Felséges Urunk Urbich uram által, hogy legyen publica dieta pacificationis, melyre Felséges Urunk megengedi az egész vármegyéknek oda való meneteleket s részünkről 2 deputatusok admittáltassanak, tractáltassék és végződjék ottan, s az alatt legyenek az dolgok sub armistitium in statu quo mostan vadnak most is ez szerént indulhatnék.” A császár hajlandóságáról „Felséges Urunknak semmi kétsége nincsen”, de a miniszterek mást döntöttek. Eszerint: „az Felséges Fejedelem kérjen maga és a Conföderatio neve alatt egy grationalist [kegyelem levelet], és kötelezze magát arra, amit majd a pozsonyi országgyűlés végez róla”. Erre a felelet: elfogadhatatlan.

²⁷ Memoriale. Károlyi saját kezű kézírata: MOL P 396 Károlyi család lt. Ap 1. AcRa Series V. 1. cs. Kiadva a kéziratból: *Bánkúti*: Dokumentumok. 24–25. o. Pulay *Instructio* címmel eltérő szöveggel. Például: „szét-szóródnának, várakoznának, s hazájokért, özvegyekért, árvákért a fegyverfogásra készek lesznek.” Pulaynál: „erőségekben széllyel szorulván”. *Pulay*: A szatmári békesség. i. m. 205–208. o.

Ha katonai támadással fenyeget Pálffy, a következőt válaszolja Komáromi: fegyveres erővel nem megy sokra. Egyrészt ők is támadnak, „az Felséges Fejedelem is általjövén az hadak közé”, és bár nehéz helyzetben vannak és sok vereséget szenvedtek, de lehet, hogy győznek. Pálffynak akkor vége, emlékezzék Veterani és Hejszler példájára. Ha pedig „megverne is, és dissipálna bennünket, abból se az háborúnak végét nem veti, se pedig állandó statusba a Felséges Császár dolgait nem állítja, hanem maga nemzetének veszedelmét okozza s nyomorúságának vonatását causally, mert avval ingyen se gondollya, hogy az fegyvert letegyük, hazánkból kibujdossunk, hanem inkább hisse el magával, várainkra oszolván ottan is bevárni készek vagyunk.” Inkább azt javallja Károlyi, hogy mindenekelőtt hazájához való szeretetére nézzen, és parancsnoki tiszttségét ne tegye ki a szerencse forgandóságának.

Ha pedig azt kérdi Pálffy, hogy miért nem válaszolt sem levelére, sem az alsónémedi ember által, a követnek úgy kell felelnie, hogy Károlyi sem levelét, sem hitelét nem akarta veszélynek kitenni, és várta a megfelelő alkalmat.

A *Memorialis* egyértelműen kifejezi, hogy Károlyi öntudatosan ragaszkodik a törvényes megoldáshoz, azonosította magát Rákóczi véleményével, és esze ágában sincs, hogy a Pálffy által megkívánt tikos együttműködésre álljon át.

Mit tehet a maga katonai és hatalmi fölényének tudatával eltelt császári főparancsnok? Azonnal válaszol; december 17-én papírra vetett kurta sorai felháborodást fejeznek ki, és úgy tűnik, Károlyi választát nem akarja megérteni, tudatosan félremagyarázza: Károlyi nem felelt egyenesen és tétovázik. A tárgyalás lehetőségével azonban élni kívánt, bár az ellenfél mozgásterét szűken vonta meg. A következő szóbeli üzenetet küldte, amit Komáromi a *Reláció* címmel jegyzett fel: 1. „Az elkezdett dolgokat a Méltóságos Herceggel közöljék.” 2. „A Méltóságos Generális úr ő excellenciája”, vagyis Pálffy magyarságában nem kell kételkedni, ugyanolyan igaz készséggel kíván szolgálni, mint Rákóczi és hívei „koronás urának, hazájának és nemzetének”. 3. A Herceg „az Erdélyi Fejedelemségről emlékezetet se tegyen”, ne kívánjon traktát, azaz tárgyalást, országgyűlést, fegyverszünetet. 4. Írjon a császárnak „egy alázatos levelet”, s meglesz számára és követői számára a kegyelem, birtokaikat is visszakapják. 5. Ne bízson a külső hatalmasságokban, ne késlekedjen, mert megindulnak a császári csapatok, és ha ez kevés, 40 regimentet is bevethetnek.²⁸

Ezzel megtörtént a kapcsolat a két fél között. A vajai tanácskozás megértése szempontjából sem elhanyagolható, hogy ki nyújtott először kezét. Forrásaink összevetéséből egyértelműen kiderül, hogy a közeledés nem Pálffy vagy Károlyi, hanem Rákóczi elhatározásából és angol támogatással jött létre.²⁹

Fegyverszünet

Útban Kálló felé, a baktai (Nyírbakta) kúriában a fejedelem és generálisa együtt hallgatta meg Komáromit. Rákóczi folytatta útját Munkácsra, Károlyi pedig december 23-án a baktai kúriában papírra vetett rövid levelével nyugtázta a császári főparancsnok üzene-

²⁸ Pulay: A szatmári békekesség. i. m. 217–219. o.

²⁹ Esze: A szatmári béke történeti előzményei. i. m. 9. o.

tét, és érdemi válaszig a türelmét kérte. Ez december 26-án, Kisvárdán készült el: Károlyi udvarias levélben tudatja Pálffyval, hogy küldi meghitt emberét relatiójával. Egyben közölte Komáromival, hogy neki kell Pálffyhoz mennie, mert másban nem bízhat, tehát másnap köszöntse nevében „szép szíves üdvözléssel” a császári főparancsnokot.

Károlyi *Observationes* címmel fennmaradt válasza, amit Komarominak kell közvetíteni, Rákóczival egyeztetett álláspontot közöl.³⁰ 1. Munkácsra ment, ott beszélték meg, s „az Fejedelemnek mindenben való készségét tapasztaltam.” 2. „Se Felséges urunk, se magam” – írta Károlyi – nem kételkednek Pálffy készségében, éppen ezért „ösztönöztetik eő Nagyságod az Confidentiara.” 3. „Az [...] Felséges Fejedelmet is nagyon indítja”, vagyis jó néven vette, hogy Pálffy megüzente az „egri dolgot, és abban keresztényi resolútióját tapasztalta”. A maga dolgait azonban levélírással nem intézheti. „Kivált megh ismertetvén az Felséges Császárral, hogy soha hittel se hozzá se Attyjahoz köteles nem volt, hanem a Törvényhez, melynek megsértődését az Felséges Császár is agnoscalvan.” Az igazság hozza magával annak elismerését is, hogy a Fejedelem a rabságból szabadulva köteles volt a törvényeket védeni, fegyverrel oltalmazni. „Az Országba nem idegen néppel, hanem törvényének megbántódását eléje terjesztvén, vele együtt fegyvert fogott és az Confoederatiot inelván [létrehozva] vele együtt fegyvert continualni magát kötelezte, s tovább is kéntelenítetik boldogulásának útjait kívánni, s maga életének veszedelmével is folytatni.”³¹ A levelet a fejedelem nem azért nem írta meg, mintha nem bízna a császár kegyelmességében, „akit personaliteris ismer” – közli Károlyi –, és azt se higgye, hogy „idegen segítséget és más Potentiak oltalmát csak azért várhatnánk”, hogy a császárt megtámadják. „Hanem erre magunk interessejébül kéntelenítettünk [föléje írva más kézzel: indítottunk].” Mivel Pálffy is „igaz magyar, [...] fordítsa arra elméjét, hogy ezen magyar dolgok Diaetam Pacificationes complanaltatassanak.” Ezzel elkerülheti a császár a fejedelemmel és a Konföderációval a „partikuláris traktát”, vagyis a külön tárgyalást. Ez úgy mehetne végbe, hogy a császár országgyűlést hív össze, és kinyilvánítja, „Publicalna az egész Nemzet előtt, mennyiben akarja közönséges szabadságunkat megtartani...” A továbbiakban Károlyi hangsúlyozza Rákóczi törvényes státusát: a „Felséges Fejedelem jól tudja, senki vele, mint magános személlyel nem tractál.” Erdélyi Fejedelmé és Vezérlő Fejedelmé választották, és ez a karaktere fennmarad, mint Szaniszló lengyel királynak, miután országából kiűzték. „Igaz Magyarorságra kényszerítetik tehát eő Excrellentiája is, hogy ha szintén Orderit és parancsolatait el nem mulathatja is, de ne kívánja extremitásra hozni jól indult hazánk dolgait, hanem inkább az téli üdőt és alkalmatlanságoknak valóságos impedimentumot okul vetvén, fordítsa el az udvar elméjét az Fegyver Continuatíojárul, az mely által czéllyat el nem éri, mert ha az Felséges Fejedelem az országból kéntelenítetik kimenni, de ugyan csak nem szakaszthattya félben

³⁰ MOL P 396 Károlyi család lt. No. 11381. A. Pulay „acclusak” megnevezéssel közli, közlése az eredetiltől több lényeges pontban eltér. Az első pontnál: „a hercegségnek mindenképpen tapasztaltam hajlandóságát.” Pulay: A szatmári békekesség. i. m. 225. o.

³¹ Ez a rész Pulaynál lényegesen más: „azoknak oltalmazására hittel [esküvel] köteleztetett, és annak utána azon megbecsülhetetlen haza szabadsága arany gyapjának megnyeréséért fegyvert fogván, az országban nem valamely idegen hadakkal jött bé, hanem törvényeinek, privilegiumainak, szabadságainak és diplomáinak elhatalmazott letapodását öszve szaggatását és felforgatását kimondhatatlan megsértődésekkel szemlélő hazafiaival nyúlt a fegyverhez, és szövetséget vetvén a fegyvernek előmozdítására magát kötelezte, és valameddig ezen istenes békekesség [csillaggal jelölve, hogy más példányon: bölcsesség] munkájának dolga kívánt boldog állapotra nem hozatik, mindaddig a fegyverkezéstől meg nem szünik.” Pulay: A szatmári békekesség. i. m. 220–221. o.

az külső dolgokat, ha csak az belsőség által azokhoz hasonló jót nem remélhetünk.”³² Jelezte Károlyi, hogy a Felsőleges Fejedelem tudatában van: Savoyai Jenő herceget a fenyegető török háború foglalkoztatja. Ha győznek, annak a magyarok igen örülnek, de féltő, hogy az udvar a török legyőzése után a magyarok ellen fordul. A befejező sorokban Károlyi a diplomácia szokásos udvarias módján megerősítette Rákóczi tárgyalási szándékát: kérje nevében Pálffy barátságát, hogy „bölc s úri tanácsával éltesse, hogy én is igaz magyar lévén kereshessem ki valóságos útját hazánk boldogulásának, melyben az Felsőleges Fejedelem is szívesen operálódni kíván, minden privátumát félre tévé.”³³

Rákóczi ezzel hivatalosan is kifejezte, hogy kész tárgyalni, meghatározott feltételek alapján. Magyarországi szokásrendet követve, megírta békekötési szándékát az esztergomi érseknek, Keresztély Ágost hercegprímásnak. Komárominak ezt a levelet is át kellett adni Pálffynak, hogy továbbítsa a címzettnek.³⁴

Nádudvaron, „a templomnál” érte el január 7-én Komáromi a Debrecenbe tartó főparancsnokot. Nem tudjuk, hogy Pálffy Nádudvaron tárgyalt vele, vagy hintójába ültette, s a Szoboszlóig tartó úton, „menet közben” hallgatta meg őt és közölte válaszáat. Véleményét 16 pontban foglalta össze, ebből 7 pontban azt hangsúlyozta, hogy Rákóczinak nem érdemes a hercegprímáshoz folyamodnia, vele megbeszélhet mindent, akár személyes találkozáson is. Nyilván félt, hogy a hercegprímás bekapcsolása a tárgyalásba veszélyezteti saját pozícióját. Újra leszögezte ugyan, hogy országgyűlés, trakta, frigy, vagyis intézményes megállapodás, hivatalos tárgyalás, békeszerződés szóba se jöhet. Mégis, ha óvatosan is, nyitott a tárgyalások irányába.

Egyrészt javasolta, hogy Rákóczi nevezze meg, kiknek a birtokait kívánja visszaadni, bár a király hűségén maradt és sok ínséget szenvedett főurak érdekeit sértené, ha a császár eredeti tulajdonosainak juttatná vissza a már nekik adományozott birtokokat, hiszen a hűségben kitartottak úgy elszegényedtek, hogy van, akiknek hajléka sem maradt.

Másrészt mielőtt a szokásos katonai fenyegetéssel zárta válaszáat, Pálffy biztosította Rákóczit: ha levélben kéri a császárt, hogy „az ország szabadságát és törvényeit tartsa meg [...] Őfelsége gratiáját megnyeri”. Azaz nagyon homályosan, de kilátásba helyezte, hogy az ország szabadságát és törvényeit biztosíthatják.³⁵

Pálffynál volt a Károlyi számára december 22-én kiállított császári kegyelemlevél, s megmutatta Komárominak, vagy más források szerint másolatát el is küldte neki. Emellett hivatkozott a császári felhatalmazására is, hogy ha Károlyi kész elhagyni a rebellesek

³² Pulaynál lényeges elérés: „ha a herceg kéntelenítetnék is az országból kimenni, mindazonáltal az egész keresztény világ fejedelmi előtt igaz ügye már tudva lévén (ha csak a békeség trakta által valami jót arra nem reménylhet, s nem tapasztalhat), azt semmi képpen tovább is abban nem hagyja.” *Pulay: A szatmári békeség.* i. m. 226. o.

³³ Pulaynál: „Mindezeket jól megfontolván, ő excelentiáját alázatosan kérem, bölc tanácsával tovább is engem támogasson, igaz hazafiai lévén, vizsgáljuk meg azokat, a mik hazánk törvényeinek megtartására és hazánk boldogulására céloznak, félre tévé minden privátumot, a hercegnek is semmi kedvesebben nem eshetik, mint egész tehetséggel azon igyekezni, hogy örökössön a békeség össze lévén kötve a szabadsággal, országunk boldoggá és szabaddá tétessék.” *Pulay: A szatmári békeség.* i. m. 227. o.

³⁴ *Márki: II. Rákóczi Ferenc III. k.* Budapest, 1910. 165. o.; *Lukinich: A szatmári béke története.* i. m. 33., 36–37. o.; *Lakatos Adél: Sachsen-Zeiti Keresztély Ágost.* In: *Esztergomi érsek 1001–2003.* (Szerk. *Beke Margit.*) Budapest, 2003. 326–331. o.

³⁵ *Pulay: A szatmári békeség.* i. m. 235–236. o.

táborát és bizonyítja hűségét, visszaadja birtokait és főispáni méltóságát.³⁶ Károlyi ezúttal sem méltatta válasza a felajánlott kegyelmet, Komárominak adott instrukciói meg-egyeznek Rákóczi békeszándékával és feltételeivel, amit majd, mint látni fogjuk, a vajai tanácskozás alkalmával is egyértelműen kifejez. Ismételten kijelentette, a fejedelem tudta nélkül semmit nem tesz, és időt kér.³⁷

Kész tehát a törékeny alap, hogy fegyverszünetet kössenek és tárgyaljanak. A fegyverszünet mindkét félnek érdekében állott. A Konföderációnak, hogy véget vessenek a császári csapatok szakadatlan helyi harcokkal zajló előrenyomulásának, Pálffy-nak, hogy súlyos ellátással küzdő csapatainak a rendkívül zord időben szállást és élelmet biztosító területhez jusson. Lényegében azonban a fegyverszünetet az érdemi tárgyalások megkezdése követelte meg. Erre vallanak az előkészületek.

1711. január 1-jén Pálffy megindult Pesti főhadiszállásáról Kelet-Magyarországra. Január 9-én pedig Rákóczi kiment Lengyelországba. Mi vitte rá a császári főparancsnokot és a Konföderáció fejedelmét, hogy fergeteges időben, az akkori körülmények között nagy utakra vállalkozzanak?

Indokolhatta Pálffy döntését, hogy a biztonságos Pestet elhagyja és kényelmes főhadiszállását egy hétig tartó út után Debrecenbe tegye át, csapatai egyesítése Steinville generális Erdélyből kijövő haderejével. Fontosabb azonban, amit jelentéseiben is ír, hogy találkozik Rákóczival, és reméli, hogy hamarosan csendességbe hozza az országot.³⁸ Főleg tehát a Rákóczival lehetséges tárgyalás kilátása és a traktát előkészítő fegyverszünet megkötése miatt kelt útra.

Jó hírszerzőkkel rendelkezvén, Károlyi pontosan tudósította Rákóczit a császári főparancsnok útjáról és haderejéről. Január 6-án délben jelentette: vasárnap átkelt a hídon; magyar seregét mintegy kétszáz granatéros követte, ezután vonult ő maga, 3000 lovas kíséretében, négy ágyú van vele, két apróbb és két nagyobb sugárágyú. Ugyanaznap este Károlyi sietve közli, hogy Ebergényi altábornagy is Pálffyval van, és lovas regimentjei szürke, veres és kék egyenruhát viselnek.³⁹

Tisztjei újév napján hűségükről és harci vágyukról biztosították Károlyit. Csakis ezzel magyarázható, hogy ezekben a napokban a generális egy erdélyi diverzió engedélyezését kérte a fejedelemtől. „Erdélyre forduljak-e? Vagy csak nézzük egymást és várjuk

³⁶ Pulay: A szatmári békeség. i. m. 231–233. o.; Lukinich: A szatmári béke története. i. m. 26. o.

³⁷ Ezzel ellentétes álláspont: „Károlyi világosan megértette, hogy elérkezett a döntés pillanata.” Konkrét bizonyíték nélkül: *Bánkúti: A szatmári béke.* i. m. 53. o. Lukinich ugyancsak erre az időre teszi Károlyi átállását a császáriak oldalára, politikáját Janus arcúnak nevezve. Hivatkozásai Pálffy jelentéseire vonatkoznak. Csakhogy Pálffy jelentéseit félreérti. Pl. január 10-én írt jelentésében Károlyi december 26-án kelt levelére és szóbeli üzenetére hivatkozva állítja, hogy azért nem állt át nyíltan „weilen sein Weib, Kinder und alles, was er hat, zu Mongacz sich befinden”. Ezt a közlést, amely a minisztertanácsot és Savoyai Jenő herceget is foglalkoztatja majd, sem Károlyi levelében sem a Komárominak adott instrukcióban nem találjuk. Pálffy jelentései, amit Lukinich Károlyi átállása bizonyítékának tekint, a fegyverszünetre vonatkoznak. Vö. *Lukinich: A szatmári béke története.* i. m. 208–209. o. és uo. 227–229. o. A kutatók ebből az időből, 1710–1711. december–januárjából eddig egyetlen olyan dokumentumot sem tártak fel, amely közvetlenül Károlyitól származna.

³⁸ Pálffy János jelentése Savoyai Jenőnek, Debrecen, 1711. január 13. Kiadta: *Lukinich: A szatmári béke története.* i. m. 229–231. o.

³⁹ Károlyi Sándor II. Rákóczi Ferencnek, 1711. január 6. délben és este. MTAK Kt. Ms. 4965. 15. d. nincs fölió szám.

nyakunkra.”⁴⁰ Engedélyére azonban hiába várt, sem a fejedelem lengyelországi útja, sem a fegyverszünet miatt nem mozdulhatott el.

Franciaországban és Rodostóban írt visszaemlékezéseiben, a *Memoires* és a *Confessio peccatoris* lapjain Rákóczi egyaránt azt írja, hogy azért ment Lengyelországba, mert szövetségese, I. Péter cár segítségére számított, Dolgorukij herceggel tárgyalt. Ezt általában kielégítőnek is találták a szatmári békével foglalkozó történetírók. Kivétel nélkül úgy magyarázták a lengyelországi utat, hogy Rákóczi az orosz fegyveres segítség kieszközlése érdekében ment ki Lengyelországba. Az egykorú források alapján azonban Rákóczi lengyelországi útja szélesebb körű diplomáciai célok érdekében történt.

Palmes, a bécsi angol követ 1710. január 28-án jelentette Londonba, hogy a berlini angol követtől, Rabytól megkapta Rákóczi békefeltételeit. Rákóczi diplomáciájában már korábban is bevett gyakorlat volt, hogy a berlini angol követen át tartották a kapcsolatot a szigetország császárvárosbeli követével. 1711 elején Rákóczi diplomatája, Klement János Mihály találkozott a Bécsbe tartó angol mediátorral, Peterborough lorddal is. Bolingbroke miniszter pedig megbízta bécsi követét, hogy a királynő nevében terjessze a császári udvar elé a következőket. A magyarországi háború befejezése rendkívül fontos ügy, amely a királynőnek különösen a szívéen fekszik. Szerinte erőszakkal leverni lehetetlen, és a szabadsághoz szokott népet erőszakkal soha nem lehet rávenni, hogy nyugodtan maradjon az Ausztriai kormányzás alatt, csak akkor lesz engedelmes alattvaló, ha visszaadják jogait és szabadságát.⁴¹

Bizonyos, hogy Rákóczi lengyelországi útja összefüggésben volt az angol mediátor tájékoztatásával. Valószínű, hogy Dolgorukij herceggel sem fegyveres segítségről, hanem a felajánlott mediációról tárgyalhatott. Emellett Péter cár kérésére legfőbb közvetítője volt a létrehozandó francia–orosz szövetségnek.⁴² Tájékozódnia kellett ott az Oszmán Birodalom Oroszország elleni hadüzenetének következményeiről és a spanyol hadszíntéren a sikerek után nehézségekkel küzdő, különben méltányos magyar politikát hangsúlyozó Károly főherceg helyzetéről.⁴³ „Melyeket magunk directiójára nézve is tudni szükséges”, amint a hazajövele miatt türelmetlen Károlynak írta.⁴⁴

Károlyi eközben a fegyverszünettel foglalkozott. A Pálffy részéről nyolc napra elfogadott fegyvernyugvást nemcsak meg kellett hosszabbítani, hanem dönteni kellett a feltételekben. A fegyverszünetekkel együtt jár a demarkációs vonalak, a semleges területek kijelölése, a szemben álló katonaság és a civil lakosság között az érintkezés meghatározása. A fejedelem nélkül nem dönthet, szögezte le Károlyi többször is, de az ítéletidő

⁴⁰ Károlyi Sándor II. Rákóczi Ferencnek, Bakta, 1711. január 7. MTAK Kt. Ms. 4965. 15. d. nincs fölió szám.

⁴¹ „I must write to you upon an affair of great importance, and which the Queen has very much at heart. [...] I shall only represent to you that the Queen thinks it impossible by force alone to put an end to the troubles in Hungary. [...] And being a people used to liberty, violence and oppression will never subdue them to be quiet under the Austrian Government.” St. John Bolingbroke Palmesnek, 1711. január 30. AR II/III. 477–478. o.

⁴² *Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország.* Budapest, 1966. 225. o.

⁴³ Leveleit Wratislaw kancellárnak kiadta *Alfred Armeth: Eigenhändige Correspondenz des Königs Karl III. von Spanien (nachmals Kaiser Karl VI.) mit dem Obersten Kanzler des Königreiches Böhmen, Grafen Johann Wenzel Wratislaw. Archiv für Kunde österreichische. Geschichtsquellen*, 16. (1856) 3–224. o. Vö. *Marczali Henrik: A magyar nemzet története.* VIII. k. 16. o.; *Kalmár János: III. Károly és Magyarország 1711-ben.* i. m. 46–49. o.

⁴⁴ AR I/III. 566. o.

miatt Rákóczi késett. Így Vay Ádám udvari marschallal és Sennyey István kancellárral megbeszélve a tennivalókat, Károlyi 1711. január 21-én a fegyverszüneti feltételek ügyében megjelent Pálffy hadiszállásán, Hadházán. Útjának hivatalos jellegét jelezte a jövetelét bejelentő segédtiszt, a kíséret és a trombitaszó.⁴⁵ Pálffy feltétele úgy szólt, hogy Kálló, Ecsed, Sölyomkő, Sarkad várakból vigyék ki a Konföderáció őrségeit. A fegyverszünettel és a demarkációs vonalak megvonásával megnyílt a lehetőség a személyes tárgyalásra. A javaslatot Károlyi tette meg, miután a császári kegyelemlevelet változatlanul nem volt hajlandó átvenni.⁴⁶ A tanácskozást azzal a különben reális kijelentéssel indokolta, hogy Rákóczi őszintén kívánja a békét. Csakhogy Pálffy ezt a maga felfogása szerint értelmezte, ily módon közölte Savoyai Jenő herceggel, Rákóczi hajlik az amnesztíára, szándékozik visszatérni az uralkodó hűségére, és ezen a politikai nyelven írta meg a fejedelemnek meghívólevelét.⁴⁷ Hosszú előkészítés után tehát megfogalmazódott a tanácskozás terve, helye és időpontja. Véghezvitelének két feltétele volt: a Haditanács engedélye és az, hogy Rákóczi érkezzék vissza Lengyelországból.

Tárgyalás

„Méltóságos Herceg! Itt lévén nálam Károlyi uram, mely nekem referálta Hercegséged jó intencióját és szándékát ő Felsőge hívségére való térése iránt, kihez sok szerencsét kívánok Hercegségednek, amint most is imádom Istenemet, hogy ezen rút zűrzavar üdö csendességre forduljon Hazánk megmaradására. Többi között biztatott Károlyi uram, hogy Hercegséged nem szánja fáradságát, maga is által kíván fordulni, és valamely helyt Kállóhoz közel fog denominálni. Kihez képest el is várom Hercegségedet a jövő hétfőre okvetlenül [...] Hercegségedet assecurálom keresztényi igaz hitemre és úri parolámra, Hercegséged személyét tekintetbe veszem és semmi prakticatul ne tartson, vagyok olyan bizodalomban, ha egy két óráig együtt beszélgethetünk, Isten minden jóra fordítja dolgát Hazánknak, mert én Isten úgy segélljen, kívánom javát Nemzetemnek, s vérét nem szomjúhozom, hanem kívánt boldogulást.”⁴⁸

Nem tudjuk, hogy Rákóczi miként vélekedett Pálffy meghívó leveléről, hiszen az egészen más politikai nyelven szólt a háború lezárásáról, mint ahogy ő a Konföderáció vezérkarával együtt a békét értelmezte. Károlyi arról tájékoztatta Pálffyt, hogy Rákóczi békét kíván kötni. Pálffy viszont szeret mindent a maga igényei szerint érteni, ezt úgy fordította le, amint levelében is írta, hogy Rákóczi vissza akar térni a császár hűségére.

A helyszínről végül Vay Ádám javaslatára döntöttek. „Holnap okvetlen Vajára menjen tizenkét órára, délre Felsőge 200-ad magával” – írta Károlyi január 30-án Kállóról a

⁴⁵ *Lukinich*: A szatmári béke története. i. m. 39. o.; *Pulay*: A szatmári békesség. i. m. 250–251. o.

⁴⁶ Horváth Mihály Pulay alapján állította, hogy Pálffy Hadházán Károlyi „hitét vette”. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. Bővített második kiadás. Pest, 1872. 583. o. Pulay dramatizált leírásának hitelességét, hogy Károlyi elolvasta és megcsókolta a császár grationálisát, majd visszaadta, mondván, hogy arra érdemtelen, Lukinich kétségbevonta. *Lukinich*: A szatmári béke története. i. m. 40. o., 2. jegyzet.

⁴⁷ Pálffy János jelentése a Haditanácsnak és Savoyai Jenő hercegnek, 1711. január 21. és 28. *Lukinich*: A szatmári béke. i. m. 233–236. o.

⁴⁸ Eredeti: MOL G 15161 Caps. H. Fasc. 245. Másolat: MTAK Kt. Ms. 4869. fol. 235. Kiadva: *Bánkúti*: Dokumentumok. 36. o.

Munkácson várakozó fejedelemnek. Nem igen tudta Károlyi, hogy mire számíthatnak: nem hitte, hogy sok időt töltenek együtt, Pálffy aligha akar „végezni, vagy tractálni”, csupán Rákóczi döntését kívánja „megérteni” és a maga véleményét akarja közölni.⁴⁹ Károlyi azonban tévedett. Bécsbe küldött jelentése szerint Pálffy a találkozótól azt várta, hogy Rákóczi elfogadja az amnesztiát. De csalódnia kellett.

A tárgyalás körülményeiről sok lényeges és lényegtelen dolgot tudunk. Ottlyk György főudvarmester szántalpakra helyeztette a hintót, mert derékig ért a hó, és a kiskorszak leghidegebb tele tombolt. Rákóczi magával akarta vinni főudvarmesterét, de ő a császári főparancsnokhoz fűződő régi jó kapcsolata miatt otthon maradt.⁵⁰ Pálffy már ott volt a vajai kastélyban, amikor az estébe hajló késő délután a fejedelem megérkezett. Kezes lett Hercules Montecuccoli ezredes és báró Károlyi Sándor, s az esti banketten jó hangulatban hosszan folyt a szó Vay Ádám, Károlyi Sándor, Montecuccoli és Croix tábornokok között, és a tanácskozás jelentőségére a külföld is felfigyelt.⁵¹

Mi történt valójában, azt egykorú források hiányában mindeztidáig nem lehetett tudni. Pálffy február 4-én írt jelentést a tárgyalásról, ez azonban eltűnt, vagy lappang.⁵² A császári főparancsnoktól elvárható lett volna, hogy a békekötésben vitt szerepét különös jelentőséggel megörökítő titkárát tájékoztatja, miről beszélt Rákóczi fejedelemmel Vaján. Viszont Pulay feltűnő szűkszavúsággal emlékezett meg a béketárgyalásoknak erről a fontos eseményéről: „ő excellenciája Januarius havának utolsó napján Vajára ment, s azon fertály órában Rákóczi fejedelem is oda érkezett, a hol is szemtől szemben egymás között tett sokféle beszélgetések között, mind két részről a dolgoknak szintén jó folyamotja nem vala.”⁵³ Pálffy egyetértett ezzel, hiszen látta a kéziratot.

Némileg másként foglalta össze a tanácskozást Károlyi. A szatmári békepontok aláírása után Pálffy kérésére feljegyzést kellett írnia Rákóczi külpolitikai terveiről. Ebben a megrendelt feljegyzésben azt írta, hogy Rákóczi elfogadta a békét „egészlen megnyugtatta volt elméjét, hogy meglesz a békesség”, és letett előzetes tervéről („a praemittalt negotiatiókról”). De később bizonyos dolog közbejött és „jobbára egészlen desperált a békességről”.⁵⁴

Feltűnő, hogy Pulay „beszélgetés”-nek nevezte, ami Vaján történt. Valószínűleg innen a történetek megnevezésében eluralkodott fogalmi zűrzavar: „találkozás”, mint valami légyott, „együttlét”, „beszélgetés”, mint meghitt baráti alkalom, s ezzel kiemelődött a béketárgyalások hivatalos szférájából.⁵⁵

⁴⁹ Károlyi Sándor II. Rákóczi Ferencnek, Kálló, 1711. január 30. MTAK Kt. Ms. 4963. 15. d.

⁵⁰ Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása 1663–1711. In: Történelmi Naplók. 1663–1719. (Közlő: *Thaly Kálmán.*) (MHH Scriptorum XXVII. k.) Budapest, 1875. 112–114. o.

⁵¹ Bartholdy jelentése, Bécs 1711. február 21. *Macrzeni*: Regeszták. 1882. 165. o. „A tárgyalások tartalmáról közvetlen forrásunk nincs.” *Bánkúti*: A szatmári béke. i. m. 66. o.

⁵² A jelentésre hivatkozik Pálffy február 8-án Ónodról Savoyai Jenő herceghez írt jelentésében. Lukinich megjegyzése: „Pálffy február 4-i jelentése, mely a vajai találkozóóról részletes tudósítást tartalmazhatott, sem a Kriegsarchivban, sem a Staatsarchivban nem volt feltalálható.” *Lukinich*: Okirattár. 244. o. Mivel a jelentést a február 10. minisztertanács és a február 14-én tartott nagy minisztertanács is megtárgyalta, feltehetően a résztvevők személyi levéltárában fellelhető lesz. Pálffy személyes levéltárának anyagát a család központi levéltárából, Pozsonyból a második világháború idején Ausztriába vitte, s bár azóta ennek az anyagnak egy része előkerült, az 1704–1711. évek iratai továbbra is hiányoznak.

⁵³ *Pulay*: A szatmári békesség. i. m. 257–258. o.

⁵⁴ Uo. 497. o.

⁵⁵ „Pour m'aboucher avec le Général Palfy.” Vas István „értekezés”-nek fordította. Én e modern fogalom helyett a „tárgyalást” tarom megfelelőnek. II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háború-

II. Rákóczi Ferenc több év múltán, a feltehetően 1717-ben írt *Memories* és a valószínűleg csak Rodostóban végleges formába öntött *Confessio peccatoris* lapjain emlékezett meg a vajai kastélyban történekről. Az *Emlékiratokban* az „*aboucher*” „(tárgyalás)” fogalmát használta. A korabeli diplomácia nyelvén fejezte ki, hogy a béketárgyalások szintjére emelte diskurzusát Pálffyval.⁵⁶

Visszaemlékezései viszonylag részletesek. Általában a *Memories* közlését vette át mindmáig a legtöbb történeti összefoglalás.⁵⁷ A fejedelem úgy emlékezett, hogy a tanácskozás előtt Kisvárdán hadiszemlét tartott és beszédet mondott.⁵⁸ A tanácskozáson pedig leírása szerint a következő történt. „Pálffy biztosított a császár jóakarataról, és arra buzdított, hogy írjak e fejedelemnek egy hódoló levelet, és ha azt megteszem, biztosíthat róla, hogy a császár a nemzetnek, épp úgy, mint az erdélyieknek, megadja törvényeiken alapuló minden szabadságát és általános bocsánatot mindazoknak, akik még fegyverben vannak. Ami pedig az én személyemet illeti, nincsen olyan becsület, méltóság, kedvezés és vagyon, amelyet ne remélhetnék az erdélyi fejedelemség kivételével.” Kérte, fontolja meg, mert ha elmulasztja, „hogy e háborút olyan szerződéssel fejezzük be, mely biztosítja a nemzetnek törvényeit és kiváltságait, elkerülhetetlenül fegyverrel hódítják meg”, és ez ürügyül szolgálhat a császári kormánynak, „hogy eltörölje minden törvényünket, ahogy Csehországgal tették a prágai csata után”.⁵⁹

Már e sorokat leíró Rákóczi is „körmönfont ígéretnek” mondta Pálffy szövegét. Majd a következőkben kétélyeit vetette papírra az ígéret realitásáról. Jelezte, hogy a Szenátussal és a szövetségeseivel, vagyis a konföderációval megtanácskozza a szerződést, hajlandó levelet írni a császárnak, mindent aláír, ami a nemzet érdekeivel megegyezik, de személyesen nem vesz benne részt.

A *Confessio peccatoris* írója ugyancsak másként emlékezett: „Egyszerű volt előre látnom, hogy kevés haszon, de annál több kár származhat ebből [a tanácskozásból], de nem akartam, hogy az a vád érjen, hogy az ország sürgős szükségében nem merem személyemet az inkább képzelt, semmint valóságos veszedelemnek kitenni. Mert az ajánlat visszautasítása esetén azt lehetett volna mondani, hogy a jó béke lehetőségét elszalasztottam. Erősebb volt minden érvenél, hogy önmagamnak eleget tegyek. Így késő éjszaka, miközben nagy pelyhekben szakadt a hó, haladéktalanul útra keltem és éjt nappallá téve gyors vágatával megérkeztem Munkácsra. Itt csak néhány napig időztem. Miután mindkét részről megegyezés született a tanácskozásról és a kíséret számáról, Vajára, ebbe a ti-

ről, 1703-tól annak végéig. (Bilingvis kiadás. Fordította *Vas István*. A tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*. A szöveget gondozta: *Kovács Ilona*.) Budapest, 1978. 194., 420–421. o.

⁵⁶ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. i. m. 421. o.

⁵⁷ *Horváth*: Magyarország történelme. i. m. 584–585. o.; *Márki*: II. Rákóczi Ferenc. i. m. III. k. 177–179. o.; *Lukinich* 1925, 45–48. o.; *Bánkúti*: A szatmári béke. i. m. 65–68. o.; *Kovács*: Károlyi Sándor. i. m. 107–108. o.; *R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi megindítja a béketárgyalásokat. In: Magyarország története 1686–1790. Magyarország története tíz kötetben. 4/1. (Főszerk. *Ember Győző*, *Heckenast Gusztáv*.) Budapest, 1989. I. k. 241–242. o.; *Köpeczi Béla* – *R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Harmadik kiadás. Budapest, 2004. 452–455 o.

⁵⁸ Márki az Emlékiratokra hivatkozva tudni véli, hogy 12 000 katona gyűlt Kisvárdán össze. *Márki*: II. Rákóczi Ferenc. i. m. 175–176. o. Újabb megemlíti: *Lele József*: Megjegyzések II. Rákóczi Ferenc 1711. februári Lengyelországba történt távozásához. *Acta Historica. A József Atilla Tudományegyetem Közleményei*, 1991. 67. o. Rákóczi hadiszemléi nincsenek feldolgozva.

⁵⁹ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. i. m. 420–421. o.

szántúli faluba siettem, ahová Pálfi már megérkezett. Nem emlékszem rá, de nincs is értelme előhozakodni azzal a tetszetős szöveggel, amivel megetettek, hogy fogadjam el a császár nagylelkű ígéreteit és biztosítottak, hogy maradéktalanul helyreállítják az ország szabadságát, ha elhatározom magam, hogy levelet írok a császárnak és békét kérek. Sürgettek, hogy küldjek követet Bécsbe. Károlyi szánta el magát, hogy a németek részéről állított tús esetén elvállalja a követséget. Én is elhatároztam magam a levél megírására, nehogy elszalasszak egy lehetőséget. Miután az esti órákat beszélgetéssel és lakomával töltöttük, a következő napon visszatértem Károlyinak Olcsva nevű kastélyába, ahol hadseregem tisztjei gyűltek egybe.”⁶⁰

Élég a leírásokat összevetni az előzményekkel, hogy kételyek támadjanak: Pálffynak ilyen ígéretekre nem volt felhatalmazása, az addigi nyilatkozataiban alapvetően másként beszélt, Pulay pedig úgy tudta, hogy a levél megírására Károlyi beszélt rá a fejedelmet, miután úgy tűnt, hogy az egész békefolyamat összeomlik.

Mi történt valójában? Mi az oka, hogy a következő hetekben, hónapokban Rákóczi többször is visszaidézi a vajai tanácskozást?

Sűrű levelezés tanúsítja, hogy Pálffy Jánost régi barátság fűzte gróf Csáky Imréhez, és következetesen beszámolt neki ügyeiről. 1711. január 12-én iktatták be Csákyt Hatvanban az egri püspökségbe, miután a Magyar Konföderációhoz ragaszkodó Telekessy Istvánt püspöki és főispáni méltóságától megfosztották. Trautsonnál és Wratislaw kancellárnál Pálffy szorgalmazta Csáky kinevezését 1710. június 1-jén kalocsai érsekké, egri püspökké és ugyanakkor Heves és Külső Szolnok vármegyei főispánná, s Pálffy Mária az uralkodónál járt közbe érdekében. A császári főparancsnok 1711. február 4-én Debrecenben keltezett levele mindaddig az egyetlen ismert közvetlen beszámoló a vajai tanácskozásról.⁶¹

„A mellettem lévő hadakkal Kallóba mentem, az holott majd ez hétnél tovább helyben lévén újonnan hozzám jöve Károlyi Sándor, és mindkét részről adott parolánk szerint vele edgyütt csak kevés számú néppel mentem Vaja nevű faluban, s Rákóczi maga is hozzám compareála, s mindkét részről bőven kibeszéllettük magunkat.” Rákóczi azt kívánta, hogy a császár mindnyájuknak életüket és javaikat biztosítsa és jószágaikat adja vissza. „De én azt sok helyes okra nézve, kiváltképen az eő Felsége híveinek az kurucság miatt lett éktelen károsodásainak érdemek szerint leendő megjutalmazásokra nézve megh mondtam egy átalýába, hogy affélét ne kívánjon, mert semmi sem leszen belőle,

⁶⁰ Praevidebam facile utilitatis parum, detrimenti longe plus habere posse exinde, sed nolebam argui ob urgentem regni necessitatem personam meam imaginario [281:] magis quam reali periculo exponere noluisse; recusato enim oblato, dici poterat me occasionem bonae pacis negligisse. Et haec propria satisfactio praevaluit omnibus rationibus et sic nulla mora interjecta intempesta nocte coelo ingentes nivis floccos uberrime effundente, discessi et sic diu noctuque continuato celleri passu equorum itinere Munkacsinum perveni nec multis diebus ibi moratus, posteaquam de congressu et de numero comitivae ab utrinque conventum fuisset, Vajam vicum Transtibiscanum petii, quo jam Palfius advenerat. Nec recordor ego nec proferre prodesset speciosam verborum farraginem, quibus ad amplectenda ampla imperatoris promissa invitabar et de regni libertatibus de pleno restituendis assecrabar, si me ad scribendam epistolam imperatori et petendam pacem resolverem. Urgebar, ut legatum Viennam mitterem, ad quam legationem suscipiendam sese Karolius, obside ex parte Germanorum dato resolverat. Ego quoque, ne quid intentatum relinquerem, me ad scribendum resolveram et vespertinis horis inter colloquia et epulas peractis sequenti die recessi [282:] ad id castellum Karoly Olcsva appellatum.” Kézirat, készülő új kiadás Dénesi Tamás közreműködésével.

⁶¹ ÖStA Csáky lt. Fasc. 7. No. 341. fol. 9.

sőt, ha eő Felségének volna is afféle szándéka, egyaltalýába azon volnánk mi megkárosodott és hűségünk miatt mindenünkéből kifogyott magyarok, hogy lábaihoz borulván eő Felségének abban ellenállni kívánnánk.”⁶²

„Sok volna leírni öt óráig tartó discursusukat – írta Pálffy –, hanem cathogorice meghondottam Rákóczinak, úgy Károlynak is, hogy szinten beérik velem, ha eő Felsége nekik kettejüknek fejekre és jószágokra nézve teljes gratiat adni méltóztatik, ne is allegálják közöttük és az országbeliek között lett szövetségeket, és összeesküvéseket.” Vagyis a Konföderációt nem ismeri el, rebelleseknek tekinti őket, és csak mint rebellesekkel hajlandó tárgyalni. Pálffy katonai erejének fölényével jelentette ki: „Írhatom Kegyelmednek, hogy ha ugyan valamire nem mehetünk, ellenük indulok, azonnal tiszteli zászlóstól fognak hozzám jönni az eő Fölsége hívségére, a mint nagyobb részint tettek is előttem insinuatit.” Közli Csákyval, hogy fegyverszünet van: „ők [Rákóczi hívei] Bereg, Ugocsa, Szatmár és Máramaros vármegyékbe retrahállják magokat.” A császár hadainak Szatmár vármegyére 420 orális és ugyanannyi equilis portiót ad.

„Remélem jó effectusát fáradozásomnak, noha nekem ebben legkisebb hasznom, vagy Interessentiám más nincsen, hanem hogy eő Felsége tovább való szolgálattára nemzetemet és az országot kívánnám conserválni és hívségre akarnám Rákóczit manuducalni [vezetni]”. „Mindezeket Bercsényi most Lengyel országban lévén, csak távolról hallgattya, most is kitetszik, hogy csak maga privátumát kereste a rossz ember.”

Végül Csákyt személyesen érintő ügyről is szó volt. „Akarám azonban azt is tudtára adnom Kegyelmednek, elő hozódván Telekessi Uram dolga, tudakozott töllem maga Rákóczi, mi okra nézve fosztatott megh püspökségétől, feleltem, azért hogy miért kellett nekik subscribálni a detrinizációt, noha ő egyaránt azzal menti magát, kéntelen volt, mert kényszerítésből cselekedte. Kire azt mondta Rákóczi, hogy absolute senki nem kényszerítette, hanem valamint többek, úgy eő kegyelme is szabad akarattából subscribálta.”

Nagy eredményként állapította meg Pálffy, hogy „Utollyára Rákóczi resolválta magát, hogy egy alázasatos levelet fog írni Felséges Urunknak, melyet szintén most várom kezemhez, s mighlen eő Felségének válasza jön reája curier által felküldvén.”⁶³

A Magyar Konföderációt Pálffy a vajai hivatalos tárgyaláson sem ismerte el. Császári kegyelemre pedig, mint magánszemélyeket, Rákóczit és Károlyit tekintette méltónak. Valóban úgy vélte, hogy Rákóczi átáll a császár hűségére, mert elé tett, mint a béke feltételét, egy esküszöveget. Eszerint a fejedelemnek önmagát rebellisnek kellene nyilvánítania, aki csak azért tért le a hűség útjáról, mert gonosz emberek megtevesztették. Ha Rákóczi ezt elfogadná, annyit tenne, hogy megtagadná a nyolc éves szabadságharc jogos voltát, s önmagával együtt bűnösnek nyilvánítaná a szabadságharc teljes társadalmát, a Konföderáció minden tagját. S mi több, elvesztené a szabadságharc politikai legitimitációját.⁶⁴ Lemondana törvényekkel megerősített eredményeiről és külső hatalmak garanciájá-

⁶² ÖStA Csáky lt. Fasc. 7. No. 341. fol. 9. Ebben aligha mellőzhető Pálffy saját érdeke: I. József már kinevezte főispánnak Sáros vármegyébe, ahol addig Rákóczi viselte az örökös főispáni méltóságot. Gyakorlatilag „óriási anyagi értékek sorsáról volt szó ... a minisztertanács többsége édekelve volt.” *Lukinich: A szatmári béke története.* i. m. 58.o. Az Erdélyi Consilium legidősebb tanácsosa, Barcsay Ábrahám keresetlen nyíltsággal meg is írta Rákóczinak: „néki a mi személyünkre semmi szűsége nincsen, hanem jószáginkra.” MOL G15 I/1. Caps. H. fol. 242. Kiadva: *Bánkúti: Dokumentumok.* 34–35. o.

⁶³ ÖStA Csáky lt. Fasc. 7. No. 341. fol. 10.

⁶⁴ *Mezey: „Öszve-szövetkezett Szövetségünknek kötele.”* i. m.

ra sem számíthatna. Természetesen Pálffy otromba javaslatát, hogy mint rebellis térjen meg, csak visszautasítani lehetett. Nem térhetünk itt ki Pálffy tárgyalási módszereire. Nem volt diplomata, egyre türelmetlenebb lett, Munkács kapitulációja érdekében durva módszereket alkalmazott. Sennyey István írja Munkácsról 1711. május 21-én: amikor megírták Pálffynak milyen feltételek között adnák át Munkácsot, nem válaszolt rá, hanem „összve szidván az anyánkat” elment, Löffelholczot hagyta ott olyan parancssal, hogy „valakit kaphat közülünk, mindgyárt felakasztassa”. Ezeket azért írja Rákóczinak, – folytatta Sennyei kancellár –, hogy a külföldi hatalmak is lássák „mely méltatlan, mely igaz ok nélkül kívánja eő Ngha Munkácsot, s oda nem adásáért több vérontást, s könnyen következhető újabb hadakozást s édes hazánknak nagyobb pusztítását igyekezzen szerezni.”⁶⁵

Eddig, amint szó volt róla, Rákóczi többször is elhárította Pálffy javaslatát, hogy írjon „alázatos”, vagyis kegyelmet kérő levelet a császárnak. Most maga döntött, de nem kegyelemért folyamodik, hanem a konföderáció elismeréséért száll síkra.

A Felső Császárnak és Királynak címzett február 3-án keltezett levelében az uralkodónak kijáró tisztelettel a nyolc éves háború jogos voltát és azt akarja elérni, hogy ismerjék el a Konföderációt. Hangsúlyozza, semmit nem mulaszt el, hogy „az óhajtott szent békességet [...] minden úton keresse”. Kifejti, hogy a szabadságharc kiáltványokban kifejtett céljai megegyeznek az 1708. évi pozsonyi országgyűlés kívánságaival. Ismerteti, hogy a szécsényi országgyűlésen létrejött konföderáció választotta meg az összeszövetkezett magyarok vezérlő fejedelmévé, és kéri, hogy országuk törvényei, szabadságai és birtokaik biztosításával mindnyájan országukban élhessenek.

Álláspontja tehát élesen eltér Pálffy véleményétől. A főgenerális végül erős kritikával illette a levelet. Az csak ürügy volt, hogy Rákóczi az uralkodó megszólításában nem tartotta be a protokoll követelményeit. Pálffy igazi ellenvetése a második pont volt: Rákóczi el akarja hitetni, hogy „a magyarságnak igaz és helyes oka volt a fegyverkezéshez, akit sem a felső udvar, sem az egész kereszténység helyben nem hagy”. (Állítását hamarosan majd III. Károly császár cáfolja meg.⁶⁶) Kifogásának harmadik pontja: Rákóczi közös megegyezéssel ragaszkodik hozzá, hogy mindenki visszakapja birtokait.⁶⁷

Rákóczi szellemes, bár fájdalmas válasza két alapelve épül: az egyik „magamat rebellisnek nem esmérem s nem is tarthatom”, a másik „megvallom hazámban nemcsak színes, hanem szíves békességet kívánnék”, vagyis nem mond le jogáról és igényéről, hogy jó békét kössenek.⁶⁸

⁶⁵ MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁶⁶ *Kalmár*: III. Károly és Magyarország. i. m. 46. o.

⁶⁷ Kiadta: *Pray*: Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars tertia. i. m. 543–546. o. Magyarul: *Szalay*: Rákóczi bujdosása. i. m. I. k. 30. o.; *Pulay*: A szatmári békesség. i. m. 283–286. o.

⁶⁸ *Pulay*: A szatmári békesség. i. m. 289–292. o. A vajai tanácskozára a következő hetekben többször viszszatér: „Pálffinak [...] maga szavaiból értettem, [...] mely csekély reménségünk lehet törvényes szabadságunk helyreállításában, az midőn csak jószágink megadásával is nem nyújtott reménséget.” „Vajon csak Pálffí uram egyedül véle-e hogy gyermek vagyok?” „Arra már Vaján is megfelelttem Pálffinak, hogyha a császár oly sinceritással viseltetvén, kívánja a békességet; miért nem publikálja törvényes igazságunk megadását, s hanem most is azt kívánja, hogy gratiául vegyük az igazságot.” AR I/III. március 3: 596.o.; március 31: 606. o.; április 23: 633. o.

A vajai tanácskozásról Károlyi is határozottan állást foglalt. Ebergényi László helyettesítette Pálffy-t, amikor az a vajai tanácskozás után visszament Pestre. Károlyi február 3-án Munkácsról és február 8-án Salánkról Ebergényinek írt leveleiben foglalkozott a tanácskozással. Szenvedélyesen visszautasította Pálffy eljárását, elítélte kifogásait, amellyel a fejedelemnek a császárhoz írt levelét illette. Az álláspontok – írta – „oly messze volnák magyarázatul egymástól, mint az ég a földtől”. A fejedelem Vaján Pálffyval megállapodott a levélről, megalázkodott, és helyes, hogy kiáll az egész Konföderációért. Ha más levelet írt volna, abba is belekötnek. „Mindezekből lölköm Bátyám sem magad, sem egy magyar, sőt még keresztyén vagy pogány is meg nem ítélné az Fejedelmet.” Nem győz eleget azon álmélni, hogy „...partikularis békesség által kívánátok az Fejedelmet az Nemzettől el vonni, sőt, az mi nagyobb, azt akarnátok, hogy Rebellisnek agnoscalná magát velünk együtt. Boldogh Isten, micsoda magyarok lehetnek azok, kik azt pro prostitutione [...] akarnák velünk agnoscaltatni, [...] jobb nekünk vincere aut mori, mint ezen gyalázatos nevet magunknak es még csak szenvedni is, nem hogy recognoscalni.”⁶⁹ Ez merőben más hang, és más a tartalom is, mint amit majd 1711 után Pulay közölni fog tőle.

Bécsben két minisztertanács is foglalkozott a Vaján történetekkel, helytelenítve Pálffy eljárását, Karl Lochert nevezték ki a tárgyalások folytatására. A Peterborough részéről ismételt felajánlott közvetítést elutasították, de Savoyai Jenő herceg kijelentette, az angol és holland kormányt nem bánthatják meg.⁷⁰ Április 17-én meghalt I. József, s az új király, III. Károly közölte „a magyarokkal nem bánhatnak leigázott népként”.⁷¹

Ami a vajai tanácskozás után következett további hosszú és bonyolult történet. Rákóczi az olcsvai tiszti megbeszélés és a salánki csonka szenátori gyűlés után kinevezte Károlyit a magyarországi csapatok főparancsnokává és kiment Lengyelországba. Innen tartotta a nemzetközi kapcsolatokat, és próbálta elérni, hogy a Konföderációval és garanciákkal kössenek békét. Személyisége, álláspontja azután is nagy hatást gyakorolt a tárgyalások menetére, miután Károlyi letette a hűségesküt a császárnak.

Összességében a vajai tárgyalás nevezetes fordulat a szabadságharc befejezéséhez vezető úton. Pálffy követelménye, a rebellisek személyenkénti megtérésének alternatívája járhatatlannak bizonyult szemben Rákóczi álláspontjával és a vele egyező, Károlyi véleménye ellenében. Azzal, hogy elutasították a rebellis megnevezés vádját, és ragaszkodtak az intézményes békekötéshez, minden résztvevő büntetlenségét, birtokai visszaadását biztosító megállapodáshoz, megteremtették az esélyt, hogy 1711. május 1-jén a Magyar Konföderáció itthon maradt magyarországi és erdélyi hívei kompromisszummal megkötött békeszerződéssel fejezhették be a háborút.

⁶⁹ Károlyi Sándor Ebergényi Lászlónak, Salánk, 1711. február 8. ÖStA Csáky lt. Fasc. 102. No. 209. fol. 7.

⁷⁰ Lukinich: A szatmári béke története. i. m. 56. o.

⁷¹ Kalmár: III. Károly és Magyarország. i. m. 46. o.

*II. Rákóczi Ferenc levele Anna angol királynőhöz, Szerencs, 1710. augusztus 26.*⁷²

„Depuis le temps de son glorieuse gouvernement, Vostre Majesté royale a si fortement appuyé la cause de nations et de peuples opprimés, que les esperances mesme que ma Patrie conjointement avec moi, nous avons conçu dans sa generosité, ne sont pas devenu infructueuses depuis l'acceptation de sa mediation, qu'elle nous avois si benignement offerte, vous voules bien nous en accorder Madame la continuation. C'est Madame à la magnanimité de V. Majesté royale, que nous devons attribuer les assûrances qu'elle nous a souvent reiteré d'y vouloir contribuer au retablissement de ce royaume et de nous gvarantir de jour pesant, dont les armes de l'Empereur nous menaçoient, et dont les Ministres ont destiné nos personnes à estre exemple de leur cruauté, dont elle avoit donné tantes des marques la gverre passé, et nos biens, et patrimoins vont estre sacrifiés à son avarice. Le partage en est fait, quoique nos ayons les armes à la main, et ce qu'il nous est incomprehensible, on veut que nous le quitons avant d'estre assuré d'une paix juste et équitable, on pretende que nous consentions par avance a tout ce que l'assemblée tenue à Presbourg va concluer de nostre sort; et par une loi si dure on nous veut forcer à forger nos ferres, et chaines pour abolir entierement nos libertés, l'establissement de quelles nous a couté de sang, depuis le cours de cette gverre.

Vous l'avez apprise grand Reine par la relation de vos ministres les causes que nous ont force de venir aux extremities de prendre les armes, et puisque V. Majesté a bien voulu se charger de l'acceleration de notre paix, sans doute vous avez reconnue mesme la justice de notre cause. Je ne doute pas Madame que vos intentions n'ayent été d'epargner le sang de ceux, les quels par une morale aussi peu chretienne, que lache on va sacrifier à la politique sous prétexte de la religion, et par consequence je me flatte que V. Majesté continuera par la suite aussi de nous mettrę à l'abri de tant de maux, qui nous vont accabler, et affin que V. Majesté puisse mieux connoître, combien ils sont dignes d'attention, je vous prie Madame, d'exaucer ce que mon chambellant, ou Lieutenant Colonel *Clement* ou Pivendorf lui fairont de ma part connoitre.

Nos maux sont dignes de meriter vostre protection, plus que je considere Madame les victoires de vos armes que l'Europe admire, plus je convien que le ciel ne vous les a donné, que pour vous mettre en Etat d'appuyer les opprimés, et si vous avez fait repandre tant de sang de vos sujets sur des champs semées de lauriers mesmes pour la conservation de la liberté de l'Europe vostre pieté naturelle, souffera-t-il que le mesme sang repandu enorgeulisse l'Empereur, vostre allié, jusqu'au point de nous refuser la justice mesme, cet pieté, dis-je, permettre-t-il ce que serve à effacer nos privileges, et libertés que nous avonz hérité de nos ancetres? enfin la mort de tantes des gverriers sera-t-elle la cause des préparatives qui paroît que l'on fait deja ici des échafauts et theatres pour tantes des personnes de la mesme religion?

Non Madame! L'opinion que nous avonz de vostre justice nous combat, et la renommée de vostre clemence estant repandu jusque chez nous, fait que nous somes bien éloignés de croire qu'elle refuse sa protection, d'autant plus que nous ne demandons ni armes ni troupes ni forces, ni prolongation de la qverre d'allieurs si pésant a vos sujets pour soutenir la justice de nostre cause, et nous ne souhaitons qu'une charité chretienne et mutuelle de hauts alliées que l'on doit avoir Selon les loix divines et humaines pour tous ceux qui sont, persecutées par l'ambition, cruauté, et l'avarice d'une force superieure. La personne Sousnommée vous presente Madame, mes prieres et celles d'une nation autrefois si renommée, et aujourd'hui par la suite de malheurs de plusieurs siecles si abatue.

Nous pareissons, Madame, devant le flambeau ardent de la liberté de vostre heureux royaume avec une chandelle éteinte, mais encore fumante, nous souhaitons de participer de son bonheur, et de sa lueur sans la nuir, et sans la corrompre. Sera-t-il possible qu'une reine, et nation aujourd'hui si élevée, que la nostre, abatue ne veuille allumer cette chandelle au flambeau de la liberté, et qu'elle ne se reflechisse sur la vicissitude, et changements de la gloire des mortelles, plus ne

⁷² *Pray Georg: Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars tertia. Posenii, 1806. 168. levél, 525–530. o.*

trouvera t-on pas utile de conserver plutost la liberté de nations le plus éloignées mesme que de les abandonner aux proies de leurs Souverains dont il y en a si peu qui borne leurs ambitions.

La confiance que nous avons, Madame, dans la personne sacrée de V. Majesté nous persuade aisement de croire le contraire, et dans le temps qu'elle nous flatte de recevoir de marques bien fortes de vostre protection pendant le cours de la negociation de la paix générale, je souhaite, que vos peuples soient ausi heureux après la conclusion, que vos armes ont été glorieuses et victorieuses pendant cette guerre, et que vos sujets redevables de leurs bonheurs à V. Majesté par plusieurs generations jouissent de ce don de ciel sous le regne d'une si grande reine qui sait les defendre et de les gouverner, et je suis avec la veneration et du respect due. A Szerentes [Szerents helyett!] 26. d'Aoust 1710."

A levél magyar fordítása

„Uralkodásának dicső ideje alatt Királyi Felsőged jelentősen támogatta a leigázott népek és nemzetek ügyét, így a remény, melyet Hazám s magam is tápláltam, nagylelkűségének köszönhetően nem maradt csírájában a mediatio vállalása óta, melyet oly jóindulatúan felajánlott, kérjük Asszonyom, biztosítson bennünket felőle a továbbiakban is. Asszonyom, Királyi Felsőged nagylelkűségének kell tulajdonítsuk a gyakran ismételt bátorítást, hogy királyságunk helyreállításában közre kíván működni, s hogy biztosít bennünket attól a gondterhes naptól fogvást, mikortól a Császár seregei fenyegetnek bennünket, kinek Miniszterei arra szánják embereinket, hogy kegyetlenségük példájául szolgáljanak, melynek számos jelét adták az előző háborúban, javaink, örökségünk mind a fősvényesség áldozatává vált. Az osztozkodás megtörtént, s noha még kezünkben a fegyver, felfoghatatlan számunkra, hogy azt akarják, tegyünk le, még mielőtt biztosítottak volna bennünket egy elfogadható és méltányos béke felől, azt követelik, hogy előre egyezzünk bele mindabba, amit majd a pozsonyi országgyűlés határoz a sorsunk felől; s e kegyetlen törvénnyel rabláncra akarnak kényszeríteni minket, hogy eltöröljék szabadságunkat, melynek megőrzése végig vérünkbe került e háború alatt.

Nagyságos Királynő, minisztereinek a jelentéséből már ismeri azokat az okokat, amelyek arra kényszerítettek bennünket, hogy a végsőkig elmenjünk és fegyvert ragadjunk, s mivel Felsőged kész volt elvállalni, hogy a békénket siettesse, bizonyára felismerte ügyünk jogosságát is. Nem kéltelkedem, Asszonyom, hogy az volt szándékában, hogy megkímélje azok életét, akiket most legalább annyira keresztényietlen, mint amilyen hitvány erkölcsiséggel a vallás ürügye alatt akarnak feláldozni a politikának, ennél fogva merem remélni, hogy Felsőged eztán is biztonságba helyez bennünket a minket sújtó tenger bajból, s hogy Felsőged még jobban megismerhesse, mennyire méltó mindez a figyelmére, arra kérem Asszonyom, hallgassa meg mindazt, amit kamarásom, *Clement* ezredes [Lieutenant Colonel] vagy Pivendorf a nevemben ismertet.

Gyötrelmeink méltók arra, hogy kiérdemeljék az Ön oltalmát, s mennél figyelmesebben szemlélem seregeinek győzelmeit, melyeket egész Európa csodál, annál jobban látom, az ég csakis azért adta ezt Önnek, hogy lehetővé váljon, hogy támogassa az elnyomottakat, s ha Európa szabadságának megőrzéséért alattvalóinak annyi vérért hullatta a babérokat is termő harcmezőkön, ez őszinte kegyelet elszenvedheti, hogy ugyanennyi vér ontásával büszkélkedhessen a Császár, az Ön szövetségese, egészen odáig, hogy tőlünk megtagadja az igazságot, sőt, e kegyelet vajon engedi azt, ami annak a szolgálatában áll, hogy az őseinktől örökül kapott privilégiumainkat és szabadságunkat eltörölje, s végül megannyi harcos halála szolgáltasson okot azokra az előkészületekre, amik úgy tűnik, itt már folynak is, hogy vérpadokat és teátrumokat emeljenek az ugyanazon a valláson lévő emberek sokaságának?

Nem, Asszonyom! Igazságosságáról kialakult képünk meggyőz bennünket efelől, s mivel irgalmánának híre hozzánk is eljutott, így nem is gondoljuk, hogy visszautasítaná a védelmet, annál is inkább, mivel nem kérünk se csapatokat, se haderőt, sem az alattvalóinak egyébként is oly megterhelő háború meghosszabbítását ügyünk igazának támogatása miatt, csupán a nagy szövetségesek keresztényi és kölcsönös irgalmát óhajtjuk, melyre az isteni és az emberi törvények alapján mindenki számíthat, akit felsőbb hatalom üldöz becsvágyból, kegyetlenségből, fősvényiségből. Asszo-

nyom, a fent nevezett emberem előadja Önnek kéréseimet és az egykor oly dicső, mára több évszázad sorscsapásai alatt oly levert nemzetem kéréseit.

Itt várakozunk, Asszonyom, boldog országa szabadságának lobogó fáklyája előtt, kioltott, de még füstölgő gyertyával, részesülni kívánunk boldogságából és fényéből, anélkül, hogy ártanánk neki vagy rontanánk rajta. Lehetséges lenne, hogy egy Királynő, egy nemzet, mely ma oly magasra jutott, ellentétben a mi levert nemzetünkkel, ne akarná meggyújtani gyertyánkat a szabadság fáklyájáról, s ne gondolná végig, hogy a halandók dicsősége változó, forgandó, s már ne találná hasznosnak, hogy inkább megőrizze távolabbi nemzetek szabadságát is, mintsem hogy odavesse őket uralkodók martalékául, akik között pedig nagyon kevés van, aki korlátozza a törekvéseiket.

A bizalom, mellyel Asszonyom, Királyi Fenséged szent személye felé vagyunk, könnyen meggyőző bennünket afelől, hogy az ellenkezőjében higgyünk, mikor azzal kecségtet, hogy pártfogása kifejezett jelét adja az általános béketárgyalás folyamán, s azt kívánom, hogy a végén népe is oly elégedett legyen, mint amilyen dicsőséges és győzedelmes volt serege e háborúban, és a jólétükért Felségednek sok nemzedékre előre köszönettel tartozó alattvalók részesülhessenek ebből az égi adományból, e nagy királynő uralkodása alatt, aki tudja, hogyan védje meg és kormányozza őket. Maradok hódolattal és méltó tisztelettel. Szerentes (!) 1710. augusztus 26.”

(Fordította Kisné Cseh Éva)

Ágnes R. Várkonyi

CHANCES AND ALTERNATIVES AT THE SZATMÁR PEACE TALKS

Summary

The paper explores the chances Ferenc II Rákóczi and his governing circle, the members of the Senate had to reach an acceptable agreement at the end of Rákóczi's War of Independence during the Szatmár Peace Talks, using newly-found sources, too. During the independence war which connected to the Spanish War of Succession, the leader established his state institution the Hungarian Confederation; and for eight years he defended the constitution and integrity of the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania against the assimilating policy of the Habsburg absolutism, and against Emperor Joseph I who had the Hungarian crown, too. The paper emphasizes that by 1709–1710 Rákóczi's state, as well as the whole of Europe, got exhausted in the long war. It describes Rákóczi's efforts after the Gertruydenberg Conference (1710) to end the war with the mediation and guarantee of Holland, England and Russia; and goes on by publishing Rákóczi's letter to Queen of England Anne, written in the language of diplomacy to the monarch who was defending the freedom of Europe. After English Queen Anne sent an official note to Emperor Joseph I about the Hungarians intention to make peace, the Habsburg government gave the task to Ban of Croatia Count János Pálffy, commander-in-chief and field marshal of the Imperial troops in Hungary, to find ways of reconciliation. General Sándor Károlyi was commissioned by Rákóczi to carry out talks. After contact was established under the pretext of prisoners exchange, armistice was signed in January 1711, and on 31 January 1711 Rákóczi negotiated with Pálffy in the castle of court marshal Ádám Vay in Vaja.

Supported by newly-explored archival sources, the paper emphasizes that the viewpoints of the Habsburg Court and the Hungarian Confederation were in sharp contrast with each other. Following the opinion of Emperor Joseph I's statesmen Prince Eugene of Savoy and chancellor Venzel Wratisslaw, Count János Pálffy thought to finish the war by armed force and by individual amnesties. He did not acknowledge the Confederation, and regarded the eight-year-long independence war as a rebellion. In addition, Pálffy tried to make Károlyi change sides with a number of promises. Rákóczi on the other side insisted on a peace treaty to be concluded with the Confederation and on one which would keep the fruits of the war. Sándor Károlyi shared this viewpoint as well.

No contemporary source have been known to date about the negotiations between Rákóczi and Pálffy in the Vaja castle, the paper now describes the talks with the help of Pálffy's detailed account. Rákóczi insisted on concluding peace by following the accepted order of the time which was set also by Grotius's principles and by Hungarian traditions. He also demanded that the treaty be signed with the Confederation as a corporate body. Károlyi also stood for a peace 'together, with the nation' and for the returning of estates. The stiff viewpoint of the Habsburg government was altered by the fact that lord Peterborough, mediator of the negotiation, arrived in Vienna; and Tory Prime Minister Bolingbroke ordered ambassador Palmes in Vienna to do everything to achieve peace. Rákóczi had contact with Peterborough via the English ambassador in Berlin. When taking all this into consideration, his letter to Emperor Joseph I can be put into a new context, too.

It can be stated that it was the negotiations at Vaja and the consecutive events that made the formal peace treaty at Szatmár possible, a compromise agreement with part of the Confederation, signed by Sándor Károlyi and János Pálffy on 1 May 1711. Rákóczi insisted on a guarantee peace treaty, but this could not be made partly because of Joseph I's secret death (17 April 1711), and mainly because the statesmen in Vienna refused it, citing the interest of Casa Austriaca as a reason. Therefore Rákóczi and his followers in exile, their court and diplomacy center set up in the Turkish town Tekirdağ were a guarantee that Emperor Charles III tried to keep the Szatmár Peace Treaty.

Ágnes R. Várkonyi

CHANCES ET ALTERNATIVES AUX NEGOCIATIONS DE PAIX DE SZATMAR

Résumé

Basée en partie sur des sources récemment découvertes, l'étude qui traite les négociations de paix de Szatmár mettant fin à la guerre d'indépendance de Rákóczi examine les chances d'obtenir un accord acceptable pour François Rákóczi II et ses sénateurs. Le chef de la guerre d'indépendance, liée à la guerre de succession d'Espagne, créa la Confédération hongroise et défendit pendant huit ans la constitution et l'intégrité du Royaume de Hongrie et de la Principauté de Transylvanie contre la politique d'absorption de l'absolutisme des Habsbourg et de l'empereur Joseph 1er qui portait aussi la couronne hongroise. L'étude souligne que l'État de Rákóczi, comme toute l'Europe, fut déjà épuisé en 1709–1710 à cause de la guerre qui durait depuis longtemps. Elle présente les efforts de Rákóczi après la conférence de Gertruydenberg (1710) en vue d'en finir avec la guerre par la médiation et avec la garantie des Pays-Bas, de l'Angleterre et de la Russie. Elle publie la lettre que Rákóczi écrivit en français, langue de la diplomatie, à Anne, reine d'Angleterre et défenseur de la liberté en Europe. Après qu'Anne informa Joseph 1er dans une note royale sur l'intention des Hongrois de conclure une paix, l'administration des Habsbourg chargea le comte et feld-maréchal János Pálffy – qui fut aussi ban de Croatie et commandant en chef des troupes impériales de Hongrie – de trouver la voie de la réconciliation, alors que Rákóczi confia les négociations au général Sándor Károlyi. Après les premiers contacts pris pour un échange de prisonniers, un cessez-le-feu fut conclu en janvier 1711 qui fut suivi d'une négociation le 31 janvier 1711 entre Rákóczi et Pálffy à Vaja, dans le château du maréchal de cour Ádám Vay.

Sur la base de nouveaux documents d'archives, l'étude insiste sur le fait que la position de la Cour des Habsbourg et de la Confédération hongroise fut très différente l'une de l'autre. Suivant l'avis du prince Jenő Savoyai et du chancelier Venzel Wratisslaw, les hommes d'État de l'empereur Joseph 1er dont le comte János Pálffy pensèrent finir la guerre par la force des armes et des amnisties individuelles sans reconnaître la Confédération et en considérant la guerre d'indépendance de huit ans comme une rébellion. De plus, Pálffy fit plusieurs promesses à Károlyi afin que ce dernier rejoigne la partie adverse. En revanche, Rákóczi tint à ce que la paix soit conclue avec la Confédération et que les acquis de la guerre d'indépendance soient conservés. Sándor Károlyi partagea son avis.

Aucune source d'époque ne fut encore découverte sur la négociation entre Rákóczi et Pálffy dans le château de Vaja, l'étude la présente donc sur la base du rapport détaillé de Pálffy. Rákóczi tint à ce que la paix soit conclue avec l'institution de la Confédération selon les coutumes d'époque, les principes de Grotius et les traditions hongroises. De même, Károlyi insista sur une paix conclue «ensemble, avec la nation» et sur la restitution des terres. L'administration des Habsbourg n'assouplit sa position qu'après l'arrivée à Vienne du médiateur lord Peterborough. Bolingbroke, premier ministre du gouvernement tory ordonna à Palmes, son ambassadeur à Vienne de mettre tout en œuvre pour conclure la paix. Rákóczi restait en contact avec Peterborough par l'intermédiaire de l'ambassadeur anglais à Berlin. Tout ceci permet de placer dans un nouveau contexte la lettre qu'il adressa à l'empereur Joseph 1er.

Il est constaté que les négociations de paix de Vaja et ce qui en découla contribuèrent à ce que la paix de Szatmár signés par Sándor Károlyi et János Pálffy le 1er mai 1711 soit conclue avec une partie de la confédération sur la base d'un compromis. Rákóczi tint à une paix garantie, mais le décès caché de Joseph 1er (17 avril 1711) et surtout les hommes d'État de Vienne la refusèrent au nom des intérêts de la Maison d'Autriche. Toutefois la cour et le centre diplomatique créés par Rákóczi et ses partisans émigrés dans la ville de Rodosto en Turquie garantirent en quelque sorte le respect du traité de paix de Szatmár par l'empereur Charles III.

Ágnes R. Várkonyi

CHANCEN UND ALTERNATIVEN BEI DER FRIEDENSVERHANDLUNG VON SZATMÁR

Resümee

Die Studie, die die Friedensverhandlungen von Szatmár (Sathmar) als Abschluss des Freiheitskampfes von Rákóczi behandelt, untersucht auf Grund von teilweise neu erschlossenen Quellen, welche Chancen Ferenc II. Rákóczi und sein Regentenkreis, die Mitglieder des Senats, hatten, eine akzeptable Vereinbarung abzuschließen. Der Anführer des Freiheitskampfes, der sich in den Spanischen Erbfolgekrieg einfügte, schuf seine eigene staatliche Institution, die Ungarische Konföderation, und verteidigte die Verfassung und Integrität des Königreichs Ungarn und des Fürstentums Siebenbürgen acht Jahre lang gegenüber der Politik des Absolutismus der Habsburger, die auf Eingliederung derselben ausgerichtet war sowie gegen Kaiser Joseph I., der auch die ungarische Krone trug. Die Studie betont, dass der Staat Rákóczis um 1709–1710 herum, wie auch ganz Europa, im langen Krieg erschöpft war. Sie legt die Bestrebungen Rákóczis im Anschluss an die Konferenz von Gertruydenberg (1710) dar, den Krieg mit der Mediation und Garantie der Niederlande, Englands und Russlands zu beenden und gibt den in der Sprache der Diplomatie verfassten Brief Rákóczis an die Königin von England, Anna, als Herrscherin, die die Freiheit Europas schützt, kund. Nachdem Anna, die Königin von England, in einer Herrschernote Kaiser Joseph I. mitgeteilt hatte, dass die Ungarn Frieden schließen möchten, machte es die Habsburgerregierung zur Aufgabe des kroatischen Banus Feldmarschall Graf János Pálffy, der zum Oberbefehlshaber der kaiserlichen Truppen in Ungarn ernannt worden war, den Weg der Versöhnung zu suchen. General Sándor Károlyi wiederum wurde von Rákóczi mit den Verhandlungen betraut. Nach der Kontaktaufnahme unter dem Vorwand des Austauschs von Gefangenen wurde im Januar 1711 ein Waffenstillstand geschlossen, und am 31. Januar 1711 verhandelte Rákóczi in Vaja, im Schloss von Hofmarschall Ádám Vay, mit Pálffy.

Die Studie betont auf Grund neu erschlossener Archivquellen, dass der Standpunkt des Habsburgischen Hofes und der Ungarischen Konföderation stark voneinander abwich. Kaiser Joseph I. wollte den Krieg gemäß dem Standpunkt seiner Staatsmänner, Prinz Eugen von Savoyen und Kanzler Venzel Wratislaw, mit Hilfe von Graf János Pálffy durch Waffenkraft und mit individueller Amnestie beenden; er erkannte die Konföderation nicht an und betrachtete den achtjährigen

Freiheitskampf als Rebellion. Zudem versuchte Pálffy, Károlyi mit mehreren Versprechen zum Übertritt zu verlocken. Rákóczi bestand jedoch auf dem Frieden mit der Konföderation, der die Ergebnisse des Freiheitskampfes hinübergerettet hätte, und auch Sándor Károlyi teilte diesbezüglich seinen Standpunkt.

Über die Verhandlung zwischen Rákóczi und Pálffy im Schloss von Vaja kam bisher keine Quelle aus der Zeit zum Vorschein. Die Studie behandelt die Verhandlung nun auf Grund des detaillierten Berichtes von Pálffy. Rákóczi beharrte auf der Ordnung des Friedensschlusses, die sich in der Gewohnheitsordnung der Zeit und auf Grund der Prinzipien von Grotius und der ungarischen Traditionen herausgebildet hatte, und darauf, dass institutionell mit der Konföderation Frieden geschlossen werde. Auch Károlyi stand für den „gemeinsam, mit der Nation“ zu schließenden Frieden und die Rückgabe der Besitztümer ein. Der starre Standpunkt der Habsburgerregierung änderte sich, als der Mediator der Verhandlungen, Lord Peterborough, in Wien ankam und Bolingbroke, Ministerpräsident der Tory-Regierung, den Gesandten in Wien, Palmes, anwies, alles im Interesse des Friedensschlusses zu tun. Rákóczi hielt über den englischen Gesandten in Berlin Kontakt mit Peterborough. Auf Grund dessen kann auch sein an Kaiser Joseph I. geschriebener Brief neu gedeutet werden.

Es wurde festgestellt, dass infolge des Friedenstraktats von Vaja und der anschließenden Entwicklungen erreicht werden konnte, dass Sándor Károlyi am 01. Mai 1711 formal, mit dem Vertrag, der mit der teilweisen Konföderation abgeschlossen worden war, und einem Kompromiss mit János Pálffy den Frieden von Szatmár schließen konnte. Rákóczi beharrte auf dem Frieden mit Garantien. Nachdem dieser auch durch den verheimlichten Tod Josephs I. (17. April 1711) gehindert, aber vor allem von den Staatsmännern in Wien mit Berufung auf das Interesse des Casa Austriaca abgelehnt wurde, gewährten und garantierten quasi die Emigration, der landflüchtige Rákóczi und seine Anhänger, auf dem Wege ihres in Rodostó (Tekirdağ) in der Türkei errichteten Hofes und diplomatischen Zentrums, dass Kaiser Karl III. (VI.) bestrebt war, die Friedenspunkte von Szatmár einzuhalten.

Агнеш Р. Варконь

ВОЗМОЖНОСТИ И АЛЬТЕРНАТИВЫ НА МИРНЫХ ПЕРЕГОВОРАХ В САТМАРЕ

Резюме

Научная статья на основании исследования источников, связанных с завершением освободительной борьбы под руководством Ракоци, а также и новых документов, рассматривает вопрос о том, какие возможности имелись для Ференца II Ракоци и его правящих кругов – членов сената для заключения приемлемого мирного соглашения. Руководитель освободительной борьбы, подключившейся к войне за испанское наследство, создал государственную организацию – Венгерскую Конфедерацию и в течение восьми лет защищал конституцию и интеграцию королевства Венгрии и Трансильванского Княжества от кайзера Иосифа I, носившего также венгерскую корону, от его политики, целью которой было растворить эти два государства в абсолютизме Габсбургов. В статье подчеркивается, что к 1709-1710 году государство Ракоци, как и вся Европа, выдохлось от длительной войны. Автор статьи описывает усилия, предпринятые Ракоци после Гертруйденбергской конференции (1710 год) при посредничестве и гарантии Голландии, Англии и России в целях завершения

войны, и публикует написанное дипломатическим языком письмо Ракоци к королеве Великобритании Анне, как защитнице свободы в Европе. После того, как английская королева Анна в своем высочайшем ответном послании извещала кайзера Иосифа I о том, что венгры хотят заключить мир, хорватский бан маршал граф Палффи Янош, назначенный правительством Габсбургов главнокомандующим венгерских кайзеровских войск, поставил задачу искать путь к заключению мира. Ракоци поручил вести переговоры о мире генералу Шандору Каройи. После установления контактов под предлогом обмена военнопленными в январе 1711 года было заключено перемирие, и 31 января 1711 года в Вайе в замке придворного маршала Адама Вайи Ракоци вел переговоры с Палффи.

На основании вновь вскрытого архивного материала в статье подчеркивается, что позиции Габсбургов и Венгерской Конфедерации резко отличаются друг от друга. Государственные мужи кайзера Иосифа, князь Енё Савойаи, следовали позиции канцлера Венцеля Вратислава, Янош граф Палффи намеревался завершить войну силой оружия и индивидуальной амнистией, он не признавал Конфедерацию и восьмилетнюю борьбу за свободу он считал мятежом. Наряду с этим Палффи многочисленными обещаниями пытался переманить на свою сторону Каройи. А Ракоци настаивал на мире, который будет заключен с Конфедерацией с учетом результатов освободительной борьбы, и его позицию так же разделял Шандор Каройи.

До сего времени не было обнаружено подлинного современного письменного источника о совещании Ракоци и Палффи в замке Вайа, теперь же статья на основании подробного отчета Палффи исследует это совещание Ракоци и Палффи. Ракоци настаивал на заключении мира в общепринятом порядке эпохи, на основании венгерских традиций и принципов Гроциуса, на том, чтобы мир с Конфедерацией был заключен в государственном масштабе. Каройи также выступал „за мир, заключенный с нацией” с возвращением владений. Жесткая позиция правительства Габсбургов была модифицирована тем, что между тем в Вену прибыл посредник на переговорах (медиатор) лорд Петерборуг, и Болингбрук, премьер-министр правительства Тори, дал указ послу в Вене Пальмесе приложить все усилия в интересах заключения мира. Ракоци поддерживал связь с Петерборугом через берлинского посла Англии.

Было установлено, что в результате мирного трактата и последовавших за ним событий можно было достичь, что формально, за счет частичного договора, заключенного с конфедерацией, с компромиссом мог заключить Шандор Каройи с Яношем Палффи Сатмарский мир 1 мая 1711 года. Ракоци настаивал на заключении мира с гарантией, но по причине оставшейся в секрете смерти Иосифа I (17 апреля 1711 года), которая этому воспрепятствовала, и главным образом после того, как это было отклонено венскими государственными мужьями, сославшимися на интересы Casa Austriaca, эмиграция, скрывавшийся Ракоци и его сторонники, его двор и дипломатический центр, созданный в турецком городе Родошто, обеспечивали и можно сказать гарантировали то, что условия сатмарского мирного договора император Карой III старался соблюдать.

CZIGÁNY ISTVÁN

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ÉS A KÖZÉP- ÉS KELET- EURÓPAI HADIHELYZET 1703–1711*

A nemzetközi erőtér

A XVIII. század két nagy háborúval köszöntött be Európába. Oroszország uralkodója, I. Péter cár a svédek baltikumi hegemoniáját megtörendő, szövetséget kötött I. Frigyes Ágost szász választófejedelemmel, aki II. Ágost néven lengyel királyként is uralkodott, valamint IV. Frigyes a dán királlyal, s hadba szállt a svéd uralkodó XI. Károly ellen. Ezzel megkezdődött a két évtizedig tartó (1700–1721) nagy északi háború.

Alig telt el egy év, amikor II. Károly spanyol király halálát követően a kontinens két rivális dinasztiája, a Bourbonok és a Habsburgok között is kiújult a harc a megüresedett trón megszerzéséért. A spanyol örökösödési háború hadműveletei (1701–1714) egyszerre három fronton indultak meg, a Francia Királyság és a Bajor Választófejedelem alkotta szövetség és a Habsburg Birodalmat támogató Anglia, illetve az Egyesült Tartományok (Hollandia) csapatai között.¹

1703 nyarán újabb front nyílt, a Habsburg dinasztia uralma ellen a Magyar Királyságban indult felkelés. Ennek élére az ország legnagyobb földesura, az erdélyi fejedelmek leszármazottja, II. Rákóczi Ferenc német-római szent birodalmi herceg állt. A szakirodalom régóta axiómaként kezeli, hogy a Rákóczi-szabadságharc kimenetele a spanyol örökösödési háborútól függött, ám a magyarországi hadi helyzet alakulására jelentős hatással voltak az Európa középső és keleti felében kialakult katonai konfliktusok, s továbbra is számolni kellett a Magyar Királyság déli határainál terpeszkedő Oszmán Birodalommal, amely csak az alkalmat várta, hogy a Habsburgok és Oroszország által elfoglalt területeit visszaszerezze.

II. Rákóczi Ferencnek és kormányzókörének lényegében ebben a hatalmi és háborús erőtérben kellett eligazodni, mozgalmuknak politikai és mindenekelőtt katonai támogatást szerezni. Elsősorban arra keressük a választ, hogy a szabadságharc vezetőinek a gyorsan változó közép- és kelet-európai hadi- és hatalmi helyzetben milyen elképzelései, milyen lehetőségei voltak a háború megvívására és a sikerhez nélkülözhetetlen külföldi fegyveres támogatás megszerzésére. Kinek és mikor állt érdekében vagy ellenérdekében Rákóczi rendi-nemzeti mozgalmát támogatni? Tanulmányunk szűkre szabott keretei között, csak jelezni tudjuk azokat a tendenciákat és információkat, amelyek alapján fejedelem és szűkebb vezérkara magpróbált eligazodni a bonyolult hatalmi játszmákban, és döntött a háború vagy béke kérdésében.

A magyarországi felkelők élére álló II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós gróf már évek óta tervezték az „Ausztriai Ház”, vagyis a király elleni fegyveres fellépést. Ám kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy egyedül nem szállhatnak szembe a Habsburg uralkodóval. Katonai, politikai támogatást és mindenekelőtt pénzt kellett szerezniük

* A tanulmány a Hadtörténelmi Intézetben 2011. november 3-án „Az újrakezdés esélye” címmel rendezett konferencián elhangzott előadás kibővített, szerkesztett változata.

¹ Benda 1980. 25. o.; Kalmár 2004. 9–11. o.

a háború megindításához. Kapcsolatot kerestek a magyarországi elégedetlenek mozgalmát már az 1670-es évek második felében is támogató XIV. Lajos francia királlyal. Szervezkedésüket leleplezték, de Rákóczinak 1701. november végén sikerül bécsújhelyi börtönéből lengyel földre szöknie. A már itt tartózkodó Bercsényi Miklós ekkor már második memorandumát nyújtotta át a francia király lengyelországi követének. Katonai terveket kovácsolt, a lehetséges szövetségeseket vette számba; hat-nyolc ezrednyi katonaság felfogásával kalkulált, s részletes fizetési listát is mellékelte emlékiratához.²

A francia segítség mellett kezdetben számítottak II. Ágost lengyel király támogatására, de a XII. Károly svéd király csapataitól szorongatott uralkodó I. Lipót német-római császár segítségét kívánta elnyerni. A Bercsényi elfogatására tett kísérlet felett is szemet hunyt, s a két menekült főúr helyzete lengyel földön is bizonytalanná vált. Ráadásul 1702 nyarán XII. Károly elfoglalja a Lengyel Királyság jelentős részét, s megkezdődik az orosz–svéd hatalmi játszma az ország trónjáért, ami hosszú évekre anarchiába süllyeszti az országot.³ Charles Du Heron lengyelországi francia követ, aki kezdettől fogva felismerte a magyarországi „elégedetlenek” támogatásában rejlő lehetőségeket, segédkezett, hogy a két magyar főúr menedéket és támogatást találjon a franciabarát és egyben Habsburg-ellenes lengyel főuraknál, Michal Radziejowsky bíboros, gnieźniói prímás érseknél, Janusz Wisniowiecki hercegnél és nem utolsósorban Adam Sieniawski blezi vajdánál.⁴ Sieniawski felesége, Elzbieta Helena Lubomirska a két főúr elrejtésében és a felkelés megindításához szükséges pénz előteremtésében játszott kulcsszerepet.

A fordulat a spanyol örökösödési háború kitörése után következett be, amikor XIV. Lajos felkarolta az „elégedetlenek” mozgalmát. Katonák fogadására pénzsegélyt küldött, s követe útján a szövetségzés reményét helyezte kilátásba. A francia támogatás mellett Rákóczi és Bercsényi terveiben egyre nagyobb súlyt kapott az Oszmán Birodalom, amelynek jóindulatú semlegességére és Thököly Imre török földre menekült kurucainak Erdély elleni támadása elősegítése révén támogatására is számítottak.

Az erdélyi példa

A felkelés kezdetén Rákóczi és Bercsényi viszonylag csekély létszámú császári–királyi fegyveres erővel és a szövetségesnek tekintett franciákkal és bajorokkal való gyors egyesüléssel számoltak. A francia–bajor seregek és a felkelők harctéri sikerei 1703/1704 fordulóján még a gyors békekötés lehetőségével kecsegtettek, de Miksa Emánuel bajor választófejedelem tiroli hadjárata, majd Hőchstädtnél közösen elszenvedett veresége meghiúsította a katonai együttműködést. Nem tudjuk azonban, hogy milyen „forgatókönyv” létezett arra az esetre, ha a háború elhúzódik. Erre csak akkor tudunk választ adni, ha megvizsgáljuk, hogy a felkelés vezetői milyen politikai mintákat követtek mozgalmuk elindításakor.

II. Rákóczi Ferenc az „Austriai Ház” elleni fegyverfogásának indítékait és jogosságát 1704. január elején a magyar mellett latinul, németül, franciául és angolul megjelent ki-

² Bercsényi Miklós második emlékirata XIV. Lajoshoz. Varsó, 1701. november. AR I. o. XI. k. 429–430. o.

³ *Perjés Géza*: A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására. In: RT 123–140. o.; *Kalmár* 2004. 7–11. o.

⁴ *Gebei Sándor*: II. Rákóczi Ferenc és lengyelországi támogatói 1701–1703. In: RSzKE 97–116. o.

áltványban tárta a „keresztény világ”, vagyis Európa nyilvánossága elé.⁵ A manifesztum felsorolja, hogy az „Ausztriai Ház”, azaz a király miben és mikor sértette meg az „Országunk arany szabadságát”, és II. András Aranybullájának ellenállási záradékára hivatkozva törvényesnek és jogosnak tartja a fegyveres felkelés megindítását. Kimondja, az uralkodó megsértette a rendi alkotmányt és felrúgta a Bocskai-felkelés eredményeként 1608-ban létre jött kiegyezést a király és a rendek között.⁶ A manifesztum a rendi jogok védelmének történelmi példájaként az erdélyi fejedelmek Bocskai István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi György, valamint Thököly Imre király ellenes felkeléseit említi. Rákóczi a *Vallomások* című önéletrajzi művében is utal dédapja I. Rákóczi György és III. Ferdinánd német-római császár és magyar király között 1645 elején létrejött előzetes békeegyezményre, „amely akkor megszilárdította az ország szabadságjogait, amelyeket később többnyire eltöröltek”.⁷

Rákóczi egész családi háttere, saját és közvetlen környezetének gondolkodása arra predesztinálta, hogy fegyveres küzdelmének megindításakor, mint az erdélyi fejedelmek leszármazottja, elődei királyellenes harcát tekintse példaképnek. Nagyrészt hasonló elveket vallottak kormányzó garnitúrájának zömében protestáns, evangélikus és király- (Habsburg) ellenes egyéni vagy családi múlttal rendelkező tagjai.⁸

A Rákóczi-szabadságharc hatalmi bázisát adó köz- és középnemesség és a vitézli rend politikai felfogásában és a célok tekintetében azokat az elveket követte, amelyek Bocskai István végrendeletében megfogalmazott. Hogy Bocskai elvei mennyire meggyökeresedtek Magyarország keleti felén és Erdélyben élők köztudatában, arról Barcsai Mihálynak a fejedelemhez intézet sorai tanúskodnak: „Tudva lehet az magyar Nemzetnek nyavajaja ha mikor praktizáltak az Ausztria Haztol; Orvasoltatott az Erdélyi Fejedelmek által... azért úgy hogy azt kívánók Felsőség az Nemes Magyar Haza dolgát mi érettünk hadgia, olyat kívánánk; hanem munkában venni az Erdélyi dolgokat Felsőség Fejedelmi székett erősíteni, honnan is segethetne az magyar dolgakat...”⁹

A XVII. század had- és politikatörténetéből ismert, hogy az erdélyi fejedelemségek király (Habsburg) ellenes háborúinak forgatókönyve a katonai támadás, a béketárgyalás, majd a békekötés volt. A békébe általában belefoglalták a magyarországi rendek jogainak és a protestánsok vallási sérelmeinek orvoslását, s nem utolsó sorban Erdély hatalmi pozícióinak területi engedmények révén történő gyarapítását. A Habsburg uralkodó, vagyis a király az általa is elismert erdélyi fejedelemmel kötött szerződést, aki mögött az Oszmán Birodalom állt, megfelelő súlyt adva vazallusa törekvéseknek.¹⁰

⁵ Rákóczi kiáltványa a keresztény világhoz, 1704 eleje. In: Ráday iratai I. 92–110. o. – A kiáltványt viszszaadattá válták a szabadságharc kezdetére. Szalay László szerint a 1703. június 7-i dátumot elírták, mert Rákóczi ekkor még lengyel földön volt. *Szalay László: Magyarország története VI. k.* Pest, 1859. 140. o.

⁶ Külön sérelmezte II. Mátyás koronázás előtti dekrétumainak megszegését, így azon rendelkezéseket, amely az ország legfőbb katonai posztjainak magyarokkal való betöltéséről intézkedik. Ráday iratai I. 98. o.

⁷ *Rákóczi Ferenc: Vallomások.* (Szerk. és a jegyzeteket írta: *Hopp Lajos.*) Budapest, 1979. 98–99. o.

⁸ *Köpeczi – Várkonyi 2004.* 188–189. o.; *R. Várkonyi Ágnes: Ráday Pál a politikus.* In: Ráday 1980. 28–29. o.

⁹ Barcsai Mihály Rákócziinak. Gyarmat, 1710. augusztus 21. MOL RSzlt G 15 Caps. G. fasc. 28 203. fol. 79.

¹⁰ Erdély és Magyarország államjogi viszonyát meghatározó elveket, az 1570-ben megkötött speyeri szerződés tartalmazta. Az egyezményben János Zsigmond lemondott a választott királyi címről, és helyette az Erdély és Magyarország hozzá kapcsolt részeinek fejedelme címet vehette föl. Ennek fejében I. (Habsburg) Miksa elismerte az erdélyi fejedelem uralma alatti területen a fejedelem korlátozott szuverenitását, ám egyúttal

E helyen csak jelezni tudjuk, hogy az ország török uralom alóli felszabadítása és Erdély ideiglenes állami különállásának megszűnése teljesen új hatalmi és katonai viszonyokat teremtett a Magyar Királyságban, amolyan korabeli rendszerváltást élt át az ország. Mindez alapvetően meghatározta a Rákóczi-szabadságharc helyzetét és lehetőségeit.¹¹ Amikor Erdély fejedelmei megindították királyellenes háborúikat, saját állammal, anyagi erőforrásokkal és az Oszmán Birodalom támogatásával rendelkeztek. Rákóczinak igen szerény anyagi és katonai támogatással külfönből kellett megindítani a fegyveres küzdelmet. Helyzete azonban kedvező volt. A spanyol örökösödési háború következtében Erdélyt leszámítva nem volt katonai erő az országban, s a magas adókkal elégedetlen parasztság, a rendi jogok felszámolásával és a központosítási törekvésekkel elégedetlen nemesség, illetve a létalapjukat veszett militarizált társadalmi rétegek jelentős részének támogatására számíthatott. Hosszabb távon a fejedelem rendi–nemzeti mozgalma csak akkor lehetett eredményes, ha külföldi katonai támogatást tud szerezni. Nyilván való volt, hogy a központi (királyi) kormányzati szervei helyett vagy azok részleges integrálásával létre kell hoznia saját államgépezetét, hadseregét és valamilyen formában rendezni kell a mozgalom közjogi helyzetét.¹² Mindezt az illegitimitás szorításában kellett megoldania, mivel a Magyar Királyság Európa egyik vezető hatalmának, a Habsburg Birodalomnak része volt, legitím uralkodóval az élén. Ha valamelyik hatalom felkarolja a „magyar ügyet”, nemcsak a Habsburg-, hanem előbb-utóbb az Oszmán Birodalommal is szembe kerül.

A francia–bajor esély

Valószínűleg a két főurat is meglepte, hogy az első hetek sikertelensége után a felkelés futótűzként terjedt, és a tiszabecsi átkelést követően (1703. július 14.) alig fél év alatt a nagyobb várak kivételével birtokba vették a Felvidéket, a Tiszántúlt és a Duna–Tiszaközének nagy részét. 1704. január 11-én Károlyi Sándor generális mintegy 5000 emberrel a Csallóközből átkelt a Dunántúlra és az országész elfoglalására indult.

Rákóczi és Bercsényi arra számított, hogy a Felvidéken és a Dunántúlon gyors ütemben előrenyomuló csapataik egyesülnek a Duna völgyében a Bécs irányába támadó, francia–bajor seregekkel. Nem tudni, hogy az ellenfelek által kurucoknak nevezett felkelők vezetői mennyire voltak tájékozottak reménybeli szövetségeseik haditerveket illetően, de azok hasznosan egészítették ki a francia elképzeléseket. Miután II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem 1702-ben a Franciaország oldalára állt, a magyarországi török háborút és a bécsi követi posztot is megjárt Louis Hector Villars marsall 1703 elején egy Bécs elleni támadásra vette rá uralkodóját. Elképzelése szerint az egyesült bajor

kimondták, hogy Erdély és a hozzá kapcsolt területek a Magyar Korona részei maradnak, és az erdélyi fejedelem elismeri maga fölött a magyar király főségét. Erdély későbbi fejedelmei ehhez az elvhez mindvégig tartották magukat, még akkor is, amikor fegyveres konfliktus alakult ki a Habsburg uralkodóval.

¹¹ A magyarországi változásokra nézve lásd: *R. Várkonyi* 2004. 384–388. o.; *Barta János*: Rákóczi-szabadságharc társadalmi háttere. In: *ERSzT* 17–30. o.; *Czigány* 2004. 32–37. o.

¹² Az ország közigazgatásának alapját adó vármegyék a felkelők által birtokba vett területen hűséget fogadtak I. Rákóczi Ferencnek. Az elfoglalt országrészek irányítására 1704 januárjában a fejedelem létre az Udvari Tanácsot (*Consilium Aulicum*). A Rákóczi vezette Udvari Tanács 1705. szeptemberig a legfelsőbb katonai parancsnokokkal együtt igazgatta az országot. *Köpeczi – Várkonyi* 2004. 187–189. o.

és francia hadsereg akciója „rettegést” visz a Német-Római Birodalomba, és békére kényszeríti a császárt. Villars gyorsan felismerte a magyar felkelők támadásában rejlő lehetőséget és 1704 elején már a velük való egyesüléssel számolt.¹³ A francia–bajor előrenyomulás nyugatról és a felkelők támadásai keletről válságos helyzetbe hozták a Habsburg Birodalmat és a császár székhelyét, Bécsset.

A császárváros polgárai a felkelők által felgyújtott falvak füstoszlopai láttán már a két évtizeddel ezelőtti oszmán támadás képeit vizionálták. Rákóczi katonáiban Thököly Imre török szövetségben harcoló „Kruzitürken”-jeit látták. Ezt a vélekedést a felkelés vezetői tudatosan táplálták. Károlyi Sándor báró német nyelvű pátenseiben, mint Rákóczi magyar, svéd, lengyel, tatár és német hadainak dunántúli „commandérozó generálisa” írta alá a magát.¹⁴ Néhány tucat lengyel, török, tatár és német katona valóban szolgált, a kuruc seregben, s a magyarok közül sokaknak fegyverzete és ruházata is törökös volt, s valószínűleg ez mozgatta meg a lakosság fantáziáját. Már olyan rémhírek is szárnyra kaptak, hogy a kurucok valójában a császárváros elfoglalására jövő török sereg előhada.

1704 első napjaiban a francia–bajor hadak gyorsan haladtak a császárváros felé. Augsburgot még 1703. december közepén, majd bő egy hónap múltán (1704. január 16.) Passaut is birtokba vették. Ferdinand de Marsin marsall már a magyar felkelőkkel való együttműködést tervezte, amikor Miksa Emánuel bajor választófejedelem csapatait Tirol elfoglalására küldte – ezzel elakadt a támadás, s a Habsburg hadvezetés időt nyert.¹⁵

Savoyai Jenő herceg, az Udvari Haditanács frissen kinevezett elnöke, aki a török elleni felszabadító háborúban Zentánál (1697) döntő csapást mért az oszmánokra, tisztában volt azzal, hogy a francia–bajor erők sikerei közepette csak idő kérdése, hogy a törökök mikor avatkoznak be Magyarországon. Ez végveszélybe sodorhatná a dinasztiát, ezért 1704 elején minden nélkülözhető császári erőt a magyar határra irányított, hogy megállítsa a felkelést. Pozsonyba sietett és személyesen szervezte meg az örökös tartományok védelmét. Mivel nyugati irányban a Duna jobb partján nyílt előnyösebb terep a kuruc sereg nyugati előretörésére, Rákóczi és hadvezetése az év első felében mindent megtett a Dunántúl elfoglalására. Kétszer is megpróbálták birtokba venni az országrészt. Károlyi Sándor első kísérlete fiaskóval végződött, de kudarcot vallott az áprilisban Rákóczi oldalára állt császári–királyi vezérőrnagy, immár tábornagyi rangban szolgáló Forgách Simon gróf is, aki a Győr melletti Koroncónál (1704. június 13.) nyílt csatában alul maradt Siegbert Heister tábornaggal szemben. A kuruc csapatoknak még több mint két hónapig sikerült tartani a Dunántúlt, ám Forgách Simon „ösmervén az impériumbeli dolgokat” már június végén lehetetlennek tartotta a bajorokkal való egyesülést.¹⁶

Közben nemcsak Savoyai Jenő herceg rendezte a császári sereg sorait, hanem az angol és holland szövetségeseik is hathatós támogatást nyújtottak. Több mint hárommillió kölcsönt folyósítottak az új csapatok felállítására, John Churchill Marlborough herceg vezetésével pedig 40 000 fős hadsereg indult Bajorországba, hogy császári csapatokkal

¹³ *Rázsó Gyula*: Az általános katonai helyzet és a szabadságharc. In: ERSz 72. o.

¹⁴ Károlyi Sándor pátense, Kismarton, 1704. február 14-én. ÖStA KA HKR Akten 1704. február. Nr. 4. Regist.

¹⁵ *Reginald de Schryver*: Max II. Emanuel von Bayern und das Spanische Erbe. Mainz, 1996. 141–142. o.

¹⁶ Forgách Simon Rákóczihoz., Pápa, 1704. június 28. MOL RSzlt G 15. Caps. B. Fasc. 24. fol. 11–12.

egyesülve megállítsák a francia–bajor erőket.¹⁷ Erre előbb a bajorországi Donauwörthnél (1704. július 2.), majd (1704. augusztus 13.) Höchstädtnél került sor, ahol az egyesült császári és angol sereg vereséget mért a francia–bajor csapatokra. A háború gyors befejezésének lehetősége kicsúszott a francia hadvezetés kezéből, és szertefoszlott a magyar felkelőkkel való egyesülés reménye is. II. Rákóczi Ferenc és a körülötte csoportosuló politikai és katonai vezetők számára nyilvánvalóvá vált, hogy belátható időn belül nem számíthatnak a franciák és a bajorok katonai segítségére.

A legitimitás problémái

Nyilvánvalóvá vált, hogy a háború elhúzódik, így elodázhatatlanná vált a vármegyék-re alapozott új államgépezet kiépítésének befejezése, minél korszerűbb hadsereg megszervezése és a felkelés közjogi helyzetének rendezése. Ez utóbbi annál is sürgetőbb volt, mert a szorult helyzetben lévő bécsi udvar 1703 végén a király hűségén maradt főnemesek útján jelezte, hajlandó a felkelőkkel egyezkedni.¹⁸ I. Lipót 1704. január 2-án Széchényi Pál kalocsai érseket bízta meg a kurucokkal folytatandó béketárgyalások előkészítésével. Az első tanácskozást a kuruc kézen lévő Gyöngyösön tartották (1704. március 17–28.). Úgy tűnt „az erdélyi példa” a megváltozott hatalmi körülmények között is működőképes. A tárgyalások azonban rövidre sikeredtek, mert a két fél álláspontja gyökeresen eltért egymástól.

A megbeszélések elősegítésére közvetítőként bekapcsolódtak a Habsburgok háborúját finanszírozó szövetségesek, Anglia és az Egyesült Tartományok (Hollandia) követei. Államaik elsősorban a felkelés gyors lezárásában voltak érdekeltek, mivel a magyarországi hadszíntér több mint 20 000 császári katonát kötött le, nem beszélve a kieső magyarországi adóbevételekről és az ország hadra fogható katonaságáról.¹⁹ Amikor Johann Jacob Hamel-Bruyninx holland követ felkereste Bercsényit, a főgenerális szemrehányást tett neki, amiért nem Rákóczihoz „mint a nemzet egyedüli és illetékes vezetőjéhez fordult”. Neheztelt, hogy nem szabad ország képviselőjével, hanem mint a császár alattvalójával tárgyalnak velük. Leszögezte, hogy a közvetítők garanciája nélkül nem kötnek szerződést.²⁰ Bár a tárgyalások a szabadságharc alatt végig folytatódtak, számos kompromisszum született, de az alapvető kérdésekben a felek álláspontja alig közeledett. Az uralkodó, vagyis a király felkelőkkel, mint alattvalóival volt hajlandó tárgyalni, és egyéni esetleg kollektív amnesztiát ígért. Éppen ezért a külföldi garanciát elutasította, s nem óhajtott egyezkedni Erdély különállásával kapcsolatban sem. Rákóczi viszont a (király ellen) szövetséget magyarországi és az erdélyi rendek képviseletében lépett fel, követelve a rendi sérelmek orvoslását, Erdély állami különállásának elismerését.

¹⁷ Braubach 1964. 20–34. o.; Franz von Mensi: Die Finanzen Oesterreich von 1701 bis 1740. Wien, 1890. 347–355. o.; Ernst Bruckmüller: Die habsburgische Monarchie im Zeitalter des Prinzen Eugen von Savoyen zwischen 1683–1740. In: Österreich und die Osmanen Prinz Eugen und seine Zeit. Hrsg. von: Erich Zöllner – Karl Gutkas. Wien, 1988. 99. o.

¹⁸ Feldzüge, 1704. 132–133. o.

¹⁹ Márki Sándor: Marlborough herceg és a kurucok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1922/1923. 192. o.; A Magyarországon és Erdélyben bevetett erők létszámadataira nézve lásd: Feldzüge, 1704. 134–135.; 152., 164., 176–177. o.

²⁰ Köpeczi – R. Várkonyi 2004. 210. o.

A fejedelem igyekezett rendi–nemzeti mozgalma legitimitását megteremteni. Erdély fejedelmi címének megszerzése ebben központi szerepet játszott. Kezdetben német-római szent birodalmi herceg címét használta, 1704 nyarán történt megválasztásától az erdélyi fejedelmi címet, az 1705. évi szécsényi országgyűlést követően pedig a konföderált rendek vezérlő fejedelme titulusát is. Az országgyűlések összehívása szintén a legitimitás céljait is szolgálta. Megszervezésüknél igyekeztek a tradíciókhoz, az önálló államiság reprezentálásához ragaszkodni. 1705-ben ezt a célt szolgálta előbb Székesfehérvár, majd Rákos mezejének kiválasztása, de a hadi helyzet alakulása miatt végül Szécsényben kellett megtartani a gyűlést. Mivel az országgyűlést nem a király hívta össze, az országos főméltóságok és több vármegye nem jelent meg, így azt maguk a résztvevők nyilvánították alacsonyabb jogi státusú „conventus generalis”-nak, azaz országos gyűlésnek.²¹

A fegyveres harc legitimitásának kérdése II. Rákóczi Ferencnek és a körülötte csoportosuló politikusi–katonai elitnek súlyos problémákat okozott. Az ország társadalma megosztott volt, ráadásul a kurucokhoz egyetlen főméltóság sem csatlakozott, s a befolyásos főrendek közül is csak mutatóban volt néhány. A legitimitás hiánya azonban nemcsak a belpolitikában jelentett gondot, de komoly akadályává vált a külföldi politikai támogatás és katonai segítség megszerzésének is.

Mint láttuk, reális lehetőségként a „francia kapcsolat” jöhetett számításba, mivel a Francia Királyság nemcsak a Habsburgok legfőbb ellenfele volt, hanem jó kapcsolatokat ápolt az Oszmán Birodalommal, sőt Béccsel szemben stratégiai szövetségesek voltak. Amikor XIV. Lajos megtudta, hogy a magyarországi elégedetlenek összeesküvését leleplezték, megdicsérte Bécsben tartózkodó követét, Louis Hector Villarst hogy nem vállalt közönséget a magyarok tervével és kifejtette: „tartózkodom lázadó alattvalók támogatásától uralkodók törvényes hatalmával szemben”. Pragmatikus uralkodó lévén azonban gyakorta áthágta ezeket a szabályokat, éppen úgy, mint ellenfelei, akik a spanyol örökösödési háború kitörését követően a hugenotta camissardok felkelését támogatták országában. A trónörökös számára készített intelmeiben ezt úgy indokolta, hogy bár „elítél minden felkelést, amely megakadályozza az isteni jogon alapuló királyi hatalom gyakorlását”, de „amikor a szükség ráviszi, akkor nem riad vissza ezek támogatásától sem”. Ekkor kell megtalálni „azokat a történelmi és jogi érveket, amelyek az összeegyeztethetlent is összeegyeztethetik”.²² 1703 őszén, amikor a felkelés komoly sikereket ért el, XIV. Lajos már nem tekintette lázadónak Rákóczit, hanem az erélyi fejedelmek leszármazottjának.²³ Portugália és Savoya elpártolásával már csak két szövetségesére, II. Miksa Emánuel bajor választófejedelemre és öccsére, a kölni hercegérsekre számíthatott a napkirály, így szinte megváltásként jött ellensége hátában a magyarországi elégedetlenek felkelése. Rákóczi számára havi 30 000, majd 1705-től 50 000 livre pénzsegélyt utal ki, s előbb Lengyelországból, később pedig Pierre Puchot Des Alleurs márkival, tisztek és hadmérnökök érkeznek az országba. Az anyagi forrásokban szűkölködő Rá-

²¹ Gebei Sándor: A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711. (Magyarország Története 11.) Budapest, 2009. 55–57. o.; Üö: A Rákóczi-szabadságharc országos gyűlései (országgyűlései?). Konferenciák és műhelybeszélések. Országgyűlések – Országos Gyűlések. Az Eszterházy Károly Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai, Eger 2011. 69–82. o.

²² Köpeczi 1966. 45. o.

²³ Köpeczi 1966. 47–48. o.

kóczi számára ez a szerény, mindössze 3–4000 katona eltartására elegendő összeg is jelentős volt, de az igazi nyereség a támogatás ténye volt, amely elsősorban majd az Oszmán Birodalommal való kapcsolatokban válik fontossá. XIV. Lajos formális szerződést azonban az erdélyi fejedelemségének elismerése, sőt a Habsburg ház trónfosztása (1707) után sem kötött a fejedelemmel. Rákóczi már 1705 tavaszán világosan látta, hogy XIV. Lajos csak halogatja a vele kötendő szerződést, de mindenképpen szüksége volt a politikai és az anyagi támogatásra, mert szövetségi próbálkozásai sorra zátonyra futottak.²⁴

A rendi-nemzeti mozgalom vezetőinek már 1704 nyarán szembesülnie kellett azzal, hogy diplomáciai mozgásterük milyen csekély. A svéd király táborába és a porosz királyhoz küldött követei, Ráday és Okolicsányi Pál küldetése kudarccal végződött. XII. Károly még a találkozástól is elzárkózott, udvari kancellárjának válasza pedig általános-ságokat tartalmazott. Hasonló eredmény hozott a berlini látogatás is.²⁵ Mindkét helyen csupán a protestánsok vallásszabadsága biztosításának kérdésében voltak hajlandók közbenjárni Bécsben, s mindenekelőtt uralkodójukkal való kiegyezésre bíztatták a felke-löket. Rákóczi felhívja a poroszokat és a svédeket egy közös szövetség megalakítására, amely szerinte hathatós ellensúlyt képezne a Habsburg és az Oszmán Birodalommal szemben is,²⁶ ám a szövetség megalakítására tett szövetségi ajánlatok visszhangtalanok maradtak. A magyarok ügyével rokonszenvező és azt segítő, Ráday Pállal baráti kapcso-latba kerülő Daniel Ernst Jablonski, a porosz király udvari prédikátora a höchstädti csatát követően figyelmezteti Rákóczi követeit: a Habsburg Birodalom megerősödik, így Ma-gyarország számára egyetlen kiút marad, a császárral való megegyezés.²⁷

Rákóczi 1705 tavaszán újabb diplomáciai akciót indított. Figyelembe véve a lengyel-oroszországi változásokat, Ráday Pált a XII. Károly által lengyel királlyá választott Leszczyński Szaniszló udvarába és a svéd uralkodóhoz küldte. A svéd király számára most egy lengyel–magyar–svéd szövetség megkötését ajánlja. Erdély fejedelmekét kato-nai segítséget kér XII. Károlytól, s amennyiben megtámadja a császárt, kész könnyűlo-vasságot rendelkezésére bocsátani, cserébe nehézfegyverzetű csapatokat kér. I. Szaniszló lengyel királyt szintén tájékoztatta az általa tervezett hármass szövetségről, közbenjárását kérte, hogy a svéd király a dédapjával kötött szerződés értelmében támogassa őt Erdély megszerzésében. Amennyiben a svéd uralkodó nem vállalná a nyílt háborút a császárral, a hozzá küldött svéd segélycsapatok egy részét engedje át neki, helyükbe pedig magyar katonákat küldene.²⁸ Ráday útja most is eredménytelen maradt, de üres kézzel távoztak a porosz és dán udvarhoz küldött követek is. Rákóczi és kormányzóköre számára intő jel volt, hogy a közép-európai régióban lévő hatalmak vagy az északi háborúval vannak el-foglalva, vagy a Habsburg császárral való jó iszony fenntartásában érdekeltek. A Magya-rországgal rokonszenvező protestáns uralkodók legfeljebb magyarországi hittársaik ér-dekében voltak hajlandók szót emelni a bécsi udvarban.²⁹ Amikor a bécsi udvar

²⁴ *Köpeczi* 1958. Rákóczi Jean Louis Bonnac lengyelországi francia követnek, Eger, 1705. április 9. 29–30. o.; *Köpeczi* 1966. 122–202. o.

²⁵ *Jonasson* 1980. 62–63. o.; Vö.: *Köpeczi* 1980. 28–29. o.

²⁶ Rákóczi követutasítása Ráday Pál számára, Miskolc, 1704. január 27. In: Ráday iratai I. 119–126. o. Vö. *R. Várkonyi* 2004. 392–393. o.

²⁷ Jablonski Ráday Pálhoz és Okolicsányi Mihályhoz, Berlin, 1704. augusztus 22. In: Ráday iratai I. 163–165. o.

²⁸ Rákóczi követutasításai Ráday Pál számára, Eger, 1705. április 30., május 1. In: Ráday iratai I. 251–262. o.

²⁹ *Köpeczi* 1980. 28. o.

felvilágosítást kért a magyar felkelők és a svéd király kapcsolatáról, Karl Piper kancellár válaszában kifejtette, hogy XII. Károly elítélte a magyar felkelést és „ilyenfajta alakokkal soha nem tárgyalt”. Uralkodója nevében egyben reményét fejezte ki, hogy Magyarországon tiszteletben tartják a vallásszabadságot, mert ha ezt betartják, a felkelőket bizonyára rá lehet venni, hogy fegyvereiket lerakják.³⁰ Két évvel később XII. Károly a sziléziai rendek esetében kész lett volna fegyverrel is fellépni a protestáns vallás védelmében, de I. Józseffel sikerült megegyezni (1707. szeptember 1.), hogy a svédek nem avatkoznak be a spanyol örökösödési háborúba, a császár pedig biztosítja a sziléziai protestánsok szabad vallásgyakorlatát. A fejedelem a külföldi katonai segítség reményében több ízben is uralkodót próbált keresni az ország trónjára, ilyen azonban nem igen akadt, mert az európai uralkodóházak I. Józsefet tekintették a Magyar Királyság legitím uralkodójának. Egyébként is a magyar trón elfogadásával egyszerre két birodalommal, a Habsburgokkal és az Oszmánokkal is szembe kerülnek volna, ezt a kockázatot pedig nem vállalták. Az egyetlen komolyabb jelölt az ideiglenesen országát veszített bajor választófejedelem, Miksa Emánuel volt. Neve már a felkelés tervezése során felmerült, de 1708 májusában véglegesen tudatta a fejedelemmel, hogy a kedvezőtlen hadi helyzet és a megfelelő katonai támogatás hiányában nem pályázik a magyar királyi címre.³¹

Az oszmán „kártya”

XIV. Lajos, aki minél kevesebb pénzből minél nagyobb hasznot akart húzni a magyarországi felkelésből, régi stratégiai szövetségét, az Oszmán Birodalmat akarta rávenni a Habsburgok megtámadására. Sztambuli követét, Charles Ferriol márkit 1703 tavaszán utasította, hogy próbálja rábeszélni a nagyvezért a háborúra. Biztos volt benne, az elégedetlen magyarok már az első oszmán hadmozdulatok láttán szembefordulnak a császárral.³² George Stepney, a Habsburgokat pénzzel és katonával támogató Anglia bécsi követe is valószínűnek tartotta, hogy a Habsburgok előbb-utóbb háborúba bonyolódnak a törökökkel, ami szerinte beláthatatlan következményekkel járhat a nyugati frontokon.³³

Rákóczi és Bercsényi jól tudta, hogy a nyílt szövetség az Oszmán Birodalommal vállalhatatlan Magyarország és a keresztény világ előtt. A Porta politikai és katonai támogatására azonban szükségük volt. A köztes megoldást Thököly Imre gróf jelentette volna, akire Erdély elfoglalásánál számítottak.

Sztambulban azonban 1703 nyarán felkelés tört ki, ami megbuktatta II. Musztafa uralmát, s III. Ahmedot emelte trónra. A janicsárlázadást és az uralkodóváltást követő belpolitikai zavarok, a gyakori nagyvezérváltások nem kedvezetek Rákócziék kapcsolatfelvételének. Ráadásul Kavanoz Ahmed pasa nagyvezér a karlócai béke megtartására törekedett, éppen úgy, mint az őt váltó Dámád Haszán pasa. Thököly Imre hazatéréséhez

³⁰ Bonnac márki, aki követként a svéd király táborában tartózkodott, kilátástalannak tartotta Rákóczi tervét. *Jonasson* 1980. 62. o.

³¹ *Köpeczi* 2001. 56–57. o.

³² *Benda* 1962. 192–193. o.

³³ George Stepney angol követ Charles Hedges miniszternek, Bécs, 1703. augusztus 22. Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferencz korára. Második osztály: diplomacia, I. k. (Angol levéltárakból közli: *Simonyi Ernő.*) Pest, 1871. 30–31. o.

ugyan nem járultak hozzá, de eltúrték, hogy a „kuruc királlyal” egykor török területre menekültek visszatérjenek.³⁴ Thököly volt tisztjei és katonái már a tiszaháti felkelés idején beszivárogtak Erdélybe és Felső-Magyarország keleti részeibe. A felkelés első hónapjaiban pedig kisebb egységek érkeztek a török vazallus Moldvai és Havasalföldi Fejedelemségből és a még hódolt Temesközből.³⁵ A legnagyobb, mintegy 700 fős egység Thököly egykori ezereskapitánya, Orlay Miklós báró vezetésével 1704. február elején tört be a Hunyad vármegyei dobrai szoroson keresztül Erdélybe, s a kuruc felkelőkkel együtt egész Gyulafehérvárig nyomult előre.³⁶

Noha Thököly törökök által támogatott betörés elmaradt, de a beszivárgó több száz katona, s főleg azok a kósza- és álhírek, amelyeket a felkelők tudatosan terjesztettek, bizonytalanságban tartották a császári hadvezetést.³⁷ Részben ennek a „pszichológiai hadviselésnek” köszönhető, hogy Erdély katonai parancsnoka, Jean Louis Rabutin de Bussy lovassági tábornok a parancsnoksága alatt lévő mintegy 8400 reguláris katonájával nem mozdult ki a fejedelemségből, ezért csak kevés erőt küldött a magyarországi felkelők ellen.³⁸ A császárvárosban 1704 télutóján elterjed törökös hírek korántsem voltak alaptalanok. Michael Talman követségi titkár 1703 végétől folyamatosan jelentette a törökök hadi készülődéseit: élelemmel és hadfelszereléssel töltik fel a szófiai, niš-i raktárakat, csapatokat vezényelnek a magyar határra. A francia követ a pénz mellett még azzal is megpróbálta befolyásolni döntéshozó pasákat, hogy a magyar felkelők már egyesültek a bajor választófejedelem csapataival.³⁹

1704 tavaszán tehát úgy tűnt, a Porta valóban beavatkozik a magyarországi háborúba. Talman április végén már azt jelentette Bécsbe, hogy a magyarországi határra 3000–4000 janicsárt vezényeltek.⁴⁰ A híreket tovább táplálta, hogy a határvidék pasái hallgatólagos támogatásával egyre több török katona ált Rákóczi szolgálatába. A temesvári pasa állítólag azt is közölte Rákóczival, ha jó zsoldot ígér, akkor nagyon sokan fognak melléjük állni.⁴¹ Hogy valójában mi zajlott a háttérben, arról keveset tudunk.

Annyi bizonyos, hogy a francia diplomácia minden követ megmozgatott, hogy a Portát háborúra bírja, mert ekkor már látszott, hogy a francia–bajor erők egyesülése lehetetlen a felkelőkkel, így a háború elhúzódik. A francia politika magyar területekkel, Péter-

³⁴ Papp 2004. 796–797. o.; Benda 1962. 194–195. o.; Michael Talman az Udvari Haditanácsnak, Konstantinápoly, 1703. november 28. ÖStA KA HKR Akten 1703-Mai-Nr. 271. Exp.

³⁵ Szücs János strázsamester 1703-ban például 50 hajdúval érkezett a Havasalföldről Erdélybe. Tállyai Szücs János kérvénye II. Rákóczi Ferenchez, Eger, 1705. április 21. In: A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1705. (Gyűjtötte, összeállította: *Bánkúti Imre.*) Miskolc, 1990. 65–66. o.

³⁶ *Várkonyi* 1954. 61. o.; *Seres* 2005. 469–477. o.

³⁷ Ilyen rémhír volt például az, mely szerint Petrőczy Bátornál van tatár és kozák katonákkal Thököly pedig Váradnál áll 40 000 török élén. *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. (A Történettudomány Kérdései 12.) Budapest, 1951. 7. o.

³⁸ Az erdélyi császári katonaság 1703 júniusi létszámkimutatása. ÖStA KA HKR Akten 1703-August-Nr. 12. Exp.

³⁹ Papp 2004. 798–799. o.; Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácsnak, 1704. február 29. ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176. Konv. 2.

⁴⁰ Michael Talman az Udvari Haditanácsnak, 1704. április 21. ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176. Konv. 2.; Benda 1962. 199. o.

⁴¹ Michael Talman az Udvari Haditanácsnak, 1704. április 21. ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176. Konv. 2.; Benda 1962. 199. o.; Papp 2004. 798–799. o.

várad és a Szerémség területével kívánta honorálni a törökök hadba lépését. Erről Rákóczi is értesülhet, mert a Porta, majd Ferriol francia követ titkára, Louis Michel is tudatta vele, hogy a törökök hajlandók katonai segítséget adni, diplomáciai csatornákon keresztül azonnal biztosítékot kért, hogy az oszmánok nem foglalnak el magyarországi területeket.

Kérte, hogy a Porta nyíltan ne viseljen háborút, hanem zsold ellenében bocsásson rendelkezésére csapatokat, mintegy 12 000 embert, s ennek fejében hajlandó éves adót fizetni a szultánnak. XIV. Lajos viszont garantálja az ország területi épségét.⁴² A fejedelem averziói ellenére bízott a segítségben, s május 21-én kelt levelében a követségben lévő Ráday Pállal már szinte kész tényként közölte: „más segítség nem lévén”, elfogadja a török támogatását.⁴³ Bercsényi Miklós főgenerális több levelében is arra bízta a fejedelmet, hogy ne vesse meg a török támogatást. Javasolta, hogy az oszmán csapatokat ne a várak ostrománál használja, hanem a rácok ellen. Figyelmeztette azonban, ne higgyen „minden végzés nélkül” a töröknek, mert azok egyből Péterváradot és Szegedet fogják követelni.⁴⁴ Forgách Simon dunántúli vezénylő tábornok a koroncói vereséget követően sokat várt a török támogatástól. Jó taktikai érzékkel mindenfelé azt hirdette, hogy a fejedelem parancsából már a segítségére jövő oszmán csapatok elé siet.⁴⁵

A hír, amit Forgách terjesztett, végül valóban csak hír maradt, mert a török sereg nem jött, sem akkor, sem később. Rákóczi bízva a török segélycsapatok támogatásában, a Duna–Tisza közét és a Tiszántúlt fenyegető szerémségi szerb határőrök ellen indult. Miután Feketeviznél (július 12.) legyőzte őket, Szeged birtokba vételére indult. A várost hamar elfoglalta (július 20.) és megkezdte a vár ostromát.

A fejedelem temesvári pasához küldött követei a török földre menekült rác határőrök kiadatása mellett katonai segítséget kértek. Mindenekelőtt lőport és „egyik pasáját egy-néhány ezernyi főből álló csapattal”.⁴⁶ A pasa nem döntött a Porta megkérdezése nélkül, de Sztambulból nemleges válasz érkezett, így a segélynyújtás elmaradt. Az oszmánok nem léptek hadba, sőt, nagyobb arányú támogatást sem adtak. A zavaros időket élő és az arab felkeléssel küzdő Portán valószínűleg ekkor olyan csoport kerekedett felül, vagy Talman azokat fizette le, akik nem kockáztatták meg a Habsburgokkal való összeütközést. Rákóczi megbízottai ennek ellenére többször is tárgyaltak a temesvári pasával, sőt, bizonyos adatok szerint Dámád Haszán nagyvezérrrel.⁴⁷

A török segítség persze kiterjedt volna Erdélyre is, amelynek fejedelmévé éppen 1704 nyarán választották meg Rákóczit. Erdély helyzeténél fogva rá volt utalva a törökkel va-

⁴² Benda 1962. 200–201. o.; Papp 2004. 799–800. o.; Rákóczi XIV. Lajosnak, Solti tábor, 1704. június 15. In: *Köpeczi* 1958. 27–28. o.

⁴³ Rákóczi Ráday Pálnak, Dunapataj, 1704. május 21. In: Ráday iratai I. 154–155. o.

⁴⁴ Bercsényi Miklós Rákóczinak, Majtény, 1704. június 1.; 1704. június 14.; Söprösi révnél, 1704. június 20.; Ilyésháza, 1704., június 22. In: AR I/IV. 44–45., 60., 65., 68. o.

⁴⁵ Forgách Simon Rákóczinak, 1704. június 29–30 (?), Devescer, 1704. július 2. MOL G 15 RSzlt. Caps. B Fasc. 24.

⁴⁶ *Oszmán aga: A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között.* (Németből ford. *Jólesz László*, a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Bánkúti Imre*.) Budapest, 1996. 155–157. o.

⁴⁷ Benda 1962. 202–203. o.; Papp 2004. 801. o.

ló jó viszonyra, így a kurucokhoz csatlakozott politikai elit „törökös része”, kezdettől fogva sürgette a fejedelmet, hogy a választást erősítse meg a Portán.⁴⁸

Bár Rákóczi megbízottai továbbra is rendszeres kapcsolatot tartottak a török végvidék pasáival, a sztambuli francia követtel, a Porta hivatalnokaival, s továbbra is eltúrték, kisebb-nagyobb katonai csoportok Magyarországra való átjutását, de hivatalos szintre nem emelkedtek a diplomáciai kapcsolatok. A végvidéki pasáknál és Sztambulban időről időre megjelenő kuruc követek híre bizonytalanságban tartotta a Bécset, de a fejedelem lengyel, porosz, svéd udvarokban megjelenő követei is gyakorta kijátszották a török „kártyát”, mondván: ha nem kapnak segítséget, kénytelenek lesznek az Oszmánokhoz fordulni.

1706 elején Rákóczi követei, Bay Mihály és Pápai Gáspár eljutottak a Krímfélszigetre, ahol a fejedelem jókívánságait tolmácsolták az újonnan megválasztott Gázi Giráj kánnak. Egyben felajánlották közbenjárásukat, hogy a Porta a tatárokkal együtt a svédekkel lépjen orosz ellenes szövetségre és indítsanak háborút ellene. Cserébe azt kérték a kán járjon közbe Sztambulban, hogy Rákóczi számára 8000 gyalogosból és 4000 lovasból álló segélyhadat biztosítsanak.⁴⁹ Visszatérő követei azt is jelentették a fejedelemnek, hogy a kán a Porta hozzájárulásával, hajlandó katonai segítséget adni neki.

Gázi Giráj kán ajánlata éppen kapóra jött, mert a zsibói csatavesztést követően (1705. november 11.) a kurucok kiszorultak Erdélyből, s több százan menekültek a közeli Moldvába. Rákóczi, egy magát török követnek kiadó görög pap hamis információja alapján, amely szerint a Porta elrendelte, hogy Gázi Giráj kán megsegítse a magyarokat, Szöllősy Zsigmond vezetésével újabb küldöttséget indított a Krímbe. Követei tényként közölték a kánnal: a szultán elrendelte, hogy 30 000 főnyi tatár haddal segítse meg a magyarokat. A sereg a fejedelem parancsnoksága alá kerül, zsoldot nem, csak ellátást kap. Javasolták, hogy a tatár katonaság Havasalföldön és a Temesközön át vonuljon az országba, mert a csapatokat a Duna-Tisza közén lévő és a Dráva–Száva közti katonai határvidékeken a szerbek ellen akarta bevetni. Tehát azokon a területeken, amelyet Bercsényi két évvel azelőtt a török segélyhad esetén is javasolt. Ebben az esetben a tatárok zsákmányolása és rabszedése zömében a rácokat sújtotta volna. A kán csodálkozott a követek beszámolója hallatán, de Szöllősynek és Ferriol megbízottjának is azt válaszolta, szívesen segítene, ám a Porta engedélye nélkül nem teheti.⁵⁰

Az orosz kapcsolat és a sziléziai „rejtély”

1706 őszén még senki sem gondolta volna, hogy az igen ambiciózus I. Péter orosz cár és a szintén erős küldetéstudattal rendelkező II. Rákóczi Ferenc valaha is szövetségre lépnek. Ám a politikában akkor sem volt lehetetlen. I. Péter orosz cár eddig ellenségesen viszonyult Rákóczi mozgalmához, s mikor érdeke úgy diktálta, hogy közeledjen a Habsburg uralkodóhoz, ajánlatot tett a magyar felkelés leverésére. Ezekről a törekvésekről

⁴⁸ Benda 1962. 203–204. o.; Papp 2004. 801–803. o.; Czigány István: Egy „universalis ember” Tündérországbán. Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2008. 2. sz. 343–344. o.

⁴⁹ Rákóczi követutatisása Bay Mihály számára, Magyarereggy, 1705. november 15. In: Ráday iratai I. 460–464. o.

⁵⁰ Rákóczi követutatisása Szöllősy Zsigmond számára, Sempte, 1706. július 20. In: Ráday iratai I. 628–632. o.

Rákóczi is tudott, éppen úgy, mint a fejedelem orosz ellenes 1705. évi lengyel–magyar–svéd, és a 1706. évi svéd–tatar–oszmán szövetségekre vonatkozó javaslatait.

1706 szeptemberében fordulat következett be, amikor XII. Károly az Atranstädtben kötött békeszerződésben I. Péter volt pártfogoltját, II. Ágost lengyel királyt lemondatta Lesczynski Szaniszló javára. A cár lengyelországi hatalmát biztosítandó új királyjelöltet keresett. Jan Sobieski egyik fiával és Savoyai Jenő herceggel is komolyan tárgyaltak, és a lengyel rendek egy része II. Rákóczit ajánlotta I. Péter figyelmébe. Az események innen már gyorsan peregtek. A cár 1707. április végén bízta meg erdélyi születésű diplomatáját, David Corbeát, hogy beszélje rá Rákóczit a lengyel királyjelöltség elvállalására. Corbea május 15-én Szerencsen a cár nevében mint erdélyi fejedelemnek tett szövetségi ajánlatot, ígért katonai segítséget és közvetítést a szerbek és a magyarok között.⁵¹

Rákóczit, aki mozgalmának az európai uralkodóknál eddig nem tudott érdemleges katonai segítséget szerezni, igen meglepte, hogy most az egyik legnagyobb hatalmasság kopogtat ajtaján. A fejedelem, aki már többször csalatkozott szövetségkötési reményeiben, és ismerte a zavaros lengyel viszonyokat, elutasította az ajánlatot. Két hónap múlva azonban megváltoztatta álláspontját.

Ennek legfőbb oka a kül- és belpolitikai helyzet változása volt. A sandomierzi konföderáció Lublinban kimondta az interregnumot (július 14.), és a lengyel nemesek egy része a cár követével egyetemben hivatalosan is felkérte a fejedelmet a királyjelöltségre. Magyarországon az elhúzódó háború miatt kialakult egyre súlyosabb gazdasági, pénzügyi és politikai válságot egyre nehezebben tudták kezelni. Az országgyűlésen békét követelőket, csak véres erőszakkal sikerül elhallgattatni, s az interregnum kimondását pedig kemény politikai és katonai nyomással erőszakolták ki. A fejedelemnek ellenfelei meggyőzésére és fékentartására erőt és katonai sikert kellett felmutatnia. Ezt régi szövetségeseitől, XIV. Lajostól egyre kevésbé várhatta, aki a XII. Károllyal való összeütközés miatt egyébként is ellenezte az I. Péterrel kötendő szövetséget.⁵²

Nem véletlen, hogy Rákóczi feltételei között központi szerepet kapott rendi–nemzeti mozgalmának támogatása. Ezt lengyel királlyá választása esetén 20 000 fős orosz segélyhad biztosította volna. Bár a cár ilyen jelentős katonai kontingenst nem ígért, Rákóczi megbízottai a lengyel rendek mellőzésével 1707. szeptember 17-én Varsóban megkötötték a szerződést.⁵³ Az egyezmény többek közt biztosította volna: a svédek támadása esetén Magyarországot, a cár fegyveres segítségét, a Habsburgokkal szembeni harc folytatásához rendszeres pénzsegélyt, egyszer egy összegben 100 000 tallért, 5000 lőfegyvert és puskaport. I. Péter kötelezte magát, hogy elősegíti a császárral való béke megkötését, és Rákóczi erdélyi fejedelemségének elismertetését. Ha pedig Rákóczinak Lengyelországot el kell hagynia, a cár országának egy tartományában menedéket ad barátainak és híveinek.⁵⁴

⁵¹ Gebei 2004. 180–182. o. I. Péter és Rákóczi szövetségkötésének részleteiről lásd: Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. (Értekezések a történeti tudományok köréből.) Budapest, 1913. 23. o.; Tomašivszkij István: Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. Századok, 1912. 758–772. o.

⁵² Köpeczi – Várkonyi 2004. 372. o.

⁵³ Gebei 2004 183–188. o. Vetési az oroszokkal és lengyelekkel folyó tárgyalások idején érkezik meg Párizsból. Ekkor készített memoárja optimista képet fest a franciákkal és a bajorokkal kötendő szövetségről, azzal kecsgetve a fejedelmet, a francia segélypénzekből majd 12 000 fős hadsereget tud eltartani. Köpeczi 2001. 34–38. o.

⁵⁴ Köpeczi – Várkonyi 2004. 372–373. o.

A szerződés megkötésének pillanatában csak egy ígérvény volt, mivel életbe lépését négy hónappal elhalasztották, abban a reményben, hogy az alatt bajor–francia közvetítéssel a cár kiegyezik a svédekkel. Addigra azonban nagyot fordult a lengyelországi helyzet. A kiegyezés helyett XII. Károly támadásba lendült Lengyelországban, ennek következtében tárgyalanná vált a lengyel királyválasztás, így a cár Rákóczi-val kapcsolatos terveit is ejtette. I. Péter új szövetségest keresett, s a következő év elején már egy svédek elleni Habsburg–oroszlengyel szövetség létrehozásán fáradozott. Még azt is felajánlotta I. József császárnak, hogy ha XII. Károly megtámadja, akkor az ő csapatai fognak harcolni a magyarok ellen. Bár ez a terv sem realizálódott, I. Péter igyekezett a Béccsel való jó viszonyt fenntartani. 1708 nyarán Rákóczi számára tett gesztust, és felajánlotta közvetítését a császár és a felkelők között.⁵⁵

A történet- és hadtörténetírás úgy tartja, hogy Rákóczi legjobb és legkidolgozottabb hadjárata az 1708. évi felvidéki hadjárat volt. Ennek valódi célja a magyar trónra kiszemelt Frigyes Vilmos porosz trónörökös magyarországi útjának, illetve a vele együtt jövő néhány brandenburgi ezred csatlakozásának biztosítása volt, amelyet végül a trencsényi csatavesztés (1708. augusztus 3.) hiúsított meg. A korabeli források összehasonlításából azonban kiderült, hogy a porosz trónörökös tervezett magyar királysága nem volt egyéb, mint a francia diplomácia minden alapot nélkülöző ötlete – ebből sok volt nekik –, amelyet Rákóczi egykori diplomatája, Klement János Mihály egy amnesztiáért való folyamodványában említett meg 1715-ben, megtevéstve a későbbi korok történéseit.⁵⁶

A regularizálás csődje

A trencsényi csatavesztés egyértelmű fordulópontot hozott a Rákóczi-szabadságharcban. A háromszoros létszámfölényben lévő kuruc sereg a kizárólag lovas alakulatokból álló császári–királyi erőktől addigi legsúlyosabb vereségét szenvedte el. Bizonyosodott, hogy a konföderáció „féloldalas” hadseregét – amely a sajátos hadügyi fejlődés nyomán alakult ki, szinte csak könnyűlovasokból és gyalogosokból állt – nem sikerült regularizálni, vagyis pótolni a reguláris harcmódra kiképzett egységeket, elsősorban a gyalogságot és a tisztkart.

A legütőképesebb csapatokat Rákóczi testőralakulatai mellett néhány, főleg idegekből, németekből és franciákból verbuvált ezred alkotta, de ezek létszáma általában alig haladta meg az ötezer főt. A honi katonaság tömeges reguláris begyakoroltatásánál viszont a „vitézlió rendnek” olyan mentalitásbeli gátjait kellett áttörni, amelybe már a császári hadvezetésnek is beletört a bicskájja. A legegyszerűbb megoldás külföldi zsoldosok felfogadása lett volna, de ehhez alapvetően a pénz hiányzott – a fejedelem ezért törekedett minden áron külföldi katonai segítségre megszerzésére.

Ennek ellenére a kuruc haderő – létszámfölényének és portyázó taktikájának köszönhetően – 1708 közepéig ellensúlyozni tudta a nyílt ütközetekben elszenvedett veresége-

⁵⁵ Gebei 2004. 201–205. o.; *Váradi-Sternberg János*: Ukrainev, Péter cár követe Rákóczinál. In: Századok öröksége. Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Budapest–Uzsgorod, 1981. 50–66. o.; *Gebei Sándor*: I. Péter cár és II. Rákóczi fejedelem 1707. évi varsói egyezményének utóélete. In: TSO 2008. 105–112. o.

⁵⁶ *Czigány István*: A „sziléziai rejtély”. Az 1708. évi felvidéki hadjárat kérdőjelei. In: TSO 2008. 120–132. o.

ket és biztosítani tudta az 1704 közepére kialakult katonai erőegyensúlyt, ám ezzel a hadsereg teljesítőképessége maximumát nyújtotta.

A császári hadvezetés a rajnai és itáliai frontokon bekövetkezett kedvező hadi helyzetet kihasználva, 1708 után jelentős erőket csoportosított át a magyarországi hadszíntérre. A mintegy 20 000–25 000 katonából álló császári–királyi haderőt 1710 végére fokozatosan 50 000 főre növelték. Ezzel egyidejűleg a kuruc haderő lépcsőről-lépésre szorult visz-sza. 1708. második felében a Felvidék nyugati részét veszítették el, az év végére Erdély-ből is kiszorulnak, majd 1710 elejére a Dunántúlt is kénytelenek voltak feladni. Megkezdődtek a tömeges átállások, a vármegyék egymás után hódoltak meg a királynak.

Az utolsó remények

A trencsényi csatavesztést követően egyre kedvezőtlenebb katonai helyzetben Rákóczi elfogadta I Péter közvetítési ajánlatát. 1708 novemberében szabadon engedte az 1707. óta fogságban tartott Tolvay Gábor nádori ítélmestert, és fegyverszüneti ajánlattal a „trónfosztott” I. Józsefhez küldte. A fejedelem lényegében újra megismételte az 1706-ban Nagyszombatban is elhangzott feltételeket: a béke garantálására angol és holland garanciát kérnek, Erdély trónjához továbbra is ragaszkodik, de olyan jogokkal, mint a Német-római birodalom fejedelmei. A cár közvetítője, Peter Urbich látván, hogy az erdélyi fejedelemség a legnagyobb akadálya a békekötésnek, arra kérte Rákóczit, álljon el követelésétől, ám a fejedelem hajthatatlan, így a tárgyalások újra megszakadnak.⁵⁷

Az egyetlen nagyobb, külhoni haderő XII. Károly poltavai vereségét (1709, július 8.) követően érkezik Magyarországra. A svédekkel szövetséges Jozef Potocki (kievi) kiovi vajda 4000 fős lengyel–litván svéd hadteste november végén szegődik Rákóczi szolgálá-tába. Tulajdonképpen téli szállásra jöttek Magyarországra. Egy részük részt vett a romhányi csatában (1710. január 22.), de a svéd katonák – mintegy 500 fő – megtagadták a harcot a császáriak ellen. A csapatok a rossz ellátás miatt folyamatosan lázongtak, így a fejedelem nem vette különösebb hasznukat az alig több mint négy hónap alatt. Alig négy-havi tartózkodás után, 1710 áprilisában a svéd király parancsára távoztak az országból.

A fejedelem egyre jobban félreértette a közép- és kelet-európai katonai és hatalmi vi-szonyokat, de rosszul mérte fel saját politikai helyzetét és katonai erejét is. Miközben az egyre fogyatkozó létszámú kuruc hadsereg az ország keleti felébe szorult vissza, a hábo-rú folytatását erőltetve, illuzórikus terveket kovácsolt. A porosz, angol, udvarokba és XI. Ince pápához küldött követei segítséget kérnek a béketárgyalásokhoz, de alig érnek el eredményt. Egyre nagyobb diplomáciai elszigeteltségéből újra kelet felé próbál kitörni.

1709 novemberében Ráday Pált küldte a Dnyeszter partján lévő Benderbe, ahol XII. Károly a poltavai csata után menedéket talált. A küldetés legfőbb célja azonban nem a svéd király felkeresése volt, hanem a babadaki szerdárrel való találkozó.

Ráday tájékoztatta a tartomány vezetőjét a kurucok hadi helyzetéről. Érsekújvár bir-tokában, még egy ideig kitarthatnak, de a „német császár ereje megsokasodván”, „ha az Franciával is meg talál békelleni a császár”, akkor kiszorulhatnak az országból. Szapo-lyai, Bocskai, Bethlen, a Rákócziak és Thököly példáira hivatkozva bizonygatja, hogy a

⁵⁷ Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Budapest 2002. 101. o.

magyarok mindig megbízható szövetségesei voltak a Portának. Ha a kurucokat befogadnák és „haszon nélkül való helyekre” letelepítenék, akkor a „Bécsi Császár ellen” mindig hadakozni „kész népet talál”. Meghallgatva az előterjesztést, a szerdár tudatta Rádayval, hogy ő egy ilyen nagy horderejű ügyben nem dönthet, de a tervet továbbítja a Portának.⁵⁸ Ráday közel három hónapot időzött Benderben, válasz azonban nem érkezett Sztambulból. Felkereste a svéd király kancellárját Henrich Gustav Müllert is, de előterjesztésére az előzőekhez hasonlóan csak udvarias, semmitmondó választ kapott.

1710 első felében a svéd király hazatérése tartotta lázban Bécsset és Moszkvát. Erre több terv is született, de a legnagyobb aggodalmat azon elképzelés váltotta ki, amely katonai fedezettel Erdélyen, Lengyelországon és Szilézián keresztül akarta svéd területre juttatni az uralkodót.⁵⁹ I. József burkolt oszmán támadástól tartott, I. Péter pedig ellenfele visszatérésének megakadályozásán munkálkodott.

Rákóczi is értesült a tervekről, amelyekből a maga számára akart előnyt kovácsolni. Május végén követeket küldött a cárhoz, akik javasolták, hogy a svéd király átvonulásának megakadályozása ürügyén küldjön 3000–4000 főnyi segélyhadat számára. Ez lehetővé tenné Munkács és a környező négy vármegye, Bereg, Szatmár, Ugocsa és Máramaros megtartását. Ajánlja fel békeközvetítést a császárnak, s ha azt visszautasítja, fegyveres segítséget adhat neki az Erdélyi Fejedelemség elfoglalására. Megbízottai a Varsóban megkötött egyezményre hivatkozva kérték a kiszoruló kurucok Ukrajnába történő letelepítését.⁶⁰ I. Péter, aki Európa keleti felében igen csak jól keverte a diplomáciai kártyákat, az oszmán fenyegetés árnyékában a Habsburgokkal való jó viszony fenntartásában volt érdekelt, s az Erdélyi Fejedelemség miatt nem akart összeütközésbe keveredni sem a Portával, sem a császárral.⁶¹

Rákóczi diplomatai 1706-tól egy olyan ahdnámé elfogadtatásán fáradoztak a Portán, amelyben a szultán oltalma alá veszi Rákóczit, Magyarországot és Erdélyt. Számos alkalommal a katonák toborzásának engedélyezéséért folyamodtak az oszmán hivatalnokokhoz, de nincs nyoma nagyobb létszámú török fegyveres felfogadásának. Talman császári követnek 1710 nyarán mindenestre arról volt tudomása, hogy Pápai János 50 000 tallérrért akar felfogadni katonákat.⁶² Pápaikat a fejedelem még az év elején küldte Isztambulba azzal az utasítással, hogy a katonai támogatás fejében ajánlja fel a Portának a császári-királyi kézben lévő területeket, a Dráva–Száva közét, a Szerémséget, Eszéket, Péterváradot. Magyarországtól 100 000, Erdély részéről 50 000 forint éves adót. Amennyiben ezt a Porta kevesellné, ígérje oda a Duna–Tisza közét Kalocsáig, de Budát már nem.⁶³

Rákóczi ajánlatára a Porta nem reagált, így egyetlen remény maradt a konföderáció maradványainak életben tartására, az orosz szövetség. Ennek irrealitására követei, Nedeczky Sándor, Talaba Máté több ízben is felhívták a fejedelem figyelmét. Daniel Péter

⁵⁸ Rákóczi utasítása Ráday Pálnak, 1709. október. Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára Ráday Pál külpolitikai iratai C/64 4.d / 2–5. A forrásra Papp Sándor hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

⁵⁹ Michael Talman jelentése. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1710-April-Nr. 293.

⁶⁰ Rákóczi követutastítása Herbaix és a munkácsi püspök számára, 1710. május 31. In: Szalay László: II. Rákóczi Ferenc bujdosása. I. k. Pest, 1864. 4–8. o.

⁶¹ Braubach 1964. 381–382. o.

⁶² Michael Talman jelentése. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1710-Juni-Nr. 198. fol. 534.

⁶³ Papp 2004. 819. o.

moldvai követe 1710 decemberében pedig arról tudósította, hogy „a Muszka nem fogja megsegíteni, mert a török ellen az Austriai házzal szövetkezik”.⁶⁴

Rákóczi 1710 novemberében végül beleegyezett a két főhadparancsnok, Pálffy János gróf és Károlyi Sándor közötti a közvetlen tárgyalásokba. 1711. január végén személyesen is tárgyalt Pálffy Jánossal. A fejedelem talán ekkor állt legközelebb a békepontok elfogadásához. I. Józsefnek írt levelében gyakorlatilag beismerte a vereségét: „úgy bizonyára már most nagyobb részént visszatérvén a vármegyék felséged hívségére.”⁶⁵

A döntő lépést azonban nem tette meg. Ragaszkodott politikai elveihez, továbbra is a konföderáció nevében és nemzetközi garanciák mellett volt hajlandó a megbékélésre. Az uralkodó viszont csak egyéni amnesztiát kívánt adni, s a személyenkénti hűségskü letételét követelte meg.

A fejedelem álláspontja megmerevedett, majd a cár segítségének csalóka reményében Lengyelországba távozott – az események túlhaladtak rajta, a vereség már bekövetkezett, segítség pedig sehonnan sem érkezett. Károlyi és Pálffy hosszas tárgyalások után az utolsó utáni pillanatban tető alá hozták a háborút lezáró egyezséget. A békeegyezmény tulajdonképpen nagyvonalú amnesztia volt, ám a rendi sérelmek orvoslására csak ígérvényeket tartalmazott, azokat az országgyűlés elé utalva.

A magyarok szerencséjére I. József halálát követően III. Károly személyében olyan uralkodó került a magyar trónra, aki spanyol királyként megtanulta a rendekkel való együttműködést, és zömében betartotta a szatmári békeegyezségben foglaltakat. Rákóczi változatlanul abban bízott, hogy külföldi segítséggel elérheti célját, az önálló Erdély visszaállítását.

*

II. Rákóczi Ferenc reálisan látta, hogy az ország rendi jogainak érvényesítését csak külföldi katonai támogatással érheti el, ám túlértékelt saját mozgalmának, illetve az Erdélyi Fejedelemségnek politikai súlyát, szerepét és erejét. A Habsburg Birodalom XVIII. század elejére nagyhatalommá vált, és meghatározó szerepe volt a kontinens középső és keleti részén. A fejedelem balszerencséjére a spanyol örökösödési háborúban XIV. Lajoson kívül igazában senkinek nem állt érdekében a magyarok szabadságharcának támogatása.

Rákóczi és a körülötte csoportosuló, részben protestáns politikai-katonai elit jelentős része a Magyar Királyság államiságának (rendi berendezkedésének) védelmét az előző évszázad példái alapján egy államilag különálló Erdélyben látta. Ez a konstrukció az új hatalmi viszonyok között azonban nem tölthette volna be ugyanazt a funkciót, mint egy évszázaddal azelőtt. Erdély stratégiaileg igen fontos volt a Habsburgok számára, bástya az oszmánokkal szemben.

⁶⁴ Daniel Péter Rákóczinak, Jassy, 1710. december 14. MOL G 15. RSzt. Caps 6. Fasc. 225. fol. 18–21.

⁶⁵ *Pulyai János: Szatmári békeség.* (Sajtó alá rendezte a bevezetőt írta és a mutatókat összeállította *Bánkúti Imre – Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2007. (Rákóczi Források.) 105. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- AR I/IV. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez (1704–1705). Első osztály. Had- és belügy. 4. k. (Szerk. *Thaly Kálmán.*) Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek följegyzésével közli: *Thaly Kálmán.* Budapest, 1875.
- AR I. o. XI. II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. I. kötet. Első osztály: Had- és belügy, 11. k. (Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta *Lukinich Imre.*) Budapest, 1935.
- Bánkúti* 1976. Rákóczi hadserege 1703–1711. (Válogatta és a bevezetőt írta: *Bánkúti Imre.*) Budapest, 1976.
- Bánlaky* 1941. *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. Tizennyolcadik rész. II. Rákóczi Ferenc fölkelése. 1701–1714. Budapest, 1941.
- Benda* 1962. *Benda Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve. *Történelmi Szemle*, 1962/5. 189–207. o.
- Benda* 1980. *Benda Kálmán:* Rákóczi és az Európai hatalmak. In: Előadások a Rákóczi-szabadságharc történetéből. (Szerk. *Katona Csaba.*) Budapest, 2004. 25–34. o.
- Braubach* 1964. *Max Braubach:* Prinz Eugen von Savoyen. II. k. Wien, 1964.
- Czigány* 2003. *Czigány István:* Rebellió Magyarországon 1702/1703. (Stratégiai elképzelések és a taktikai valóság). In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. I. k. (Szerk. *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2003. 25–57. o.
- Czigány* 2004. *Czigány István:* Sztereotípiák és kérdőjelek. A Rákóczi-szabadságharc hadügyi proplémái. In: Előadások a Rákóczi-szabadságharc történetéből. (Szerk. *Katona Csaba.*) Budapest, 2004. 17–30. o.
- ERSz Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk. *Benda Kálmán.*) Budapest, 1980.
- ERSzT Előadások a Rákóczi-szabadságharc történetéből. Szerk.: *Katona Csaba.* Budapest, 2004.
- Feldzüge, 1704. *Gusztav Ratzenhofer:* Spanischer Successionskrieg. Feldzug 1704. (Feldzüge Prinzen Eugen von Savoyen. I. Ser. VI. Bd.) Wien, 1879.
- Gebei* 2004. *Gebei Sándor:* Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. (Doktori értekezés, kézirat.) Eger, 2004.

<i>Géresi</i> 1897.	<i>Géresi Kálmán</i> : A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. Budapest, 1897.
HHStA	Haus Hof und Staatsarchiv, Wien
HKR	Wiener Hofkriegsrat
<i>Jonasson</i> 1980.	Gustaf Jonasson: XII. Károly svéd király és Rákóczi. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk. <i>Benda Kálmán</i> .) Budapest, 1980. 61–69. o.
KA	Kriegsarchiv, Wien
<i>Kalmár</i> 2004.	<i>Kalmár János</i> : A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Közjogi helyzet és külpolitikai törekvések. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk. <i>Benda Kálmán</i> .) Budapest, 1980. 7–16. o.
Konv.	Konvolutum
<i>Köpeczi–R. Várkonyi</i> 2004.	<i>Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes</i> : II. Rákóczi Ferenc. Harmadik javított kiadás. Budapest, 2004.
<i>Köpeczi</i> 1958.	II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta <i>Köpeczi Béla</i> . Budapest, 1958.
<i>Köpeczi</i> 1966.	<i>Köpeczi Béla</i> : A Rákóczi szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.
<i>Köpeczi</i> 1980.	<i>Köpeczi Béla</i> : Ráday Pál a diplomata. Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. (Szerk. <i>Esze Tamás</i> .) Budapest, 1980. 9–16. o.
<i>Köpeczi</i> 2001.	<i>Köpeczi Béla</i> : Vetési Kőkényesdi László Kuruc diplomata és a császár katonája. 1680 ?–1756. Budapest, 2001.
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv, Wien
<i>Papp</i> 2004.	<i>Papp Sándor</i> : A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. <i>Századok</i> , 2004/4. 793–821. o.
Prot. Exp.	Protocollum Expedit
Prot. Reg.	Protocollum Registratur
Ráday 1980.	Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. (Szerk. <i>Esze Tamás</i> .) Budapest, 1980.
Ráday iratai I–II.	Ráday Pál iratai 1703–1706. (Sajtó alá rendezte: <i>Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc – Papp László</i> .) I–II. k. Budapest, 1955., 1961.
RSzKE	A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. I–II. k. (Szerk. <i>Tamás Edit</i> .) Sárospatak, 2003.
RSzlt.	A Rákóczi-szabadságharc levéltára
RT	Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. <i>Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes</i> .) Budapest, 1980.
<i>Seres</i> 2005.	<i>Seres István</i> : Thököly Imre emigráns tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején (1698–1699). <i>Hadtörténelmi Közlemények</i> , 2005. 3. sz. 424–496. o.

- TSO 2008. II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. (Szerk. *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2008.
- Várkonyi* 1954. *Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703–1704 júl.) *Századok*, 1954/1 sz. 15–73. o.
- R. Várkonyi* 2004. *R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi állama és az európai hatalmi egyensúly. *Studia Caroliensia*, 2004. 3–4. sz. 381–402. o.

István Czigány

RÁKÓCZI'S WAR OF INDEPENDENCE AND THE MILITARY SITUATION
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE, 1703–1711

Summary

Although the end of Rákóczi's War of Independence depended on the War of the Spanish Succession, the military situation in Hungary was much influenced by the military conflicts in Central and Eastern Europe; and the Ottoman Empire, stretching at the southern borders of the Kingdom of Hungary, still had to be taken into consideration, too. In the beginning, Rákóczi hoped to receive the foreign armed support that would have been of vital importance for the war from the fusion with the French and Bavarian armies marching forth in the Danube-valley. However, the defeat at Höchstädt (13 August 1704), suffered from the combined English-Imperial troops, made this impossible; and a long war had to be anticipated.

When launching a national insurrection of the Hungarian Orders, Rákóczi regarded the anti-king wars of the Transylvanian princes as examples; but this was of little help amidst the current internal and foreign political situation which had changed as the consequence of the anti-Ottoman liberation war. Transylvanian princes had their own state and army, and as vassals of the Turks they had foreign supporters as well. Rákóczi had to establish all these circumstances. This is the reason why he laid great emphasis on attaining legitimacy; and acquiring Transylvania and the prince's title played a central role in this goal. At first, he acted as the representative of the confederate Orders; then he used the title Prince of Transylvania starting from his election in summer 1704; and following the national assembly in Szécsény in 1705 he became the Leading Prince of the Confederate Orders.

For the sake of getting foreign military support, the Prince tried to find a ruler for the country's throne many times. However, he found none, for the European ruling houses regarded Joseph I as the legitimate monarch of the Kingdom of Hungary. In the second half of 1704, Rákóczi and the political-military elite behind him had to face the fact their scope for diplomatic action was very little. The missions to the army of the king of Sweden and to the Prussian king ended in failure at that time and later, too. The royal courts were not willing to intervene for the Hungarians in Vienna, only in the cause of providing freedom of religion for the Protestants; and they urged the insurgents to find a compromise with their ruler.

After the attempt of co-operation between the Bavarian–French and the Kuruc armies failed, Louis XIV carried on to support the fight of the Hungarian insurgents with money and a few hundred soldiers. However, he saw Rákóczi as an upriser against his monarch, and therefore he signed no formal agreement with him, not even after Rákóczi was elected Prince of Transylvania, nor after the dethronement of the Habsburg House (1707).

It was only Tzar Peter I of Russia who made an agreement with Rákóczi (1707) when he designated him to the Polish throne. The contract promised military aid, money and weapons for further warfare in Hungary. Rákóczi's Polish kingship, however, was soon out of question and therefore the military aid was cancelled, too.

The Prince kept on misunderstanding the military and power conditions of Central and Eastern Europe, and he had a wrong evaluation of his own political situation and military force, too. While the ever decreasing Kuruc army retreated to the eastern part of the country, the Prince was making

illusory plans about continuing the war. In return for military support, early 1710 Rákóczi offered the Ottomans the southern lands of the Hungarian Kingdom which were ruled by the emperor, and he promised to pay an annual tax to the Sultan for the Hungarian and Transylvanian territories. Although the offer was tempting, the best interest of the Porte, planning to attack Russia, was to keep the Karlóca Peace Treaty. A few months later Rákóczi asked armed support from Peter I to be able to keep his Principedom of Munkács and to conquer the Principality of Transylvania. The request found no answer here either, for the Tzar, standing in the shadow of the Ottoman war, wanted to keep the good relations with the Habsburgs. Rákóczi was informed about this situation via the reports of his diplomats and soldiers.

Though pushed back to the north-eastern corner of Hungary and standing on the verge of complete military collapse at the beginning of 1711, the Prince was not willing to make a compromise with the monarch. His viewpoint stiffened, and in the illusory hope of the tzar's help he left for Poland. The events went beyond him. Finally, the Szatmár Peace Treaty was concluded without him, by Sándor Károlyi, commander-in-chief of the rest of the Kuruc army, and János Pálffy, Imperial and Royal commander-in-chief.

István Czigány

LA GUERRE D'INDEPENDANCE DE RAKOCZI ET LA SITUATION MILITAIRE EN EUROPE CENTRALE ET ORIENTALE, 1703–1711

Résumé

Même si l'issue de la guerre d'indépendance de Rákóczi dépendait de la guerre de succession d'Espagne, les conflits en Europe centrale et orientale eurent aussi un impact considérable sur l'évolution de la situation militaire de Hongrie sans parler de l'Empire ottoman qui s'étendait jusqu'aux frontières Sud du Royaume de Hongrie. Au début, Rákóczi espérait obtenir une aide militaire au moyen de la fusion avec les armées franco-bavaroises qui avancèrent dans la vallée du Danube, mais après leur défaite à Höchstädt face aux troupes anglaises et impériales unies (13 août 1704), la guerre risquait de se prolonger.

Au moment du déclenchement de l'insurrection nationale des Ordres, Rákóczi prenait exemple sur les guerres antimonarchistes des princes de Transylvanie, mais en raison du changement de la situation intérieure et extérieure à la suite de la guerre de libération menée contre les Turcs, ce n'était pas réaliste. Les princes de Transylvanie avaient leur propre État et leur propre armée et, en tant que vassal des Turcs, aussi leur soutien extérieur, alors que Rákóczi n'avait rien de tout cela. Par conséquent, il tint à se créer une légitimité en prenant notamment la Transylvanie et le titre de prince. Au début, il agissait comme le représentant des Ordres confédérés, mais à partir de son élection à l'été 1704 et de la Diète de Szécsény de 1705, il utilisa aussi le titre de prince de Transylvanie et le titre de prince commandant des Ordres confédérés.

En vue d'une aide militaire étrangère, le prince essaya plusieurs fois de trouver un souverain pour le trône de la Hongrie. S'il n'en trouva aucun c'est que les dynasties européennes considérèrent Joseph 1er comme le souverain légitime du Royaume de Hongrie. Rákóczi et l'élite politico-militaire qui le soutenait se rendirent compte au deuxième semestre de 1704 à quel point leur marge de manœuvre diplomatique fut limitée. L'envoi d'émissaires au camp du roi de Suède et au roi de Prusse se solda par un échec aussi bien à cette époque que plus tard. Les deux cours furent prêtes à intervenir auprès de Vienne pour la liberté religieuse des protestants, mais elles tentèrent de convaincre les insurgés de trouver un compromis avec leur souverain.

Après l'échec d'une coopération entre les troupes kouroutz et franco-bavaroises, Louis XIV continua de soutenir la lutte des mécontents hongrois avec de l'argent et quelques centaines de soldats, mais puisqu'il considéra Rákóczi comme un insurgé contre son souverain, il ne signa

aucun accord formel avec lui, ni après son élection comme prince de Transylvanie, ni après le détronement de la maison de Habsbourg (1707).

Seul le tzar russe Pierre 1er signa un accord avec Rákóczi (1707) lorsqu'il le désigna pour le trône de Pologne dans lequel il lui promit une aide militaire, des armes et de l'argent pour la guerre de Hongrie. Comme Rákóczi ne fut pas élu roi de Pologne, l'aide militaire ne fut plus à l'ordre du jour non plus.

Le prince méconnaissait les rapports de force et militaires en Europe centrale et orientale et il évaluait mal sa situation politique et sa force militaire. Alors que l'armée kouroutz aux effectifs en baisse fut repoussée dans la partie orientale du pays, le prince conçut des plans illusoire en vue de continuer la guerre. Au début de 1710, Rákóczi proposa aux Ottomans, en échange d'une aide militaire, de leur céder la partie sud du Royaume de Hongrie, qui fut alors aux mains des Habsbourg, ainsi que de leur verser un impôt annuel pour les territoires sous sa domination en Hongrie et en Transylvanie. Malgré cette proposition alléchante, la Porte qui se préparait à affronter les Russes avait intérêt à respecter la paix de Karlóca. Quelques mois plus tard, Rákóczi demanda une aide militaire à Pierre 1er en vue de conserver son principauté de Munkács et d'occuper la Principauté de Szatmár. Sa demande resta sans réponse, car vu la menace ottomane, le tzar voulait garder de bonnes relations avec les Habsbourg. Grâce aux rapports rédigés par ses diplomates et ses militaires, Rákóczi en fut informé.

Acculé au coin nord-est du pays, Rákóczi fut au bord de l'effondrement militaire total en début d'année 1711, mais il ne voulut toujours pas faire de compromis avec le souverain. Il campa sur sa position avant de partir en Pologne en espérant toujours une aide du tzar. Rákóczi fut dépassé par les événements et la paix de Szatmár fut conclue sans lui par Sándor Károlyi, commandant en chef de ce qui resta de l'armée kouroutz et János Pálffy, commandant en chef de l'armée impériale et royale.

István Czigány

DER FREIHEITSKAMPF VON RÁKÓCZI UND DIE KRIEGSSITUATION IN MITTEL- UND OSTEUROPA, 1703–1711

Resümee

Zwar hing der Ausgang des Freiheitskampfes von Rákóczi vom Spanischen Erbfolgekrieg ab, aber auch die Militärkonflikte im mittleren und östlichen Teil Europas übten eine bedeutende Wirkung auf die Kriegssituation in Ungarn aus. Zudem musste weiterhin mit dem Osmanischen Reich gerechnet werden, das an den südlichen Grenzen des Königreichs Ungarn expandierte. Die externe bewaffnete Unterstützung, die aus Sicht des Freiheitskampfes von grundlegender Bedeutung war, erhoffte sich Rákóczi zu Beginn von der Vereinigung mit den französisch-bayrischen Heeren, die im Donautal vordrangen. Infolge der Niederlage der vereinten englisch-kaiserlichen Truppen bei Höchstädt (13. August 1704) kam es jedoch nicht dazu – es musste damit gerechnet werden, dass sich der Krieg in die Länge zieht.

Rákóczi sah bei der Einleitung des ständisch-nationalen Aufstandes die gegen den König gerichteten Kriege der siebenbürgischen Fürsten als Vorbild an, aber dies hatte in derjenigen innen- und außenpolitischen Situation, die sich infolge des Befreiungskrieges gegen die Türken verändert hatte, nicht viel Realität. Die Fürsten Siebenbürgens verfügten über einen eigenen Staat und eine eigene Armee und als Vasallen der Türken über einen Unterstützer aus dem Ausland. Rákóczi musste all dies erst erschaffen. Gerade deshalb legte er besonderes Gewicht auf die Schaffung der Legitimität, in der der Gewinn Siebenbürgens und des Fürstentitels eine zentrale Rolle spielten. Zu Beginn trat er als Vertreter der konföderierten Stände auf und verwendete ab seiner Wahl im Sommer 1704 den Titel des Fürsten von Siebenbürgen und nach der Diät von Szécsény im Jahre 1705 auch den Titel des anführenden Fürsten der konföderierten Stände.

Um eine militärische Hilfe aus dem Ausland zu erhalten, versuchte der Fürst mehrere Male einen Herrscher für den Thron des Landes zu finden. Er fand jedoch keinen, da die europäischen Herrscherhäuser Joseph I. als legitimen Herrscher des Königreichs Ungarn ansahen. Rákóczi und die sich hinter ihm aufstellende politisch-militärische Elite sahen sich in der zweiten Hälfte des Jahres 1704 damit konfrontiert, dass ihr diplomatischer Spielraum verhältnismäßig klein war. Die in das Lager des schwedischen Königs und zum preußischen König geschickte Gesandtschaft war zu diesem Zeitpunkt und auch später zum Scheitern verurteilt. In beiden Höfen war man lediglich bereit, in der Frage der Gewährleistung der Religionsfreiheit der Protestanten in Wien zu vermittelten, und sie spornten die Aufständischen vor allem zum Ausgleich mit ihrem Herrscher an.

Nach dem Scheitern der Zusammenarbeit der bayrisch-französischen und der Kurutzentruppen wurde der Kampf der Unzufriedenen in Ungarn von Ludwig XIV. mit Geld und einigen Hundert Soldaten weiter unterstützt. Da er jedoch Rákóczi für einen sich gegen seinen Herrscher auflehnen- den Auführer hielt, schloss er mit ihm auch nach seiner Wahl zum Fürsten von Siebenbürgen, ja sogar nach der Dethronisation des Habsburger-Hauses (1707) keinen formalen Vertrag ab.

Einzig der russische Zar Peter I. schloss mit Rákóczi einen Vertrag ab (1707), als er diesen für den polnischen Thron nominierte. Die Vereinbarung versprach zur Fortführung des Krieges in Ungarn militärische Hilfe, Geld und Waffen. Das polnische Königtum Rákóczis wurde jedoch schon bald gegenstandslos, sodass auch die militärische Hilfe ausblieb.

Der Fürst missverstand immer mehr die militärischen und Machtverhältnisse Mittel- und Osteuropas, schätzte aber auch seine eigene politische Situation und militärische Kraft falsch ein. Während die Kurutzenarmee mit einer immer geringeren Stärke in den östlichen Teil des Landes zurückgedrängt wurde, schmiedete der Fürst illusorische Pläne über die Fortsetzung des Krieges. Anfang des Jahres 1710 bot er den Osmanen im Gegenzug für die militärische Unterstützung nicht nur die in kaiserlicher Hand befindlichen südlichen Gebiete des Königreichs Ungarn ab, sondern auch, dass er dem Sultan nach den unter seiner eigenen Herrschaft stehenden Gebiete Ungarns und Siebenbürgens eine jährliche Steuer zahle. Zwar war das Angebot verlockend, doch die Pforte, die sich gegen die Russen vorbereitete, war an der Einhaltung des Friedens von Karlóca (Karlowitz) interessiert. Einige Monate später bat er Peter I. um bewaffnete Hilfe, um sein Fürstentum Munkács zu bewahren und das Fürstentum Siebenbürgen zu besetzen. Seine Bitte blieb hier unbeantwortet, da der Zar im Schatten des osmanischen Krieges ebenfalls daran interessiert war, das gute Verhältnis mit den Habsburgern aufrechtzuerhalten. Hiervon erfuhr auch Rákóczi auf dem Wege der Berichte seiner Diplomaten und Soldaten.

Anfang 1711 war der Fürst auch eingeeengt in die nordöstliche Ecke Ungarns und am Rande des militärischen Zusammenbruchs nicht bereit, mit dem Herrscher einen Kompromiss zu schließen. Sein Standpunkt war erhärtet, und in der trügerischen Hoffnung der Hilfe seitens des Zaren verließ er das Land in Richtung Polen. Die Ereignisse hatten ihn überholt. Der Frieden von Szatmár (Sathmar) wurde schließlich von Sándor Károlyi, dem Oberbefehlshaber der verbliebenen Kurutzenarmee, und János Pálffy, dem kaiserlich-königlichen Oberbefehlshaber, ohne ihn geschlossen.

Иштван Цигань

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА РАКОЦИ И ВОЕННАЯ ОБСТАНОВКА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ, 1703-1711

Резюме

Хотя исход борьбы за свободу под руководством Ракоци зависел от войны, шедшей в Испании за наследство, на складывание военной обстановки в Венгрии значительно влияли военные конфликты, складывавшиеся в центральной и восточной половине Европы, а также и то, что и в дальнейшем необходимо было считаться с Османской империей, которая стремилась к саморасширению у южных границ Венгерского Королевства. Жизненно важную с

точки зрения освободительной борьбы внешнюю вооруженную поддержку Ракоци в начале надеялся получить в результате объединения с французско-баварскими войсками, наступавшими в долине Дуная, но из-за поражения, которое они потерпели от объединенных англо-кайзеровских войск при Хёхштэйте (13 августа 1704 года) этого не произошло, и необходимо было рассчитывать на затяжение войны.

Ракоци во время начала сословно-национального восстания считал примером антикоролевскую войну трансильванского князя, но это было мало реально в той внутренней и внешней обстановке, которая изменилась вследствие освободительной антитурецкой войны. Князя Трансильвании с собственным государством и армией в качестве турецких вассалов располагали зарубежной поддержкой. А Ракоци все это должен был создать. Именно поэтому он уделял большое внимание созданию легитимности, в которой получение Трансильвании и княжеского титула играло центральную роль. В начале он выступил как представитель сословий конфедерации. После выборов, происшедших летом 1704 года, он уже пользовался титулом князя Трансильвании, а после сеченьского государственного собрания 1705 года начал использовать титул главного князя сословий конфедерации.

Князь в интересах получения военной помощи за границей неоднократно пытался искать правителя для страны, Однако такового не нашлось, ибо европейские правящие дворы считали Иосифа I легитимным правителем Венгерского Королевства. Ракоци и стоявшей за ним военно-политической элите во второй половине 1704 года необходимо было считаться с тем, что их дипломатическое поле действия было незначительным. Направление посланцев в лагерь шведского короля и к королю Пруссии тогда и позже окончилось неудачей. При обоих королевских дворах были согласны оказать содействие в переговорах с Венной только в вопросе обеспечения религиозной свободы для протестантов, и прежде всего побуждали повстанцев к заключению соглашения с их правителем.

После провала надежды на сотрудничество баварско-французских войск и войск куруцев Людовик XIV продолжал поддерживать борьбу недовольных Венгрии деньгами и несколькими сотнями солдат, но так как он считал Ракоци мятежником, восставшим против своего правителя, он не заключил с ним формального договора после избрания Ракоци князем Трансильвании, более того этого не произошло даже и после свержения с престола Габсбургского двора (1707).

Единственно русский царь Петр I заключил договор с Ракоци (1707), когда он выдвинул его кандидатуру на польский трон. Заключенное соглашение обещало предоставить венграм военную помощь, деньги и вооружение для дальнейшего продолжения войны Венгрией. Однако идея о вступлении Ракоци на польский трон вскоре отпала, и таким образом и военная помощь осталась недействительной.

Князь все более ошибался в понимании и оценке вопросов военной обстановки и вопросов правления в центральной и восточной Европе, более того он плохо оценил свое собственное политическое положение и военную силу. В то время, как армия куруцев со все меньшим численным составом отступала в восточную половину страны, князь силился продолжать войну и вынашивал иллюзорные военные планы. В начале 1710 года он предложил османам за оказание ими ему военной поддержки южные территории Венгерского Королевства, находящиеся в руках кайзера, а также предложил, что он будет платить султану годовой налог за находящиеся под его господством территории Венгрии и Трансильвании. Хотя это предложение было весьма лестным, но турецкая Порта, готовившаяся к войне против русских, была заинтересована в соблюдении карлоцкого мира. Спустя несколько месяцев он просил вооруженную помощь от царя Петра в целях удержания мункачского княжества и занятия Трансильванского Княжества. Его просьба и на этот раз осталась без ответа, ибо русский царь, находясь под угрозой начала войны с Турцией, был заинтересован в поддержании хороших отношений с Габсбургами. Об этом знал и Ракоци из сообщений своих дипломатов и военных донесений.

В начале 1711 года Венгрия, зажата в своем северо-восточном углу, находясь на краю военного краха, все же не была готова заключить компромисс с правителем. Ее позиция ужесточилась, затем, питая необоснованные надежды на помощь царя, Ракоци уехал в Польшу. События прошли мимо него. Сатмарское соглашение о мире в конце концов было

заключено без главнокомандующего остатков армии куруцев и без кайзеровско-королевского командующего Яноша Палффи.

VÁRROMBOLÁSOK A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉN*

Szempontrendszer egy nagyobb összefoglaláshoz

Történeti közhelynek számít, hogy a magyarországi végvárat a XVII–XVIII. század fordulóján a Habsburgok alapvetően magyarellenességből rombolták le. A kép azonban nemcsak hogy árnyalásra szorul, de ez, a korábbi szakirodalom által képviselt elmélet több helyen is hibásnak bizonyul. A kérdéskörrel már több tanulmányban és a doktori disszertációmban¹ is foglalkoztam, jelen tanulmány a várrombolások tekintetében részletesebben az 1700-as évek második felét és az 1710-es évek első felét vizsgálja. Jelen keretek között szükségszerűen csak egy áttekintést adhatunk, hiszen az egész téma kibontása akár egy újabb értekezést is megérne. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a most vizsgálandó, II. Rákóczi Ferenc által elrendelt várrombolások kérdéskörét nem lehet elkülönítve kezelni az egész végvárrendszer Habsburgok által megkezdett átszervezésétől, sem az új törökellenes határvédelmi rendszer kialakításáról, de folyamatosan figyelemmel kell kísérni a vezérlő fejedelem „várpolitikáját” is. A korábbi szakirodalom – mint arra Csorba Csaba 1989-ben felhívta a figyelmet – a váraknak a Rákóczi-szabadságharc idején játszott szerepével mindeddig csak érintőlegesen foglalkozott. Javasolta egy olyan kataszter (adatbázis) kiépítését, amelynek segítségével a várakkal kapcsolatos hadi és egyéb eseményeket (pl. építkezés, rombolás, vagy éppen, tehetjük hozzá: a hadszertári eszközök, várbeli épületek használata) rendszerbe lehet állítani és abból további, megalapozottabb következtetéseket lehetne levonni.²

Hangsúlyozni szükséges, hogy a magyarországi katonai objektumok megszüntetése az 1670–1680-as évektől kezdve egy formálódó, rendszeresen változó természetes folyamatnak tekinthető, amely egyértelműen nem vizsgálható csak önmagában. Ennek nemcsak szűkebb, hanem tágabb hadügyi környezetét is meg kell vizsgálni ahhoz, hogy a felvetett kérdésekre reális válaszokat adhassunk. A katonai objektumok kiemelt szerepe a XVII. század második felében kezdett háttérbe kerülni, de igazán csak az 1683–1699 között zajlott nagy török háború idején került terítékre a bécsi döntéshozók asztalán. Az ekkor lefolyt nagy hadjáratok ugyanis előtérbe helyezték a mezei hadseregek szerepét és rávilágítottak a magyarországi végvárrendszer alapvető problémáira. Az 1683-ban Bécs ellen vonuló hatalmas török, tatár, erdélyi és magyar haderő előtt gyakorlatilag nem volt olyan vár, amely eredményességgel tartóztathatta volna fel a nagyvezír seregét. Jól mutatja a magyarországi várak tényleges erejét (valójában: gyengeségét), hogy 1683 nyarán Alsó- és Felső-Magyarországon mindössze Árva, Ecsed, Likava, Lipótvár, Murány, Szatmár, Szendrő és Trencsén maradt I. Lipót kezén, a Dunántúlon

* A tanulmány a Hadtörténeti Intézetben 2011. november 3-án „Az újrakezdetés esélye” címmel rendezett konferencián elhangzott előadás kibővített, szerkesztett változata.

¹ *Oross András*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése a 17–18. század fordulóján. (PhD disszertáció, kézirat.) Budapest, 2011.

² *Csorba Csaba*: Várak a Rákóczi-szabadságharcban. In: A végvárok és végváriak sorsa (1699–1723). Szerk. *Petercsák Tivadar és Pető Ernő*. Eger, 1991. (Studia Agriensia 11.) (A továbbiakban: *Csorba* 1991.) 75. o.

pedig Győr és Komárom.³ A többi, kisebb vár nem is gondolhatott az ellenállásra, mert felmentésre nem számíthattak, másrészt tisztában voltak az ellenállás hiábavalóságával.

Az ekkori helyzetet érzékletesen mutatja, hogy maga az Udvari Haditanács is két részre osztotta a Bécs körüli védelemben tartozó erősségeket: ún. „haltbare” (tartható) és „unhaltbare” (tarthatatlan) kategóriákra. 1683 júniusában utasítást küldtek Lotaringiai Károly hadvezérnek, Esterházy Pál bányavidéki főkapitánynak és Johann Valentin Schultznak, a felső-magyarországi hadtest parancsnokának Léva kiürítéséről és a hadszerek, az élelem és a tüzérség Lipótvárba történő szállításáról. Ugyanezt a sorsot szánták Veszprém, Tata és Pápa várainak, az ottani magyar helyőrségnek és a tüzérségnek is.⁴ Az 1685. évi felső-magyarországi, Aeneas Caprara által vezetett hadjárat súlyos következményekkel járhatott a várak számára, hiszen csupa olyan erősség elfoglalása történt meg ekkor, amelyek őrsége ugyan átállt a magyar király oldalára, de a visszapártolás veszélye és így a vár újabb elvesztése arra sarkallhatta a generálist, hogy védműveiket használhatatlanná tésesse. Leginkább a kisebb, hegyi várak voltak veszélyeztetve, hiszen elavult védműveik, nehéz megközelíthetőségük miatt sokkal inkább ör- és menedékhelynek voltak alkalmasak, mint egy jelentősebb helyőrség lakhelyének. Ráadásul néhány jól irányzott ágyúlovással akár pusztulásukat is elő lehetett segíteni, sőt, a felégetés is hatásos módszernek bizonyult. Bár – hangsúlyozandó – egységes központi rendeletet az Udvari Haditanács ekkor még nem adott ki a várak és védműveik használhatatlanná tételére, de úgy tűnik, a kisebb várak az 1685–1687. évek hadi eseményeit nehezen élhették túl.

A korszak forrásainak tanúsága szerint ezekben az években megjelent egy hadügyi elképzelés, egy ún. *Universal Systema*. Lényege, hogy régióként csak egy fővárat erősítenek, míg a többiit egyelőre meghagyva, a róluk való döntést a törökkel való béke megkötése utánra halasztják.⁵ Kis túlzással az is kijelenthető, hogy a legtöbb visszafoglalt vár lerombolására egy kamarai vagy egy katonai tisztségviselő majd mindenütt javaslatot tett. Egy 1690. októberi előterjesztés szerint ekkorra ugyanis már annyi vár került vissza királyi kézre, hogy – mint fogalmaztak – fel kellene állítani bizonyos prioritásokat.⁶ Az 1691–1692. esztendőök azonban sokkal inkább egyes fővárak – Buda, Eszék (és Dárda), valamint Pétervárad – kiépítésével teltek, nem pedig a hátsóországba került várak felszámolásával. Talán az ezekre fordított százezrek döbentették rá az Udvari Kamara tanácsosait, hogy mégiscsak meg kellene tárgyalni a korábbi magyar és török végvárak sorsát. Az ő szempontjuk és anyagiaktól diktált vezérelvük egyértelműen a felszámolás

³ Varga J. János: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ban. (História Könyvtár, Monográfiák 23.) Budapest, 2007. 130. o.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (a továbbiakban: HKR Prot.) Reg. Bd. 367. 1683. Jun. №. 163. fol. 424r-v. Természetesen ez a központi szervek felől megnyilvánuló hozzáállás, amelyről a főkapitányokon keresztül a várak magyar katonasága is értesült, nem segítette elő az ellenállási hajlandóságot. A helyőrség és az élelem, ill. a hadfelszerelés kivonását említi Varga J. János előző jegyzetben hivatkozott munkája, 95. o.

⁵ Ez az általános rendszer egyébként már a korszak egyik legjelentősebbnek tekinthető dokumentumában, az *Einrichtungswerkben* is megjelent. Mayer, Theodor: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. Wien–Leipzig 1911. XXV. o.; Kalmár, János – Varga J., János (Hrsg.): *Einrichtungswerk des Königreich Ungarn (1688–1690)*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des Östlichen Mitteleuropa. Band 39.) Stuttgart, 2010. 150–151. o.

⁶ ÖStA Hofkammerarchiv (a továbbiakban: HKA), Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) 3. Nov. 1690 (rote Nummer 338. fol. 15–16.)

és a rombolás volt, míg az Udvari Haditanács – hivatkozva a háborús helyzetre – katonai megfontolásokból egyelőre megtartásukat javasolta.

Az Udvari Kamara érvrendszerét egy természeti katasztrófa támasztotta alá. A kiválasztott példa éppen Érsekújvár, amely, mint a Bányavidéki Főkapitányság központi vára azért is tarthat számot az érdeklődésre, mert Rákóczi Ferenc serege ezt a várat 1704–1710 között megszállva tartotta. Az érsekújvári vár külső védművein nagy károk történtek egy vihar miatt: a bástyákat összekötő főfal mintegy 150 lépés hosszan leomlott, maga alá temetve több helyen az árok és a fedett út védelmére szolgáló falat is, de az ítélet-idő a várarak előtti kerítést, a palliszádot sem kímélte. Az Udvari Haditanácshoz intézett levelükben a kamarai tanácsosok kiemelték azt is, hogy a helyőrség és ellátása, az élelem és a muníció, valamint a vár folyamatos karbantartása meglehetősen költséges, és mivel rengeteg vár és helyőrség van Magyarországon, a pénzhiány viszont hatalmas, ezért javasolják a lerombolást, hiszen az csak egyszeri költség. Véleményük szerint tarthatatlan, hogy az egykori végvárok csak a pénzt viszik, hasznuk nincs, az ellenség elfoglalhatja, és megvetheti bennük a lábát, az pedig lehetetlen, hogy a békés idők bekövetkeztéig mindegyiket megerősítsék, hiszen a legfontosabb a stratégiaiul fontos várak kiépítése.

Az Udvari Haditanács a kamarának írott válaszában viszont kifejtette, hogy a rombolás is költséges, ráadásul nagy mennyiségű lőpor kell hozzá, de ha végül több vár lerombolása mellett is döntenek, Érsekújvár ne legyen köztük, mivel az ország belsejében lévő erődöket nemcsak hadi, hanem belpolitikai okokból is meg kell tartani, hogy a lakosokat szükség esetén félelemben és kordában tartsa.⁷ Összegezve tehát, a katonai szakemberek azon az állásponton voltak, hogy a béke megkötéséig egyelőre maradjon minden a jelenlegi szisztéma szerint, és majd csak a háborút követően térjenek vissza a katonai objektumok felszámolásának problematikájára.

A rövid bevezetőt követően térjünk rá a tanulmány konkrét témájára. A Rákóczi-szabadságharc megindulásakor a nevezetes 1702. évi várrombolási rendelet megvalósítása már lezajlott: ennek eredményeként teljesen lerombolták Kanizsa, Zalavár, Kaposvár, Dombóvár várait, Eger és Sárospatak esetében pedig a külső védműveket tették használhatatlanná. 1703 júniusában kisebb földmunkák már csak Kanizsán zajlottak. Az a tétel, hogy váraink lerombolását a Rákóczi-szabadságharc akadályozta volna meg, nem állja meg a helyét, hiszen amit az adott körülmények között véghez lehetett és véghez akartak vinni, azt 1703-ra megtették. A fent említett eseteken kívül a rendeletben felsorolt váraknak a külső védművein (főleg a várárkok, cölöpkerítések, kapuvédművek, sáncok) hajtottak végre kisebb rombolásokat (Székesfehérvár, Palota, Léva, Tata, Pápa, Veszprém).⁸

Kezdetként érdemes idézni Bercsényi Miklós 1701. évi áttekintését a magyarországi végvárokról. A francia udvarnak készült vázlatában kifejtette, hogy a majdani felkelés

⁷ Az ügyben az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács közötti levelezést és az érsekújvári ill. a lipótvári erődökről szóló jelentéseket, ill. a lipótvári károkat bemutató rajzot lásd: ÓStA HKA HFU 12. Dez. 1692. (r. Nr. 351. fol. 171–172.), Uo. 18. Dez 1692 (r. Nr. 351. fol. 211–214.), Uo. 14. Jan. 1693 (r. Nr. 352. fol. 188–194.)

⁸ Összefoglalóan az 1702. évi várrombolások okairól, lefolyásáról: *Oross András*: Rendeletek és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról 1699–1702. Forrásközlés. *Fons*, 12. (2005.) 2. sz. 257–294. o., *Uő*: Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). Vázlatos áttekintés. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*, 1. (2005.) 2. sz. 89–100. o., *Uő*: Végvárokból kaszármányák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezkedésében a 17–18. század fordulóján. *Századok*, 140. (2006.) 6. sz. 1441–1473. o.

folyamán a várakkal nem is nagyon kell törődni, szerinte fontosabb cél a minél nagyobb területek meghódítása és a megyék felkelés oldalára történő állítása.⁹ Bercsényi elavultaknak bélyegezte a magyarországi várakat, amely nyilvánvalóan abból eredt, hogy bizonyítani akarta a franciák felé a kiobbantandó felkelés sikerét. A gyengének tűnő várak bevételéhez azonban megfelelő tüzérség és képzett hadmérnökök kellettek volna, így a kevésbé felszerelt kurucok nem is gondolhattak néhány – a nyugati kortársak szemével „rozzant akol”-nak tűnő – vár bevételére. A sikeres várbevételek mind-mind kiéheztetéshez köthetők és nem a klasszikus ostromtechnikát felvonultató sikeres ostromhoz, mint például ahogy a keresztény csapatok tették azt a nagy török elleni XVII. század végi háborúban. Jó példa erre Szeged esete. Az 1690–1700-as évekből rengeteg adatunk van arra, hogy az aktuális szegedi kapitány milyen panaszokat nyújtott be a vár állapotáról. Beszámoltak arról, hogy a Tiszába omlott a vár folyó felőli része, ugyanakkor a bástyákat és az összekötő falakat rendszeresen veszélyeztette a magas vízállás.¹⁰ A tél sem hozott enyhülést, hiszen a karlócai béke értelmében a túloldalon lévő sáncot is le kellett rombolni, így gyakorlatilag rendszeresen farkasszemet nézhettek egymással a két birodalom katonái.

A példák sora hosszasan folytatható volna hasonló esetekkel. Következzen két olyan várra vonatkozó adat, amelyeket Rákóczi Ferenc parancsára romboltak le a szabadságharc idején. Az 1660 óta pénzügyi szempontból a Szepesi Kamara ellenőrzése alatt álló, az 1660–1670-es években megerősített szatmári vár¹¹ állapotát 1693-ban siralmasnak festette le a frissen kinevezett várkapitány, Franz Karl Rudolf Schwertz. Ahogy fogalmazott: „...a várban minden összedől, a falak, a bástyák, a palliszádok, a kapuk, a hidak, senki nem épít semmit, a kamara ráadásul semmilyen költséget nem akar megtéríteni, ha a nyáron nem javítanak meg mindent, akkor télen már katona sem maradhat meg itt, nem lehet nehéz terhet kivontatni a kapukon, mert a híd összedől...”¹² Tokaj várát a Bodrog és a Tisza áradása is fenyegette egyidejűleg, mint arról 1693 őszén a livóniai származású várkapitány, Berhardt Robert Wrangel (1689–1699) is beszámolt: „...ha a Bodrogban kevés a víz, akkor a vár védtelen, ezért itt palliszádokkal kell elzárni az utat, ha viszont magas a folyó vízállása, akkor nemcsak a várkapu fog a folyóba dőlni, hanem a védőművek és a mellvédek is.”¹³

⁹ Idézi: Csorba 1991. 74. o.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Budai Kamarai Adminisztráció, Berichte und Schreiben (E 281) 1700. Aug. №. 68.

¹¹ A szatmári vár történetére, építésére vonatkozóan lásd: *Fodor Ferenc*: Szatmárvár. (Egy török- és kuruckori végvár életrajza). *Hadtörténelmi Közlemények Új folyam.* 3. (1956.) 3–4. sz. 63–116. o., *Domokos György*: Újabb adatok a szatmári erődítmény építéstörténetéhez az 1660–1670-es évekből. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*, 4. (2006.) 47–70. o. (A továbbiakban: *Domokos* 2006a.), *Uő*: Hadmérnöki vita Szatmárról a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006.) 4. sz. 1059–1071. o., *Szöts Péter*: Szatmár kora újkori erődje. *Castrum*, 3. (2006.) 87–96. o.

¹² ÖStA HKA HFU 22. Mai 1693 (r. Nr. 355. fol. 444–446.) Az állapotok öt év múlva sem voltak jobbak, amikor a vár kapitánya, Georg Wilhelm von Löffelholz így írt Szatmár erődítéseinek állapotáról és a fenyegető veszélyről, amelyben egyúttal „hangulatjelentést” is adott az országrészről: „bei einiger Rebellion diser Haupt Posto verlohren gehen solte, der Feindt sich in selbigen vermittels seiner vortheilhaftiger Situation leitlich dergestellt würde verbauen können, daß man eine Armee und gantze Campagne zu Widererobringung würde anwenden müssen, anbei auch bei Verlust diser Vestung die Communication mit Siebenbürgen unterbrochen und das ganze Landt disseits der Theiss mit der Marmarosch verlohren ginge...” KA HKR Akten Exp. 1698. Jul. №. 33.

¹³ ÖStA HKA HFU 14. Nov. 1693 (r. Nr. 360. fol. 137–145.)

Már a fejedelem születésének 300. évfordulójára megjelent, alapvetőnek tekinthető Rákóczi-életrajzban leírták a szerzők feketén-fehéren, ugyanakkor talán mégis meglepőnek hangzik az a kevésbé ismert történelmi tény, hogy II. Rákóczi Ferenc kifejezett utasítására a szabadságharc idején olyan fontos, korábban meghatározó erősségek, mint Szatmár, Tokaj, Szendrő (felső vár), Kálló várai teljesen rombolásra kerültek.¹⁴ A kuruc tábornokok tevékenysége folytán továbbá Zólyom, Léva, Pápa, Kapuvár vagy éppen Belényes stb. várai és külső védőművei részben megrongáltattak.¹⁵ Nem feladata az összefoglalásnak, hogy mindegyik vár, mindegyik bástyája, összekötő falai felrobbantásának pontos idejét, anyag- és emberszükségeit számba vegye, mert valójában nem ez az, ami kiemelkedően fontos, hanem inkább az, amit a bevezetőben említettünk, a várak háttérbe szorulása, az egykori törökellenes határvédelmi rendszer felszámolása folyamatának ábrázolása. Ki lehet mondani a források alapján, hogy ugyanazok az alapelvek vezényelték Rákóczit és tábornokait a várrombolások elrendelésekor, mind a bécsi udvar haditanácsosait.

Közvetlenül elfoglalásuk után adott utasítást II. Rákóczi Ferenc a tokaji (1704/1705) és a szatmári (1705) várak lerombolására. Elfoglalásuk után pár évvel végezték el viszont a szendrői felső vár (1707) és Kálló (1709) lerombolását. A Tiszántúl egyik legnagyobb vára, a Szamos-parti Szatmár esetében szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen Louis Le Maire francia hadmérnök tollából részletes jelentés született, amelyben a vár állapotának leírása mellett javaslatot tett annak lerombolására is. Az ecsedi vár megerősítéséről és a szatmári vár lerombolásáról szóló emlékiratot Markó Árpád adta ki a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain.¹⁶ A francia hadmérnök a két erődítmény közül Szatmárt lerombolni, míg az 1701-ben a császáriak által lerombolt Ecsedet és annak sáncait újjáépíteni javasolta. Ez utóbbi javaslatban persze benne lehetett az is, hogy Ecsed Báthory Zsófia révén a Rákóczi-család birtoka volt az 1670-es évektől, tehát előterjesztésében a vezérlő fejedelem által támogathatóbb gondolatmenetet vázolt fel. A már idézett Schwertz- és Löffelholz-féle jelentések mellett elég csak idézni Le Maire Szatmár várával kapcsolatos szintén lesújtó véleményét: „valamennyi erődítési mű annyira el van hanyagolva és azok lejtői annyira rongáltak, hogy azokra minden oldalról könnyen fel lehet jutni.” Csekély 17 pontban foglalta össze a legszükségesebben elvégzendő feladatokat, hogy a várat rajtütéssel ne lehessen bevenni, de ahhoz, hogy egy komoly ostrom-

¹⁴ Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Harmadik, javított kiadás. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok.) Budapest, 2004. 232. o.

¹⁵ Pápa: *Thaly Kálmán*: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Hadtörténelmi tanulmány. Budapest, 1880. 87. o.: „Bottyán – april második felében – hozzázkezdett a pápai, félíg már úgy is romokban heverő várerődítmények széthordatásához...”

Zólyomra: MOL A Rákóczi-szabadságharc levéltára, Fejedelmi Kancellária (G 19) II. 3. h. Protocollum Rákóczi fol. 5v.

Lévára: Archivum Rakoczinum, II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály: Had- és belügy, 6. [köt.], Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Harmadik kötet. (1708–1711.), bel- és külföldi irattárakból bővítve kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Szerk. *Thaly Kálmán*, az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli *Thaly Kálmán*. Budapest, 1878. (A továbbiakban: AR VI.) 129. o.

Kapuvárra: Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709. Közli: *Thaly Kálmán*. Budapest, 1901. 659., 667., 671. o.

¹⁶ In: *Markó Árpád*: Le Maire francia-kurucz brigadéros szemlejelentése Szatmár és Ecsed várainak állapotról 1705 februárjában. *Hadtörténelmi Közlemények* Új folyam, 2. (1955.) 3–4. sz. 432–451. o. (A továbbiakban: *Markó* 1955.)

nak ellenálljon, még többre lenne szükség. Végül a következő indokokat sorolta fel a lerombolás mellett: 1. csapatokat von el a mozgó hadműveletektől, 2. szükséges oda egy külön várparancsnokság szervezése, amely sok pénzbe kerül, 3. az ott elhelyezett ágyúk, lőszer, muníció, élelem máshol jobban felhasználható, 4. a helyreállításhoz sok pénz és munkás kell, 5. temérdek lőszer takarítható meg, 6. ha újra elfoglalja az ellenség, akkor mintegy az ő számára erősítettek meg egy erődítményt Erdély bejáratánál.¹⁷ Ezt az érvrendszert, amelyet egyébként Rákóczi magáévá tett, akár a bécsi udvari hadi vagy kamarai tanácsosok is írhatták volna!

Észrevehető az is, hogy nagy a hasonlóság az Udvari Haditanács és II. Rákóczi Ferenc által elrendelt várrombolások lefolyása között, hiszen gyakorlatilag ugyanazokkal a problémákkal szembesültek a mindenkori hatalom képviselői. Meg kellett találni, hogy katonailag és műszakilag ki hajtsa végre a rombolást, melyik szerv biztosítsa rá a pénzt és a szükséges szerszámokat, továbbá örködni kellett, hogy az ingyenmunka (*gratuitus labor*) keretében kirendelt vármegyék, városok ne szabotálják el a rájuk szabott munkát. Nézzük röviden, hogyan zajlott és milyen nehézségek támadtak a szatmári vár 1705. évi „demolíciója” idején. Ismert, hogy a várat 1705. január 1-jén adták át a kurucoknak, míg Le Maire 1705. február 27-én keltezte a lerombolással kapcsolatos jelentését. Rákóczi elhatározása valamikor márciusra tehető, hiszen április 2-án Eötvös Miklós már azt írta Károlyi Sándornak, hogy a szatmári vár elhanyagolását a fejedelem eldöntötte és a hadi szereket, tüzérséget mihamarabb el kell szállítani. Néhány héttel később (április 26-án) mindezt Rákóczi is megerősítette Károlyi felé, mégpedig úgy, hogy a vármegyék feladatává tette a szükséges eszközök előteremtését. Nemcsak a szatmári romboláshoz, de az ecsedi erődítésekhez is a környező vármegyéket rendelte ki.¹⁸

A szervezést és a konkrét munkálatokat azonban nem maga Károlyi Sándor, hanem a szatmári várkapitány, Galambos Ferenc irányította. A fejedelem utasítása értelmében először a tüzérségi eszközöket, az ágyúkat és muníciót kellett a várból kiszállítani. 1705. május 6-án Galambos megírta Károlyinak, hogy két ágyút és ötven mázsa ólmot Kassára küldött. Május közepén az élelem egy részének elszállítását, valamint a várbeli hadszertárban lévő fegyverek, továbbá a bástyákon lévő ágyúk javításának megkezdését jelentette. A vármegyék munkásainak vezetőit, egy, a vár lerombolásával kapcsolatos „eligazításra” június 1-jére rendelte Szatmárra. Ekkora már készen volt a vár lerombolásának felosztási terve, mégpedig úgy, hogy mindegyik vármegye, illetve Szatmár és Németségi városok megkapták a várból azt a szeletet, amelyet majd az ő általa kiállított munkásoknak kellett elbontani. A városok kapták az Eperjesi-bástyát, Szatmár vármegye az Eperjesi-bástya és a Schwendi-bástya közötti falszakaszt és részben a bástyát, Ugocsa vármegyének kellett az Udvarbíró-bástyát (az eredeti kimutatásban tévesen a Schwendi-bástya szerepelt) elbontatni. Máramaros vármegyének az Eperjesi-bástya és a várkapu közötti rész, valamint maga a várkapu, Szabolcs vármegyének pedig a kapu és a Kapitány-bástya közötti kortina, valamint a bástya egyharmada, míg Bihar vármegyének maga a Kapitány-bástya jutott. Közép-Szolnok vármegyének a Kapitány-bástya és a Hadszertár-

¹⁷ Markó 1955. 446. o.

¹⁸ A Nagy-Károlyi gróf Károlyi-család Okmánytára. Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán. Ötödik kötet. II. Rákóczi Ferenc korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. Budapest, 1897. 172–173., 187–189. o. Utóbbi levélben egyébként Kálló vára lerombolására is adott utasítást, amelyet Szabolcs vármegyének kellett végrehajtania.

bástya (Czajt-bástya) közötti rész jutott, míg Kraszna vármegye a bástya elbontását fejezte be. A kört Kővár vidéke zárta, hiszen ők a fennmaradt falszakaszon és a Schwendi-bástya maradék falain dolgoztak volna. A május 20-án kelt kimutatást május 21-én azonnal javította Galambos, hiszen kihagyta a véleménye szerint is legnagyobb feladatot igénylő Udvarbíró-bástyát, amelyet kétfelé nyúló föld töltéseivel együtt kellett elbontani. Június első hetében mindösszesen Szatmár és Máramaros vármegyék munkásai dolgoztak, a többiek egyelőre el sem jöttek, bár folyamatosan sürgette és fenyegette őket a várkapitány. Általában azok a vármegyék, amelyek bástyákat kaptak, sokkal terhesebbnek fogták fel a munkát és nem voltak hajlandók megfelelő mennyiségű embert kiállítani, ezért a júniusi levelek inkább a panaszokat és az elégtelen mennyiségű munkát festették le. Galambos Ferenc június 11-i levelében egy új, aktualizált felosztást közölt, amely azonban a korábbi alapra épült, csekély változásokkal. A munkások egy része viszont elszökdösött annak ellenére, hogy ő szigorúan őrizette őket: a hidakat lezáratta, de az emberek a vár előtti cölöpsor (palliszád) kiszedett darabjait összekötötték és azzal úsztattak át a Szamoson, a kapitány attól tartott, hogy alacsonyabb vízállásnál sokkal többen hagyják ott a bontást. Nagy problémát okozott az élelemhiány, ugyanis a munkások a magukkal hozott élelmet nyilván hamar felélték, és a várban lévő élelmiszerkészletekből nem kaphattak, de Galambos több esetben is megkönyörült rajtuk. Június vége felé azért szépen haladhatott a munka, mert a jelentés szerint „...már vadnak olyan helyek, mellyek a földel egyenessé tétettek, egy szóval széles kapui vadnak már Szathmár várának.” A várkapitány számításai szerint vármegyénként 300 emberre lenne szükség, hogy a nyáron befejezzék a bontást, ezzel szemben általában 50–100 fő dolgozott egyszerre. Mivel Bihar megyét a fejedelem a váradi blokádhoz rendelte ki ingyenmunkára, ezért az ő részük egyelőre érintetlen maradt. Szabolcs vármegye és Kővár vidéke viszont meglehetősen vonakodott megfelelő ütemben a munkát felvenni, így több levél is az ő felszólításukat taglalja. Galambos felosztotta ugyan a falszakaszokat és a bástyákat, de a várárkon túli védművekkel (a korszak hadmérnöki nyelvén összefoglaló néven *contrascarpa*¹⁹) és a vár árkával kapcsolatos munkákról csak július végén, augusztus közepén kezdett el írni, amikor a vár lerombolása már szépen előrehaladt. (Az öt *contrascarpa* felosztását augusztus 13-án készítette el: a városok és a vármegyék megkapták a maguk részét, kivéve a máshová rendelt Bihar vármegyét.) Igaz, ebben az időszakban szinte teljességgel leálltak a bontással, mivel az aratási munkára hazaengedték az embereket. Galambos több esetben is katonai végrehajtással fenyegette meg a vármegyéket, ha nem hajlandók a kért emberekkel, szekerekkel időben visszatérni. Az ellenlejtők lebontásában is Máramaros volt a leggyorsabb, hiszen szeptember közepén ők már végeztek és a kirendelt munkások haza is mentek. A rombolás mértékét kiválóan érzékelteti, hogy Galambos Ferenc 1705 októberétől már nem Szatmáron, hanem Ecseden székelt, azaz a vár lerombolása olyannyira előre haladt, hogy a szatmári vár mint katonai objektum nem létezett: csak a késlekedés miatt a bontásból kimaradt falszakaszok, sáncok emlékeztettek az egy éve még álló erődítményre.²⁰ Ezeket 1706 folyamán bontották el, de már korántsem akkora

¹⁹ Domokos 2006a. 48. o.

²⁰ Hálás köszönettel tartozom Mészáros Kálmánnak, hogy erre az iratsoporra felhívta figyelmemet és Galambos Ferenc Károlyi Sándorhoz intézett leveleinek által átírt és feldolgozott kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta. Tanulmányomban a szatmári vár lerombolására vonatkozó részeket használtam fel. A levelek a Károlyi család nemzeti levéltára, Károlyi család fond, Acta publica állagban (P 396) találhatóak. Az állaghoz

mozgósítással, mint korábban, feltételezhető, hogy Szatmár és Németi városok munkásait bízták meg a feladat befejezésével.²¹

Összevetésként álljon itt, hogyan zajlott néhány évvel korábban, egész pontosan 1702–1703-ban a XVI–XVII. században szintén oly kiemelt szerepet betöltő Kanizsa várának a Habsburg adminisztráció által lefolytatott lerombolása. Az 1702. január 26-án kiadott várrombolási rendelet megfogalmazása szerint Kanizsán a védművek lebontása után a lakosokat és minden épületet szilárd talajra, a mocsár egyik, illetve másik oldalára kellett telepíteni, és a szigetet, amelyen mindeddig az erőd állt, teljesen lakatlanná és használhatatlanná kellett tenni. A rendelet szerint a Kanizsán található ágyúkat, hadfelszerelést, municiót Budára, az élelmet pedig a legközelebbi élelmiszerraktárba kellett szállítani. A munkálatok kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy a használhatatlan állapotban a várban heverő ágyúk, hadieszközök megjavítása nélkül a védművek elhordását el sem lehet kezdeni. A vár állapotára jellemző, hogy az árkon átvezető hidat is ekkor kellett megjavíttatni, hiszen az ágyúk súlyát nem bírta volna el. Nem véletlenül igényeltek 3000 embert a munkálatokhoz, akiket a dunántúli vármegyéknek kellett ingyenmunka keretében biztosítani. Késlekedésük miatt csak június folyamán indultak meg a földmunkálatok és egészen novemberig tartottak, igaz augusztusban a jobbágyok egyáltalán nem dolgoztak, hiszen az aratás idejére hazaengedték őket. Míg a közelben lévő Vas, Zala, Somogy vármegyék 1702 nyarán felvették a munkát, addig a távolabb fekvő Győr, Veszprém, Tolna, Baranya, Fejér munkásai vagy egyáltalán nem vagy csak késve érkeztek meg. Nehézségeiket jól érzékelteti, hogy júniusban kétszer is gyűlést hívtak össze a sáncok elbontása, a föld elhordása tárgyában. 1702-ben szinte az egész Dunántúl dolgozott valamelyik vár lebontásán, hiszen többségüket Kanizsa mellett Székesfehérvárhoz, Veszprémhez, Tatához is kirendelték. A rombolás irányítására Werner Arnold von Steinhäusen bécsi hadmérnököt jelölték ki. Ő kevesellte a szolgálataiért felajánlott két forintos napidíjat, ezért nem volt hajlandó részt venni a rombolásban. Valószínűleg szakértelmének elmaradása is közre játszott abban, hogy a rombolási munkálatok mintegy másfél éven keresztül elhúzódtak. Helyette sok esetben a kanizsai tüzérparancsnok, Michael Gressing intézkedett. A kanizsai rombolás összességében 1702 tavasza és 1703 tele között zajlott le. Az 1704 januárjában a városra tört kuruc csapatoknak a lerombolt erődítmény miatt védtelen város nem állhatott ellen, ráadásul ekkorra a katonaságot is átvezényelték.²²

Tokaj és Szendrő vonatkozásában is sok adattal rendelkezünk, köszönhetően Bánkúti Imre forrásfeltáró és -kiadó munkájának. Eltekintve az újabb részletes ismertetéstől, csak főbb vonalakban álljanak itt a Tokajjal kapcsolatos események. II. Rákóczi Ferenc a frissen elfoglalt Tokaj lerombolásáról 1704. május 17-én mint eldöntött dologról írt, és elrendelte, hogy a várban előforduló tüzéséget és löszert a vármegyék Munkács várába szállítsák. Október folyamán küldhették ki a felhívásokat a környező vármegyéknek, mert Zemplén 1704. november 3-án reagált rá, miszerint sem elegendő munkást nem tud

tartozó adatbázis és a missilisek digitális változata DVD-n (Acta Rákóciana – A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai, Budapest, 2011.) is elérhető.

²¹ Fodor 1956. 102. o.; Markó 1955. 448. o.

²² A kanizsai vár lerombolására vonatkozó összegyűjtött és kiadott forrásokat lásd: Oross András: Dokumentumok a kanizsai vár 1702–1703. évi lerombolásának történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 77. (2006.) 2. sz. 137–187. o.

küldeni, sem a kívánt szerszámokat, szekereket nem tudja kiállítani. A munka folytonosságának biztosítására és a tüzérségi eszközök elszállításának zavartalanságára 1705 januárjában Rákóczi Antoine Le Motte mérnököt rendelte Tokajhoz, majd utasította a tokaji kapitányt, Szepesi Mártont, hogy mely ágyúkat hova szállíttassa, és a löszereket mely várba vitesse, továbbá, hogy a hajdúkat melyik táborba irányítsa. Rákóczi egyik levele a költségekre is rávilágít, ugyanis 1705 szeptemberében 1000 forintot utalt ki a tokaji vár demolíciójára, remélve ezzel, hogy a munka gyorsabban fog haladni. Valószínűsíthető, hogy az év végére a vár vízzel történő elárasztása befejeződhetett.²³

A kisebb, vagy a felkelés központi területeitől távolabb fekvő erősségekre ugyanez a sors várt, bár leginkább csak megrongálták őket. Mi is lehetett ez a rongálás? Első helyen a tűzvész említendő. Előszeretettel alkalmazták a szándékos felgyújtást mindkét oldalon. Ebben az esetben természetesen a vár melletti város felégetése mellett a várbeli faépületek, valamint a tetőszerkezetek, belső épületek felsőbb emeleteinek gerendái estek el és omlottak össze. Erre példaként Lévát említem, amelyből már a század elején megkezdték a tüzérségi eszközök elszállítását: az Udvari Haditanács megkereste a Magyar Királyi Udvari Kancelláriát, hogy kézműveseket rendeljen ki lerombolásához, robotot és fuvarokat biztosítson a vármegyék által végzett ingyenmunka révén a lévai tüzérségi eszközök és ágyúk elszállításához.²⁴ Bercsényi Miklós viszont 1708-ban adott parancsot Léva felégetésére, amely jelen esetben talán a város elpusztítását jelentette („...és hogy belé ne szállhasson [ti. Lévába] az ellenség böcsülettel ez étszaka reáüldött Ebeczki [István] Lévára 200 lovas, többül kiégette, az én intimátiómbul, mert labancz fészek lett volna bizonyosan.”).²⁵ Néhány nap múlva az intézkedést meg akarta ismételtetni Korpona, Kékkő és Bozók várak esetében, azaz felgyújtásukat rendelte. Egy évvel később Bottyán János viszont arról jelentett Rákóczinak, hogy a császáriak nekiálltak Léva sáncainak rendbe hozatalához.²⁶ Ez azt is jelenti tehát, hogy a felégetés mellett a külső védművekben is kárt tettek a kurucok.

Belényes várát szintén II. Rákóczi Ferenc közvetlen utasítására romboltatta le Károlyi Sándor 1706 március-áprilisában. Rákóczi véleménye határozott volt: „Belényesnek teljességesen való elrontását” szükségesnek ítélte, ami bár a vidékre nézve a hadak tartására alkalmas volna, s most pedig különösen szükség lenne rá Nagyvárad szorongatása miatt, erődítését viszont haszontalannak tartotta, „hacsak az situációja [*elhelyezkedése*] nem kiváltképen jó és alkalmas”. Véleménye szerint „nagy erősséget csinálni belőle nincs időnk, kicsint és gyengét építeni haszontalan.”²⁷

²³ A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1703–1704. Gyűjtötte, összeállította, a bevezetést írta *Bánkúti Imre*. Miskolc, 1989.; A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1705. Gyűjtötte, összeállította *Bánkúti Imre*. Miskolc, 1990.

²⁴ MOL Magyar Királyi Udvari Kancellária, Insinuata Consilii Bellici (A 14) 1701. №. 12. (1701. február 16.). Esztergom vármegye 1701. április 12-én kapta meg a Léva várának lerombolásáról szóló királyi levelet.

²⁵ AR VI. 129. o., Bercsényi Rákóczi Ferenchez, 1708. okt. 15.

²⁶ Archivum Rakoczinaum, II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály: Had- és belügy, 9. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékeztetreméltó iratok. 1685–1716. / Bel- és külföldi irattárakból bővítve kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Szerk. *Thaly Kálmán*; összegyűjtte s az eredeti kéziratokból közli *Thaly Kálmán*. Budapest, 1883. 685. o., Bottyán Rákóczi Ferenchez, 1709. jún. 22.

²⁷ Hálás köszönettel tartozom Seres Istvánnak, aki ezeket a becses adatokat saját gyűjtéséből megosztotta velem. Vö.: Archivum Rakoczinaum, II. Rákóczi Ferenc levéltára. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levelesköny-

Rákóczi ugyanúgy figyelembe vette továbbá a főúri családok kéréseit a várak rombolásánál, akárcsak tették azt a Habsburgok. Az 1702. évi várrombolási rendelet végrehajtása során például sikerrel jelentette be „vétőját” Körmentre Batthyány II. Ádám horvát-szlavón bán²⁸, Palotára Zichy István,²⁹ Veszprémre Széchenyi Pál kalocsai érsek,³⁰ Pápara Eszterházy Antal,³¹ Szepesvárra Csáky Zsigmond és Imre,³² Nyitrára Mattyasovszky László püspök, magyar kancellár.³³ A sikeres tiltakozások és kérelmek végül alapvetően járultak hozzá ahhoz, hogy bizonyos várak belső vára–várkastélya viszonylagos épségben vészelt át a századokat.

Kiváló analóg példa a felkelés idejéből Zólyom esete, hiszen gróf Esterházy István kérelemmel fordult a vezérlő fejedelemhez, hogy zólyomi rezidenciáját ne rombolják le. Rákóczi válasza azonban határozott, miszerint nem a belső várról rendelkezett, hanem csak a külső védművekről. Felszólítja egyúttal, hogy ne ellenkezzen, hiszen most ugyan a kurucoké Zólyom, de jövő nem ismerhető meg, ezért a vár lerombolását szükségesnek tartja.³⁴ Sréter János a tüzérség főinspektora számára egyúttal megparancsolta, hogy „Zólyom várának demolitiójában úgy alkalmaztassa magát, hogy az benn lévő épületek egészben maradjanak”.³⁵ A közeli Csábrág tekintetében is ugyanezt az alapelvet követte, hiszen elrendelte, hogy az épületek maradjanak épen, lerombolni csak a külső várat, védműveket parancsolta.³⁶

Szintén sok helytörténeti munkában olvashatjuk, hogy bizonyos várakat a szatmári békét követően robbantottak fel a császári csapatok. Az állításnak úgy próbáltam nyomába eredni, hogy az Udvari Haditanács lajstromkönyveiben annak nyomát kerestem, mely várak lerombolására adott az uralkodó parancsot 1711–1713 között. Nos, az eredmény meglehetősen csekély, a bécsi hadvezetés 1711 után ugyanis nagy várak lerombolására – ellentétben a XVIII. század eleji álláspontjával – már nem adott utasítást. Az Udvari Haditanács lajstromkönyvei szerint azonban parancsot adtak arra, hogy egyes kisebb várakból a hadianyagot, tüzérségi eszközöket szállítsák el, valamint néhányukat

ve. Levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712., I. köt. 523. o., II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Eger, 1706. április 13.

²⁸ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. März fol. 134r.

²⁹ Uo. 1702. Mai. №. 143. fol. 313r.

³⁰ Uo. 1702. Mai. №. 154. fol. 314v és uo. 1702. Juli №. 367. fol. 475r.

³¹ Uo. 1702. Jun. №. 286. fol. 397v és uo. 1702. Nov. №. 86. fol. 731v.

³² Uo. 1702. Aug. №. 226. fol. 542r.

³³ Uo. 1702. Aug. №. 227. fol. 542r.

³⁴ MOL G 19 II. 3. h. Protocollum Rákóczi fol. 5v (Anno 1706 14 9bris Lörinczitül) „Gróf Esterházi Istvánnak. Hogy Kglmd zólyomi residentiját kívántuk volna demoliáltatni, szándékunk az nem volt és minthogy noha magunkis olly reménységgel vagyunk, hogy az ellenség most oda magát nem veheti, mind az által a jövendő dolgokat directe praevideáltatnunk nem lehetvén, hogy az országnak közjává nézve a jövendő történetekhez képest consulálhassunk parantsoltúnk G. Forgáts Simon atyánkfiának és N. V. Sréter János hivűnknek, hogy azon várnak tsak az erősségét rontassák el és nem a kglmd residentiját, mellybül nem következvén a residentiak fundamentumainak megromolhatások, kglmdnek is reméllyük onnét rövidsége nem lehet, kivált képen a közjónak consideratiójára nézve.”

³⁵ MOL G 19 II. 3. h. Protocollum Rákóczi fol. 4r (Anno 1706, 30 8bris in castris ad Darócz positis).

³⁶ Uo. fol. 4v (Anno 1706 5. 9bris ex castris Totfalu positis). „Sréter János uramnak. Zólyom várának demolitiójában alkalmaztassa magát minapi parancsolatunkhoz. Csábrág és Léva váraknak demolitioja iránt is tévén elégséges dispositiot, mint Zólyomba, szintén úgy Csábrágban is az épületeket meghagyattassa.”

rombolják le. 1712-ben rendelték el többek között a Zsolna melletti Budatin, Óvár, Litva erősségeinek „demolícióját”,³⁷ de több adat is van például a szentgotthárdi sáncokban,³⁸ a pécsi várban³⁹ található tüzérségi eszközök elszállítására, vagy éppen Sarkad lerombolására.⁴⁰ 1713-ból már csak a kassai citadella végleges lerombolásának Pálffy Miklós kassai parancsnok általi kezdeményezését olvashatjuk.⁴¹ Általános tétel volt, hogy a kucruc sáncokat meg kell szüntetni, valamint, hogy a kisebb várakból, őrhelyekből a fővárakba kell az értékes anyagot átszállítani. A kisebb várak sorsát azonban az 1710-es években sokkal inkább tulajdonosaik „téglahétsége” vagy a természet ereje, viharok, vagy tűzvész révén határozták meg.

Összefoglalóan úgy vélem, megismételve a korábban leírtakat, hogy a XVII. század végi, XVIII. század eleji Habsburg várrombolás egyáltalán nem elszigetelt, egyedi jelenség, hanem egy, a Magyar Királyságban évtizedeken keresztül zajló folyamat része. Ez a történelmi eseménysor pedig nem más, mint a nagyjából Bécs 1683. évi ostromáig létező magyarországi végvárrendszer felszámolása és új alapokon történő átszervezése. Tagadhatatlan, hogy II. Rákóczi Ferenc is rombolt le magyarországi várakat, de ennek okai sokkal inkább magyarázhatók pénzügyi szempontból. Rákóczi fő célja a reguláris haderő fejlesztése volt, ezért is dönthetett a felkelés háttérjében fekvő egyes várak és helyőrségeik felszámolásáról. A Le Maire mérnök által is megfogalmazott alapelveket pedig nem csak a nagyobb várak, hanem kisebb erősségek esetében is alkalmazta. Rákóczi várakkal kapcsolatos politikáját tehát még további kutatásoknak kell tisztázni, a várrombolások pedig csak egy szeletét képezik ennek a kérdéskörnek.

³⁷ HKR Prot. Exp. Bd. 475. 1712. Febr. №. 72. fol. 114v. Talán nem meglepő a korábban is írtak alapján, hogy Óvár lerombolása ellen a tulajdonos, a Pongrácz-család vétót jelentett be. Uo. März. №. 327. fol. 222r.

³⁸ HKR Prot. Reg. Bd. 476. 1712. März №. 278. fol. 159v.

³⁹ HKR Prot. Reg. Bd. 476. 1712. Sept. №. 72. fol. 541v.

⁴⁰ Uo. 1712. Jun. №. 116. fol. 334r.

⁴¹ HKR Prot. Reg. Bd. 482. 1713. Jan. №. 257. fol. 51r.

András Oross

FORT DESTRUCTIONS DURING RÁKÓCZI'S WAR OF INDEPENDENCE

Considerations for a Bigger Summary

Summary

The fort destructions in the Kingdom of Hungary during the end of the 17th and the beginning of the 18th century were not at all isolated and unique phenomena, they were part of a process that had been going on for decades. This historic line of events is namely the process during which the Hungarian border fortresses which had been operating until about the siege of Vienna in 1683 were eliminated and reorganised on a new foundation. By the beginning of Rákóczi's War of Independence, the well-known fort destruction decree of 1702 had already been executed; as a result of which the forts of Kanizsa, Zalavár, Kaposvár, Dombóvár had been totally destroyed, and in the case of Eger and Sárospatak the outworks had been made useless. The supposition that the destruction of our forts was hindered by Rákóczi's Independence War does not stand the test.

There is a lesser-known surprising yet historic fact that upon Francis II Rákóczi's explicit order, some of the important, previously determinant forts like Szatmár, Tokaj, Szendrő (upper fort), Kálló were totally destroyed during the independence war. In addition, as a result of the Kuruc generals' activities, the forts and outworks of Zólyom, Léva, Pápa, Kapuvár or say Belényes etc. were damaged, too. Supported by our sources, it is safe to say that Rákóczi and his generals were driven by the same principles when ordering the fort destructions as the military councillors of the Viennes Royal Court. Furthermore, it has to be noted that there is a great similarity between the process of the fort destructions ordered by Aulic War Council and by Ferenc II Rákóczi, since the representatives of the current reign had to face practically the same problems. Rákóczi's main goal was to improve the regular army; this might be part of the reason why he decided to eliminate some of the forts and military posts in the hinterland of the insurrection. He applied the principles which were formulated by engineer Le Maire, too, in the case of bigger forts and smaller fortifications as well.

András Oross

DESTRUCTION DE FORTS PENDANT LA GUERRE D'INDEPENDANCE DE RAKOCZI

Quelques aspects pour une synthèse

Résumé

Les destructions de châteaux forts qui eurent lieu au Royaume de Hongrie à la fin du 17e et au début du 18e siècle ne furent pas des cas isolés, mais elles s'inscrivirent dans un processus historique qui dura plusieurs décennies: la liquidation du système de places fortes des confins de Hongrie qui existait jusqu'au siège de Vienne en 1683, ainsi que sa réorganisation sur de nouvelles bases. Au début de la guerre d'indépendance de Rákóczi, le célèbre décret de 1702 sur la destruction de châteaux forts fut déjà exécuté: les châteaux de Kanizsa, Zalavár, Kaposvár, et Dombóvár furent complètement démolis, alors que dans la ville d'Eger et de Sárospatak ce sont les ouvrages de défense extérieurs qui devinrent inutilisables. L'idée selon laquelle la guerre d'indépendance de Rákóczi empêcha la destruction de nos châteaux est inexacte.

Il existe pourtant un fait historique qui peut paraître surprenant: certaines places fortes importantes, telles que Szatmár, Tokaj, Szendrő (château du haut) et Kálló furent entièrement

détruites sur ordre de François Rákóczi II. Du fait des opérations des généraux Kouroutz, les châteaux et les ouvrages de défense extérieurs de Zólyom, Léva, Pápa, Kapuvár ou encore de Belényes, entre autres, furent endommagés. Les sources permettent de conclure que les destructions furent ordonnées pour les mêmes raisons par Rákóczi et ses généraux que par les conseillers de guerre de la cour de Vienne et qu'elles furent exécutées d'une manière presque identique étant donné que les représentants du pouvoir devaient faire face aux mêmes problèmes. L'objectif principal de Rákóczi était de développer l'armée régulière, c'est pourquoi il décida de supprimer certains châteaux et leurs garnisons situés à l'arrière-pays de l'insurrection. Rákóczi appliqua les principes formulés aussi par l'ingénieur Le Maire non seulement pour les châteaux plus grands, mais aussi pour les forteresses de moindre importance.

András Oross

BURGZERSTÖRUNGEN ZUR ZEIT DES FREIHEITSKAMPFES VON RÁKÓCZI

Aspektsystem zu einer größeren Zusammenfassung

Resümee

Die Burgzerstörungen im Königreich Ungarn am Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts sind keineswegs eine isolierte, vereinzelte Erscheinung, sondern Teil eines über Jahrzehnte hinweg andauernden Prozesses. Diese historische Ereigniskette ist nichts anderes, als die Auflösung des Grenzfestungssystems in Ungarn, das in etwa bis zur Belagerung Wiens im Jahre 1683 existierte, und die Neuorganisation desselben auf neuen Grundlagen. Beim Beginn des Freiheitskampfes von Rákóczi war die Durchführung der denkwürdigen Verordnung über die Burgzerstörung aus dem Jahre 1702 bereits verwirklicht: als Folge wurden die Burgen von Kanizsa, Zalavár, Kaposvár und Dombóvár vollständig zerstört, im Falle von Eger und Sárospatak wurden die äußeren Verteidigungssysteme unbrauchbar gemacht. Diejenige These, dass die Zerstörung der Burgen in Ungarn durch den Freiheitskampf von Rákóczi vereitelt worden wäre, hält nicht stand.

Die weniger bekannte historische Tatsache, dass während des Freiheitskampfes auf ausdrückliche Anweisung von Ferenc II. Rákóczi derart wichtige, früher bestimmende Festungen wie die Burg von Szatmár, Tokaj, Szendrő und Kálló vollständig zerstört wurden, klingt vielleicht überraschend. Infolge der Tätigkeit der Kuruzengeneräle wurden zudem die Burgen und äußeren Verteidigungssysteme von Zólyom, Pápa, Kapuvár oder auch Belényes usw. beschädigt. Auf Grund der Quellen kann festgestellt werden, dass Rákóczi und seine Generäle bei der Anordnung der Burgzerstörungen von denselben Grundprinzipien geleitet wurden, wie die Kriegsräte des Wiener Hofes. Es ist auch sichtbar, dass zwischen dem Ablauf der durch den Hofkriegsrat und der durch Ferenc II. Rákóczi angeordneten Burgzerstörungen eine große Ähnlichkeit besteht, da sich die Vertreter der Macht jeweils praktisch mit denselben Problemen konfrontiert sahen. Hauptziel Rákóczis war die Förderung der regulären Streitkraft – auch deshalb entschied er sich wohl für die Auflösung bestimmter Burgen und Garnisonen im Hinterland des Aufstandes. Und die auch von Ingenieur Le Maire formulierten Grundprinzipien wurden von ihm nicht nur im Falle der größeren Burgen, sondern auch der kleineren Festungen angewandt.

Андраш Ороши

РАЗРУШЕНИЯ КРЕПОСТЕЙ ВО ВРЕМЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ КНЯЗЯ РАКОЦИ

Система точек зрения для более крупного обобщения

Резюме

Происходившие в конце XVII и начале XVIII века разрушения крепостей в Венгерском Королевстве было отнюдь не изолированным уникальным явлением, а составляло часть процесса, длившегося целое десятилетие. Этот исторический ряд событий был не что иное как ликвидация и реорганизация на новых основах системы венгерских приграничных крепостей, существующих в общем до осады Вены в 1683 году. Когда вспыхнула освободительная борьба Ракоци осуществление упомянутого постановления о снесении крепостей в 1702 году уже произошло: в результате этого были полностью разрушены крепости Канижа, Залавар, Капошвар, Домбовар, а в случае крепостей Эгер и Шарошпатак была разрушена до непригодности наружные оборонительные объекты. Утверждение о том, что разрушение венгерских крепостей было якобы воспрепятствовано освободительной борьбой Ракоци, не находит подтверждения.

Пожалуй, покажется поразительным, но тот менее известный исторический факт, что исключительно по указанию Ракоци Ференца в период освободительной борьбы были полностью разрушены такие ранее игравшие важную роль в обороне страны как Сатмар, Токай, Сендрё (верхняя крепость), Калло. В результате деятельности генералов куруцов были разрушены крепости Зойом, Лева, Папа, Капувар или, например, Беленьеш, неоправимо пострадали их оборонительные объекты. На основании источников можно заявить, что Ракоци и его генералы руководствовались при отдаче приказов на разрушение крепостей теми же самыми соображениями, как и военные советники венского двора. Можно заметить так же большое сходство в процессах разрушения крепостей, проходивших по приказу Придворного Военного Совета и Ракоци Ференца II, ибо практически они встречались с теми же самыми проблемами, как и представители всегдашней власти. Главной целью Ракоци было развитие и усовершенствование регулярных вооруженных сил, лишь поэтому можно было принять руководству восстания решение об устранении отдельных крепостей и гарнизонов, находившихся в тылу восстания. Основные принципы, сформулированные также инженером Лё Мэром, применялись не только для более крупных крепостей, но и для более мелких.

HADIK ANDRÁS MŰVELTSÉGE

Az első, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű életrajzot gróf Hadik András (1710–1790) tábornagról, titkos tanácsosról, a bécsi Udvari Haditanács elnökéről (1772) Dessewffy János gróf készítette a reformkorban. A *Felső-Magyarországi Minerva* egyik, 1828. évi számában megjelent írásban¹ Hadik iskoláztatásáról, műveltségéről a következőket olvashatjuk:

„A’ híres Fő-vezér, kiről itt szóllok, elvégezvén iskoláit, a’ Jé’suiták’ Szerzetébe akart béállani, ’s e’ végett oda hagyá az atyai házat, de atya Mihály, ’sebbe esett, és nyugalom-fizetésre bocsátott Kapitány, utána indúla, és addig ostromolá unszolással elszőkött fíját, míg a’ Papnak igyekezőt szándékától elhúzná’, és a’ katonaságra reá-beszéllené.” Majd, rátérvén Hadik katonai pályafutására, így folytatja: „Nagy barátja lévén a’ Római Classica literaturának, nem hagyta magát ennek üzésében katonai foglalatosságai által hátráltatni. Jól megtanúlt Németül és Francziául is, nem egyedül multságokra és katonai gyakorlásokra fordítván a’ béke’ idejét. Ez a’ tanulási hajlandóság mindenütt és mindenkor kísérte, annak mind hasznátul, mind diszétől ékesültek minden tettei...” A továbbiakban Hadik felemelkedésének okát keresve a katonai erények mellett az ifjú Hadik műveltségét említi meg: „...küldetett ő a’ Rhénusnál tanyázó Eugen Herczeghez jó formavezeték ló csapattal, ’s ez oly jó állapotban vitte a’ Herczeghez, hogy egész megelégedését kinyerné, és a’ híres Fő-vezér méltónak ítélné az ifjú Tisztet közelebbi társalkodásra, nagyon gyönyörködven benne egy olly ifjút talállni, ki a’ mívelődés’ lépcsőjén már szépen elé-haladott. Azonnal Fő-strázsamesternek nevezé ki a’ Magyar Felkelősereg mellé, és Sléziába indította.”²

Ezt követően az első olyan méltatás, amely már – ha forrásait tekintve hiányosan, hiszen az igen terjedelmes levéltári anyagot nem használta – némiképp tudományos gondossággal készült, és Hadik katonai tettein és erényein kívül életrajzi momentumokról, többek között iskoláztatásáról is szól, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1910. évi számában látott napvilágot Sárói Szabó Lajos tollából.³ Hadik műveltségével kapcsolatban írja: „...ritka lelkesedéssel foglalkozott a tudományokkal, s iskoláit elvégezvén, a jezsuita rendbe akart lépni, mely szándékától atyja csak nagy nehezen tudta eltéríteni, kinek

¹ Gr. D[essewffy] J[ános]: Gróf Hadik András’ a Fő-vezér’ Élet-rajza. *Felső-magyarországi Minerva*, 1828. 3. sz. 393–396. o. Hadik státusait, életrajzi adatait Zachar József pontosította, lásd: Mária Terézia hadvezére. (Recenzió.) *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: *HK*), 117. (2004.) 4. sz. 933–937. o. és *Uő*: Előke-rült gyászjelentés Hadik András haláláról. In: Ungarisch Historischer Verein Zürich. A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Az első magyar huszártörténeti konferencia keretében a tizennyolcadik magyar őstörténeti találkozó és a tizenhetedik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Nyíregyháza, 2004. Budapest–Zürich, 2004. 55–57. o.

² Uo. 334. o.

³ *Sárói Szabó Lajos*: Hadik altábornagy Berlinben. *HK*, 1910. 331–348. o. Ezt megelőzően látott napvilágot az 1757. évi berlini haditett első, hadtörténeti szempontú méltatása: *Fülek Henrik*: Hadik altábornagy portyázó menete Berlinbe 1757-ben. *HK*, IX. (1896.) 11–22. o., majd egy Hadiknak tulajdonított lovassági hadiszabályzat közlése: *Szilágyi István*: Magyar Hadi Szabályzatok gyűjteménye. Hadik altábornagy szabályzata a magyar lovasság számára. Uo. 535–539. o., de ezekben Hadik műveltségéről nem esik szó.

rábészülésére végre is katonai pályára lépett.”⁴ – A megállapítás, azaz hogy Hadik klasztrikus, egyházi nevelést kapott és ennek nyomán a jezsuita szerzetesi hivatást választotta, de atyja kedvéért mégis katonai pályára lépett, ezt követően tényként vonul végig a Hadikkal foglalkozó történeti irodalomban. Egészen odáig hatott ez a vélekedés, hogy a többek között hadtörténeti, irodalomtörténeti kérdésekkel is foglalkozó Szendrei János (1857–1927) Hadikot már mint „egyházi író” méltatta, s a *Hadtörténelmi Közlemények* 1918. évi számában ismertetett egy latin nyelvű kéziratot *Clypaeus Domini Exercituum* (Szendrei *Az Úr pajzsának fordítja*) címmel.⁵ A művet Szendrei szerint mély vallásos érzület hatja át. Vay János (†1807) alezredes hagyatékában fedezte fel, ám hiányzott a kézirat első lapja, melyen a szerző minden bizonnyal fel volt tüntetve; de ennek hiányában, a fent említett vélekedés alapján, minden kétséget kizáróan Hadik Andrásnak tulajdonította: „De nem is lehet kétségünk e munka szerzősége iránt, hogy mindenáron a jezsuita-rendbe akart belépni, mely szándékától atyja csak nagynehezen tudta lebeszélni”⁶ Amúgy Hadik András Szendrei János „íróembernek” tartotta, sejtetni engedvén, hogy ő (elődeitől eltérően) már ismerte a Hadikkal kapcsolatos levéltári forrásanyagot: „A ki, hogy különben is íróember volt, abból is látszik, hogy élete folyását is könyvben írta meg, kapitánykorától kezdve, leírva híres berlini haditettét is és általában érdekes fejtegetésekkel kísérve az átélt hadieseményeket.”⁷

Az eddigiek alapján a továbbiakban Hadik iskoláztatásával, műveltségével kapcsolatban az alábbi kérdéseket vizsgáljuk: hol, mikor végezte iskoláit; a jezsuita oktatásban részesülvén milyen műveltséget szerzett, s az milyen színvonalat jelentett a korabeli viszonyok között? Megvizsgáljuk, valóban jezsuita szerzetes akart-e lenni? Ezt követően rátérünk műveltségének a fennmaradt források alapján megragadható vonulataira: Hadik András nyelvtudására, műveltségére, olvasmányaira. Megpróbáljuk szerteágazó tudományos érdeklődésének irányait körvonalazni. Műveltsége egyik legfontosabb tárházáról, fennmaradt bécsi és futaki könyvtáráról bővebben szólnunk, s végül, de nem utolsó sorban kitérünk hadtudományi műveltségére.

Iskoláztatása

A kérdések egy része már Markó Árpád (1885–1966) hadtörténészt is foglalkoztatta, aki 1944-ben jelentette meg Hadik Andrásról szóló könyvét, amely az első és azóta is egyetlen tudományos igényű készült monográfia a hadvezérről.⁸ Markó Árpád már ismerte és használta azt a hatalmas forrásbázist, amely a Hadtörténelmi Levéltárban Ha-

⁴ *Sárói Szabó*: i. m. 345. o.

⁵ *Dr. Szendrei János*: Hadik András altábornagy, mint egyházi író. *HK*, XIX. (1918.) 121–122. o. A kéziraton feltüntetett megnevezés: *Clypaeus Domini Exercituum*. *Conterentis Bella ex Scriptura Sacra et aliis selectis precibus opera. Generalis Andreas Hadik elaboratus.* (A forrás azóta lappang.)

⁶ Uo. 122. o.

⁷ Uo. Hadiktól nyomtatásban más mű nem maradt fenn.

⁸ *Markó Árpád*: Futaki gróf Hadik András tábornagy. [Budapest], 1944. A további két életrajzi összefoglaló Hadikról Markó Árpád monográfiája alapján készült: *Lenkefi Ferenc*: Gróf Hadik András tábornagy. Budapest, 1997. és *Farkas Gyöngyi*: Hadik András katonai pályafutása. In: *Farkas Gyöngyi* (szerk.): Mária Terézia hadvezére. Válogatás Hadik András tábornagy Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok. Sorozatszerk. *dr. Szijj Jolán*.) Budapest, 2000. 11–16. o.

dikről fennmaradt, s ezek mellett a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában őrzötteket is áttekintette, melyek alapján néhány mondatban kitért a tábornagy műveltségének legfontosabb jellemzőire. Elsődleges forrásnak – minthogy ő Hadik katonai pályafutásáról írt hadtörténeti szakmonográfiát – a Hadtörténelmi Levéltárban található „eseménynaplókat”, és „sajátmaga életrajzi adatait” tekintette, ezek között is az 1774-es önéletírást,⁹ amit Hadik korábbi feljegyzései alapján, összegző szándékkal készített. Markó Árpád monográfiájának érdekessége, hogy míg a tábornagy katonai pályafutásáról szakszerűen, pontosan, korrekt módon, kizárólag a forrásokra támaszkodva és csakis az ellenőrizhető tények alapján szól, addig Hadik iskoláztatásáról, műveltségéről, atyja szándékáról, s Hadik műveltségének jellemzőiről – a közvetlen és egzakt, részletes források hiánya miatt – nagyon elnagyoltan nyilatkozik, napjainkban már vitatható szemlélettel, illetve (egyelőre) alá nem támasztható forrásokkal és érvekkel.

A monográfiából a következőket tudjuk meg. Hadikot mindvégig a tudomány szeretete jellemezte, ami szerinte *jellemének* egyik vonása, továbbá a rendíthetetlen bátorság, a szabadságszeretet, az önzetlen emberszeretet, a haza és az uralkodó iránti tántoríthatatlan hűség, a minden becsvágyat kerülő szerénység és a bajnoki élet. Mindezt Markó egy, a *Magyar Néplap*ban 1856-ban megjelent méltatás alapján, illetve annak szemléletét és fogalomtárát átvéve írja.¹⁰ Hadik Markó szerint a tudományok iránti mélyeséges vonzalmát és a „nagy szellemi műveltséget” protestáns őseitől *örökölte*, mint ahogyan katona őseitől a „harcratermettséget”, a „hadimesterség dologbeli készségét”.¹¹ A több nemzedéken át megszerzett „lelki kultúra” (talán: műveltség) Hadik gyermekkorában szerinte már „hatalmas erővel jelentkezett”.¹² – Ezzel gyakorlatilag megkerüli a kérdést, hogy konkrétan mik is ennek a „lelki kultúrának”, máshol már pontosabban meghatározva: klasszikus műveltségnek a jellemzői – elintézve azzal, hogy Hadik mindezt *örökölte*. A képességek örökölhettek, a készségek azonban kialakíthatók, ahogyan ez bizonyára Hadik esetében is történt.

Hadik iskoláztatásának tizenkét éve (1719–1730) már a Rákóczi-szabadságharcot követő, az oktatást és a hadi kiképzést tekintve is konszolidálódott időszakra esett, amikor – különösen katonacsaládokban – a katonai pályára való készülődés már közvetlenül az elemi oktatást (írás-olvasás) követően megkezdődött. Az állandó hadsereg főtisztjei, az ezredtulajdonosok külön figyelmet fordítottak és törekedtek arra, hogy a nagyjából a tizedik évüket betöltött gyermekek, akiknek atyja maga is katona volt, apjuk egységébe kerüljenek, hogy a táborba kerüléssel, állandó gyakorlással, kisebb részben elméleti oktatással a katonai mesterségre felkészüljenek. Az utánpótlást így a Habsburg birodalmi hadseregben – másfajta katonai iskolai képzés egyelőre nem lévén – a tapasztalati úton elsajátított tudással rendelkező és ezzel egyidejűleg a megfelelő fizikai kiképzésen átesett leendő katonatisztek jelentették.¹³ Ugyanis az altiszti és tiszt első rangfokozatba

⁹ *Markó*: i. m. 7. o. Az 1774-es önéletírás: Mein Andree Graffen von Hadik Synoptische lebens Beschreibung die sich in meinen 64ten Jahre, und erlangten Hof Kriegs Raths Präßidenten Stelle Anno 1774. eigenhändig so weith als es Gott erlaubet: fortzuführen unternehmen habe. Anno 1774. Hadtörténelmi Levéltár, Personalia. Hadik-levéltár könyvei, K/1. (Saját kezű. A továbbiakban: Beschreibung).

¹⁰ *Markó*: i. m. 9. o. Az ott leírtakat idézve.

¹¹ Uo. 12. o.

¹² Uo. 13. o.

¹³ *Zachar József*: Katonai képzés a császári (-királyi) hadseregben 1648–1848. In: *Zachar József*: Válogatott hadtörténeti írások (XVII–XVIII. század). Budapest, Eger, 2008. 16–17. o. (A korábbi irodalom összefoglalásával.)

való előlépés nem az iskolai végzettségtől, hanem elsősorban (üresedéskor) a harctéri helytállástól függött.¹⁴ Hadik András pályafutása ebből a szempontból valóban rendhagyóan indult. Arra vonatkozóan, hogy vajon miért a jezsuiták kőszegi gimnáziumába íratta be atyja, a források között még csak utalást sem találunk. Kézenfekvő lett volna, hogy a nyolcéves Hadikot is táborig iskolába adják, s mivel nem tették, nem állítható az sem, hogy a szülők harmadik fiúgyermeküket eleve katonai pályára szánták volna.

Az mindenképpen bizonyos, s a felmenők tevékenységét, életútját, hivatását áttekinthetően nem meglepő, hogy taníttatni kívánták. A családban folyamatos, élő hagyománya volt a fiúgyermek magas fokú iskoláztatásának, egészen a XVI. századtól. Gróf Hadik András felmenői között hat generáción keresztül, folyamatosan találunk evangélikus lelkészeket, rektorokat, olykor egy-egy családban egyidejűleg többet is, akik közül néhányan külföldi protestáns egyetemeket látogattak, elsősorban Wittenberget. Ezen kívül ősei figyelemre méltó, nyomtatásban is megjelent szellemi örökséget is hagytak maguk után a XVI–XVII. században, a család katolizációja előtti időszakban: több nyomtatott egyetemi disszertációt, teológiai művet, vitairatot, gyászbeszédet.¹⁵

A kőszegi jezsuita gimnáziumot Széchényi György (1592–1695) veszprémi püspök alapította 1677-ben. A városban a jezsuiták 1675-ben telepedtek le, a kollégium épülete 1680-ban készült el. A Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt az oktatás szünetelt, az épület 1700-ban, majd 1710-ben gyújtogatás miatt leégett. A harmadik tüzeset már Hadik idején, 1720-ban volt, véletlen baleset miatt, a zavartalan tanítás rendje gyakorlatilag 1723-ban állt helyre. Az iskola középfokú oktatási intézmény volt, ahová Hadik András csak úgy kerülhetett be, hogy az alapfokú, elemi ismeretek (írás, olvasás, számolás és hittan) birtokában volt. Tanárai valamelyik egyetemen magiszteri címet szerzett, filozófiai tanulmányaikat befejezett rendtagok voltak, akik féléves „szaktanfolyam” elvégzése után taníthattak. Gyakorlati képzésük során próbaórákat tartottak: iskolai órákat látogatott, pedagógiai műveket tanulmányozott tanárokról van szó, akik a trencsényi, majd a szakolcai rendházból kerültek Kőszegre.¹⁶ A jezsuita iskolákban tudatosan törekedtek arra, hogy egy osztályba hasonló korú és hasonló tudású tanulók járjanak. A tanórák rendje a mai értelemben vett osztály–tanóra rendszerhez hasonlítható. Az oktatás anyanyelven folyt, Kőszegen tehát magyarul. Általánosságban elmondható, hogy a jezsuita képzés során a hangsúly a humán tárgyakon volt, melyeket a filozófia és a

¹⁴ Zahar: i. m. 17. o.

¹⁵ Minderről lásd részletesen: *id. Frivaldszky János*: Hadik András tábornagy értelmiségi ősei. Folyóiratunk e számában.

¹⁶ *Pacher Donát*: A kőszegi gymnasium története 1667–1895. Kőszeg, 1895.; *Mázy Engelbert*: Főgymnasium Kőszegen. A kőszegi gimnázium Értesítője. Kőszeg, 1902.; *Bariska István*: A kőszegi gimnázium 300 éve. 1677–1977. In: A kőszegi Jurisich Miklós Gimnázium jubileumi évkönyve az intézet fennállásának évfordulója alkalmából. 1677–1977. Kőszeg, 1977. 9–32. o.; *Uő*: A kőszegi gimnázium igazgatói és tanárai. 1677–1977. In: uo. 33–41. o.; *Szabados Lenke*: A Jurisich Miklós Gimnázium (Kőszeg) történetének válogatott irodalma. In: uo. 129–143. o.; *Mészáros István*: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Budapest, 1988. 210–211. o.; *Tóth Sándor*: Bencések, jezsuiták, piaristák a kőszegi gimnázium élén. Kőszeg, 2000. 175–195. o. – Megjegyzendő, hogy már ezt megelőzően, 1631-ben felmerült egy kőszegi jezsuita gimnázium alapításának terve, Draskovich György (1559–1650) 1628-tól pécsi, 1603-tól váci püspök és pozsonyi prépost szándékozott Kőszegen kollégiumot alapítani, de törekvése többek között Pázmány Péter támogatása ellenére, az akkori győri püspök és kancellár, Sennyey István (1590–1635) ellenkezése miatt meghiusult. A sikertelen alapítás okait feltárta: *Kádár Zsófia*: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiorsága, 1. rész. *Soproni Szemle*, 2011. 4. sz. 388–339. o.

teológia tanulmányozása követett. A tanítás és nevelés rendjét az 1599-ben megalkotott *Ratio atque institutio studiorum societatis Jesu* határozta meg, amely alaposan kidolgozta a központi tantervet és meghatározta a tananyagot, valamint olyan egységes oktatási módszereket írt elő, amelyeket valamennyi ország összes jezsuita iskolájában alkalmaztak. A tanárok és a rektorok személye változhatott, a tananyag és a módszer azonban állandó volt, s ennek köszönhetően a jezsuiták oktatási intézményrendszere volt a korban az egyetlen, amelyben az egyik iskolából a másikba viszonylag zökkenőmentesen át lehetett menni.¹⁷ Valószínűleg azért esett a kőszegi iskolára a választás, mert az apa, Hadik Mihály (1679–1733), aki előbb a Pálffy-, majd az Ebergény-ezredben volt ezred-írnok, majd a Kollonics-huszárezred lovaskapitányaként Belgrádot is megjárta, s végül a Nádasdy-ezredben szolgált, a többnyire a területileg nem túl nagy távolságra lévő Nyitrán állomásozott,¹⁸ tehát nem kellett országrésznyi távolságra adni a gyermeket. A másik ok talán az lehetett, hogy az oktatás a jezsuitáknál ingyenes volt, noha a kismemesi rangú, vagyontalan, bár nemességében éppen ebben az időszakban, 1720-ban megerősített apa számára az iskoláztatás nem jelenthetett erőn felüli terhet. A jezsuiták gimnáziumaikba vallás- és rangkülönbség nélkül mindenkit felvettek, aki olvasni és írni tudott, csak a nagyon koros és a nagyon fiatal tanulókat utasították el.

A *Ratio studiorum* kialakította a hat osztályos gimnáziumot és az arra épülő ún. akadémiai szintet: a három éves filozófiát és a négyéves teológiát. A gimnáziumi osztályokat Kőszegen a következőképpen csoportosították. A latin nyelv tanulása három éven át folyt. Az első osztályba – grammatica infima – a parvisták, azaz a kezdők jártak. A második osztály, a grammatica media a latin nyelvtan középszinten tanuló principistáké volt, a harmadik osztályba a latint már haladó szinten tanuló grammatisták jártak. A negyedikesek osztálya, a grammatica suprema, a latin nyelvtan tanulását felső fokon befejező ún. szintaxistáké volt. Az első négy osztályt a költészeti-szónoklattani – poesis-rhetorika – osztályok követték: az ötödikbe az ún. poéták jártak, akik a költészetet-szónoklattant alacsonyabb fokon tanulták, a hatodikba pedig a rétorok, a költészetet-szónoklattant magasabb fokon tanulók. Meg kell jegyeznünk, hogy a *Ratio studiorum* szerint a gimnáziumoknak rendszeren öt osztálya volt, de a principiának mint legelső osztálynak Magyarországon ebben az időszakban sok kezdő tanulója volt, s ezeket a principián belül Kőszegen is két osztályba osztva oktatták. Az öt (hat) osztály mellett a *Ratio studiorum* felállította a négyosztályos gimnázium rendszerét is – ilyen végzett Hadik András is –, amelyben vagy a retorika hiányzott, vagy a szintaxist és a grammatikát együtt tanították. Markó Árpád helyesen állapította meg, hogy Hadik Kőszegen a klaszszikus műveltség alapjait szerezte meg.¹⁹ A grammatistáknak alaptankönyvül Emma-

¹⁷ A jezsuita oktatásról és intézményrendszeréről (a teljesség igénye nélkül, összefoglalóan) lásd: *Mészáros István*: Az iskolaügy története 996–1771-ig. Budapest, 1981. (A továbbiakban: *Mészáros* 1981.) 453. skk. o.; *Lukács László*: *Ratio studiorum*. Monumenta Paedagogica Societatis Iesu, V. (Roma, 1986.) 110–177. o.; A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia. Budapest, 1998. 91–126. o. (Szerző nélkül, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya kiadványa.); *Mészáros István*: A *Ratio studiorum* neveléstörténeti jelentősége. *Távlatok*, 1999. 437–446. o.; *Bikfavi Géza*: A jezsuita oktatás gyakorlata a *Ratio studiorum* szellemében. In: *Párbeszéd*. Magyar Jezsuita Portál. Főszerk.: *Kovács Lajos SJ*. (Jezsuita Stúdió). <http://www.Parbeszed.com/main.php?folderID=859&articleID=8902&ctag=articlist&iid=1> (A letöltés dátuma: 2010. szeptember 26.) (A továbbiakban: *Bikfalvi*.)

¹⁸ Beschreibung, fol. 3.

¹⁹ *Markó*: i. m. 13. o.

nuel Alvarez (1526–1582) *Die institutione grammatica* (Nyelvtani szabályok) című három kötetes könyvét írták elő, amely először 1572-ben Lisszabonban jelent meg, s a kora újkorban négyszáz kiadást ért meg latinul és számos német, angol, francia, spanyol, olasz, cseh, lengyel, holland, magyar és más nyelvű fordításban; a magyar nyelvű kötetek a XVII. században még Bécsben készültek, de a XVIII. században már Nagyszombatban, Pozsonyban, Kassán és Budán is nyomtatták azokat.²⁰ A katekizmus, a retorikai és poétikai osztály tankönyvei latin nyelvűek voltak. Olvasmányul a grammatistáknak Cicero könnyebb leveleit, Ovidius válogatott verseit, a szintaxistáknak Cicero nehezebb nyelvezetű leveleit és a *De amicitia et de senectute* részleteit, valamint Ovidius válogatott elégiáit adták föl. A poéták Cicero erkölcsi iratait, Livius egyes, könnyebb könyveit, Vergilius *Aeneis*-ét, a görög klasszikusok közül görög nyelven Xenophont, Homéroszt tanulmányozták, végül a rétorok Cicero összes szónoklatát, Horatiust, a görögök közül pedig Demoszthenészt, Platónt, Pindaroszt olvasták.²¹

A klasszikus ismereteken kívül azonban az alaptankönyvek sora kibővült az egyes országokat, azok sajátos kultúráját bemutató kötetekkel. Magyarországon már az 1710-es évek elejétől megismertették a tanulókkal többek között Pejacsevics Jakab *Veteris et novae Geographiae compendiosa congeris* (Régi és új rövid földrajzi gyűjtemény) című, Zágrábban, 1714-ben kiadott földrajzkiadványát.²² A történelem a XVIII. század első harmadában önálló tantárgyként még nem szerepelt a jezsuitáknál, de a felsőbb osztályokban, egyes szerzők szövegein keresztül, mind a hazai, mind az ókori történelmet tanulmányozták. A rendszeres testmozgás, a játék funkciója kizárólag a pihentetés volt, erősebb testgyakorlást a tanulókkal nem végeztek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a jezsuiták egész tanítási és nevelési rendszerét a katolikus szellem, vallásosság – és tegyük hozzá erkölcsi rendszer – hatotta át, s ez a szellemiség Hadik egész pályafutása alatt megragadható.²³

A jezsuita tanrend az utolsó két évre magasabb fokon a görög, legvégül pedig a héber és az arab nyelvvel való foglalkozást írta elő. Véleményem szerint Hadik András, mivel társainál eleve később került társainál az iskolába, ezt a két évet Kőszegen nem végezte el. Ezt alátámasztja, hogy könyvtárában a későbbiekben nem találunk görög, héber, vagy arab nyelvű munkákat, e nyelveken nem olvasott, és ilyen irányú műveltsége levelezéséből sem derül ki. Ha szerzetesi pályára készült volna, úgy vélem, ezt a két éves nyelvi stúdiumot nem hagyhatta volna ki, hiszen egyházi, felsőfokú tanulmányainak folytatásához elengedhetetlen lett volna e két évet Nagyszombatban, Grazban, vagy Bécsben elvégeznie, továbbá, ha egyházi pályára kívánt volna menni, fel kellett volna vennie, mintegy kiegészítésként, a gimnáziumi és akadémiai tagozat (melyek igen élesen elkülönültek egymástól) közé illeszkedő hároméves filozófiai kurzust is.²⁴

²⁰ *Bikfalvi* (lapszám nélkül).

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ *Markó*: i. m. 12–13. o.

²⁴ V. ö.: *Mészáros* 1981. 243. o.; *Szilas László*: S. J.: Magyar jezsuiták a 18. század tudományos életében. I/2. fejezet. (lapszám nélkül) In: <http://regi.jezsuita.hu/adattar/18sztudomany.htm> (A letöltés dátuma: 2011. november 20.)

A kőszegi gimnázium után a kassai jezsuita akadémián folytatta tanulmányait²⁵ 1728–1730 között – önéletírásának vonatkozó feljegyzése azonban nem támasztja alá, hogy mindezt szülei akarata ellenére tette volna.²⁶ A szakirodalom hol egyetemnek, hol akadémiának nevezi az intézményt,²⁷ mindenesetre felsőfokú jezsuita oktatási intézményről van szó, mely rangban közvetlenül követte a nagyszombatit.

A kassai akadémia története 1657-ben, Kisdy Benedek egri püspök (1598 k. – 1660) alapítványával vette kezdetét, aki az 1654 óta működő gimnáziumot igyekezett felsőfokú oktatási intézménnyé alakítani. 1660-ban I. Lipót jóváhagyásával ténylegesen is akadémiai rangra emelkedett, megkezdte működését a két szakos fakultás: a filozófiai és a teológiai, 1659-ben kiegészült egy nemesi konviktussal, majd 1665-től az ún. Kisdi-szemináriummal, ahol már a jezsuiták papok képzéséről is gondoskodtak.²⁸ Az akadémia Thököly Imre felsőmagyarországi uralmának 1682–1686 közötti időszakát kivéve folyamatosan működött 1773-ig, a rend feloszlásáig. 1700-ban leégett a templom és a kollégium, 1705-ben pedig a szécsényi országgyűlés egyik rendelete utasította ki a jezsuita rendet Kassáról, néhány szerzetes azonban megmaradt és 1711-ben újraindult az oktatás; 1728-ra, mire Hadik Kassára került, megszilárdult, konszolidált körülmények között, magas színvonalon folyhatott az oktatás, hét teológia- és négy filozófiatanárral.

A tanárok és hallgatók munkáját a kiváló kassai egyetemi könyvtár segítette, munkáik megjelenését pedig az 1674-ben alapított nyomda, ahol az oktatási segédanyagoktól kezdve az európai színvonalú tudományos értekezésekig több, mint ezer kiadvány látott napvilágot. Hadik Andrást kétéves kassai tanulmányai során olyan tanárok oktatták, mint Timon Sámuel rektor (1675–1736), aki a magyarországi ún. kritikai történetírói iskola megalapítója volt, vagy Szerdahelyi Gábor (1660–1736), a másik kiemelkedő jezsuita történetíró, vagy a polihisztor Lipsicz Mihály (1685–1734), aki matematikát, filozófiát és teológiát egyaránt előadott, és akinek legjelentősebb algebrai, mechanikai és csillagászati munkái a kassai egyetemi nyomdában jelentek meg. A bölcséleti karon folyt a matematika és a négy hagyományos tárgy: a logika, a metafizika, a fizika és a bölcséleti erkölcsan oktatása.

²⁵ Pontosan nem tudjuk, hogy milyen stúdiumokat hallgatott, de további pályafutása arra enged következtetni, hogy jogot mindenképpen. Frivaldszky János megállapította, hogy a kassai kollégium egyetemistái között nem szerepel a neve, Markó Árpád pedig úgy vélte, középfokú, gimnáziumnál magasabb tanulmányokat nem folytatott. Lásd: *Markó*: i. m. 13. o.; *id. Frivaldszky János*: Hadik András erdélyi jelentése. *Erdélyi Múzeum*, 62. (2003.) 3–4. füzet, 67–74. o. (A továbbiakban: *Frivaldszky* 2003.) A megállapítás: 69. o. Abban minden szerzővel egyetértünk (*Tóth András*: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 74., 78–79. o. és *Makkai László*: Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle*, 1957. 37. o. alapján), hogy külföldi egyetemet nem látogatott – v. ö.: *uo.* 67., 69. o.

²⁶ Lásd: *Beschreibung*, fol. 5.

²⁷ V. ö.: *Velics László*: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. II. k. Budapest, 1913. 99. o. skk.; *Wick Béla*: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony 1931. (passim); *Hets J. Aurelián*: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938.; *Gyenis András*: A jezsuita rend hazánkban. Vác, Szalézi Művek kiadása, 1941. 13. o. Utóbbi munka internetes hozzáférései: Rendtörténeti vázlat mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK) – a magyar nyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában: http://www.ppek.hu/konyvek/Gyenis_Andras_A_jezsuita_rend_hazankban_1.pdf. és <http://mek.oszk.hu/00000/00014/00014.htm> (A letöltések dátuma: 2010. szeptember 14.) és lásd a 17. jegyzetben felsorolt munkákat.

²⁸ Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Sajtó alá rendezte: *Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 17/1. k. Szerkeszti *Keserű Bálint*.) Szeged, 1990. IX. o. (Az 1660–1682 közti könyvtalókus közzétételével kapcsolatban.)

Kassa a XVIII. század első évtizedeiben a nagyszombati egyetemnek ha nem is vetélytársa, de méltó követője volt, a kassai akadémia ugyanazt a szerepet töltötte be a Felvidéken, mint Nagyszombat az ország nyugati részében.²⁹ Hadik elméleti, felsőfokú klasszikus műveltsége, tehát gyakorlati ismeretekkel is bővült, földrajzi, a legkorszerűbb történeti és természettudományos, elsősorban matematikai ismeretekkel, melyek a továbbiakban, katonai pályafutása során nyitottá és képessé tették arra, hogy a kor színvonalának legkiemelkedőbb matematikai, statikai, hadmérnöki irodalmát (lásd a továbbiakban) követni, értelmezni, s a gyakorlatban felhasználni is tudja. Végül, a kassai könyvtár gazdag gyűjteménnyel rendelkezett a tudományos műveken kívül szépirodalmi művekből is, elsősorban latin, magyar, német és szlovák nyelven.³⁰

Fontos momentum a kassai egyetem és Hadik életében egyaránt, hogy a vagyonos kassai polgár, Keczer Sándor és felesége alapítványának köszönhetően 1712-től az akadémián megkezdte működését a harmadik fakultás, a jogi is, amelynek stúdiumait Hadik András is bizonyíthatóan látogatta. A kassai akadémián elvégzett második év, az 1730. esztendő választatást jelentett számára, hiszen akkor felvették volna a rendbe. Ennek ellenére, véleményem szerint, Hadik nem akart jezsuita szerzetes lenni, ellentétben azzal, amit életrajzírói állítanak, mert akkor automatikusan beléphetett volna a rendbe. Igaz, hogy a kassai intézményt akarata ellenére, apja tanácsára-parancsára hagyta ott, melyről naplójában ezt olvashatjuk: „1730. Endethe meine Studien zu Caschau nach dem willen meines Vatters, welcher nicht haben wolte...”³¹ A számára akkor adódó lehetőségek közül azonban nem a katonai, hanem a jogi pályát választotta: visszatért Kőszegre, ahol a Kassán elméletben megszerzett jogi ismereteit Vas vármegye adószedői táblájánál (Dicasterium) a gyakorlatban is kamatoztatni tudta („als Juratus Tabulae die Praxim Juris”).³² Feljegyzései alapján nem tudunk arról, megfordult-e egyáltalán a fejében, illetve apja tanácsolta-e neki, hogy katonatiszt legyen. Valószínű, hogy akkor még nem akart katona lenni, de nem is a papi pályát választotta, s mivel a törvény szerint még nem érte el nagykorúságát, joggal feltételezhető, hogy mindez atyja beleegyezésével és támogatásával történt. A fordulópont 1732-ben következett be életében, amikor apját szélütés érte, de még el tudta intézni, hogy októberben fiát, zászlósi rangban, felvegyék a Dessewffyezredbe, melynek állomáshelye Lentiben volt. Ekkor kezdődött katonai pályafutása, melynek esetleges előzményeiről, okairól, indíttatásáról, apja presszionálásáról, rábeszéléséről naplója nem tesz említést.³³

Hadik iskoláztatását áttekintve megállapíthatjuk, a XVIII. század első harmadában a jezsuita tanrend és oktatási hagyományok szerint nagyon alapos, szisztematikus közép-

²⁹ Gyenis: i. m. 13. o.

³⁰ Farkas Róbert: A kassai kath. főgymnasium története. In: A jászóvári premontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről. Kassa 1895. 1–224. o.; Wick: i. m. (passim); Velics: i. m. 99. o. skk. és Hets: i. m. (passim)

³¹ Beschreybung, fol. 5. Valószínűleg ez az a mondat, melynek félreértelmezése vezetett ahhoz a széles körben elterjedt vélekedéshez, hogy Hadik jezsuita szerzetes akart volna lenni, de atyja lebeszélte erről.

³² Beschreybung, fol. 6. Markó Árpád ezt úgy értelmezte, hogy Hadik húzta-halasztotta a katonai szolgálatba lépést, s Kőszegre jogi ismeretek megszerzése végett ment. Markó: i. m. 13. o.

³³ Beschreybung, fol. 6. 1732. év: „1732. den 22ten (octo) b(ri)s. Wurde ich zu Lenti in dem Szaladiensers Comitat, bey dem alt Dessöffyschen Regiment, und eben bey der gewefften Compagnie meines Vatters zum Corneth vorgestellet.” – A korábbi irodalom értelmezése: Markó: i. m. 6–13. o. és id. Frivaldszky János: Hadik András Minerva szolgálatában. HK, 113. (2002.) 2. sz. 389–398. (A továbbiakban: Frivaldszky 2002.) 389. o.

fokú, majd kétéves felsőfokú képzésben vett részt, amely maximálisan megalapozta további stúdiumait, esetleges, végül mellőzött egyházi pályáját éppúgy, mint jövőbeni intellektuális nyitottságát. A klasszikus műveltséget jelentő teológiai és filológiai tárgyakon és a szintén a klasszikus műveltség alapjait biztosító nyelvtudáson (latin, görög) kívül magas színvonalon sajátított el természettudományos, matematikai, földrajzi, történeti, és nem utolsósorban jogi ismereteket. Széles látókörű, a tudományokra és a művészetekre³⁴ a későbbiekben egyaránt rendkívül nyitott fiatalember került katonai pályára, aki műveltségét és tudását minden adódó alkalommal tovább mélyítette és szélesítette (lásd pl. mineralógiai, régészeti és numizmatikai érdeklődését). A katonai szaktudáson túlmenően ez a sokoldalú képzettség tette alkalmassá arra, hogy olyan, mesterségéhez szorosan nem kapcsolódó területeken is magabiztosan tájékozódjon, mint pl. a közgazdaságtan, a pénzügy, a bányászat és a mezőgazdaság. Jogi ismeretei lehetővé tették, hogy a későbbiekben a birodalom hivatali/bürokratikus és adminisztratív működésében kiválóan eligazodjon, nem utolsósorban pedig arra tették alkalmassá sokirányú ismeretei, hogy képes legyen megtalálni azokat a szakembereket, akik munkája során a magasabb szintű tájékozódásban segíthették, legyen szó hadseregszervezésről, budai kormányzói tiszteréről vagy erdélyi gubernátorságáról.³⁵

Nyelvtudás, olvasmányok: a Hadik-könyvtár

Hadik András anyanyaleve a magyar volt. Kőszegen, a jezsuitáknál, a klasszikus nyelveken kívül, anyanyelvén tanulta az ott oktatott tárgyakat. Az egyházi neveltetés, mint láttuk, igen magas fokon a latint, alapfokon a görögöt adta neki, arabul és héberül már nem tanult meg. Pályafutása során magánérintkezésben – szóban és írásban – főleg a magyar nyelvet, hivatali levelezésében elsősorban a németet használta, de a németen kívül franciául is levelezett, beadványait, jelentéseit többnyire e két nyelven fogalmazta. Stílusa gördülékeny, közlésmódja választékos, színes, lényegretörő. Írásképe áttekinthető, szövegeit ritkán javította, inkább kiegészítette. Németül és franciául azonos színvonalon kommunikált.³⁶

Életrajzírói, Markó Árpád és Frivaldszky János egyaránt említik, hogy Hadik történelmi és szépirodalmi érdeklődése széleskörű volt és különféle tudományos műveket olvasott. A Hadik-könyvtárat áttekintve megállapították, hogy az elsősorban francia és német nyelvű munkákat tartalmazott, bölcséleti, jogtudományi, természettudományi könyveket, több kötetet a zeneművészet területéről, valamint jelentős számban útleírásokat. Megemlítik többek között Voltaire összes munkáit, atlaszokat, különböző Biblia-kiadásokat, katekizmusokat, melyek mellett Bonfini kötetei sorakoztak a polcokon, pl.

³⁴ Irodalmi nyitottságáról a továbbiakban szólunk. Zenei érdeklődéséről, ami – tegyük hozzá – része volt erdélyi gubernátori reprezentációjának, lásd: *Gálos Rezső*: Erdélyi hangversenyek a XVIII. században. In: *Zenatudományi Tanulmányok II.* Budapest, 1954. 489–499. o. Idézi: *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1983.² 212. o.

³⁵ V. ö.: *Frivaldszky* 2002. 390–391. o. és *Frivaldszky* 2003. 69. skk. o.

³⁶ Vannak latin nyelvű fogalmazványai is, valamint magyar nyelvű hivatali levelei is. Bár a család felvidéki származású, nem állapítható meg, hogy tudott-e szlovákul. Könyvtárában és levelei között nem találunk szlovák nyelvű könyveket, illetve leveleket. V. ö.: *Farkas*: i. m. 23–423. o. (passim).

Aesopus meséi mellett. Frivaldszky János elsősorban a történeti és földrajzi művekre figyelt föl, több ösnyomtatványra, melyeket Hadik nem könyvészeti értékük, hanem tartalmuk miatt gyűjtött, feltárta azt is, hogy könyvtárában a legtöbb kötet történelmi tárgyú, életrajzi mű, vagy emlékirat volt, s külön tanulmányban hívta föl a figyelmet Hadik archeológiai, éremtani, ásványtani érdeklődésére, közgazdasági, gazdaságtörténeti, mezőgazdasági ismereteket kívánó tevékenységére, melynek elméleti megalapozását könyvtára vonatkozó művei jelentették.³⁷

Hadik Andrásnak két könyvgyűjteménye volt, a kisebbik, 353 művet tartalmazó a futaki kastélyában, a másik, 820 kötetes, Bécsben. A könyvtárak 1779-ben készült katalógusainak kéziratai ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában találhatóak, a közelmúltban publikáltuk őket.³⁸ Készítőik neve ismeretlen; Hadik 1789-ig, saját kezűleg, folyamatosan kiegészítette a listákat. A két könyvtár lajstromát párhuzamosan vezették; összesen csak két könyv egy-egy példánya volt meg mindkét tékában.³⁹ A könyvkatalógusok további feldolgozásával a fent említett képet árnyalni, módosítani lehet. A könyvtárakban összesen 1173 munka sorakozott a polcokon 2003 kötetben, a könyvek 70 %-a Bécsben volt, a többi Futakon. A 1173 műből 465 (40 %) volt francia nyelvű, 461 (39 %) latin nyelvű, 222 (19 %) német nyelvű, 25 (2%) magyar nyelvű. Akadt a könyvek között egy olasz nyelvű is.

A két gyűjtemény köteteinek nyelvi megoszlása mindenképpen rendhagyónak számított, hiszen a kor magyarországi magánkönyvtáraiban a francia nyelvű könyvek a sorban csak a harmadik helyen álltak a német és/vagy latin munkák után.⁴⁰ Ahhoz, hogy pontosan meghatározhassuk a könyvek keletkezésének időbeli megoszlását, egyenként azonosítanunk kellene a könyvtárak köteteit, ami meghaladja jelen tanulmány kereteit és célját

³⁷ Frivaldszky 2002. és Frivaldszky 2003. (passim)

³⁸ Kincses Katalin Mária: Hadik András könyvtára I. *HK*, 123. (2010.) 4. sz. 909–943. o. és Hadik András könyvtára II. *HK*, 124. (2011.) 1. sz. 239–258. o. (A továbbiakban: Hadik I. és Hadik II.) Lásd a kéziratok leírását ott.

³⁹ *Caesaris Commentaria* és *Les Imperatrices Romaines*. Hadik I. 914., 926. o. és egy négynyelvű (latin–görög–német–magyar szótár, a Szenczi Molnár Albert-féle szótár (Hadik I. 914. o.: „Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Græco-Germanium, Authoribus Molnár et Beer. 1718.”): *Molnar Szencziensis, Albertus – Beer, Johannes Christophorus* Dictionarium Quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum Innumeris Vocibus, Phrasibus, Formulæ loquendi & Proverbiis, cum quantitate Syllabarum... Noribergae, 1718.

⁴⁰ V. ö.: *Csapodi Csaba*: Könyvtermelésünk a XVIII. században. *Magyar Könyvszemle* (a továbbiakban: *MKSz.*), LXVI. (1942.) 392–398. o. és *Uő*: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. *MKSz.*, LXX. (1946.) 98–104. o. Csapodi e két tanulmányban elsőként vizsgálta e szempontból a magyarországi könyvtárakat. V. ö. továbbá (messze a teljesség igénye nélkül): *Petrik Géza* (red.): *Bibliographia Hungariae 1712–1860 seu Catalogus Librorum in Hungaria, et de rebus patriam nostram attingentibus extra Hungariam editorum. Magyarország Bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországból s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. I–IV. k. Budapest, 1888–1892. és az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez c. sorozat köteteit. (Sorozatszerk: *Keserű Bálint*). Lásd még *F. Csanak Dóra*: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Budapest, 1983. c. monográfiáját (passim) és *Kéziratos hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban c. tanulmányát: MKSz.*, 2000. 3. sz. 331–339. o., valamint *Soltész, Elishabeta – Velencei, Catharina – W. Salgo, Agnes*: *Catalogus Librorum Sedecimo Saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. Tom. I–II. Budapest, 1990.*; *Monok István*: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányában* (Ruszt, Sopron, Kőszeg). *Hungarológia*, 6. 1995. 238–239. o.; *Segesvary, Victor*: *The History of a Private Library in 18th Century Hungary. The Library of Pál and Gedeon Ráday. (Mikes International, The Hague.) Holland, 2005. 35. o. ssk.**

is. Az mindenesetre e nélkül is megállapítható, hogy a legtöbb munka, az összes könyv legalább 90 %-a a XVIII. században, annak is a második felében került ki a nyomdából, kb. 8 %-a XVII. századi, a többi pedig régebbi, XV–XVI. századi, utóbbiak közül nem egyet Hadik mint könyvritkaságot is számon tartott. A könyvtár legrégebbi kötete 1471-ben készült, a legújabbakat tulajdonosuk az 1780-as években vásárolta. A könyvek fontosabb, nagyobb témánkénti megoszlását az alábbi táblázatban foglaltuk össze. Csak a hozzávetőleges (kerekített), százalékos megoszlást jelöljük, mert több olyan mű is van, amelyik több műfajba is besorolható, pl. egyaránt lehet történeti és hadtörténeti munkának tekinteni, vagy filozófiai és történeti, történeti-egyház-történeti műnek stb.

1. táblázat: A Hadik-könyvtárak köteteinek műfaji megoszlása

Megnevezés	Megoszlási arány
Ókori és egykorú történeti, politikai és államelméleti mű	30 %
Filozófia, vallás, erkölcsstan	13 %
Hadtudomány	9 %
Természettudomány	8 %
Egyháztörténet	8 %
Életrajz, memoár	8 %
Földrajz, útleírás, országleírás, atlasz	7 %
Szépirodalom	4 %
Egyéb	3,6 %
Jog	3 %
Lexikon, szótár, nyelvkönyv, nyelvtankönyv	2 %
Levelezés	1,6 %
Gazdaságtörténet	1,5 %
Numizmatika	0,8 %

Annak feltárása, hogy ezen olvasmányok, a könyvekből szerzett ismeretek, információk mennyiben és miképpen épültek be Hadik gondolkodásába, mentalitásába, magatartásába, miképpen alakították műveltségét, erkölcsi felfogását, mily módon szélesítették látókörét, szintén a további kutatás feladata lesz, melynek ki kell térnie a tábornagy igen gazdag szellemi hagyatékának teljes feldolgozására, levelezésének, memorandumainak, beadványainak rendszeres elemzésére – katonatiszti és hivatali működésének teljes feltárása mellett. E helyen, mindenek megalapozásaként, csak néhány fontosabb munkára, illetve témacsoportra térünk ki. A könyvlistát áttekintve azonnal szembeötlik, hogy a tábornagy érdeklődési köre mily széles volt, gyakorlatilag az összes, XVIII. századra kialakult műfaj és tematika képviselteti magát. A könyvtárak állományának legnagyobb részét, nagyjából harmadát, ókori és egykorú (XVII–XVIII. századi) történeti munkák, politikai és államelméleti művek tették ki, és ez az arány még nagyobb, körülbelül az összes kötet fele, ha hozzávesszük a hadtörténeti (ókori munkák XVII–XVIII. századi szerzők kommentárjaival és a korajúrkori európai hadi eseményekről szóló munkák) és egyháztörténeti vonatkozású köteteket. A könyvgyűjtemény legrégebbi, az 1470-es évek-

ből származó darabjai is legnagyobbbrészt e nagy témakörből kerülnek ki: *Francisci Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistolas*, 1471.; *Oldradi de laude consilia Juridica*, 1472.; 1473-ból Gregorius dialógusai német fordításban és Paulus Maurocenus: *De Eterna Temporalique Christi Generatione* című műve, valamint Albertus Magnus klasszikus munkájának strasbourg kiadása, végül Pomponius Mela: *Cosmographi de situ Orbis libris tres* című munkájának velencei, 1477-es, negyedik kiadása.⁴¹

Az ókori történelem és a történelemhez némiképp kapcsolható filozófiatörténet témakörébe tartozó, legnagyobb részt a Római Birodalom történetéről szóló könyvek sokasága Hadik Andrásnak a klasszikus művek iránti érdeklődését mutatja, melynek gyökerét mindenképpen iskoláztatásában, az ott megszerzett latin, görög nyelvtudásban és az e témák iránt megmutatkozó érdeklődésében kell keresnünk. A már említett módon a jezsuita tananyaghoz tartozó Plutarkhosz-, Cicero-, Ovidius-, Vergilius-, Xenophon-, Homérosz-, Horatius- és Platón-kiadásokon⁴² kívül megtaláljuk itt Brutus Petrus 1489-ben kiadott, a zsidó háborúkról szóló kötetét éppúgy, mint a Nagy Sándor, Julius Caesar és Marcus Aurelius hadítetteiről szólókat,⁴³ Dionysius Halicarnasseus 11 kötetes, szintén a rómaiakról szóló munkáját Emilio Porto interpretációjában, Cassius Dio történeti munkáját,⁴⁴ Josephus Flavius műveit a zsidó háborúkról,⁴⁵ de több XVIII. századi, francia nyelven írott történeti művet is;⁴⁶ az ókori Egyiptom történetéről, a parthusokról szóló munkákat éppúgy, mint Pausanias könyvét a görögökről, vagy a már említett Plutarchos összes művét.⁴⁷

A klasszikus szerzők iránti érdeklődése katonai pályája során folyamatosan megragadható, az olvasottak kapcsolódtak a gyakorlati harcászati, hadászati kérdésekhez, katonai ismereteinek elméleti megalapozását és szemléletes példatárát jelentették. Plutarkhosz egyik 1749-es kiadásának hadtörténeti, harcászati vonatkozásait szisztematikusan kivonatolta mintegy 100 lapon, és tartalomjegyzékkel látta el, hogy a kivonatolt ismeret-

⁴¹ Francesco Griffolini, Phalaris (Tyrant of Agrigentum): *Francisci Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistolas Proemium*. Venetii, Antonio Francisci, 1469.¹ és 1471.² (Hadik I. 911. o.: „Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistoles 1471.”); *Oldradi de laude consilia Juridica*. Basileae, 1472. (Hadik I. 932. o.: „Oldradi opera luridica de 1472. rarissimus Liber.”); *Heinrich Eggstein*: Gregorii Papst. Dialogi. Strassburg, 1473. (Hadik I. 920. o.: „Gregorii des heyligen Pabstes Dialog aus dem lateinischen übersezt. Ein seltenes Buch von Jahr 1473.”); *Paulus Maurocenus*: *De Eterna Temporalique Christi Generatione*. Padua, 1473. (Bartholomaeus Martinus nyomtatásában.) (Hadik II. 248. o.: „Manroienus [!] de Eterna temporalique Christi Generatione in Iudaicæ improbationem perfidiae rarissimus 1473.”); *Albertus Magnus (Pseudo-)*: *Mari-ale*. Strassburg, 1473. (Hadik II. 251. o.: „Albertus magnus 1473.”); *Pomponius Mela*: *Cosmographi de situ Orbis libris tres*. Venetii, 1477.⁴ (Hadik II. 251. o.: „Pomponius Mela de Ao. 1477.”)

⁴² *Plutarkhosz*: Hadik I. 933. o. és Hadik II. 241., 250. o.; *Cicero*: Hadik I. 915., 322. o. és Hadik II. 243. o.; *Ovidius*: Hadik I. 993. o.; *Vergilius*: Hadik I. 933. o. és Hadik II. 251. o.; *Xenophon*: Hadik I. 942. o. és Hadik II. 240., 251. o.; *Homérosz*: Hadik I. 922–923., 925. o. és Hadik II. 240. o.; *Horatius*: Hadik I. 923. o. és Hadik II. 250. o.; *Platón*: Hadik I. 934. o. és Hadik II. 250. o.

⁴³ Hadik I. 914. o.: „Bruti Petri Victoria Contra Iudæos 1489. Rarissimus”. A Nagy Sándoról, Julius Caesarról szóló munkák: Hadik I. 914–915. o. Marcus Aureliusról: Hadik I. 916. o.

⁴⁴ *Dionysii Halicarnassei Antiquitatum Rom. libri XI. Ab Emilio Porto recens et post aliorum interpretatio-nis Latine rediti*. H. n., 1592. és *Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana: a XVI–XVIII. században több kiadást is megért*. Mindkettő: Hadik I. 917. o.; Marcus Aurelius: Hadik I. 916. o.

⁴⁵ Lásd: Hadik I. 919. o.

⁴⁶ Pl. Hadik I. 923. o.

⁴⁷ Egyiptom történetéről: Hadik I. 916. o.; Bizáncról: Hadik I. 921. o. Parthusok: Hadik I. 939. o. Görögök: Hadik I. 933. o.; Plutarkhosz: Hadik II. 250. o.

tek, gondolatok könnyebben visszakereshetők legyenek.⁴⁸ Az 1751-es Thuküdidész-kiadásról kb. 50 oldalas jegyzetet készített.⁴⁹ Quintus Curtius Rufus I. századi történetíró 1724-es leideni kiadású könyvét mintegy 40 oldalon kivonatolta,⁵⁰ de ugyanígy járt el többek között a már említett Cassius Dio munkájával (*Extractus Cassi Dionis Historiae Romanae*), vagy a XVI. századi Petrus Firmianus kommentárjaival megjelent, a gallok történetéről szóló kötettel.⁵¹ A jegyzetek alapján, azok színvonalából, gördülékény stílusából, áttekinthető struktúrájából, a kérdések tematikájából, a problémák súlyozásából – melyek végig elemezhetők e jegyzetekben – megállapítható, hogy azzal a véleménnyel szemben, mely szerint Hadik felnőtt korában, egyetemi tanulmányok híján, szabad idejében, autodidakta módon sajátította volna el, illetve pótolta volna be az elmulasztott klasszikus műveltség, és általában a műveltség legfontosabb elemeit,⁵² úgy véljük, inkább azzal a jelenséggel van dolgunk, amely nem egyedül Hadikot, hanem a kiemelkedő, szándékuk szerint teoretikus munkásságot is maguk után hagyományozó kortárs-pályatárs hadvezéreket jellemezte. Eszerint Hadik András is, pályatársaihoz hasonlóan, a gyakorlati pályafutása alatt megszerzett ismereteket és tapasztalatokat oly módon próbálta megszerezni, és valamilyen formában az utókorra hagyni, hogy mindennek klasszikus elméleti alapot adjon, illetve klasszikus történeti-hadtörténeti példákat gyűjtve illusztrációknak, szentenciák formájában⁵³ próbálta gondolatait e példák segítségével szemléletesen közreadni. Állításunkat igazolja: ha kézbe vesszük Hadik kivonatait, illetve az azokból összeállított gyűjteménykötetet, megállapíthatjuk, hogy a feljegyzéseket, kivonatokat nem egyidejűleg, hanem 1749-től folyamatosan készítette, s azokat aztán később, 1783-ban egyetlen kötetbe fűzte, és saját kezű felirattal ellátva katonai hivatást választó Károly fiának adta át.⁵⁴

A XVI–XVIII. századi történeti művek sokaságából három nagyobb csoportot emelünk ki. Az első csoportba azokat a kiragadott, Európa történetéről szóló munkákat sorolhatjuk, amelyek a XVIII. század iskolázott rétegének szemléletét, történeti világképét – a század második felében jellemzően már – felekezeti hovatartozás nélkül meghatározták. A második a Magyarország történetéről szóló munkák csoportja, a katolikus és protestáns történetírók kötetei. Végül a harmadik csoportban azokat a politikai, országleíró, államelméleti, történeti-filozófiai munkákat vesszük számba, melyek – véleményünk szerint – döntően befolyásolták Hadik András mentalitását kormányzói tevékenysége idején, illetve melyeknek gondolati vonulatai Hadik katonatiszti pályája során, gyakorlati téren is kitapinthatók.

⁴⁸ *Extractus Compendiati in adjumentum memoriae, et directionem Consiliorum, actionumque nostrarum.* Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTAK Kt.), Történ. Napló 4^{drát} 8. sz. (A továbbiakban: *Extractus Compendiati*.) fol. 4r–106v.

⁴⁹ *Extractus Compendiati*, fol. 118r–143r.

⁵⁰ *Extractus Compendiati*, fol. 144r–181r.

⁵¹ *Extractus Cassii Dionis Historiae Romanae edictionis Hermanni Samuelis Reinardi, Hamburgi 1750.* per Comitem Andream Hadik... Anni 1763 et 64. In: *Extractus Compendiati*, fol. 190r–260v. és Petri firmiani Gydes Gallus dicti. In: *Extractus Compendiati*, fol. 191r–289v.

⁵² Frivaldszky 2002. 389. o.

⁵³ „Liber Regularum Generali Aphorismorum et Sententiarum Militarium, ex Variis Auctoribus Collectarum per decursum Anni 1754. Leutschoviae quibus nonnulla adjecta sunt.” *Extractus Compendiati*, fol. 182r.

⁵⁴ *Extractus Compendiati*, fol. 259 v.: saját kezű felirata: „Ad Filium meum Carolum” és fol. 260v.: „Extractus praesens pars residua aliorum est, quoniam tibi Chare filii donatum esse volo”, valamint ugyanott a dátum: Bécs, 1783. december 22.

Az Európa történetéről szóló kötetek között Orteliuson, Macchiavellin, és más klaszikusokon kívül a könyvtárban fellelhetők voltak az egyes európai államok történetét összefoglaló, elsősorban francia és német nyelvű, sokszor két-háromkötetes történeti szintézisek, a Szászország,⁵⁵ Lengyelország történetéről szólók, pl. a *Confoederatio generalis Poloniae et Lithvaniae Poloniae, Martini Cromeri Polonia: Sive De Situ, Populis, Moribus, Magistratibus Et Republica Regni Polonici* című két kötetes munka 1578-ból, vagy Jan Długosz Lipcsében, 1711–1712-ben megjelent történeti összefoglalója.⁵⁶ Csehország vonatkozásában Hagecius *Böhmische Chronikja*,⁵⁷ a *Calastrum Regni Bohemiae* és a *Notitia Regni Bohemiae*,⁵⁸ s Müller Csehországot leíró topográfiai, történeti munkája (*Bohemia Regnum*).⁵⁹ Franciaországról szól például a *Curiosités Historiques, utiles à l’Histoire de France* című kötet, Jan Długosz egy másik szintézise és mások.⁶⁰ Oroszország történetét többek között Lacombe *Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche* című, 1761-ben megjelent könyve képviselte, Strahlenberg munkája *Krisen in Rusland, Siberien, und der Großen Tartarey* címmel, és Stahlin évkönyve (*Jahrbuch der Russischen Regenten*).⁶¹ A polcokon sorakoztak továbbá Itália, a német birodalom és Ausztria történetét összefoglaló kötetek, de a legtöbb a XVIII. századi francia nyelvű, általános összefoglaló mű.⁶² Jónéhány, ezen országok uralkodóinak életét bemutató, összefoglaló történeti munkát is találunk, elsősorban olyanokét, akik mint hadvezérek is jelentősek voltak. Példának említhető a XII. Károly tetteiről szóló gyűjtemény és Norbert történeti-életrajzi összefoglalója,⁶³ a II. Frigyes porosz uralkodóól szóló, 1489-es munka,⁶⁴ vagy a IV. Henrik és XIII. Lajos francia király történetét feldolgozó, francia nyelven kiadott mű.⁶⁵ Kiemelkedik végül az Oszmán Birodalommal és az oszmán hódítással, történelemmel, hadtörténettel – általában a török háborúkkal –, államberendezkedéssel foglalkozó munkák mintegy tucatnyi kötete.⁶⁶ Hadik figyelme az Oszmán Birodalom

⁵⁵ Hadik I. 915. o.; Hadik II. 247. o.

⁵⁶ Hadik I. 914. o.

⁵⁷ Václav Libočan (Hagecius) Wenceslai Hagecii von Libotschan, *Böhmische Chronik, vom Ursprung der Böhmen, von ihrer Hertzogen und Könige, Grafen und Adels Ankunfft, von ritterlichen Übungen und Turnieren, von innerlich- und ausländischen Kriegen, von Befestigungen des Landes und der Städte...*, Leipzig, 1718. Hadik I. 924. o.

⁵⁸ „Calastrum Regni Bohemiae”: Hadik I. 929. o. „Notitia Regni Bohemiae”: Hadik I. 932. o. és Hadik II. 252. o.

⁵⁹ Hadik II. 257. o.

⁶⁰ „Curiosités Historiques, utiles à l’Histoire de France”: Hadik I. 915. o.; Długosz munkája: Hadik I. 917. o. Lásd: Hadik I. 918., 922., 939. o. és Hadik II. 240.–242. o. felsorolt műveket.

⁶¹ Lacombe: „Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche”: Hadik II. 920. o.; „Krisen in Rusland, Siberien, und der Großen Tartarey”: Hadik I. 937. o.; Stahlin: „Jahrbuch der Russischen Regenten”: Hadik I. 936. o. Lásd továbbá pl.: „Haygoletts neu verändertes Rusßland”: Hadik I. 924. o., „Mitterpacher Elementa Rei Rushiae”: Hadik I. 929. o.

⁶² Itáliáról: Hadik I. 917., 929. o. és Hadik II. 242–243., 245. o.; Németország: Hadik I. 919–920., 926., 928., 939. o. és Hadik II. 257. o.; Ausztria: Hadik I. 912., 932., 935. o. Hadik II. 251. o. Gerhardus Roo Évkönyvei.

⁶³ „Anecdotes de Charles XII.”: Hadik I. 912. o., „Histoire de Charles XII. Roÿ de Suede par Norbert”: Hadik I. 922. o. és Hadik II. 241. o.

⁶⁴ „Friedrichs des 2ten Königs in Preussen Leben 1489.”: Hadik I. 920. o.

⁶⁵ „L’Histoire de l’Intrigue de Cabinet Sous Henri IV. et Louis 13eme termine par la Fronde”: Hadik I. 923. o.

⁶⁶ Ezek közül lásd például: „Contarino Historie vom Krieg zwischen den Türkischen Kayßern Selim und den Republik Venedig”: Hadik I. 915. o.; A népszerű „Türkische, und Hungarische Chronicát” 1663-ból: uo.

íránt, úgy véljük, nem csak egyfajta történeti nyitottságot árul el, és nem csupán a XVIII. második felében az Európán kívüli területek, államok, az európaiak számára különlegesnek, egzotikusnak tűnő országok iránti általános érdeklődés megélenkülésének példája. Egyrészt 1784-ben megírta az 1739-es török háborúk történetét,⁶⁷ s ehhez az Oszmán Birodalomról szóló történeti, hadtörténeti munkákat is össze kellett gyűjtenie, másrészt úgy vélte: katonai pályafutását a 80. életévéhez közeledve egy, a török birodalom területén vezetett sikeres hadjárat koronázhatja meg. 1789 júliusában ugyanis a törökök (miután már 1788 augusztusában benyomultak a Temesi-bánságba, és Juszuf pasa, a török nagyvezír Lugosnál megfutamította a császári sereget) mintegy 20 000 fős sereggel, Abdi pasa vezetésével Belgrád alá vonultak, Orsova-Prahovánál pedig csapatösszevonásokat hajtottak végre.

Hadik, ennek előjeleit látva, gyakorlatilag 1789 elejétől Belgrád ostromának tervével bombázta az uralkodót, és élénk levelezést folytatott Ernst Gideon von Laudon (1717–1790) osztrák tábornaggal.⁶⁸ Minden igyekezetével a török hadjárat mellett érvelt, lázasan készülődött, Belgrád felmentését szorgalmazta, s el is érte célját: II. József császár 1789. február 20-án őt nevezte ki a török ellen harcoló egyesített csapatok fővezérévé. Az idős tábornagyot azonban hirtelen megromló egészségi állapota megakadályozta terve megvalósításában: a császár július 28-án felmentette tisztsége alól, és a hadsereg parancsnoki feladatokkal Laudont bízta meg.⁶⁹ a Haditanács elnökeként ennek ellenére hadrend-tervezeteket, szekértábor-tervezeteket, esetleges visszavonulási tervezeteket készített,⁷⁰ ám az ostromnál már nem tudott jelen lenni.

A könyvtár Magyarország történelméről szóló köteteinek sorát (a teljesség igénye nélkül) természetesen Bonfini Dekádjai nyitják, amit egy talán Sümegi(?) nevű szerző Bonfini alapján összeállított kézírata egészített ki.⁷¹ A másik klasszikus magyar történeti munka a másik itáliai humanista, Petrus Ransanus (†1492) munkája,⁷² de a klasszikusok közé tartozik Istvánffy Miklós történeti műve is, a Túróczi-krónika és Oláh Miklós *Hungáriája* és *Athilája*.⁷³ E könyvek sorát zárja szemlénkben az 1600-ban Frankfurtban kiadott *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici*, mely munka gyakorlatilag a Magyarország történetéről addig megjelent munkák tartalmi kivonata.⁷⁴

és Hadik II. 254. o.; „Manu Scriptum über des Türkische Reich von Sumerer 1784.”: Hadik I. 931. o. és lásd a következő fejezetet, valamint a mellékletet.

⁶⁷ Der Felldzug gegen Türken vom Jahre 1739. Beschreiben vom... graf Andreas Hadik im Jahre 1784. MTAK Kt., Hadtud. 4r. 7. sz., 162. sz. Említi: *Markó*: i. m. 28. o. és *Frivaldszky* 2002. 397. o.

⁶⁸ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) 1789/VII-24–36. A források segédlete: *Farkas*: i. m. 420–422. o.

⁶⁹ HL 1789/VII-34.

⁷⁰ HL 1798/VII-36a-c.

⁷¹ Hadik I. 913. o. Antonii Bonfinii Historia Pannonica: Sive Hungaricarum Rerum Decades IV. Coloniae Agrippinae, 1690. – *Szabó Károly* (ed.): Régi Magyar Könyvtár. I–III/1–2. k. (A továbbiakban: RMK.) Budapest, 1879–1898. Itt: III/2. 3633. sz. 379–380. o. és Hadik I. 929. o.: „Simigy Rerum Hungaricarum post Bonfinium.”

⁷² Hadik I. 919. o.: „Epitome Rerum Hungaricarum rebus per Iudices descriptæ, authore Petro Ranzano 1558.” Helyesen: Epithome rerum Hungaricarum velut per Iudices descripta. Magyar fordítású kritikai kiadása: *Ransanus, Petrus*: A magyarok történetének foglalata. Ford., az utószót és a jegyzeteket írta *Blazovich László* és *Sz. Galántai Erzsébet*. Budapest, 1999.

⁷³ Hadik I. 921. o.: „Historia Hungariæ per Istvanfied”: *Istvánffy, Nicolai*: Historiarium de rebus Ungaricis libri XXXIV. – RMK III. 1350–1352. sz. és a Túróczi-krónika: Hadik I. 938. o.: „Thurocz Ioannis Chronica Hungarorum.” Oláh Miklós *Hungáriája* és *Athilája*: Hadik I. 933. o.: „Olahi Hungaria & Atila.”

⁷⁴ Hadik I. 324. o.: „Rerum Hungaricarum Scriptores rarii [!] Historici, Geographici, ex veteribus Plerique,

Benkő József *Historia de rebus Transsylvanicis* című hatkötetes munkája 1782–1793 között jelent meg Nagyszébenben. Ennek első kötete minden valószínűség szerint megtalálható volt az egyik könyvtárban, bár a listából annak készítésekor kihúzták.⁷⁵ A *Fragmenta ungaricae historiae ad a. Chr. 1663. Laureatis honoribus Dni. Lib. Bar. Mednyánszky... Promotore... Cassoviae, 1738.* című kötet szintén már „kortárs” történeti mű, szerzője Hicsoldt Pál (1701–1752) jezsuita páter, de ugyanennek a műnek az ősforrása is megvolt Hadik gyűjteményében.⁷⁶ A jezsuita történetírói iskola legfontosabb művei nagy számban sorakoztak a Hadik-könyvtárak polcain. A legkiemelkedőbb közülük Pray György (1723–1801), akinek összesen négy eredeti történeti műve (*Annales veteres Hunnorum, Annales regum Hungariae, Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, valamint Epistolae procerum regni Hungariae*) és három másik, Pray-mű nyomán keletkezett kivonat vagy interpretáció sorakozott a polcokon.⁷⁷ Szintén a jezsuita történeti munkák közé tartozik Palma Ferenc (1735–1787) *Notitia Rerum Hungaricarum* című összefoglalója,⁷⁸ valamint a legelső jezsuita történetíró, Kazy Ferenc (1695–1759) történeti munkája, melyet a szerző, szándéka szerint, Istvánffy idézett történetének folytatásaként írt meg.⁷⁹ A szintén jezsuita Kaprinay Istvánnak (1714–1785) Mátyás király okleveleiből összeállított forráskiadványa Hadik Bécsi könyvtárában volt megtalálható.⁸⁰ Katona István (1732–1811) hétkötetes történeti műve, a Budán nyomtatott *Historia critica regnum Hungariae* szintén fellelhető volt a bécsi könyvtárban.⁸¹

Sed jam fugientibus editionibus revocati etc. Anno 1600.: Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici. Ex veteribus plerique, sediam fugientibus editionibus reuocati. Francofurti, 1600. Interneten olvasható: http://books.google.hu/books?id=fuuLEjTty7EC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés ideje: 2011. december 3.)

⁷⁵ Hadik I. 914. o.

⁷⁶ „Fragmenta Hungaricae Historiae”: Hadik I. 914. o. és „Chronica Türckische, und Hungarische 1663.”: uo. 915. o.

⁷⁷ Hadik I. 933. o.: „Pray Annales Hunnorum”: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentique rerum scriptoribus congesti. Vindobonae, 1761.; „Annales Regum Hungariae”: Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti I–V. Vindobonae, 1763–1764, 1766–1767., 1770. és „Vita S. Elisabethae, et Beati Margarethae”: Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, ducis Saxoniae, Hassiae principis et comitis palatinae, nec non B. Margaritae virginis quarum illa Andreae II. haec Belae IV. Hungariae regum filia erat. Ex mss. codicibus eruta, ac praeviis dissertationibus illustrata. Tynnaviae, 1770.; Epistolae: Epistolae procerum regni Hungariae I–III. – A Pray György nyomán keletkezettek: Hadik I. 917. o.: Desericii de Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria: Deserici, Josephi Innocentii Dissertatio apologetica Commentariorum de initiis et majoribus Hungarorum amice alloquens Georgium Pray auctorem Annalium veterum Hunnorum Avarum et Hungarorum. (H. n., é. n.) fol. 48.; „Historia Hungariae”: Dissertatio II. apologetica super epistola Georgii Pray auctoris Annalium veterum Hunnorum Avarum et Hungarorum. Pestini, (é. n.) fol. 49. és „Décsy Replica Polemico-Diplomatico-Legalis pro Apostolicis Constitutionibus, et Legibus Divorum Stephani, & Ladislai Regum Hungariae etc. 1784.”: Décsy, Antonius: Replica polemico-diplomatico-legalis pro apostolicis constitutionibus et legibus Stephani et Ladislai... regum Ungariae... contra Frider[icum] Adolph[um] a Lampe... data. Pestini, 1784.

⁷⁸ Notitia Rerum Hungaricarum. Conscripta a Francisco Carolo Palma... Tynnaviae, 1775.¹ Hadik I. 924. o.: „Notitia rerum Hungaricarum Palma Episcopo Authore 1785.”

⁷⁹ Hadik I. 924. o.: „Historiae Istvankoi Continuatío per Kazý 1737.”: Historia regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo, ad annum ejusdem-seculi trigesimum septimum. Tynnaviae, 1737. Tomus II. ab anno seculi decimi septimi trigesimo septimo, ab annum ejusdem seculi sexagesimum tertium. Tynnaviae, 1741. Tomus III. ab anno seculi decimi septimi sexagesimo quarto ad annum ejusdem seculi octuagesimum primum. Tyrnaviae, 1749.

⁸⁰ Hadik I. 927. o.: „Kaprinai Hungaria Diplomatica”: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae. 1–2. k. Vindobonae, 1767–1771.

⁸¹ Hadik I. 926. o.: „Katona Historia Primorum Ducum et Regum Hungariae illae in Tomo Singulari, haec in

Tanulmányunk jezsuita történetírókat felvonultató részét a sokoldalú Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) 1737–1748 között jezsuita szerzetes, jogtudós, 1748–1751 között a bécsi orvosi fakultás görög nyelvi előadója, 1772-től Habsburg császári udvari könyvtáros háromrészes, ugyancsak oklevéltani, történeti-egyház-történeti kötetével zárjuk.⁸² A piarista történetírás képviselője Hadik könyvtárában mások mellett Horányi Elek (1736–1809), akinek magyar nyelvű könyve tulajdonképpen a latin Nádasdy-mausoleum fordítása.⁸³

A reformáció históriájához kapcsolódik Décsy Antal 1785-ben megjelentetett munkája,⁸⁴ az emblemikus történeti irodalmat pedig Révai Péternek (1568–1622) a Szent koronáról szóló munkája (és állítólag a *Centuriae Regni* című műve) képviseli.⁸⁵ Czvittinger Dávid (1673–1743) evangélikus lelkész az első magyarországi irodalomtörténeti lexikon megalkotója volt, amely számos, Magyarország történetével foglalkozó történetíró munkáit vette számba, s amit Hadik könyvtárában is fellelhattünk.⁸⁶

Hadik András több, Magyarország és főleg Erdély történetéről szóló összefoglalót le-másoltatott, illetve kivonatokat készíttetett belőlük: többek között Kemény János, Bethlen Gábor tevékenységéről, Tordai históriájáról, Cserei Farkas, Bethlen Farkas könyveiből, Szamosközy István történeti művéről stb.⁸⁷ Minden valószínűség szerint e kivonatok, leírások elkészíttetése erdélyi kormányzóságának időszakára esik (1764 k.), amikor azokra az erdélyi jogszokások, törvények, szokások, hagyományok megértéséhez volt szüksége. Az igen sokoldalú és nyomtatásban is hatalmas életművet maga után hagyott Benkő József (1740–1814) református lelkész, történetíró, botanikus legjelentősebb történeti műve, a nyomtatásban 1777-ben két kötetben megjelent *Transsilvania* egészítette ki Hadik András könyvtárának Erdélyről szóló történeti kéziratait.⁸⁸ A Rákóczi-szabad-

Tomis 6. in Simul.": *Historia critica regnum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Budaë, 1779–1782.

⁸² Hadik I. 927. o.: Kollár *Historiæ Diplomaticæ Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariæ Regum*[librii tres]. H. n., 1762.

⁸³ Hadik I. 925. o. „Horányi Elek: Magyar Országnak hatalmas és dicsőséges Királyainak és első vitézkedő Kapitányinak emlékeztető Koporso épülete": Magyar Országnak hatalmas, és dicsőséges királyainak, és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete, mely az hallotti porból öszveszedetett maradványoknak a következő hála adó népnél való emlékeztetre a hazafiaknak keserves fájdalomtúl építtetett. Most pedig deákból magyarra fordítatt. Buda, 1773.

⁸⁴ Hadik I. 925. o.: „*Historia de ortu, Progressu, fatis, mutationibus, Reformationibus Ictis, et Legislatori-bus Iuris prudentiæ Hungariæ Gentilis, ac Christianæ in quantum ad Processum Iudicarium Spectat* authore Antonia Decsy 1783." Helyesen: *Historia De Ortu, Progressu, Fatis, Mutationibus, Reformationibus, Ictis, Et Legislatori-bus Iurisprudentiæ Hungarica Gentilis Ac Christianæ, In Quantum Ad Processum Iudicarium Spectat: Summarie conscripta* Miskolczini anno 1783. Tom. 1. Pestini, 1785.

⁸⁵ Hadik I. 935. o.: „Réva (:Petri): *Centuriæ Regni Hungariæ és Commentarius sacra Corona*": *Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hvgariæ centvriæ septem, Ejusdemque Sanctæ Coronæ Dv-vi-ro*. Francofurti, 1659. – RMK III/1. 2058. sz. 633–634. o., Fordításban: *Réva Péter* Túróc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent koronájának eredetéről, jeles és győzelmes voltáról, sorsáról. Ford.: *Kulcsár Péter*. In: *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1979. 296–358. o. A *Centuriæ Regni* című munkát nem sikerült azonosítanunk.

⁸⁶ Hadik I. 942. o.: „*Zvittingeri Specimen Hungariæ Literatæ*": *Czvittingeri Davidis nob. Hung. Specimen Hungariæ Literatæ, viro-vm ervditione clarorvm natione Hungarorum, Dalmatarvm, Croatarvm, Slavorvm, at-que Transylvanorum, vitas, scripta, elogias et censvras ordine alphabetico exhibens. Accedit Bibliotheca scrip-torum qui de rebus Hungaricis*. Francofvrti et Lipsiæ, 1711. RMK III/2. 4767. sz. 731. o.

⁸⁷ Lásd: Hadik I. 929. skk. o.

⁸⁸ Hadik I. 925. o.: „*Historia Transylvaniæ per Benko*": *Transsilvania sive magnus Transsilvaniæ princi-patus, olim Dacia Mediterranea dictus...* Tom. I–II. Viennæ, 1777–1778.

ságharc vonatkozásában egyetlen kötetet találunk a gyűjteményben (Ragoczi Francisci Edicta), ami valószínűleg az 1707-ben kiadott *Histoire du Prince Ragotzi ou La Guerre des Mécontens sous son commandement* című munka.⁸⁹

Úgy tűnik, a tábornagyot a Zrínyiek históriája külön érdekelte. Egy négyrét hajtott, minden bizonnal bekötött, magyar nyelvű kézirat tanulsága szerint Hadik Bécsben őrizte Zrínyi Miklós (1620–1664) egyik országgyűlési beszédét.⁹⁰ A Szigetvárt védő Zrínyi Miklós (1508–1566) tetteit dicsőítette Kónyi János (†1792) katonatiszt, fordító és író *Magyar hadi roman, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várában tett vitéz dolgai. Pest, 1779.* című, magyar nyelvű történeti éposza. Végül, a szigeti vár ostromának kapcsán megemlítjük, hogy 1573-ban jelent meg Bázelen Pietro Bizarri itáliai humanista (1525–1586 k.) *Pannonicum bellum... cumque Arcis Szigethi expugnatione* című műve, amelyben a szerző a vár védelmét írja le, s ami szintén megtalálható volt a Hadik-gyűjteményben.⁹¹

A korai újkori államelméleti irodalom több kötetét is megtaláljuk Hadik András könyvtáraiban, melyek közül a jelentősebb szerzőket emeljük ki. Macchiavelli legfontosabb művei közül a Firenze történetéről szóló kötetet, melyet egy 1643-ban, kommentárokkal kiadott példány is kiegészít, valamint a *Háború művészetéről* című államelméleti-hadtudományi munkát és *A Fejedelem* címűt.⁹² Hugo Grotiusnak (1583–1645) a Háború és béke jogáról (*De iure belli ac pacis libri tres*) című könyvét és a *De veritate Religionis Christianae* minden bizonnal 1709-es amszterdami kiadását.⁹³ A szintén németalföldi tudós, Justus Lipsius (1547–1606) összes műve megvolt Hadiknak a könyvkatalógus tanúsága szerint.⁹⁴

⁸⁹ Hadik I. 935. o. Szerzője: Eustache Le Noble. Kritikai kiadása: *Eustache Le Noble: Rákóczi fejedelem históriája avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt.* [Budapest, 1976.]

⁹⁰ Hadik I. 942. o.: „Zrínyi Miklósnak beszéd[je] az Ország Gyűlékezetiiben”. A Zrínyi-könyvtárat feldolgozó kutatási eredmények alapján nem tudtam a munkát azonosítani, a mű további feltárást igényel. V. ö.: *A Bibliotheca Zrínyiana története és állománya.* Írták és összeállították: *Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza.* Szerk. *Klaniczay Tibor.* (Zrínyi-könyvtár IV. Főszerk.: *Klaniczay Tibor,* szerk.: *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 1991.

⁹¹ Hadik I. 934. o.: „Pannonicum Bellum, cumque Arcis Szigethi expugnatione, una cum Epitome illarum rerum, quae in Europa in Siginores gestae sunt, praesertim de Belgarum motibus ab Anno LXVIII usque ad LXXIII.”

⁹² Hadik I. 930. o.: „Machiavel Histoire de Florence” és „Machiavel l’Art de la Guerre” és uo. 931. o.: „Machiavelli Florentini Princeps una cum Vindicis Contra Tyrannos Stephan Iunio Ornto Celta Authore 1643. Liber adeo rarus”. Hadik II. 249. o.: „Machiavelli Princeps.”

⁹³ Hadik I. 920. o. és Hadik II. 241. o.: „Grotius de Iure Bellis & Pacis”, illetve „Hugo Grotius de Iure Belli et Pacis”. Hadik I. 921. o. és Hadik II. 248. o.: „Grotius de veritate Religionis Christianae”, illetve „Hugo Grotius de Veritate Religionis Christianae” Hugo Grotius De veritate religionis christianae. Editio accuratior, Quam recensuit, notalisque adiectis illustravit Joannes Clericus... Amstelaedami, 1709. Az azonosításhoz a genti városi könyvtár digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=1AtcAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. december 4.)

⁹⁴ Hadik I. 927. o., Hadik II. 250. o.: „Lipsii Opera (omnia)”. Cím szerint a négy kötet: *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex.* Leiden, 1589.; *De Constantia Libri Duo, Qui alloquium praecipue continent in Publicis malis.* Antwerp., 1584.; *Manuductionis ad Stoicam Philosophiam Libri Tres, L. Annaei Senecae, alisque scriptoribus illustrandis.* Antwerp., 1604.; *Annaei Senecae Philosophi Opera, Quae Exstant Omnia, A Iusto Lipsio emendata, et Scholiis illustrata.* Antwerp., 1605.

Ezen kívül kevésbé ismert Lipsius munkák is Hadik tulajdonát képezték: Hadik I. 928. o.: „Policreticon sive de Machinis”: *Iusti Lipsii Poliorcetion Sive De Machinis.* Tormentis. Telis. Libri Quinqve. Ad Historiarum

A Hadik-könyvtár magyar vonatkozású államelméleti kötetei közül két szerzőt emelünk ki. Az egyik a pozsonyi születésű, evangélikus Ferdinand Johann Behamb linzi jogászprofesszor, aki híressé vált művében (*Notitiae Hungariae antiquo-modernae Berneggeriana Perpetuis Observationibus condecorata*. Argentorati, 1676.) az elmaradott magyarországi viszonyok kritikáját fogalmazta meg, s a magyarok jelleméről és műveltségéről igen kritikusan értekezett.⁹⁵ A másik szerző az magyarországi evangélikus történetírás kiemelkedő alakja, Bél Mátyás (1684–1749), akinek összes, Hadik számára a korban hozzáférhető nyomtatott műve (*Adparatus, Prodromus* és a *Notitia* minden, addig megjelent kötete) megtalálható a bécsi könyvtárban.⁹⁶ Bél Mátyás *Notitiája* – sok más mellett – a magyarországi államelméleti irodalom legkiemelkedőbb alkotása, mely alapvetően meghatározta a kortársak és a XVIII. század második felének gondolkodásmódját mind az államelmélet, mind a legkülönbözőbb tudományterületek vonatkozásában, mind pedig az iskolázott szellemi elit mentalitásában. Nem volt ez alól kivétel Hadik tábornagy sem.

Hadikot 1764. június 17-én Erdély katonai főparancsnokának, királyi biztosának és a Gubernium elnökének nevezték ki, mely feladatokat 1768-ig látta el. Mint említettük, szisztematikusan igyekezett Erdély jogi, politikai viszonyait, történelmét megismerni, de nem csak elméleti szinten, hanem a gyakorlatban is: 1766-ban egy kéthónapos látogatás során Nagyszebenből indulva Déván át Kolozsvárra érkezett, majd a határvidéket látogatta meg, s Hunyad megyén keresztül tért vissza Nagyszebenbe.⁹⁷ Tapasztalatait összegezte, s kormányzóságának utolsó évében, 1768-ban egy emlékirat született, melyről ugyan az újabb kutatás kiderítette, hogy nem közvetlenül ő a szerzője, hanem valószínűleg Frivaldszky János (1730–1784) jezsuita kolozsvári professzor, aki azonban valószínűleg a tábornagy felkérésére, annak tapasztalatai alapján alkotta meg a beadványt, melyet Hadik, nevének feltüntetése nélkül, végül be is nyújtott uralkodójának.⁹⁸ Ha végigtekintünk a forrás szerkezetén, felépítésén és a tárgyalt kérdéskörökön, megfigyelhető,

lucem. Antverpiae, 1596. Hadik I. 928. o.: „Lipsi de Militia Romana”: Justi Lipsi De militia romana libri quinque. Commentarivs ad Polybium. Antverpiae, 1598. (Utóbbi mű azonosításához a müncheni Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam, melynek elérhetősége: http://books.google.com/books?id=FE88AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. december 4.)

⁹⁵ Hadik I. 925. o.: „Hungariae Notitia per Ferdinandem Beham J. Ferdinandi Beham... Notitia Hungariae Antiquo-Moderne Berneggeriana... Argentorari, 1676.” A Bibliotheca Regia Monacensis példánya: http://books.google.com/books?id=x4gAAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. december 3.) – RMK III. 2773. A szerzőről: *Tarnai Andor*: Extra Hungariam non est vita... (Modern Filológiai Füzetek 6.) Budapest, 1969. 77–78. o.; *Bitskey István*: Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből. MKSz., 124. (2008.) 4. sz. (lapszám nélkül, a tanulmány interneten hozzáférhető példányát használtam: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00380/Ksz2008-4-kozl02.htm#_ftn16 (A letöltés dátuma: 2011. december 3.)

⁹⁶ Hadik I. 913. o.: „Belii Adparatus ac Historiam Hungaricam”: Adparatvs ad Historiam Hvngariae sive collectio miscella, monvmentorvm, ineditorvm partim, partim editorvm, sed fvgentium. Tom. I. Posonii, 1735–1743.; „Prodromus antiquae et novae Hungariae”: Hungariae antiquae et novae prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis versari constituerit auctor. Nürnberg, 1723.; „Notitita Hungariae”: notitia Hvngariae historico-geographica. Accedunt Samuelis Mikovini Mappae... Viennae, 1735–1742. (Utóbbinak mind a négy kötete.)

⁹⁷ Az utazást összefoglalta: *Frivaldszky* 2003. 67. o.

⁹⁸ Uo. 67–68. o. A forrás lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Staatsrat. Spec. Transylvanica, sep. 362. fasc. 2. №. 951. 1769. év.

hogy a beadvány szerzője vagy szerzői (bárki is legyen az), a Bél Mátyás-féle ország-leíró iskola elméleti hagyományait követte. A beadvány első része ugyanis Erdély természetrajzi viszonyait ismerteti, melynek során az erdélyi földművelés problémáit, a parasztok elmaradottságát tárgyalja. Ugyanúgy azonban, ahogyan Bél Mátyás, az emlékirat szerzője sem óhajtotta megkérdőjelezni a fennálló társadalmi viszonyokat,⁹⁹ de ésszerű jobbítási javaslatokkal állt elő. A természetrajzi leírás után, ahogyan Bél Mátyás *Notitiájában* is, következnek a népesedésről, a népesség eloszlásáról, majd a nemzetiségi viszonyokról, vallási hovatartozásról szóló részek. Ezt követően kerül sor a konkrét területek bemutatására, az egyedi specifikumok feltárására az ésszerű javaslatokkal együtt. Mindez nagyjából tükrözi a *Notitia Pars Generalis* fejezeteinek struktúráját. Nem kizárható, hogy amiképpen Bél Mátyás is a vidéket ismerő kollégákra, tanítványokra támaszkodott az információk begyűjtésekor, a beadványban leírt hatalmas mennyiségű, helybéli sajátosságot tartalmazó információ is részint ily módon gyűlt össze és jutott el a tudós jezsuitához és a kormányzóhoz.

A történeti tematikájú kötetekhez kapcsolhatók a Hadik-könyvtárakban szép számmal található memoárok, visszaemlékezések, levelezések és életrajzok. Ezek legnagyobb része valamilyen politikus, de leginkább hadvezér visszaemlékezése, levelezése, vagy életrajza, sok esetben éppen Hadik elődeinek vagy kortársainak tevékenységéről, haditetteiről szólnak – utóbbiakról részletesebben a következő fejezetben szólunk. Érdekes, hogy a XVIII. századi francia női memoáridalom éppúgy képviselteti magát, mint Saint Germain, Krisztina svéd királynő, Madame de Maintenon, Berwick marsall, Philippe de Comines, Montpensier asszony, vagy Hateimble báró stb.¹⁰⁰

A következő, a történeti irodalom után számban következő, több, mint 150 kötetet tartalmazó nagy csoport, melyet meg kell említenünk, az egyháztörténeti, vallástörténeti, filozófiai és erkölcsstani művek gyűjteménye (az összes mű mintegy 13 %-a). Ez az a terület, melyen, úgy véljük, Hadik neveltetése a leginkább tükröződik, ugyanis az e témakörökbe tartozó munkák legnagyobb részét jezsuita szerzők írták. Moralizáló, erkölcsstani művek sokaságáról van szó, a katolikus egyház, a reformáció történetét bemutató XVII–XVIII. századi kötetekről, a középkori keresztény gondolkodók és keresztény filozófusok és teológusok könyveiről és a róluk szóló korabeli irodalomról (pl. Szent Ágoston, Helvetius, Morus Tamás, Boetius írásai és a róluk szóló kötetek, Szent Cirill 1513-as kiadású írásai, Eusebius 1483-as ún. krónikája, Dionisius Carthusianus XVII. századi zsoltár- és evangélium-magyarázatai).

A gyűjteményes, szintetizáló igénnyel ké-szült munkákról – filozófiai lexikonokról, szentencia- és aforizmagyűjteményekről, féltucat Biblia-kiadásról, több, mint tíz kötet katekizmusról, a magyar katolikus egyház felépítéséről szóló leírásokról, dogmatikai fejtegetéseket tartalmazó kötetekről, a katolikus egyház hierarchiáját leíró könyvekről – felsorolásunk nem lehet teljes.¹⁰¹ Ugyanakkor Hadiknak a kortárs filozófiai irányzatokra

⁹⁹ V. ö.: *Frivaldszky* 2003. 69. o., aki *Tóth András*: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 77–78. o. alapján úgy véli, az emlékirat szerzője javaslatot tesz a jobbágyrendszer eltörlésére. Az eredeti forrást áttekintve ennek nyomát nem találtuk.

¹⁰⁰ Hadik I. 929. skk.

¹⁰¹ Lásd Hadik II. 246. skk. o. Mintegy két szekrénynyi kötet.

való nyitottsága is megragadható, hiszen Voltaire hat különböző műve¹⁰² is megtalálható könyvei között, valamint Rousseau *Vallomásai* és önéletírása.¹⁰³

A Hadik-könyvtárak jogi és jogtudományi vonatkozású kötetei az összes állomány kb. 3 %-át tették ki. Ez ahhoz képest, hogy jogi tanulmányokat folytatott, arányaiban a többihez képest nem tűnik nagy számnak, de ha belegondolunk, mégis mintegy 35 kötet-ről van szó. Ami pedig e kötetek színvonalát és tematikáját illeti, megállapítható, hogy a tábornagy rendelkezésére állottak a XVIII. század közepéig, és azon is túl, a legfontosabb és legmeghatározóbb jogi munkák. Megemlítjük az eredeti Werbőczy-*Tripartitum*¹⁰⁴ kívül a jezsuita Szegedi János-féle *Tripartitumot*, mely Nagyszombatban 1767-ben jelent meg.¹⁰⁵ A *Corpus Iuris Hungarici* valószínűleg 1696-os kiadása Szentiványi Márton jezsuita nyomdász által kibővített változata Werbőczy törvénytárának, mely ekkortól kapta új nevét.¹⁰⁶ Szintén a *Hármaskönyvhöz* kapcsolódik annak egy XVIII. századi gyakorlati útmutató kézikönyve (*Tripartita praxis iudicaria sacrorum tribunalium*).¹⁰⁷ Az egyházjog kérdéseit összegzi Oldradus már említett ösnyomtatványán kívül a szintén jezsuita Joseph Valentin Eybel (1741–1805) 1775-ben kiadott *Ordo Principorum* és másik két műve, melyek mind megvoltak a Hadik-könyvtárban.¹⁰⁸ Philipp Friedrich Bregler és Johann Franciscus Koch *Dissertatio*-ja olyan jogi kézikönyv, amely a XVII–XVIII. századi európai joggyakorlás teljes egészét átfogja a római jogtól kezdve a feudális jogon, városi jogon, a természetjogon, egyházi jogon át a háborús jogig, büntetőjogig stb.¹⁰⁹ A kisebb terjedelmű értekezések közül kiemelkedik Rosos Pál (1751–1809) bölcséleti és teológiai doktor, később veszprémi püspök írása (*Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate*).¹¹⁰

A Hadik-könyvtárak nagy számban tartalmaztak a természettudomány témakörébe tartozó munkákat (az összes kötet mintegy 8 %-a). Frivaldszky János már korábban megállapította, hogy ezek a munkák a bécsi kastély hetedik szekrényébe gyűjtve sorakoztak, s közülük kiemelkedik Linné három könyve.¹¹¹ A 99 természettudományos mű legnagyobb része, mintegy ötöde orvosi és állatorvosi kézikönyv. A geológia témaköré-

¹⁰² Hadik I. 940. o. és Hadik II. 251. o.

¹⁰³ Hadik I. 935. o. és Hadik II. 251. o.

¹⁰⁴ Hadik I. 939. o.: „Weboczi [!] Decreta Regni Hungariae”: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii in clyti regni Hungariae*. Valószínűleg vagy az 1740-es vagy az 1753 nagyszombati kiadás.

¹⁰⁵ Hadik I. 936. o.: „Szegedi tripartitum Iuris Hungarici Tyrocinium”.

¹⁰⁶ Hadik I. 914. o.: „Corpus Iuris Hungarici”

¹⁰⁷ Hadik I. 936. o.: „Szeredai Praxis Iuridica „Szeredai Antal: *Tripartita praxis iudicaria sacrorum tribunalium*. H. n., 1755.

¹⁰⁸ Hadik I. 918. o.: „Ordo Principiorum Iuris Prudentiae”, „Lucubratio Canonica”, „Eybel Adumbratio Audii Jurisprudentiae”. Részletesebben lásd: C. v. *Wurzbach*: *Biographisches Lexikon IV. Der die ältere Litteratur anführte*. H. n., 1876. 113. o.

¹⁰⁹ Hadik I. 929. o.: „De Principibus et Statu publico”: Philipp Friedrich Bregler – Johann Franciscus Koch: *Dissertatio politico-publico-juridica de executione in status et cives mediatos Imperii, non pro libitu archidicasteriorum, sed principibus circuli proprii convocantibus regulariter deferenda*. Bamberg, 1755. Digitálizált példány elérhető: http://books.google.de/books?id=0npDAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. december 4.)

¹¹⁰ Hadik I. 935. o.: „Rosos *Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate*”. Irodalom: *Szabadfalvi József*: A magyar bölcséleti gondolkodás kezdetei. *Debreceni Szemle*, 2008. 4. sz. 475. o.

¹¹¹ *Frivaldszky* 2002. 397. o.

be szigorúan véve tíz munka tartozik, további tizennégy geográfiai leírás, a többi matematikai, fizikai, ásványtani mű. Műfajilag és színvonalukat tekintve nagyon széles skálán mozognak, a lexikon-jellegű földrajzi kötetektől a hadsereg által alkalmazott lovak betegségeinek felismeréséről és gyógyításáról, a tábori sebészeti instrukciókon át a különféle ásványtani munkákig (Hadik András mineralógiai érdeklődése már ismert a kutatás számára). Ehhez a témakörhöz kapcsolódik Hadik földrajzi érdeklődésének másik fontos könyvészeti csoportja, a földrajzi és útleírások magas száma, melyek az atlaszokkal együtt az összes könyv mintegy 7 %-át tették ki. Ezek között megtaláljuk a környező országokat, az európai államokat bemutató köteteket Itáliától Svájcra át Svédországra, Spanyolországra az Orosz Birodalomig, Angliától az Oszmán Birodalomig, de az Európán kívül országokat, területeket is: az amerikai földrésről, Arábiáról, Indiáról, Kínáról szóló köteteket éppúgy, mint a Kamcsatkai-félszigetről, az afrikai földrészen Egyiptomról, Nubiáról, Ázsiában Tatár földről, Japánról szólókat. Figyelemre méltó, hogy Cook kapitány szinte teljes irodalmi hagyatéka egyben sorakozott a bécsi könyvtár egyik szekrényében.¹¹² Megtalálható volt a Hadik-gyűjteményben Luigi Fernando Marsigli (1658–1730) 31 nagy térképszelvényvel ellátott Duna-monográfiája.¹¹³ Hadik egy több mint 30 darabból álló térképgyűjteménnyel is rendelkezett bécsi palotájában, melyeket külön katalogizáltak (Verzeichniß der Landkarten; az 1173-as könyvszámon felül). Zömük a XVIII. század közepén készült, s azonnal látható, hogy a kor legmagasabb színvonalú térképészeti irodalmáról van szó, amely további, kartográfia-történeti elemzést is megérdemelne. Ezt a topográfiai és várostérképeket egyaránt szép számban tartalmazó kollekción minden bizonnyal gyakorlati célok hívták életre, ugyanis legnagyobb részük azokról a hadművelési területekről készült, melyeken Hadik pályafutása során megfordult.¹¹⁴ A különböző lexikonok, szótárak, nyelvtankönyvek – a térképekhez, atlaszokhoz hasonlóan – a Hadik-könyvtár színvonalas „segédletei”, mintegy 21 kötetben. Dictionarium kifejezéssel a szótárakon kívül más műfajokat is jelöltek a XVIII. század második felében, és ez jól tükröződik a jelenleg vizsgált kötetek viszonylatában is. A könyvlista készítője e fogalommal (Dictionaire) illette az anekdotagyűjteményt, Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárát, a mitológiai lexikont, a természettudományi lexikont, a mezőgazdasági kézikönyvet éppúgy, mint egy erkölcsfilozófiai fogalomgyűjteményt, vagy Jacques-Christophe Valmont de Bomare (1731–1807) francia természettudós *Dictionnaire raison-né universel d’histoire naturelle* című öt kötetes munkáját.¹¹⁵ Bécsben a hatodik könyvszekrényben sorakoztak a különféle szótárak és nyelvkönyvek és nyelvtankönyvek, pl. a lengyel, török, román nyelv elsajátításhoz – mindez „stílusosan” a *Ratio Edicationis* társaságában.¹¹⁶

A Hadik-könyvtár gazdaságtörténeti, közgazdasági és a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó agrár-szakirodalmát Frivaldszky János a közelmúltban témánk szempontjából

¹¹² V. ö.: Frivaldszky 2003. 72–73. o. Lásd Hadik II. 244–246. o.

¹¹³ Hadik I. 931. o. Danubalis Operis Prodromus. Nürnberg, 1700.

¹¹⁴ Lásd: Hadik II. 256–258. o. A zömében a közép-európai és nyugat-európai viszonyokat feltáró térképeken és atlaszokon kívül találunk például az amerikai földrésről, Perzsiáról, Anatóliáról, általában Ázsiáról szólókat is. Uo. 257–258. o.

¹¹⁵ Lásd: Hadik I. 916. o. felsorolt munkák, közöttük: „Dictionaire Raisonné Universel d’Histoire Naturelle par Mr. Valmont de Bomare”; hat kötetet jelölnek az öt helyett.

¹¹⁶ Hadik II. 252–253. o. Említi a nyelvkönyveket Frivaldszky 2002. 397. is.

is kellő részletességgel ismertette és ugyanez mondható el Hadik numizmatikai és régészeti könyvgyűjteményéről is.¹¹⁷ Ha végignézzük a könyvkatalógusok azon tételeit, melyek a fent leírt csoportosításba nem illeszkednek, műfajukat, tartalmukat tekintve feltűnik, hogy a tábornagy és családja érdeklődése mily tág területen mozgott. A kimutatásunkban „egyéb” fogalommal illetett könyvcsoport nagyon sokszínű. Találunk benne háztartási ismereteket tartalmazó kézikönyvet, kalendáriumokat, régiségekről szóló leltárakat, elemi iskolai olvasókönyvet németül, halászati kézikönyvet, kertészeti szakmunkát, az állatok viselkedéséről szóló megfigyeléseket, csillagászati munkákat, jóskönyvet, udvari intrikákról szóló „pletykakönyvet”, hétköznapi életviteli tanácsokat osztogató ponyvairodalmat, könyvtárleírásokat, anekdota-gyűjteményt, nyomtatott kastély-inventáriumokat, régiségkatalógust.

A Hadik könyvtár magyar nyelvű köteteinek száma alacsony, azonban ez a XVIII. századi magyar könyvtermés általános tendenciáját követi. Figyelemre méltó, hogy nem egy közülük szépirodalmi alkotás, történeti verses eposz. Ide sorolhatók a szigetvári Zrínyi Miklós vitézségéről szóló, már említett Kónyi János-féle verses elbeszélésen kívül Balassi Bálint és Rimai János istenes énekei; az *Ágis Tragédiája*, Bessenyei György másik műve: *Az embernek próbája*; a testőríró Báróczi Sándor (1735–1809) *Kassándrája*;¹¹⁸ Péczeli József (1750–1792) három műve: Voltaire *Zaire*-jának és *Henriadé*-jának magyar fordítása és a *Haszonnal mulattató mesék* 1788-ból, és részben ide, részben a történeti művek közé sorolható a *Cziropedia. Az az Kszenofonnak a Czirus király életéről, neveltetéséről és viselt dolgairól írott históriája...* Szilágyi Márton fordításában, mely két kötetben Nagykárolyban, 1784-ben jelent meg.¹¹⁹ A vallásos, egyházi irodalmat a magyar nyelvű könyvek között egy *Biblia*, a *Bölcsességek könyvének* külön kiadása,¹²⁰ egy Szent Ignác életéről szóló traktátus, a már szerepelt sokoldalú író, Kónyi János *Keresztény tudományi elméletek* című, Budán 1774-ben megjelent műve, s egy Szent Ferenc életét elbeszélő munka képviseli.¹²¹

Végül a magyar nyelvű könyvek még egy érdekesebb csoportjára hívjuk föl a figyelmet, négy állatorvosló kézikönyvre. Az első a *Marha Veszélről való Könyv* megjelölést viseli, Tolnay Sándor állatgyógyász (1747–1818) fordításában, címe: *Marha-veszélről való könyv, melyet a paraszt embereknek kedvéért német nyelven Wolstein Amadeus János... irt* – Bécsben jelent meg 1784-ben.¹²² Valószínűleg e könyv sikerén felbuzdulva kezdte el fordítani Tolnay a neves állatorvos, Marx Fugger 1578-ban megjelent kétkötetes állatgyógyászati munkáját (*Der Zucht der Kriegs- und Bürger-Pferde* és *Von der Zucht der Kriegs- und Bürgerpferde*), melyeknek német nyelvű, a XVIII. században újra kiadott változata is megvolt a Hadik-könyvtárban: Tolnay Sándor, a pesti állatorvosi iskola

¹¹⁷ Frivaldszky 2002- és Frivaldszky 2003.

¹¹⁸ Hadik I. 914. o.; Uo. 912. o.; Hadik I. 913. o.: „Báróczi Sandor Cassandrája”: Kassándra. Calprenede után. Bécs, 1774. A hét kötetből négyet vettek lajstromba. Hadik I. 918. o.: „Az Embernek Probaja.” – Lásd: *Újfalusi Németh Jenő*: Az Embernek próbája és az Essay on Man. Forrástanulmány. In: <http://www.bibl.u-szeged.hu/~npataki/2002.htm> (A letöltés ideje: 2011. december 1.)

¹¹⁹ Hadik I. 935. o.: „Péczeli Meséi, Henria, Zaýr Tragedia”. és Hadik I. 915. o.: „Cziropedia az az Kszenofonnak az Czirus Király életéből etc.”

¹²⁰ Biblia: Hadik I. 914. o., Bölcsességek könyve: uo. 913. o.

¹²¹ Lásd: Hadik I. 926. o.; Uo. 919. o.,

¹²² Hadik I. 931. o.

első tanáráként fordította magyar nyelvre és adta ki őket Bécsben, 1786-ban.¹²³ Végül még egy Tolnay-fordítás, újabb példaként a könyvtár műfaji sokszínűségére, ugyanebből az évből, szintén egy bécsi nyomdából: *A falusi embereknek írt oktatás, melyből kiki megtanulhatja, miképen kellessék a vízben holt, felakasztott, megfulladt, megfagyott, a hévségben elájult és a menykőtől üttetett szerencsétlen felebarátján segíteni és mitől őrizkedjék leginkább a szabadító, hogy maga életének ne ártson; melyet Schosulan János Mihály német nyelven kiadott, most pedig ... magyarra fordított.*¹²⁴

Hadtudományi munkák Hadik András könyvtáraiban

A bécsi és a futaki könyvtárban összesen 102, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló, a hadtudomány témakörébe sorolható művet találunk, ami a két könyvtár teljes állományát tekintve az összes mű 9 %-át teszi ki, számban a harmadik nagyobb csoportként a történeti, filozófiai, vallási és erkölcsstani művek után.¹²⁵ A témakör még hangsúlyosabb, ha figyelembe vesszük, hogy a hadtudományi irodalom köre tágabban is értelmezhető, ha hozzászámítunk olyan, már a történeti irodalomnál tárgyalt szerzőket, illetve műveiket, mint pl. Vegetius, Hugo Grotius vagy Justus Lipsius. A szigorúan vett hadtudományi könyvek közül 89-et tudunk pontosan azonosítani, ezért a továbbiakban a megosztási arányok és a statisztikai adatok csak az utóbbiak vonatkozásában érvényesek (a fennmaradó kötetek, úgy véljük, az arányokat érdemben nem módosítják). A 89 kötet legnagyobb része, 60 %-a francia, mintegy harmada német nyelvű munka, a fennmaradó egytized részből 8 kötet latin, egy pedig olasz nyelven íródott. Ez a nyelvi megosztás nem a XVIII. század második fele Habsburg Birodalmának általános kulturális viszonyait tükrözi, hanem egyedileg jellemző Hadik András tábornagy nyelvtudására, érdeklődésére, kulturális orientációjára.

2. táblázat: A hadtudományi munkák nyelvi megosztása

Nyelv	Kötetszám	Arány
-------	-----------	-------

¹²³ Tolnay nevét a katalogizáló elírta, János helyett helyesen: Sándor. Hadik I. 941. o. és Hadik II. 253. o.: „Wollsteiner Zucht der Kriegs Pferde; Wollstein innerliche Pferd krankheiten”: *Marx Fugger: Der Zucht der Kriegs- und Bürger-Pferde*. Hrsg. von Johann Gottlieb Wolstein. Bey Grässer, Wien, 1786. – Hadik II. 253. o.: „Fugger Márk urnak a’ lovak neveléséről írt könyve, mellyet Wolstein Amadeus János ... az 1578-ik esztendőben költ editio szerént némelly jegyzésekkel együtt, és második részszel meg-tóldva ékessebb német nyelven kiadott, most pedig *Tolnay Sándor* magyarra fordított, és királyi privilegium alatt ki-botsátott. Első rész. Bécs, 1786.

Hadik I. 919. o.: „Fuggers Pferdezucht” és Ejusdem magyarra fordítva Tolnay János által. Marx Fugger... *Zucht der Kriegs= und Bürgerpferde... vom Johann Gottlieb Wolstein...*, Wien, 1786. Interneten keresztül használható digitális példánya: http://books.google.at/books?id=PAcPAAAAAAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (a letöltés ideje: 2011. december 4.) Magyarul: *A lovak neveléséről*. Bécs, 1786.

¹²⁴ Hadik I. 937. o.: „Schosulan a vízben holt, fel akasztot, meg fulladt, meg fagyot, és hévségben elájult, és a menykőtől üttetett szerencsétlen felebarátjának Segétségéről Tolnay János fordítása”.

¹²⁵ Azonosításukat lásd a mellékletben. A továbbiakban említésükkor az egyszerűség kedvéért nem a közreadott könyvlisták (Hadik I. és Hadik II.) lapszámait adjuk meg, hanem azokat a sorszámokat, melyekkel a mellékletben közölt köteteket jelöltük.

francia	55	60 %
német	26	30 %
latin	8	9 %
olasz	1	1 %

3. táblázat: A hadtudományi munkák időbeni megoszlása

A keletkezés ideje	Kötetszám	Arány
XVI. század	5	5 %
XVII. század	10	11 %
XVIII. század I. fele	21	24 %
XVIII. század II. fele	54	60 %
XVIII. század	85	84 %

A könyvek mintegy mintegy 5 %-a származik a XVI. századból, ennek több, mint kétszerese, 11 %-a a XVII. századból, és összesen 84 %-a a XVIII. századból; a kortárs művek közül 21 kötet, az összes mű 24 %-a a század első feléből, 54 munka pedig a második feléből. Mindez azt jelenti, hogy a 89 hadtudományi munka 60 %-át Hadik András minden bizonnyal a megjelenéssel egyidejűleg vagy alig valamivel később szerzte meg. Folyamatosan bővítette könyvtárát, ahogyan az már a könyvkatalógusok 1779. évi elkészítése utáni bejegyzései nyomán, azaz Hadik sajátkezű pótlásai alapján is megállapítható volt a könyvtárak egészére vonatkozóan.

A tábornagy, mint a Habsburg Birodalom egyik szakmailag legkiemelkedőbb katonatisztje és legmeghatározóbb egyénisége, magától értetődően gyűjtötte és kísérte figyelemmel a korabeli hadtudomány fejlődésének eredményeit. Következő táblázatunkban a hadtudományi vonatkozású művek műfaji, témánkénti kimutatása látható.

4. táblázat: A hadtudományi munkák műfaji, témacsoportok szerinti összefoglalása

Műfaj, témakör megnevezése	Kötetszám	Arány
Kortárs hadvezérekről szóló irodalom, visszaemlékezéseik	27	30 %
Háború az Oszmán Birodalom ellen, XVII–XVIII. század	15	16 %
Taktika, stratégia, vezetéselmélet	12	13 %
Korabeli háborúk nyugat-európai hadszíntereken	11	12 %
Ókori hadtörténet, stratégia, taktika	9	10 %
Katonai szabályzatgyűjtemények, instrukciók	6	7 %
Hadmérnöki kézikönyvek	3	3 %
Hadi jog	3	3 %
Hajózás	3	3 %
Tankönyv és segédlet	2	2 %

Látható, hogy a legnagyobb számban a XVIII. század második kétharmada hadviselésének elméletét és gyakorlatát tárgyaló, elsősorban francia és német szakirodalom legfontosabb köteteit tartotta bécsi és futaki tékáiban.

A két legrégebbi munka az 1520-as évekből való, az egyik Nicolo Macchiavelli (1469–1527) a *Háború művészetéről* írt klasszikus munkájának egyik példánya, ami a könyvtár amúgy egyetlen olasz nyelven írott műve. A másik az 1527-ben Párizsban kiadott, Bayart lovag (1476–1524) haditetteiről érkező mű Jacques de Mailles (1475–1540) francia író tollából, melynek népszerűségét mutatja, hogy egészen a XIX. századig, folyamatosan, több kiadása is megjelent.¹²⁶ A következő XVI. századi mű Baretus Marlenus (1460 k. – 1512/13) munkája 1537-ből Szkander bég életéről és haditetteiről – műfajilag a történeti de inkább a hadtudományi irodalomba sorolható.¹²⁷ A klasszikus ókori hadtudományi kötetek közé tartozik az Onosander Platonicus haditetteiről szóló, eredetileg görög nyelvű kötet, amely az itáliai humanista, Fabio Cotta fordításában vált népszerűvé a XVI. században, s többek között Rotterdami Erasmus kommentárjaival is megjelent Bâselben 1541-ben; a Hadik könyvtárban két kiadása is megvolt.¹²⁸ Végül a Petrus Ramus (1515–1572) tollából, Ioannes Thomas Freigius (1543–1583) kommentárjaival ellátott, közös kiadásban megjelent, Julius Caesar haditetteit bemutató és elemző, szintén klasszikus kötetre hívjuk föl a figyelmet, amely szintén Baselben, 1574-ben látott napvilágot.¹²⁹

A XVII. századi könyvek sorát Jacobi von Wallhausen (1580 k. – 1627) lovassági tábornok befejezetlenül maradt, híres művével (*Kriegskunst zu Fuß*)¹³⁰ nyitjuk, amely az általa tervezett hatkötetes, a korabeli hadtudományt teljességében felölelő sorozat első részeként jelent meg, s amely mindenre kiterjedő részletességgel tekinti át a gyalogság kiképzését, fegyverzetét, harcászataát stb. Gaspard de Saulx (1509–1573) francia marsall életéről fia, Jean de Saulx (1555–1630) készített életrajzot, amely két kiadást is megért Párizsban a század közepén.¹³¹ A XVII. századi munkák közül megemlíthjük még Lucius Flavius Arrianus Xenophon (86 k.– 160) *Ars Tactica* című művét, amely igen népszerű volt a XVI–XVIII. század folyamán – a Hadik könyvtárban talán ennek 1683-as kiadását őrizték.¹³² Szintén XVII. századi az a nyolckötetes, eredetileg görög, majd Louis Cousinnak köszönhetően franciára fordított monumentális mű a párizsi kirányi nyomda műhelyéből, amely a Bizánci Birodalom történetéről szól annak bukásáig, az oszmánok Konstantinápolyt elfoglaló (1453) hadjáratáig.¹³³ A francia protestáns vallásháborúk küzdelmeit mutatja be a Philippe de Mornay (1549–1623) író élete ürügyén a hugenották katonai ténykedéséről szóló kötet 1647-ből.¹³⁴ Ki kell emelnünk e területen a francia matematikus, hadmérnök *Guillaume Le Blond* (1704–1781) munkásságát, aki két klasszikus

¹²⁶ Melléklet, 57–58. sz.

¹²⁷ Melléklet, 16. sz.

¹²⁸ Melléklet, 17., 72. sz.

¹²⁹ Melléklet, 73. sz.

¹³⁰ Melléklet, 47. sz.

¹³¹ Melléklet, 81. sz. Lásd az irodalmat is.

¹³² Melléklet, 5. sz.

¹³³ Melléklet, 36. sz.

¹³⁴ Melléklet, 38. sz.

kötetével is képviseltette magát Hadik gyűjteményében (*Éléments de tactique és Essai sur la Castra-métation*),¹³⁵ s aki kora egyik legjelesebb elméleti szakírójaként a Nagy Francia Enciklopédia (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) hadtudományi vonatkozású fejezeteit írta. Végül egy gyűjteményes, az ókori antik hadtörténeti szerzőket, többek között Vegetiust felvonultató, kommentárokkal ellátott latin nyelvű, 1670-ben megjelent kiadványt említünk meg.

A kortárs hadvezérekről szóló, vagy a név szerint a kiemelkedő hadvezérekhez köthető irodalom és/vagy azok visszaemlékezéseit közlő XVIII. századi memoáriródalom a teljes hadtudományi anyag nagyon hangsúlyos részét, mintegy harmadát teszi ki. Felső-rakozik a XVII–XVIII. század teljes híres tábornoki kara, a neves elődök és kortárs pályatársak között találjuk mindenek előtt Savoyai Jenőt és II. Frigyes porosz királyt, Veteranit, Turenne-t, Montecuccolit, Marlborough herceget, Szász Móricot, Rabutint, Dampierre-t, Villars marsallt és Tourville almarsallt.¹³⁶

Az oszmánok elleni XVII–XVIII. századi visszafoglaló háborúkat és az orosz–török háborúkat a hadtudományi könyvtermés második legnagyobb, 16 kötetből álló csoportja tárgyalja, figyelemre méltó módon nagyobb számban, mint az azon korabeli, XVIII. századi hadszínterek eseményeit tárgyaló munkák, mely hadszíntereken Hadik is harcolt hosszú pályafutása során. Ez egyfelől természetesnek is vehető, hiszen a törököket viszszaeszköző Habsburg politika egyik legfontosabb területe ez. A kérdés iránti élénkebb érdeklődésről és figyelemről árulkodik azonban, ha a hadtudományi munkákhoz hozzávesszük a már említett, az oszmán államberendezkedésről és a birodalomról általánosságban szóló monográfiákat, leírásokat, melyekkel együtt a török kérdéssel foglalkozó munkák így a teljes könyvtárral kb. két százalékát teszik ki. E munkák sorát Luigi Fernando Marsigli hadtörténeti-hadtudományi szintézise az Oszmán Birodalom történetéről és hadszervezetéről (*L'Etat Militaire De L'Empire Ottoman, Ses Progres Et Sa Decadence*) nyitja.¹³⁷ A másik nagy, összefoglaló szintézis az 1788-ban Bécsben megjelent *Abhandlung über die Kriegskunst der Türken...* című kötet, amely közel 480 oldalon, tíz kihajtogatható hadmérnöki térképmelléklettel, elsősorban a kérdést alaposan tárgyaló, a XVIII. század elején működött hadtudományi szerzők (Schmettauól Warnery-ig)¹³⁸ munkáira támaszkodva foglalja össze az oszmán hódítások történetét az 1739. évi háborúig, elsősorban Európában, de az Európán kívüli területeken is. Az egyes szakmonográfiák külön-külön is tárgyalnak oszmán-ellenes ostromokat, hadjáratokat, pl. az 1717. évi, 1739. évi háborúkból.¹³⁹ Az orosz–török hadjáratok leírásával, többek között az 1739. és az 1769. évek eseményeivel, öt munka foglalkozik.¹⁴⁰ Konkrétan magyarországi vonatkozású a Johann Friedrich Veterani (†1695) lovassági tábornok által, a magyarországi és erdélyi hadszíntéren 1683–1694 között vezetett hadjáratokat összegző mű, Johann Friedrich Jahn bécsi nyomdájának 1771. évi kiadása.¹⁴¹

¹³⁵ Melléklet, 23., 52. sz.

¹³⁶ Savoyai Jenő: Melléklet, 11., 20–21. sz.; II. Frigyes porosz király: uo. 28–29., 78. sz.; Veterani: uo. 18. sz.; Turenne: uo. 41., 70. sz.; Montecuccoli: uo. 14., 62.; Marlborough: uo. 11. sz.; Szász Móric: uo. 39., 55. sz.; Rabutin: uo. 54. sz.; Dampierre: uo. 56. sz.; Villars: uo. 64. sz.; Tourville: uo. 65. sz.

¹³⁷ Melléklet, 48. sz.

¹³⁸ Melléklet, 1. sz. A felsorolt bibliográfia a kötet 453–454. oldalán olvasható.

¹³⁹ 1717. évi.: melléklet, 21. sz., az 1739. évről három munka is: 40., 46., 67. sz.

¹⁴⁰ 1739: melléklet, 40., 67. sz, 1769: uo. 30., 66. sz., valamint uo. 31., 79. sz. munkák.

¹⁴¹ Melléklet, 18. sz.

A taktikai, stratégiai, vezetélméleti kérdésekkel foglalkozó könyvcsoportot mintegy tucatnyi mű alkotja, melyek XVIII. századi jelenségekkel foglalkoznak, a francia, osztrák és porosz katonai kiképzés módozataival, valamint az oszmánokkal szemben a XVII–XVIII. század háborúiban alkalmazott taktikai kérdésekkel. E témacsoport főleg francia nyelvű művekből áll, és a XVIII. század közepétől nagy mértékben felfutó francia elméleti harcászati irodalmat reprezentálja, minden csapatnem tekintetében és minden vonatkozásban (az ún. „nagy háború – kis háború” kérdése, a gyalogság, lovasság feladatai, szerepük stb.).¹⁴² Az elméleti irodalmat a különféle katonai szabályzatgyűjtemények, instrukciók, rendeletek hat kötetnyi, ám tarka csoportja egészíti ki, a francia hadsereg számára kiadott szabályzatgyűjteménytől, a porosz uralkodók instrukcióin át például a Theresianum belső szabályzatáig, vagy az osztrák katonai akadémia chirurgusai számára kiadott szabályrendeletekig.¹⁴³ Érdekes, hogy viszonylag alacsony a Hadik-könyvtárakban fellelhető hadmérnöki könyvek száma. Az egyik egy rézmetszetekkel gazdagon illusztrált, látványos kézikönyv (*Abhandlung vom Wasserbau an Strömen*), melynek szerzője, Johann Esaias Silberschlag (1721–1791) német protestáns teológus és természettudós, aki 1760-ban a porosz hadsereg szolgálatába állt, ahol hadmérnöki tevékenységet folytatott.¹⁴⁴ A másik, a korban több kiadást is megért matematikai-hadmérnöki kézikönyv a bécsi császári-királyi hadmérnök, Leopold Freiherr von Unterberger (1734–1818) munkája (*Anfangsgründe der Mathematik...*).¹⁴⁵ A harmadik és egyben utolsó pedig egy 1775-ben többedjére kiadott klasszikus francia hadmérnöki elméleti mű, Paul de Clermont munkája.¹⁴⁶ Az alacsony szám talán azzal magyarázható, hogy egyrészt a XVIII. század második felére a hadmérnöki tudományok olyannyira speciális és magas szinten művelt szakterületeivé váltak a hadtudománynak, hogy a különböző erődítéstechnikai szakkönyvek megértéséhez már az átlagos matematikai és fizikai tudás, műveltség nem volt elégséges, másrészt Hadikot valószínűleg e kérdések ilyen mélységben, elméleti szinten, nem foglalkoztatták. Pályafutása során a gyakorlatban minden bizonnyal kiténő specialistákra támaszkodhatott (talán ugyanezen okból nem találunk könyvtáraiban egyetlen tüzérségi kézikönyvet sem).

Szintén a kisebb témacsoportokhoz tartoznak a hadijogot tárgyaló munkák, melyek közül az egyik a római jog speciális alapjaira épít, illetve azt tárgyalja (Christian Lünig: *Corpus Iuris Militaris des Heil. Roem. Reichs...*, 1723.), valamint a XVIII. század második felében megjelent, a gyakorlati harcászati joggyakorlás kérdéseit megfelelő részletességgel és alaposággal tárgyaló, a Habsburg birodalmi hadsereg vonatkozásában kiadott *Gesetze für die k. k. Armée in Auszug*.¹⁴⁷

Hadik András könyvei között – talán mert a tábornagy e téren gyakorlati tapasztalatokkal nem rendelkezett – mindössze három hajózási szakmunka található.¹⁴⁸

¹⁴² Lásd: melléklet, 23–24., 26., 43., 50., 52., 76–78., 83–84., 86. sz. művek. Az egyetlen ókori: uo. 6. sz.

¹⁴³ Melléklet, 12., 25., 29., 34., 45., 47. sz.

¹⁴⁴ Melléklet, 2. sz.

¹⁴⁵ Melléklet, 4. sz.

¹⁴⁶ Melléklet, 49. sz.

¹⁴⁷ Melléklet, 15., 32. sz. (E csoportba is bevettük vettük Macchiavellinek a háború művészetéről szóló alapművét: uo. 57. sz.)

¹⁴⁸ Melléklet, 22., 51., 85. sz.

A Hadik-könyvtár hadtudományi vonatkozású köteteinek utolsó csoportjaként az első sorban XVII–XVIII. századi hadtudósok kommentárjaival ellátott klasszikus, ókori hadtudományi írók műveit tekintjük át. E területen jól megmutatkozik a tábornagy klasszikus érdeklődése és nyitottsága. Olyan széles körben elterjedt, nagy klasszikus művekről van szó, mint Arrianus *Ars Tacticája*, a Johann von Bourscheid cs. kir. lovaskapitány által kommentált *Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik*, a francia Anne Claude Philippe Caylus (1692–1765) által megjelentetett, hétkötetes, az ókori hadtörténetet és hadtudományt a XVIII. századi ismeretek szintjén teljesen átfogó forrás- és kommentárgyűjtemény, Turpin de Crisne Vegetius-kommentárjai, vagy a már említett Johann Jacob Wallhausen-féle Vegetius-kiadás.¹⁴⁹

*

A XVIII. század egyik legjelentősebb és legsikeresebb, de a Habsburg hadseregben mindenképpen legbefolyásosabb és legmagasabb státust elért magyar katonatisztnak tartott Hadik András altábornagy sok-sok iratfolyóméternyi anyagot kitevő, a magyarországi és bécsi közgyűjteményekben és levéltárakban megtalálható, rendkívül gazdag írásos hagyatékának szisztematikus, korszerű feldolgozása még várat magára. Tanulmányunkban arra kívántuk felhívni a kutatás figyelmét, hogy Hadik nagyívű katonai pályafutása nem érthető meg, és semmiképpen sem értelmezhető anélkül, hogy rendhagyóan magas színvonalú, klasszikus alapokon nyugvó, humán jellegű, jezsuita szerzetesi közép- és felsőfokú tanintézetben megszerzett elméleti tudását, nyelvtudását figyelembe ne vennénk, széles látókörét, a legkülönfélébb tudományterületek iránti, hosszú élete során mindvégig megmutatkozott rendkívüli érdeklődését, a különböző művészeti ágak iránti fogékonyságát fel ne ismernénk. Gyakorlati, mesterségbeli tudását elméleti szakirodalmi ismeretei, a kortárs hadtudományi szakirodalomban való széles körű tájékozottsága révén folyamatosan továbbfejlesztette; hagyatékának vonatkozó forrásain keresztül ezt igyekeztünk feltárni. Azt azonban, hogy több évtizedes, mozgalmas katonai pályafutása során a magas szintű elméleti ismeretek mi módon épültek be a mindennapok gyakorlatába, további kutatásnak kell tisztáznia.

¹⁴⁹ Melléklet, 5., 7., 9., 13., 17., 88–89. sz. (Irodalommal.)

MELLÉKLET

Hadtudományi munkák Hadik András könyvtárában

A melléklet azokat a hadtudományi munkákat sorolja fel betűrendben, amelyek a fennmaradt könyvkatalógusok tanúsága szerint Hadik András bécsi és futaki könyvtárában megtalálhatók voltak.¹⁵⁰ Ahogyan a könyvkatalógusok publikálása során már említettük, a forrásokban szereplő leírások legnagyobb része nem a könyvek pontos címét, hanem azok latin, német, francia, magyar nyelvű megnevezését tartalmazzák: többnyire utalást a szerzőre és a cím tartalmi kivonatát, vagy utalást a könyvcímre. Ezen utalások, leírások, tartalmi kivonatok alapján végeztük el a Hadik András tulajdonában lévő könyvek azonosítását. A címleírásokat az eredeti hadtudományi munka egy-egy hazai könyvtári vagy más közgyűjteményi példánya,¹⁵¹ illetve az illető mű interneten is hozzáférhető digitalizált változata alapján végeztük el – utóbbi esetben jegyzetben közreadjuk a könyv digitalizált, internetes példányának hozzáférhetőségét és a könyvtár nevét is, ahol az eredeti mű megtalálható. Hadik András könyvtára több olyan hadtudományi munkát is tartalmazott, amelynek több kiadása is volt; ha a könyvlisták adatai nem tették lehetővé a pontos kiadás meghatározását, a szóba jöhetőket közöljük. Jegyzeteink tartalmazzák a szerzőre utaló adatokat és a mű ismertetését, ha a cím alapján ez nem egyértelmű, illetve abban az esetben, ha az illető kötet digitalizált példányra nem áll rendelkezésre. A melléklet összeállításakor nem tartottuk feladatunknak a művek bővebb ismertetését, értékelésüket, a hadtudományi irodalmon belüli műfaji besorolásukat, keletkezésük körülményeinek közlését, elemzésüket, helyük, szerepük feltárását és meghatározását a magyar és európai hadtudományi irodalomban, sem a szerzőkre vonatkozó életrajzi adatok, momentumok említését, de a szakirodalmi hivatkozások felsorolását sem,¹⁵² mindez a további kutatás feladata.

Úgy véljük, hogy a 102 korabeli hadtudományi művet tartalmazó gyűjtemény rekonstruálása és közreadása rendhagyó vállalkozás mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban, tudomásunk szerint a XVIII. század katonai elitjének vonatkozásában hasonló nagyságrendű hadtudományi kézikönyvtár-rekonstrukció eddig nem készült.¹⁵³ Tisztában vagyunk azzal, hogy a hazai hadtörténeti irodalomban egyelőre rendhagyónak tekinthető mellékletünk összeállításának, illetve a hadtudományi munkák azonosításának a módja. Maximálisan igyekeztünk támaszkodni ugyanis a világhálón közreadott digitalizált példányok bevonására, hiszen ezáltal nagyban megkönnyíthető a további kutatás a magyarországi XVIII. századi könyvtermés és könyvkultúra és a hadtudományi műveltség sokszempontú elemzése során. Hadik András könyvtárának hadtudományi kötetei forrásai lehetnek a továbbiakban a XVIII. századi magyarországi könyvtörténeti kutatásnak és a korban nagy mértékben fellendülő könyvtermés tanulmányozásának is.

¹⁵⁰ A könyvlisták megjelentek: Hadik I. és Hadik II. Mindenekelőtt e helyen is megköszönöm Tóth Ferencnek, a Nyugat-magyarországi Egyetem tanárának a melléklet irodalmi hivatkozásainak kiegészítésében nyújtott önzetlen segítségét.

¹⁵¹ Ezek a munkák megtalálhatók és bárki számára hozzáférhetők hazai könyvtárainkban, közgyűjteményeinkben. Az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központi könyvtárának, az Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtárának és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtárának példányaikat használtam.

¹⁵² Ettől néhány esetben eltekintünk, elsősorban akkor, ha a mű címét csak bibliográfiaiban, szakirodalmi hivatkozásokban találtuk meg. Ilyen pl. a bécsi helyi katonai akadémia szabályzatgyűjteménye.

¹⁵³ Előzményként a XVII. századból Zrínyi Miklós könyvtárának rekonstrukcióját említhetjük: A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: *Klaniczay Tibor*. (Zrínyi könyvtár IV.) Budapest, 1991.; A magyarországi hadtudományi irodalom XVII. századi kutatásának összefoglalása, kitekintéssel a XVII. századi európai hadtudományi irodalomra, a magyarországi hadtudományi művek típusainak összefoglalása: *Domokos György – Hausner Gábor – Veszprémy László*: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. *MKSz.*, 113. (1997.) 1. sz. 34–58. o.; *Hausner Gábor*: Zrínyi Miklós könyvtárának hadtudományi kötetei. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. *Uő.*) Budapest, 2005. 247–259. o.; *Hausner Gábor*: A magyarországi hadtudományi irodalom a XVII. században. *HK.*, 121. (2008.) 3–4. sz. 503–535. o.

Mellékletünk mindazokat a műveket tartalmazza, amelyek Hadik András két könyvtárában, Futakon és Bécsben megtalálhatók voltak, ám nem mindegyikük azonosítását tudtuk elvégezni, a néhány esetben szűkszavú, pontatlan, a neveket nagymértékben eltorzító, de legfőképp nagyon általános meghatározás vagy körülírás miatt.¹⁵⁴

A Hadik-könyvtárak hadtudományi kötetei

1. Abhandlung über die Kriegskunst der Türken, von ihren Märchen, Lägern, Schlachten und Belagerungen, &c.; desgleichen derjenigen Völker, welche unter dem Osmannischen Schutze stehen, als: Griechen, Armenier, Araber, Drusen, Kurden, Jesiden, Tatern, Wallachen, Moldauer u. d. gl. nebst einer militärischen Geschichte der drey letzten Türkenkriege in Ungarn. In zweyen Theilen. Von *J. C. G. Hayne*... Wien..., bei Johann Thomas Edlen von Trattner..., 1788.¹⁵⁵

2. Abhandlung vom Wasserbau an Strömen von *Johann Esaias Silberschlag*. Leipzig, 1766.¹⁵⁶

3. [*Amourettes, Charles L. De Authville Des:*] Essai Sur La Cavallerié Tant Ancienne Que Moderne. Auquel on a joint les Instructions & les Ordonnances nouvelles qui y ont rapport, avec l'état actuel des Troupes à Cheval, leur, paye, & c. A Paris, ches Charles-Antoine Jombert..., 1756.¹⁵⁷

4. Anfangsgründe der Mathematik, zum Gebrauche der mathematischen Schule des kaiserl. Königl. Artilleriekorps. Verfaßt Von *Leopold Unterberger*, Major und öffentlichen Lehrer der Mathematik bei dem kaiserl. königl. Feldartilleriekorps. 1–4. k. Wien, bey Joh. Thom. Edl. v. Trattner, 1774.^{1, 158}

¹⁵⁴ E csoportba az alábbi művek tartoznak: 1. Die Natur der Kriege [helyesen: des Krieges] von Mayer: Hadik I. 932. o.; 2. Essai sur les Connossiances [helyesen: connaissances] d'un General: Hadik I. 918. o.; 3. Guerre des Paÿs Bas [helyesen: Pays-Bas]: Hadik I. 920. o.; 4. Kriegs-Buch: Hadik I. 926. o.; 5. Memoires Politiques Conservants (helyesen: consernant) la Guerre: Hadik I. 930. o.; 6. Österreichischer Loben Ganz oder Käsbelsche Victoire: Hadik I. 933. o.; 7. Pferde Lernen (Vollkommener): Hadik I. 934. o.; 8. Passagier l'Art de la Guerre: Hadik I. 934. o.; 9. Preussisches Schema: Hadik I. 934. o.; 10. Recueil de phisicurs Auteurs Tactiques traduit en Francois: Hadik I. 935. o.; 11. Ritterliche Kreüter-Kunst: Hadik I. 936. o.; 12. Tactique des Turques: Hadik I. 938. o.; 13. Von den Prüssischen Truppen: Hadik I. 929. o. és 14. Haßhaltung des Römischen und Ottomanischen Kriegs: Hadik I. 943. o., utóbbi valószínűleg nem egy nyomtatott könyv, hanem egy folio alakú kézirat.

¹⁵⁵ Hadik I. 924. o.: „Hayne Abhandlung über die Kriege Kunst der Türcken”; Hadik II. 254. o.: „Hayne Abhandlung über die Kriege Kunst der Türcken”. Az azonosításhoz a New York Public Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=ukRJAAYAAAJ&pg=PA361&lpg=PA361&dq=36.+Abhandlung+%C3%BCberdie+Kriegskunst+der+T%C3%BCrken,+von+ihren+M%C3%A4rchen,+L%C3%A4gern,+Schlachten+und+Belagerungen,&source=bl&ots=d4z-qQrbem&sig=x1h9T9vMbwLzJf-VntnMt442c&hl=hu&ei=PSi4TVOHG_PQ4QSV7uDDAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBwQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.)

¹⁵⁶ Hadik I. 912. o.: „Abhandlung vom Wasserbau”. Rézmetszetekkel gazdagon illusztrált hadmérnöki kézikönyv. A szerző, Johann Esaias Silberschlag (1721–1791) német protestáns teológus és természettudós, aki 1760-ban a porosz hadsereg szolgálatába állt, ahol hadmérnöki tevékenységet folytatott.

¹⁵⁷ Hadik I. 918. o. „Essai sur la Cavallerie tant ancienne que moderne” és Hadik II. 241. o.: „Essai sur la Cavallerie tout ensienne [!] que moderne”. A szerző, Charles-Louis d'Authville Des Amourettes (1716–1762) francia katonatiszt a párizsi Ecole Royal et Militaire hallgatói számára írta meg könyvét, melynek bevezetőjében klasszikus (ókori) szerzők felvonultatására kerül sor, majd elméleti és gyakorlati tudnivalók következnek a leendő katonatisztek számára.

¹⁵⁸ Hadik I. 939. o.: „Unterberger Anfangs-Gründe der Mathematik”. Több kiadást is megért matematikai, hadmérnöki kézikönyv. A bécsi császári-királyi hadmérnök, Leopold Freiherr von Unterberger (1734–1818) munkájának egyik 1774-es első kiadású kötete megtalálható a világhálón, a University of Michigan Library digitális példányaként. Elérhetőségek: <http://www.bookprep.com/read/mdp.39015064419206> és http://books.google.com/books?id=GNA2AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.) Unterberger munkásságáról lásd: *Somkuti Gabriella*: Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában. (Első

5. *Arriani Ars Tactica, Acies Contra Alanos, Periplus Ponti Euxini, Periplus Maris Erythraei, Liber De Venatione, Epicteti Enchiridion, Ejusdem Apophthegmata et Fragmenta, Quae in Joannis Stobaei Florilegio, et in Agellii Noctibus Atticis Supersunt.* Amstelodami, Du Cange-Du Fresne, 1683.¹⁵⁹

6. *Boch, Siegmund von: Der Feldjägerdienst.* Wien, 1750.¹ Wien, 1779.²¹⁶⁰

7. *Bourscheid, Johann W. von: Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik.* Wien, Gedruckt bey J. T. Edlen v[on] Trattern, 1777–1780.¹⁶¹

8. *Campagne de Monsieur le Marechal Duc De Noailles, en Allemagne, l’an M. DCC. XLIII. Contenant Les lettres de ce Maréchal & celles de plusieurs autres Officiers Generaux, au Roi, & a M. d’Argenson, Ministre au Département de la Guerre; Recueil très-intéressant, & d’autant plus digne de l’attention du Public, qu’il a été formé sur les Originaux, qui se trouvent au Dépôt de la Guerre de la Cour de France.* Amsterdam, chez Marc-Michel Rey, 1760.¹⁶²

9. [*Caylus, Anne Claude Philippe:*] *Recueil d’antiquités Egyptiennes, Etrusques, Grecques et Romaines.* 1–7. k. Paris, 1. k.: Chez Desaint & Saillant..., 1761. 2. k.: Duschesne, 1756. 3. és további kötetek: Paris, N. M. Tilliard, 1759., 1761., 1762., 1764., 1767.¹⁶³

10. [*Ceva, Tommaso – Cattaneo, Gaetano:*] *Réflexions sur les affaires presentes de la Chine. Ecrit traduit de l’Italien.* H. n., 1710.¹⁶⁴

közlemény). In: *Az Országos Széchényi könyvtár Évkönyve, 1963–64.* 194. o. (A mű ismertebb, 1811-es kiadása: *Unterberger Leopold, Freyherr von: Nützliche Begriffe von Wirkungen der Electricität und der Gewitter-Materie.* Wien, bey Carl Ferdinand Beck, 1811.)

¹⁵⁹ Hadik I. 912. o.: „*Arriani Ars Tactica*”. Lucius Flavius Arrianus Xenophon (86 k.–160), a kora újkorban és a XVIII. században mindvégig igen népszerű antik szerző műve számos kiadást megért, a címléírás alapján pontosabban nem tudtuk azonosítani, melyik kiadás volt meg Hadik könyvtárában. Jelen kiadás, amelyik a legnépszerűbb volt, a leideni Nicolaus Blaucardus kommentárjaival jelent meg görög és latin nyelven, de a XVI–XVIII. században kiadták többek között Jusus Lipsius (1547–1606) jegyzeteivel is, több mint ötven kiadásban, kilenc nyelven.

¹⁶⁰ Hadik I. 914. o.: „*Boch der Feldjäger-Dienst*”; Hadik II. 240. o.: „*Poch der Feldjägerdienst*”. Siegmund von Boch munkája a tábori futárszolgálat 1750 körüli életének, körülményeinek átfogó leírását tartalmazza, az erre a szolgálatra alkalmas jelöltek kiválasztásától kezdve a feladatok teljes körű felsorolásán, a ruházat, felszerelés ismertetésén át a csapatnem taktikai feladatainak felsorolásáig, felderítő munkájának ismertetéséig.

¹⁶¹ Hadik I. 914. o.: „*Burscheid (Bourscheid) Kayßers Leo des Philosophen Strategie et Tactic*”. A szerző, Johann W. von Bourscheid, lovaskapitány volt a Habsburg hadseregben. Irodalom: *Zugabe zu den göttingischen Anzeigen von gelehrten Sachen unter der Aufsicht Königl. Gesellschaft der Wissenschaften.* I. Bd. auf das Jahr 1782. Göttingen, 1782. 172. o. – További hadtudományi munkái is megjelentek nyomtatásban (*Historische Darstellung der österreichisch-russisch-türkischen Kriegsbegebenheiten des Jahres 1788, in Briefen / von Johann W. Bourscheid.* 1–4. k. Grätz, Miller, 1788.: az orosz–török háborúról és ugyanerről: *Geschichte des ersten Feldzuges der Russen gegen die Türken im Jahre 1769.*)

¹⁶² Hadik I. 915. o.: „*Campagnes du Duc Noailles*”; Hadik II. 240. o.: „*Campagne du Duc de Nouilles*”. A könyv Louis duc de Noailles (1713–1793) francia arisztokrata, katonatiszt, 1744-től védelmi miniszter, osztrák örökösödési háborúban (1740–48) játszott szerepéről szól, különös tekintettel az 1743-as dettingeni csatára. A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=FkxBAAAACAAJ&pg=RA1-PA334&lpg=RA1-PA334&dq=Campagne+du+Duc+de+Nouilles&source=bl&ots=yTmroE-2iE&sig=Ljc1cpaPLHo3Thf0gZ0hz2U2d9A&hl=hu&ei=93m5Tt3ECova4QT7ovT4Bw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=6&ved=0CDoQ6AEwBQ#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. november 8.)

¹⁶³ Hadik I. 935. o.: „*Receuil d’Antiquitée Etrusques, Grèques et Romaines*”; Hadik II. 255. o.: „*Recueil d’Antiquites Egypitiens Drasques, Grecs, et romains*”. A szerző, Anne Claude Philippe Caylus (1692–1765) a hét kötetet Tilliard-nál és jogelődjeinél hét év alatt tudta megjelentetni. Az első kötet digitalizált változata a Princeton University Library példányáról készült: http://books.google.com/books?id=T8VCAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Recueil+d%E2%80%99antiquites+Egyptiennes&hl=hu&ei=p1W4TuujDoTKswbMy4zTAW&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CDAQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

11. [Dumont, Jean:] Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du duc de Marlborough et du prince Nassau-Frise. 1–3. k. La Haye, 1729–1743.¹⁶⁵

12. Code Militaire ou compilation des ordonnances des Roys de France Concernant les Gens de Guerre. Par le Sr. De Briquet Chevalier de l'Ordre de Saint Michel, & l'un des premiers Commis de M. d'Angervilliers Secetaire d'Etat de la guerre. 1–2. k. A Paris, de l'Imprimerie Royale. 1728.¹⁶⁶

13. Commentaires sur les institutions militaires de Vegece, [Renus Flavius] par M. le comte Turpin de Crisne. Paris, 1783.¹⁶⁷

14. Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, Généralissime des Armées, & Grand-Maître de l'Artillerie de l'Empereur; Par Monsieur le Comte Turpin de Crissé, Maréchal des Campes & Armées du Roi, Inspecteur Général de Cavalerie & de Dragons, des Académies Royales des Sciences & Belle-Lettres de Berlin & de Nancy. 1–3. k. Paris, Chez Lacombre, Libraire, Quai de Conti, 1759.¹⁶⁸

15. Corpus Iuris Militaris des Heil. Roem. Reichs. Hrsg. von: Johann Christian Lünig. 2 Bände, Leipzig, 1723. Bd. 1.: Corpus Ivris Militaris Des Heil. Roem. Reichs. Worinn das Kriegs-Recht sowol Der Roem. Kayserl. Majestaet, als auch Desselben Reichs und dessen Creisse insgemein, ingleichen Aller Churfuersten, und Derer maechtigsten Fuersten und Staenden in Teutschland insonderheit, enthalten ist. (Pars generalis.) Mit Koenigl. Polnischen und Churfuerstl. Saechsischen allergnaedigstem Privilegio. Leipzig. Zu finden bey Friedrich Lanckischens Erben, 1723. Bd. 2.: Corpus Iuris Militaris Des Heil. Roem. Reichs. Anderer Theil. Oder Pars Specialis, Vom Reichs-Kriegs-Rechte insonderheit. Leipzig, 1723.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Hadik I. 935. o.: „Refflexions sur les Affaires presentes”. A Bayerische Staatsbibliothek példányát használtam: http://books.google.com/books?id=nno8AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 8.)

¹⁶⁵ Hadik I. 922. o.: „Histoire du Prince Eugene de Savoÿe, du Prince & Duc Marlborough, et du Prince de Nassau Frise, par Mr. Dumont B. Carlsroon”; Hadik II. 242. o.: „Histoire militaire du Prince Eugene de Savoy et du Duc de Malboroug et du Prince de Nassau-Fris par Dumont”.

¹⁶⁶ Hadik I. 914. o.: „Code Militaire.” A Lord Clifford Library, Ugbrooke digitalizált példányának első kötete megtalálható: <http://books.google.com/buoks?id=woFUAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)

¹⁶⁷ Hadik I. 938. o.: „Turpin Essai Sur l'Art de la Guerre”; Hadik II. 241. o.: „Essai sur l'Art de la Guerre par Comte Turpin”. Részletesen lásd: *Tóth Ferenc*: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata. *Fons*, 1997. 3. sz. 253–300. o. és *Uő*: A la hussarde... Adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez. *AETAS*, 2003. 3–4. sz. 55–67. o.; *Uő*: Éloge des hussards hongrois en France. Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale. *Enquêtes et Documents*, N. 25. Nantes, é. n. 149–166. o. Turpin de Crissé Vegetius kommentárjainak részletese elemzését lásd: *Philippe Richardot*: La réception de Végèce au XVIIIe siècle: Turpin de Crissé, *Stratégique*, 76. (2000.) 17–51. o. Vegetiusnak a katonai kiképzésről szóló kézikönyve a XVIII. században is több kiadást ért meg. A művet a magyar szakirodalomban *Kákóczki Balázs* ismertette és elemezte, a szakirodalom feldolgozásával és jegyzetekkel ellátva Vegetius: *Epitome Rei Militaris* (néhány megfontolandó tanács a sorozáshoz és a kiképzéshez) című tanulmányában. In: https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:HtyOyyVHjIII:mhtt.eu/hadtudomany/2011_e_15.pdf+&hl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESg0Rn8CWW2ghF7Hocfaf-FtQe4SQh4lptpBVKUyYYdrW_vh54--NAVRHfHUARnbghCbmdzopU-xS1IOCQvzm5t2vrO0SgZnSvqEBG_1UAt9ShmlBpmlF53PjG-OaZSpKTp24bPsL&sig=AHIEtBR1aS-NSTKIRIxn09HpZur5Jqlsyw (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)

¹⁶⁸ Hadik I. 938. o.: „Turpin, Commentaires Sur les Memoires de Montecuculi”. Irodalom: *Tóth Ferenc*: Huszárok, diplomaták és kalandorok nyomában a francia levéltárakban és könyvtárakban. A XVIII. századi franciaországi magyar emigráció könyvészeti és levéltári hagyatéka (1720–1815). *Lymbus*, 2005. A tanulmány internetes formáját használtam: http://epa.oszk.hu/01500/01500/00003/pdf/Toth_Ferenc.pdf. (A letöltés dátuma: 2010. október 1.) V. ö. *Uő*: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle: le débat entre Zrínyi et Montecuccoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 85. (2009.) 175–190. o.

¹⁶⁹ Hadik I. 914.: „Corpus Iuris Militaris”.

16. De Vita Moribvs ac Rebvs praecipve adversus tvrcas, gestis, Georgii Castrioti, clarissimi Epirotarum Principis, qui propter celeberrima facionora, Scanderbegvs, hoc est, Alexander Magnus, cognominatvs fuit, libri Tredecim, per *Marinum Barletium* Scondensem conscripti, ac nvn primvm in Germania castigatissime aediti. Argentorati, apvd Cratonem Mylium, mense octobri, anno 1537.^{1.170}

17. Dell'ottimo capitano generale et del suo ufficio, Onosandro Platonico, tradotto di greco in lingua volgare italiana per M. *Fabio Cotta*. In Vinegia, appresso Gabriel Giolito De Ferrari, 1595.^{4.171}

18. Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani vom Jahr 1683 bis 1694, worinnen die Feldzüge desselben in Ungarn und angränzenden Provinzen nebst verschiedenen dazu gehörigen Urkunden enthalten sind, und jetzt zuerst ans Licht treten. Aus dem Italiänischen übersetzt. Wien, Bey Johann Friedrich Jahn, 1771.¹⁷²

19. Die Anordnung einer gemeinsamen Kriegsschule für alle Waffen, ein Entwurf des Obersten von Nicolai, Chefs eines Herzogl. Würtemb. Artillerie-Regiments, General-Quartiermeisters und Ritters des Militar-St. Carls-Ordens. Stutgart, bei Johann Benedict Mezler, 1781.¹⁷³

20. Du-Mont: Des großen Feldherrn Eugeni, Herzogs von Savoyen u. s. w., Feldschlachten oder dessen Heldenthaten. Frankfurt und Leipzig, 1722. vagy Heldenthaten des grossen Feldherrn Eugenii Herzogs von Savoyen. 1–6. k. 1–4. k.: Frankfurt und Leipzig, 1710–1722., 5–6. k.: Nürnberg, 1736.¹⁷⁴

21. Eigentliche Abbildung von der Kayserl. Haupt-Armee in Ungarn, unter Commando Sr. Hochfürstl. Durchlaucht des Printzen Eugenii von Savoyen, am 15. Jun. 1717. glücklich unternommener Passirung der Donau und darauf erfolgter würcklicher Einschließ- und Belagerung der Türckischen Haupt-Vestung. H. n., Brechenmacher, 1717.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Hadik I. 939. o.: „Vita Scanderbegii”; Hadik II. 250. o.: „Vita Castrioti”. Baretus Marlenus (1460 k. – 1512/13) munkája műfajilag a történeti és a hadtudományi irodalomba egyaránt sorolható. Az internetes példány: http://books.google.com/books?id=fFCfHMTDjW4C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Könyvtári lelőhely megjelölése nélkül. (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

¹⁷¹ Hadik I. 932. o.: „Onosandri de Re militari et Valtrini Romani de Militia Romanorum”; Hadik II. 250. o.: „Onosandri Platonici de Imperatoris instituone Libri XVI. et Basilii Imperatoris Exortationes ad Leonem Filium editio 1595.” Első kiadása: Onosandri Platonici de optimo Imperatore eiusque officio, opus nosminus eruditum quam amoenum Nicolao Saguntino interprete. Raphaelis Volterani De principis ducisque officio & veteri militia, Liber unus, perquam doctus & utilis. Agapeti Diaconi de Officio, Regis ad Iustinianum Caesarem opusculum saluberrimis aphorismis refertum, per Albanum Torinvm Latinitate donatum. Plvrtarchi Chaeronei de doctrina principium Liber I. Erasmo Roterod. interprete. Basileae, 1541. (E kiadás digitalizált példány: http://books.google.com/books?id=gW4PAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Onosander%22&hl=hu&ei=AE24TtGCNoHMhAc8ssD0Dg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CD0Q6AEwAw#v=onepage&q&f=false; a letöltés dátuma: 2011. november 7.) További kiadásai: Velence, 1546.2. és In Vinegia, appresso Gabriel Giolito De Ferrari, 1548.3. Lásd a 72. sz. tételt is.

¹⁷² Hadik I. 917. o.: „Denkwürdigkeiten des Marschalls Veterani” és Hadik II. 254. o.: „Veterani Denkwürdigkeiten in den Feldzügen wider die Türcken in Dupplo”.

¹⁷³ Hadik II. 241. o.: „Nicolai Kriegsschule”. A genti városi könyvtár digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=3ysPAAAAQAAJ&pg=PA344&lpg=PA344&dq=Die+Anordnung+einer+gemeinsamen+Kriegsschule+f%C3%BCr+alle+Waffen&source=bl&ots=s50blqiDIR&sig=qvTFCFUiYv8mbKyllGRN1Ax9NM&hl=hu&ei=R4a5TrjMGMP4QTc9ZWLCA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8&ved=0CF0Q6AEwBw#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 8.) Az idén jelent meg reprint kiadása: Nabu Press, h. n., 2011.

¹⁷⁴ Hadik I. 918. o.: „Eugenii Printzen von Savoyen Heldenthatten”. A leírás alapján a felsorolt két mű valamelyike jöhet szóba.

¹⁷⁵ Hadik I. 918. o.: „Eugenii haupt Militair-Observations”.

22. *Éléments de l'architecture navale, ou traité pratique de la construction des Vaisseaux*. Par M. *Duhamel du Monceau*, de l'Académie Royale des Sciences, de la Société Royale de Londres, Honoraire de la Société d'Edimbourg & de l'Académie de Marine, Inspecteur Général de la Marine. A Paris..., Chez Charles-Antoine Jombert..., 1758.¹⁷⁶

23. *Éléments de tactique* par *Guillaume Le Blond*. Paris, 1758.¹⁷⁷

24. *Essai sur l'Art de la Guerre*, par M. le Comte *Turpin de Crissé*, Brigadier des Armées du Roi, et Mestre de Camp d'un Régiment d'Hussards. Tom. 1–2. Paris, 1754.¹⁷⁸

25. *Essai sur la grande guerre, de main de maître. Ou instruction militaire du Roi de Prusse pour ses généraux*, traduite de l'allemand par *M. Faesch*... [et publiée par *F.-J. de Chastellux*]. Francfort et Leipsic, 1761.¹⁷⁹

26. *Europäisches Staats-, Kriegs- und Friedens-Lexicon darinnen Die seit dem funfzehenden Jahrhundert zwischen den europäischen Reichen und Staaten auch andern hohen Häuptern geführten Kriege und Streitigkeiten, nebst denen hierauf erfolgten Friedensschlüssen und Vergleichen nicht weniger merkwürdigsten Offensiv-Defensiv-Neutralitäts-Commerciens-Garantie- und andere Beträge, hiernächst aber auch die meisten Grundgesetze verschiedener Reiche und Staaten, vornemlich aber sämtliche Fundamental-Gesetze des Heil. Röm. Reichs, insbesondere alle Wahl-Capitulationes der Röm. Kaiser, nebst vielen andern öffentlichen und in die Angelegenheiten Europas einschlagenden wichtigen Urkunden, u. s. w. Kürzlich beschrieben, gesammelt und vorgelesen, auch mit nöthigen Beweisen bestätigt sind* von *Friedrich Ludewig Anton Hörschelmann*... Frankfurt und Leipzig, bei Carl Felßecker, 1765.¹⁸⁰

27. *François Godefroy*: Recueil d'estampes représentant les différents événements de la Guerre qui a procuré l'indépendance aux États Unis de l'Amérique, Paris, Ponce et Godefroy, 1784.¹⁸¹

28. [*Friedrich, II.*]: *Des Königs von Preussen Majestät Unterricht von der Kriegs-Kunst an seine Generals*. Mit XIII. Blat Kupfer. Leipzig, 1761.¹⁸²

¹⁷⁶ Hadik II. 241. o.: „Element de l'Architecture navale par Du Hamel du Monceau”. A mű első kiadásra 1750-ben került sor, a második, 1758-as kiadás digitalizált példányához tudtam hozzájutni: http://books.google.com/books?id=L_AOAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 8.), ami CD-Rom-on is megjelent, lásd: http://pamir.chez-alice.fr/Duhamel/ Ele_demo.htm.

¹⁷⁷ Hadik I. 913. o.: „Le Blond, Elements de la Tactique”. A szerző, Guillaume Le Blond (1704–1781) Párizsban született, francia matematikaprofesszor, hadmérnök. Munkásságáról és a műről lásd: *Dante Léonard*: Index du Journal de Trévoux, 1701–1767. Genève, 1986. 124. o.; *Sandra L. Powers*: *Studying the Art of War: Military Books Known to American Officers and Their French Counterparts During the Second Half of the Eighteenth Century*. *The Journal of Military History*, 70. (2006. július.) 3. sz. 781–814. o.

¹⁷⁸ Hadik I. 918. o.: „Essai sur l'Art de la Guerre”; Hadik II. 241. o.: „Essai sur l'Art de la Guerre par Comte Turpin”. Lásd a 19. jegyzetben hivatkozott irodalmat!

¹⁷⁹ Hadik II. 240. o.: „Instruction militaire du Roy de Prusse pour ses Généraux traduit de l'Allemand par Mr Saxe”. A könyv a porosz II. (Nagy) Frigyes (1712–1786) katonai instrukcióit tartalmazó szabályzatgyűjtemény.

¹⁸⁰ Hadik I. 927. o.: „Lexicon Europäisches-Staats-Kriegs und Friedens durch Hörschelmann”; Hadik II. 243. o.: „Europeisches Staats, Kriegs und Friedens Lexikon von Hörschelmann”. A kötet európai háborúk és békekötési rendszerek és stratégiák történetét tárgyalja a XV. századtól a XVIII. század első feléig. A Baye-rische Staatsbibliothek példányát használtam: <http://books.google.com/books?id=g3dJAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

¹⁸¹ Hadik I. 912. o.: „Amerique. Les differents Evenemens de la Guerre a l'occasion du Svuilevements de 13. Provinces et de l'etablissement de Son independance en recueille d'Estempes avec l'Histoire”. A szerző, François Godefroy (1743–1819) roueni és párizsi kiadó kötete inkább a mű térképei miatt vált népszerűvé, a térképész számos metszettel jelentette meg művét 1784-ben. Irodalom: *Christoph Danelzik-Brüggemann – Rolf Reichardt* (hg.): *Bildgedächtnis eines welthistorischen Ereignisses. Die Tableaux historiques de la Révolution française*. [Göttingen,] 2001. 303. o. skk.; *Véronique Vagneur – Patrik van Dieren*: *Révoltes et Révolutions en Amerique et en Europe (1773–1802)*. Paris-Sorbonne, 2005. 60. o.

29. [Friedrich, II.:] Geheime Instruction des Königs in Preußen an die Officiere seiner Armee, hauptsächlich von der Cavallerie: Bey Gelegenheit des itzigen Kriegs. Prag, Schönfeld, 1778.¹ és [Friedrich II.:] Geheime Instruction Sr. Majestät des Königs in Preußen an die Officiere seiner Armee, hauptsächlich von der Cavallerie. Bey Gelegenheit des Bayerischen Erbfolgekriegs. Prag, Schönfeld 1779.²¹⁸³

30. Geschichte des ersten Feldzuges der Russen gegen die Türken im Jahre 1769: mit vier Plans von Feldschlachten und einem Kommentar von J. W. v. Bourscheid. [Wienn, Verlag Tratner,] 1784.¹, 1792.²¹⁸⁴

31. Geschichte des gegenwärtigen Krieges zwischen Rußland, Polen und der Ottomanische Pforte. Erster und Zweyter Theil. Frankfurt und Leipzig, 1771.¹⁸⁵

32. Gesetze für die k. k. Armée in Auszug, nach alphabetischer Ordnung der Gegenstände eingerichte von Jakob Heinrich, Oberlieut. und Aud. des Jos. Colled. Regim. Wien und Prag, Schönfeldschen Buchhandlung, 1787.¹⁸⁶

33. [Guibert, François-Apolline (comte de) – Marteau, Pierre:] Bemerkungen über die Kriegsverfassung der preussischen Armeen. Nebst einigen Anekdoten von dem Privatleben des Monarchen. H. n., Bey Peter Marteau, 1778.¹⁸⁷

34. Hannig, Johann Georg Carl Freiherr von: Reglement für die Theresianische Militär-Akademie zu Neustadt. [Wien], 1775.¹⁸⁸

¹⁸² Hadik II. 240. o.: „Königs von Preußen Unterricht von der Kriegskunst mit Kupfern“. Reprint kiadása: Leipzig, Verlagsbuchhandlung Erwin Skacel, 1941.

¹⁸³ Hadik II. 240. o.: „Geheime Instruction des König von Preußen an die Offiziere seiner Armeen hauptsächlich von der Cavalerie“. A munka a porosz II. Frigyes (1712–1786) katonai instrukcióit tartalmazó szabályzatgyűjtemény.

¹⁸⁴ Hadik I. 914. o.: „Feldzuge der Russen gegen die Türcken im Jahr 1769.; Hadik II. 254. o.: „Feldzug der Russen 1769.“

¹⁸⁵ Hadik I. 920. o.: „Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen den Russisch- und Türkischen Reiche, als auch zuherlaßige Nachrichten von der Schlacht bey Boczim 1769. und der bey Lasul 1770.“ A Bibliothèque Cantonale et Universitaire de Lausanne megtekinthető: http://books.google.de/books?id=uXI7AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. december 3.) Lásd e háború történetéhez: Tóth Ferenc: La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott. Paris, 2008. 1–186. o.

¹⁸⁶ Hadik I. 921. o.: „Gesetze für die Kaiserliche Königliche Arme in Auszug von Hinrich Audtor“; Hadik II. 253. o.: „Gesetze für die k. k. Armee von Joh. Heinrich“.

¹⁸⁷ Hadik II. 240. o.: „Bemerkung über die KriegsVerfassung der Preußischen Arméen nebst einigen Anekdoten des Privatleben des Monarchen“. Valójában François-Apolline comte de Guibert, másképpen Jacques-Antoine-Hippolyte, comte de Guibert (174–1790) francia tábornok könyvéről van szó, mert a kötetben megjelent szerzőtárs, Pierre (de) Marteau fiktív személy. Lásd még Guibert tábornoknak Jean-Pierre Bois professzor gondozásában újabban megjelent műveit: Comte Jacques de Guibert: Essai général de tactique, Paris, 2004. 1–230. o. és Comte Jacques de Guibert: De la force publique, Paris, 2005. 1–92. o.

¹⁸⁸ Hadik I. 912. o.: „Auszug aus dem befehls Protocol der Neustädter Militär Academie“; Hadik II. 253. o.: „Reglement für die Theresianische Militär-Akademie zu Neustadt“. A szerző, Johann Georg Carl Freiherr von Hannig altábornagy (1709/10–1784) 1766-tól volt a bécsújhelyi katonai akadémia igazgatója. 1771–1775 között dolgozta ki az akadémia regulametumát és tanrendjét. Pályafutására, a katonai akadémia történetére és a szabályzatgyűjteményről lásd: Leitner von Leitnertreu: Geschichte der Wiener-Neustädter-Militär-Akademie. Bd. I. k. Hermannstadt, 1852. 90–158. o.; Constantin von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Siebenter Theil, k. k. Hof- u. Staatsdruckerei. Wien, 1861. 323. o.; Johann Svoboda: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt: und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. 1. Bd.: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt: Und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. Wien, 1870. IX. o.; Antonio Schmidt-Brentano: Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815). Wien, 2006. 39. o.

35. Histoire Civile et Naturelle du Royaume de Siam, Et des Révolutions qui ont bouleversé cet Empire jusqu'en 1770; Publiée par M. *Turpin*, Sur des Manuscrits qui lui été communiqués par M. l'Evêque de Tabraca, Vicaire Apostolique de Siam, & autres Missionnaire de Royaume. 1–2. k. A Paris, Chez Costard, 1771.¹⁸⁹

36. Histoire de Constantinople. Depuis le regne de l'Ancien Justin, jusqu'à la fin de l' Empire. Traduite sur les Originaux Grecs par Monsieur [*Louis*] *Cousin*, Président en la Cour des Monnoies. Dediée a Monsigneur de Pomponne Secrétaire d'Etat. 1–8. k. A Paris, Chez Damien Foucault, Imprimeur & Libraire ordinaire du Roi. 1685.¹⁹⁰

37. Histoire De La Guerre De Flandre Par *Flamianus Strada*. Paris, Traduite Par P. Du Ryer. 1652. vagy *Strada, Famianus*: Histoire de la Guerre de Flandre. 1–3. k. Lyon, 1676.¹⁹¹

38. Histoire de la vie de Messire Philippes de Mornay seigneur du Plessis Marly, &c., contenant outre la relation de plusieurs evenemens notables en l'estat, en l'église, és cours, & armées, divers avis politiques, ecclesiastiqs & militaires sur beaucoup de mouvemens importants de l'Europe, soubz Henri III. Henri IV. & Louys XIII. In Leyden, Chez Bonaventure & Abraham Elsevier, 1647.¹⁹²

39. Histoire de Maurice, comte de Saxe, due de Courlande et de Semigalle; marechal-general des camps & arces de Sa Majeste Tres-Chretienne, par M. le baron d'*Espagnac*. Paris, 1773.¹⁹³

40. Histoire Des Négociations Pour La Paix Conclue à Belgrade, Le 18 Septembre 1739. Entre l'Empereur, la Russie, & la Porte Ottomane, par la médiation, & sous la garantie de la France. Par M. l'*Abbé Laugier*. 1–2. k. A Paris, Chez la Veuve Duchesne, 1768.¹⁹⁴

41. Histoire des quatres dernieres campagnes du maréchal de Turenne en 1672, 1673, 1674 & 1675. Enrichie de cartes et de plans topographiques, dédiée et présentée au roi, par M. le Chevalier de *Beaurain*, Géographe de sa Majesté, et son Pensionnaire. 1–2. k. A Paris, Chez le Chevalier de *Beaurain*, Géographe ordinaire du Roi..., 1782.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Hadik I. 923. o.: „Histoire du Royaume de Siom par Turpin”; Hadik II. 245. o.: „Histoire de Ronyaume de Syam par Turpin”. A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.fr/books?id=ugQPAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

¹⁹⁰ Hadik I. 924. o.: „Histoire de Constantinople depuis le Regne d'ancien Justin, jusque a la fin de l'Empire par Mr. Cousin”; Hadik II. 254. o.: „Histoire de Constantinopel”. A szerző, Louis Cousin (1627–1707) Bizánc háborúit tárgyalja Justinianus korától a birodalom bukásáig, nyolc kötetben. Az azonosításhoz használt kötet a jezsuita Bibliothéque S. J. Fontaines példánya: http://books.google.com/books?id=F59SaofQBkC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés: 2011. november 7.)

¹⁹¹ Hadik I. 920. o.: „Guerre de Flandre” A mű két leírt kiadása jöhet szóba.

¹⁹² Hadik I. 922. o.: „Histoire de la Vie de Mornay”és Hadik II. 240. o.: „Histoire Mornay”.

¹⁹³ Hadik I. 922. o.: „Histoire du Marechal Comte de Saxe”; Hadik II. 240. o.: „Histoire de Maurice Comte de Saxe”. A szerző, Jean Baptiste Joseph Damarzit-Sahuguet, baron d'Espagnac (1713–1783) Szász Móric (1696–1750) francia generális életrajzát és tetteinek történetét írta meg művében. V. ö.: *Jean-Pierre Bois*: Maurice de Saxe. Paris, 1992.

¹⁹⁴ Hadik I. 923. o.: „Histoire du Negociations pour la Paice à Bellgrade par Laugier”; Hadik II. 254.: „Histoire des Negotiations pour Paix de Bellgrad 18. Septembris [1]739. par Laugier”. A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=t9oCAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés: 2011. október 27.)

¹⁹⁵ Hadik I. 924. o.: „Histoire des quatres derniers Campagnes du Marechal de Turenne en 1672, 1673, 1674, & 1675. par Mr. Beaurani”; Hadik II. 242. o.: „Histoire de quatre derniers Campagnes du Marechal Turenne”. A 24 térkép- és csatakép-illusztrációval ellátott kötet a francia–németalföldi háború négy nagy csatáját tárgyalja, gyakorlatilag Turenne és Montecuccoli összecsapásait. Irodalom: *Joseph Marie Quérard*: La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants. 3. k. Paris, 1829. 147–1748. o. Az azonosításhoz a New York Public Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=oYJAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2011. november 7.) V. ö.: *Jean Bérenger*: Turenne, Paris, 1987. (passim)

42. Histoire Militaire du Duc De Luxembourg, Contenant Le détail des Marches, Campemens, Batailles, Sièges & Mouvemens des Armées du Roi & de celles des Alliés en Flandre; Ouvrage dédié & présenté à S. M. Louïs XV. Par le *Chevalier De Beaurain*, Géographe ordinaire du Roi. Nouvelle Edition plus correcte, & accompagnée des Cartes générales du Pays. 1–5. k. A La Haye, Chez Benjamin Gibert, 1758.¹⁹⁶

43. Histoire militaire du regne de Louis le Grand, roy de France, où l'on trouve un détail de toutes les Batailles, Sieges, Combats particuliers, & generalement de toutes les actions de Guerre qui se sont passées pendant le cours de son Regne, tant sur Terre que sur Mer, enrichie des plans necessaires. On y a joint un traité particulier de Pratiques & de Maximes de l'art Militaire. Par M. *Le Marquis de Quincy*, Brigadier des Armées du Roy, Lieutenant General de l'Artillerie, Lieutenant pour le Roy au Gouvernement d'Auvregne, Chevalier de l'Ordre Militaire de S. Louis. I–II. k. Paris, chez Denis Mariette, etc., 1726.¹; Venezia, 1745.^{2,197}

44. Imperatores Ottomanici a Capta Constantinopoli. Illustrissimis, Spectabilibus, Reverendis, Nobilibus Ac Eruditis, Dominis, Dominis dum In Alma, ac Celeberrima Archi Episcopati S. J. Universitate Tyrnaviensi, Promotore R. P. *Nicolao Schmitth*... 1–9. k. Tyrnaviae, 1747–1752.¹⁹⁸

45. Instruction für die Professoren der K. K. chirurgischen Militärakademie. Aus Befehl Seiner K. K. apostolischen Majestät Joseph des Zweyten. Von *G[iovanni] A[lessandro] Brambilla*. Erster Theil die Schulbetreffend. Wien..., bey Johann Thomas Edlen von Trattner..., 1784.¹⁹⁹

46. Kriege in Bossnien in der Feldzügen 1737, 1738 und 1739. Aus dem türkischen übersetzt von Johann Nepomuk Dubsky. Vienna, Bey Johann David Hörling..., 1789.²⁰⁰

47. Kriegskunst zu Fuß, zu hochnöthigstem Nutzen und Besten nicht allein allen ankommenden Soldaten, sondern auch in Abrichtung eines gemeinen Landvolcks und Ausschuß in Fürstenthümern und Stätte. Oppenheim, H. Galler, 1615.^{1,201}

48. L'Etat militaire De l'Empire Ottoman. 1–2. k. Amsterdam, Gosse, Jean Neaulme, De Hondt & Moetjens, 1732.²⁰²

¹⁹⁶ Hadik I. 922. o. és Hadik II. 241. o. „Histoire Militaire du Duc de Luxembourg”. Az azonosításhoz használt kötet digitalizált változata: http://books.google.com/books?id=qltbAAAAQAAJ&pg=PA149&lp=PA149&dq=Histoire+Militaire+du+Duc+De+Luxembourg,+Contenant+le+d%E2%80%99etail+des+Marches,Campemens,+Batailles&source=bl&ots=pr1v7ynhZ_&sig=VGeRnLeYr_i6_ETs9WtkKzIG1pY&hl=hu&ei=Xq6pTrHFMsVeswaxyaDwDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CB4Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

¹⁹⁷ Hadik I. 911. o.: „Art de Faire la Guerre”. A szerző: Quincy, Charles Sévin marquis de (1666–1736) francia katonatiszt, hadtudományi író. A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=q5tDAAAacAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summaryr&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 26.)

¹⁹⁸ Hadik I. 936. o.: „Schmid, Imperatores Ottomanici”. Schmitth Miklós (1707–1767) jezsuita szerzetes minden kötet megírásában részt vett, szerzőtársai, pl. Muszka Miklós, Sajgho Ignác jezsuita szerzetesek, kötenként változtak.

¹⁹⁹ Hadik I. 926. o. „Instruction für die Professoren der Chirurgischen Militar Akademie”; Hadik II. 253. o.: „Instruction für die Professoren der k. k. Chyrurgischen Militärakademie”. A páduai Giovanni Alessandro Brambilla (1728–1800), kora egyik legismertebb orvosának kézikönyve. Lásd: *R. Porter*: *Dizionario Biografico della Storia della Medicina e delle Scienze Naturali (Liber Amicorum)*. Milano, 1985. 1. k. 135–136. o. Az azonosításhoz használt kötet a müncheni Staatsbibliothek példánya: http://books.google.com/vn/books?id=ACNAAAAacAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.)

²⁰⁰ A szerző neve: Omer Efendi Novljamin.

²⁰¹ Hadik I. 940. o.: „Wallhausen Kriegs Kunst zu Fuß”; Hadik II. 251. o.: „Kriegskunst zu Fuß vom Wahlhausen”. Johann Jacob von Wallhausen (1580 k.–1627) munkája ugyanebben az évben franciául, 1617-ben hollandul, 1630-ban Frankfurt am Mainban ismét németül, majd 1647-ben oroszul is megjelent.

49. La Géométrie Pratique de l'Ingénieur, ou l'Art de Mesurer, Ouvrage également nécessaire aux Ingénieurs, aux Toiseurs & aux Arpenteurs. Nouvelle Édition, Corrigée & suivie de l'Arithmétique Militaire; par M. [Paul de] Clermont, Commissaire d'Artillerie. A Paris, chez Claude-Antoine Jombert, fils aîné, Libraire du Roi, pour le Génie & l'Artillerie, 1775.²⁰³

50. La petite Guerre ou traité du service des troupes legeres en Campagne. Par M. de Grand-maison, Capitaine, avec Commission de Lieutenant-Colonel de Cavalerie au Corps des Volontaires de Flandre. H. n., 1756.²⁰⁴

51. L'art des Armées Navales, ou Traité des Evolutions Navales, qui continent des regules utiles aux officiers Généraux, & Particuliers d'une Armée Navale, avec des exemples tirez de ce qui s'est passé de plus considérable sur la mer depuis cinquante ans. Par le P. Paul Hoste de la Compagnie de Jesus, Profesor des Mathématiques dans le Séminaire Royal de Tolulon. 1–2. k. Lyon, Anisson & Posuel, 1697.²⁰⁵

52. [Le Blond:] Essai sur la Castramétation. Paris, 1766.²⁰⁶

53. Le Militaire en Solitude, ou le Philosophe chretien, entretiens militaires, edifiants et instructifs. Ouvrage nouveau. Par M. de. *** Chevalier de l'Ordre Militaire de Saint Louis. 1–2. k. A la Haye, Chez Pierre de Hondt, 1734.²⁰⁷

54. Les Memoires de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussy, Lieutenant General des Armées du Roi, et Mestre de Camp General de la Cavalerie Legere. Nouvelle Edition, Revue, corrigée & augmentée sur un Manuscrit de l'Auteur. 1–2. k. A Amsterdam, Chez Zacharie Chatelain, 1731.²⁰⁸

55. Les Reveries ou Memoires sur l'Art de la Guerre... de Maurice comte de Saxe, duc de Courlande et de Semigalle...; dédiés a messieurs les officiers generaux par Mr. de Bonneville... Aux dépens de la Compagnie, 1753.¹; A La Haye, Chez Pierre Gosse, Junior, 1756.²; 1758.³.²⁰⁹

²⁰² Hadik I. 930. o.: „Marsigli l'Etat militaire de l'Empire Ottoman”; Hadik II. 242. o.: „Militaire de l'Empire Ottomane par Comte Marsilli”. Luigi Ferdinando Marsigli (vagy latinosan Marsilius) (1658–1730) olasz földrajztudós, műgyűjtő, diplomata, utazó, tudós, hadmérnök, nyelvész-filológus, katona műve magyarul is megjelent: *Marsigli, Luigi Ferdinando: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról.* Ford.: F. Molnár Mónika. Szerk. és s. a. r.: Csákváry Ferenc és Domokos György. Budapest, 2007.

²⁰³ Hadik I. 912. o.: „Arithmetique militaire”. A New York Public Library digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=VwEwAAAAAYAAJ&pg=RA1-PA169&lpg=RA1-PA169&dq=La+G%3%9omC3%A9trie+Pratique+de+l%27Ing%C3%A9nieur,+ou+l%27Art+de+Mesurer,+Ouvrage+%C3%A9alemntn%C3%A9cessaire+aux+Ing%C3%A9nieurs,+aux+Toiseurs+%26+aux+Arpenteurs.+Nouvelle+%C3%89dition,+Clermont,&source=bl&ots=hKKZiYh_jk&sig=OQCt8RltWpww77WMM-EVmgmTPg&hl=hu&ei=J0yoTte0KcS_D4gTbh pntDw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCMQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 26.)

²⁰⁴ Hadik I. 934. o.: Petite Guerre. A Library of the University of Michigan digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=uX3wB4F-UTEC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_gesummary&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)

²⁰⁵ Hadik I. 912. o.: „L'Art des Armées Navalles”. A szerző, Paul Hoste (1652–1700) jezsuita szerzetes, matematikus és hadtudós, aki jelen munkát megírva korának legjelentősebb tengerészeti taktikai kézikönyvét alkotta meg.

²⁰⁶ Hadik I. 913. o.: „Le Blond essai sur la Castrametation”. Catalogue of Books in the Boston Atheneum; To which are added the by-laws of the Institution and List of its Proprietors and Subscribers. [Szerző feltüntetése nélkül.] Boston, 1827. 37. o.

²⁰⁷ Hadik I. 931. o.: „Le Militaire en Solitude ou le Philosophe Chretien”. Digitalizált példánya: http://books.google.be/books?id=FRo9AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.)

²⁰⁸ Hadik I. 930. o. „Memoires de Roger Rabutin”; Hadik II. 241. o.: „Memoires de Roger Rabutin comte de Bussy”. Az azonosításhoz a Bodleian Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=EJEDAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

56. *Lumières, Contant Dorville [André-Guillaume]: L'Humanité. Histoire des infortunes du chevalier De Dampierre. Contenant des Anecdotes, sur les dernières Révolutions de Perse.* 1–2. köt. A Paris, Chez Cailleau, 1765.^{1, 210}

57. *Machiavelli, Nicolo: L'Art de la Guerre.* 1521.^{1, 211}

58. [*Mailles, Jacques de:*] *La très joyeuse et très plaisante histoire du gentil seigneur de Bayart, le bon chevalier sans peur et sans reproche.* Paris, par Le loyal serviteur, 1527.^{1, 212}

59. *Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires par Charles [Teophil] Guischart, nommé Quintus Icilius, Colonel d'Infanterie au service du Roi de Prusse & Membre de l'Académie Royale des Sciences & Belles Lettres de Berlin. Contenant La suite de l'histoire détaillée de la Campagne de Jules César en Espagne contre les Lieutenants de Pompée. Enrichi de Beaucoup de figures.* 1–4. k. Berlin, chez Haude et Spener, 1773–1774.²¹³

60. *Mémoires de M. le Comte De St. Germain. Ministre & Secrétaire d'Etat de la guerre, Lieutenant général des armées de France, Feld-Maréchal au Service de Sa Majesté, le Roi de Dane-marck, Chevalier Commandeur de l'Ordre de l'Eléphant.* En Suisse, chez les Libraries Associés. 1779.²¹⁴

61. *Mémoires de Maximilien De Bethune, Duc De Sully, Principal Ministre De Henry Le Grand. Mis en ordre: avec des Remarques.* Par M. L. D. L. D. L. Nouvelle Edition, revue & corrigée. 1–8. k. A Londres, A Amsterdam, Chez Benjamin Paff, aux Werds. 1747–1778.²¹⁵

²⁰⁹ Hadik I. 930. o.: „Memoires du Reveries de Guerre parle meme”. A kötet Szász Móric visszaemlékezéseit tartalmazza és haditetteit tárgyalja kommentárokkal. Lásd a mű újabb, *Jean-Pierre Bois* professzor gondozásában megjelent kiadását: Maurice de Saxe: Mes rêveries. Paris, 2002.

²¹⁰ Hadik I. 922. o.: „L'Humanité Histoire de Dampiere” és Hadik II. 244. o.: „L'Humanite Histoire des Infortunes du Chevalier de Dampiere”. A Bayerische Staatsbibliothek digitális példánya: http://0-books.google.com/libcat.qut.edu.au/books?id=iN15AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

²¹¹ Hadik I. 931. o.: „Machiavel l'Art de la Guerre”. Nicolo Machiavelli (1469–1527) munkája (magyarul: A háború művészete) az 1521-es első kiadás után napjainkig számtalan kiadást ért meg, a leírás alapján nem határozható meg, -hadik könyvtárában melyik kiadás volt megtalálható.

²¹² Hadik I. 922. o. és Hadik II. 240. o.: „Histoire du Chevalier Bayard”. Jacques de Mailles (1475–1540) francia író népszerű műve Pierre Terrail LeVieux, seigneur de Bayard (1476–1524) tetteiről a XVI–XIX. század folyamán számos kiadást ért meg.

²¹³ Hadik I. 920. o.: „Guischartin Memoires Militaires; Hadik II. 241. o.: „Memoires militaires sur les Grecs et Romains par Quischart”. Karl Gottlieb Guichard (1724–1775), katonatiszt, hadtudományi író, Quintus Icilius néven vált ismertté. Az alábbi digitalizált példányokat használtam: http://books.google.com/books?id=la4WAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=M%C3%A9moires+critiques+et+historiques+sur+plusieurs+points+d%E2%80%99antiquit%C3%A9s+militaires&hl=hu&ei=X3eoTvL9N5DKsgbC0aSDDg&sa=X&oi=book_result&ct=book_thumbnail&resnum=1&ved=0CDIQ6wEwAA#v=onepage&q&f=false és http://books.google.com/books?id=SOtFAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=M%C3%A9moires+critiques+et+historiques+sur+plusieurs+points+d%E2%80%99antiquit%C3%A9s+militaires&hl=hu&ei=X3eoTvL9N5DKsgbC0aSDDg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CDUQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 26.), valamint http://books.google.com/books?id=S64WAAAAQAAJ&pg=PP5&lp=PP5&dq=M%C3%A9moires+critiques+et+historiques+sur+plusieurs+points+d%E2%80%99antiquit%C3%A9s+militaires&source=bl&ots=d9p7QE8PeM&sig=JwUEHKqilnUzT2JR1ELGvG8xUEU&hl=hu&ei=xaOpTv3rAsKO4gS2vdgl&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8&ved=0CGoQ6AEwBw#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

²¹⁴ Hadik II. 240. o.: „Memoires du Comte St. Germain”. A világhálón elérhető digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=RKsWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. szeptember 26.)

²¹⁵ Hadik I. 930. o.: „Memoires de Sully”; Hadik II. 241. o.: „Memoires de Sulý”. Az azonosításhoz a következő köteteket használtam: 4. k.: A Bodleian Library digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=XzwVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 5. k.: http://books.google.com/books?id=qIqDAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 6. k.: a University of Michigan digitalizált példánya: <http://>

62. Memoires de *Montecuculi* generalissime des troupes de l'empereur; ou Principes de l'art militaire en général. Divisez en trois livres. Traduits d'italien en françois par ***. Et dediez à S. A. S. monseigneur le prince de *Conty*. Avec des figures en taille douce. Paris, chez Jean Geoffroy Nyon, 1712. vagy Memoires de *Montecuculi* generalissime, des Troupes de l'Empereur divisez en trois livres I. De l'art militaire en général. II. De la guerre contre le Turc. III. Relation de la campagne de 1664. Nouvelle Edition, revuë & corrigée en plusieurs endroits par l'Auteur, & augmentée de plus de 200. Notes historiques & géographiques. Avec des figure en taille douce. Strassburg, [par *Jacques Adam*], 1735.¹; A Paris, Chez Nyon..., 1760.^{2,216}

63. Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et Tartares. Tom. I. A Paris, 1775.²¹⁷

64. Mémoires du Duc de Villars, pair de France, Maréchal-Général des armées de sa Majeste' tres-chretienne, &c. 1-3. k. A La Haye, Chez Francois Giard. Imp. & Libraire à la Place St. Didier. 1735-1736.²¹⁸

65. Mémoires du Maréchal De *Tourville*, vice-amiral de France, et général des armées, navales du roi. 1-3. k. Amsterdam, Aux Dépens de la Compagnie, 1779.²¹⁹

66. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie, contenant les Principales Révolutions de cet Empire, & les Guerres des Russes contre les Turcs & les Tartares; avec un Supplément qui donne une idée du Militaire, de la Marine, du Commerce, &c. de ce vaste Empiree. Par le Général *de Manstein*. Nouvelle Edition, augmentée de Plans & de Cartes; avec la vie de

books.google.com/books?id=bs82AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 7. k.: http://books.google.com/books?id=F9TMLLKY9F4C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 8. k.: http://books.google.com/books?id=5nzR8281Aq8C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltések ideje: 2011. november 9.)

(Az angol kiadás: Memoirs of Maximilian de Bethune Duke of Sully, Prime Minister to Henry the Great. Containing The History of the Life and Reign of that Monarch, And his own Administration under Him. Translated from the French, by the Author of the Female Quixote. To wick is added, the Tryal of Ravallac for the Murder of Henry the Great. In Five Volumes. London..., A. Millar... and J. Dodsley... and W. Shropshire..., 1758.: Az Oxford University Library digitalizált példánya, 1. k.: http://books.google.com/books?id=7B8JAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; a letöltés dátuma: 2011. november 9.)

²¹⁶ Hadik I. 930. o.: „Memoires de Montecuculi”. A leírás alapján a mű két említett kiadása egyaránt szóba jöhet, utóbbi megtalálható az interneten a Bibliothèque Cantonale et Universitaire, Lausanne digitalizált változataként: http://books.google.com/books?id=8LQUAAAAQAAJ&pg=PA34&lpg=PA34&dq=Memoires+de+Montecuculi+generalissime+des+troupes+de+l%E2%80%99empereur&source=bl&ots=6YwQadlRH8&sig=Wx9GuJno7Uoxl8PW2E9nnTr_nCM&hl=hu&ei=xji4ToQfiKv6BsfwoIUG&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=7&ved=0CFQQ6AEWBg#v=onepage&q=Memoires%20de%20Montecuculi%20generalissime%20des%20troupes%20de%20l%E2%80%99empereur&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.) V. ö.: *Tóth Ferenc*: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle: le débat entre Zrínyi et Montecucoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 85.(2009.) 175-190. o.

²¹⁷ Hadik I. 938. o.: „Tott, Memoires Sur les Turcs, & Tartares 1785.” Az Oxford University Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=bTlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.) A mű kritikai magyar és francia nyelvű kritikai kiadása a közelmúltban jelent meg *Tóth Ferenc* gondozásában: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Maestricht 1785. (Bibliothèque des correspondances, Mémoires et journaux, N°. 7). Paris-Genève, 2004. és François Baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely, 2008. 1-294. (Az előző mű magyar fordítása.)

²¹⁸ Hadik I. 930. o.: „Memoires du Dux de Villars”; Hadik II. 240. o.: „Memoires du Duc de Willars”.

²¹⁹ Hadik I. 930. o.: „Memoires du Marechal de Tourville”. Az azonosításhoz a Library of the University of Michigan példányát használtam: http://books.google.com/books?id=73A4AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

l'Auteur [par Michael Huber]. 1–2. k. A Lyon, Chez Jean-Marie Bruyset..., 1772.²²⁰

67. Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738, et 1739. Avec des réflexions critiques, par Mr. le comte de *Schmettau*..., Francfort, 1772.¹; 1786.²²²¹

68. [*Michel, André*.] Histoire du Vicomte de Turenne, maréchal-général des armées du roi. 1–4. k. A Paris, Chez la veuve Mazieres & J. B. Garnier, 1735.¹²²²

69. [*Müller, Ludwig Christian*.] Kurzgefaßte Beschreibung der drei Schlesischen Kriege zur Erklärung einer Kupfertafel auf welcher 26 Schlachten... abgebildet sind. Potsdam, Verlag des Verfassers, 1785.²²³

70. Neu-eröffnetes Amphitheatrum Turcicum, worinnen der Kern türkischer Geschichten, von Grundsetzung ihrer Religion und Reiches... biss auf die allerneueste und gegenwärtige Zeiten beschrieben, mit vielen Figuren... ausgeschmücht... wird. Erfurt, Gedruckt und verlegt von Johann Michael Funcken, 1724.²²⁴

71. Observations sur l'art de Faire la Guerre, Suivant les Maximes des plus Grands généraux. En trois parties. A Paris, Chez la Veuve Delaulne, 1740.²²⁵

72. (...) Onosandri Strategicus. Siue De Imperatoris Institutione. Accessit. (...) Nicolaus Rigaltius P. Nvnc primvm e vetvstis Codd. Graecis publicavit, Latinâ interpretatione & Notis illustravit. Accedit seorsim in eundem Onosandrum Iani Grvteri vberior Commentarius. Item M. Aemilii Porti, Cretensis... [Lutetiae,] Ex Officina Commeliniana, 1599.¹²²⁶

73. *Petri Rami* liber de militia C. Iulii Caesaris. Basileae, 1574.¹²²⁷

²²⁰ Hadik I. 930. o.: „Memoires sur la Russie par Manstein”; Hadik II. 243. o.: „Memoires sur la Ruisse par le General de Manstein”. A szerző, Christoph Hermann von Manstein (1711–1756) az orosz, majd a porosz sereg tüzérkapitánya, hadtudományi író. Az azonosításhoz a Princeton University Library digitalizált kötetét használtam: http://books.google.com/books?id=dL0pAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.) V. ö.: *Tóth Ferenc*: La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739. Paris, 2011. 62–65. o.

²²¹ Hadik I. 930. o.: „Memoires secrettes de la Guerre d' Hongrie par Schmettan”; Hadik II. 254. o.: „Memoires secrettes de la Guerre d' Hongrie par Smettan”. A szerző: Friedrich Wilhelm Karl, Graf von Schmettau (1742–1806). Lásd *Tóth Ferenc* előző jegyzetben idézett munkáját, 71–90. o.

²²² Hadik I. 922. o.: „Histoire de Turenne”. A szerző, chevalier de Ramsay (1686–1743) művének további kiadásai: La Haye, Arkstée & Merkus, 1736., 1771.

²²³ Hadik I. 937. o.: „Schlesische dreÿ Kriege von 26. Haupt Schlachten, und Geschichte in dem, Feldzügen von 1741–42–44–45–56–57–58–59–60–61–62– mithin in II. Feldt gegen nebst der Zeugvertafel der Schlachten, und Gefechten durch Müller Königreichisten Ingenieur Major 1785.”; Hadik II. 241. o.: „Kurz gefaste Beschreibung der dreÿ schlesischen Kriegen mit Ruffertafeln von Ludwig Müller”. Ludwig Christian Müller (1737–1804) geográfus, hadmérnök a hétéves háborúban, utóbb a postdami katonai mérnöki akadémia tanára.

²²⁴ Hadik I. 911. o.: „Amphitheatrum Turcicum neu eröffnetes”. Szerző megjelölése nélkül. A 41 metszetet is tartalmazó kötet az oszmán birodalom történetéről, hadtörténetéről szól a VI. századtól a mű kiadásának idejéig. A szemléletes könyv fő hangsúlyt a XVI–XVII. század történetére helyezi, erre a korszakra vonatkozóan egyfajta katonai zsebkönyvként is használták a korban a sok illusztrációnak, magyarázatnak köszönhetően.

²²⁵ Hadik II. 240. o.: „Observations sur l'Art de Faire la Guerre suivant les Maximes des plus grands Généraux”. A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=o3ZUAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. szeptember 26.)

²²⁶ Hadik I. 932. o.: „Onosander et Basilii Imperatori Exhortationes LXVI. cum Ferrandi Diaconi Carthaginensis Regulii VII. Duci Religioso observandis. Editio 1599.” Az 1600-ban megjelent kiadás digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=4I4pAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; a letöltés dátuma: 2011. november 7.) Lásd a 17. tételt is!

²²⁷ Hadik I. 936. o.: „Ramus de Militia C. Iulii Caesaris”. Petrus Ramus (1515–1572) szerzőtársa a kommentárokat író Ioannes Thomas Freigius (1543–1583).

74. Recueil d'estampes gravées d'après les tableaux du cabinet de Monseigneur le duc de [Eti-
enne-François] Choiseul. Paris, L'auteur, 1771.²²⁸

75. [Puffendorf, Samuel von:] De rebus Suedicis libri XXVI. Ultrjecti, 1686.¹; Commen-
tariorum de rebus Suedicis, libri XXVI. Norimbergae, 1696.² Frankfurt, 1705.³; Histoire de
Suede. Amsterdam, 1732.²²⁹

76. [Quincy, Charles Sevin de:] L'art de la guerre ou maximes d'instructions sur l'art militaire.
1–2. k. Utrecht, 1726.^{1,230}

77. Reflexions militaires et politiques, traduites de l'Espagnol De M. le [Alvaro Navia Osorio
Marquis de Santa Cruz de Marzenado. Paris, 1738.¹ Paris, Chez Rollin Fils, 1744.^{2,231}

78. Réflexions sur le caractere et les talens militaires de Charles XII, par Frédéric II, roi de Prusse,
Suivies d'anecdotes curieuses & peu connues du règne & de la vie privée de ce grand Monarque.
[H. n.,] 1787.²³²

79. Remarques sur le Militaire des Turcs et des Russes; sur la façon la plus convenable' de
combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligerants; sur les peuples qui ont joint
leurs armes celles de Russie, tels que sont les Georgines, Colchidois, Mainottes, Monténégrins
Albanois, Chrétiens Grecs &c. &c. Avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont
passées dans la dernière guerre d'Hongrie. Et dans la présente en Moldavie; Comme aussi sur
l'expédition de la flotte russe en Grece; Et sur celle du Comte de Tottleben: avec des plans. Par
Mr. de Warnery, Major-General. Breslau, Chez Guill. Theophile Korn. 1771.²³³

80. [Saint Simon, marquis de:] Histoire de la guerre des Alpes, ou Campagnes de 1744, par les
armées combinées d'Espagne et de France, commandées par le prince de Conti, ou l'on a joint
l'histoire de Conti, depuis sa fondation jusqu' à présent. Amsterdam, M. Rey, 1744.^{1,234}

81. [Saulx, Jean de:] Mémoires de tres-noble, et tres-illustre Gaspard de Saulx, seigneur de Ta-
vannes, Mareschal de France, Admiral des mers de Levant, Gouverneur de Provence, Conseiller
du Roy, et Capitaine de cent hommes d'armes. Château de Lugny, Fourny, 1650.¹,1653.^{2,235}

²²⁸ Hadik I. 935. o.: „Receuil [!] des Estempes du Duc de Choiseul”; Hadik II. 256. o.: „Recueil des Estampes
de Msr Choiseul”.

²²⁹ Hadik I. 933. o.: „Puffendorf de Rebus Suedicis”; Hadik II. 254.: „Puffendorff de rebus suevicis”. Több
kiadása közül nem tudtuk megállapítani, Hadik könyvtárában melyik volt megtalálható. Az 1705-ös kiadás egy
124 rézmetszetet tartalmazó mű, közöttük egy 5 méter hosszúságú metszettel, amely Károly Gusztáv svéd kí-
rály 1660. évi temetési menetét ábrázolja. E kötet két magyar vonatkozású metszete: Exceptio Principis Rakozii
prope Schmielovam és Rakozii et regis salutatio. *Jambrekovich László*: A gróf Apponyiak nagyaponyi könyv-
táráról. *MKSz.*, (új folyam), XXXII. (1925.) 1–4. füzet, 59. o.

²³⁰ Hadik I. 935. o.: „Quincy l'Art de la Guerre”; Hadik II. 241. o.: „L'Art de la Guerre par Marquis Quincy”.
A szerző, Charles Sevin de Quincy (1666–1739) művének további, XVIII. századi kiadásai: Utrecht, 1726.² La
Haye, Quincy Henri Scheurleer, 1788.³

²³¹ Hadik I. 935. o.: „Refflexions Militaires et politiques de Santa Cruz”.

²³² Hadik I. 936. o.: „Reflexions Sur le Caractera et les talens Militaires de Charles XII. par Frederic II. Roi de
Prusse”.

²³³ Hadik I. 940. o.: „Warneri Remarques sur le Militaire des Turques et des Russes”; Hadik II. 254. o.: „War-
nerii remarques sur les Turquie et Russen in frantzösisch und deutschen”. A szerző, Karl Emanuel Warnery
(1719–1791 u.) több hadsereg, a porosz, az orosz, a lengyel hadsereg tisztjeként gazdag gyakorlati tapasztalata-
it foglalta össze munkájában. A mű digitalizált példányának lelőhelye: <http://books.google.com/books?id=DI5DAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)
V. ö: *Tóth Ferenc*: Hadik András az 1737–1739-es török háború katonai iskolájában. *HK*, 124. (2011.) 1. sz.
167. o.

²³⁴ Hadik I. 921. o.: „Guerre des Alpes avec l'Histoire de Coni par St. Simon”; Hadik II. 241. o.: „Histoire
de la Guerre des Alpes par le Marquis de St. Simon”. Maximilien Henri marquis de Saint-Simon (1720–1799)
munkája az 1740–1748 közötti örökösödési háborút kommentárok formájában tárgyalja. További kiadásai: Am-
sterdam, 1749., 1769., 1770.

82. [Seidl, Karl von:] Versuch einer militärischen Geschichte des Bayerischen Erbfolge-Krieges, im Jahre 1778. im Gesichtspunkte der Wahrheit betrachtet von einem Königl. Preußischen Officier. Teil 1–3. Königsberg, 1781.²³⁶

83. Traité de la construction des chemins, Où il est parlé de ceux des Romains, & de ceux des Modernes... Nouvelle edition... par [Nicolas] Bergier... Par le Sieur H. Gautier, Architecte, Ingenieur & Inspecteur des grands Chemins, Ponts & Chaussées du Royaume. A Paris, Chez André Cailleau..., 1721.²³⁷

84. Traité des légions, à l'exemple des anciens Romains, ou Mémoires sur l'infanterie, composés par Mr. le maréchal comte de Saxe. [Par A. de Ricouart, Cte d'Hérouville de Claye.] La Haye – Paris, 1753.^{1, 238}

85. Traité des moyens de rendre les rivieres navigables. Avec plusieurs desseins de jettées, Ponts à rouleaux & rampans, Ecluses, Souïtiens, Digue, Coffres pour bâtir sous l'eau, & autres machines dont on se sert en Hollande & ailleurs, pour remedier aux obstacles qui s'opposent à la navigation des Rivieres, & pour approfondir les canaux & curer les Ports. A Paris. Chez Estienne Michallet, 1692.²³⁹

86. Turpin [de Crissé, Lancelot] und [Simon] Lefebvre, [Winancko und Wertenstein, Karl Gustav von] zum Taschenbuche, worinnen die Zeichnungen und Anweisungen der Bewegungen eines Heeres oder Corps, in den meisten Fällen; ingleichen die Arbeiten bey Belagerungen und Vertheidigungen eines vesten Platzes deutlich und verständlich anzutreffen sind. Zur Gänze gestochen. Berlin und Leipzig, F. C. Günther, 1764.^{1, 240}

87. Voyage du Capitaine Maxwell, commandant l'Alceste, vaisseau de S. M. B. sur la Mer Jaune, le long des côtes de la Corée, et dans les îles de Liou-Tchiou, avec la relation de son naufrage dans le détroit de Gaspar, ayant à bord l'ambassade anglaise, à son retour de Chine. Par John Mac-Leod, chirurgien de l'équipage. Paris, 1818.²⁴¹

²³⁵ Hadik I. 932. o.: „Memoires de Tavanés Marschal de France Admiral des Mers de Levant, Gouverneur de Provence”. A két kiadást megért mű szerzője, Jean de Saulx, vicomte baron de Sully et d'Igornay, seigneur de Lugny (1555–1630) a kötetben bemutatott francia hadvezér, Gaspard de Saulx marsall fia. Modern kiadásban megjelent: *Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France. Avec notices historiques* par J. A. C. Buchon. Mémoires de Gaspard de Saulx-Tavannes, mémoires de Boyvin du Villars. Paris, 1836.

²³⁶ Hadik I. 921. o.: „Geschichte des Bayerischen Erbfolges 1779.”; Hadik II. 243. o.: „Geschichte des bayerischen Erbfolge Kriegs”. A University of Michigan könyvtárának példányát használtam: http://books.google.com/books?id=YiT7GJVDrwWC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

²³⁷ Hadik I. 938. o.: „Traité de la Construction des Chemins”; Hadik II. 252. o.: „Traite de la Constitution des Chemins”. A Harvard College Library példányát használtam: <http://books.google.hu/books?id=U4oOAAAYAAJ&pg=PA1&lpg=PA1&dq=Trait%C3%A9+de+la+Construction+des+Chemins&source=bl&ots=5v8wm4GPQ&sig=cAl9-2VfZIQiBW88B9lGgyltNw&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

²³⁸ Hadik I. 930. o.: „Memoires sur l'Infanterie ou Traite des Legions, par le Marechal Comte la Saxe”; Hadik II. 240. o.: „Memoires sur l'Infanterie du Comte de Saxe”. (A korában igen népszerű mű 1757-ben már a negyedik kiadást élte meg.) Szerzője, Hérouville de Claye, Antoine de Ricouart, comte d', (1713–1782) francia gyalogsági hadnagy, a Nagy Francia Enciklopédia szerzőgárdájához tartozott. Lásd: *La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants...* 4. k. Paris, 1830. 95–96. o.

²³⁹ Hadik I. 938. o.: „Traité de moyens de rendre les rivieres navigables”; Hadik II. 252. o.: „Traite de Moÿen de rendre le Riviere navigable”. A Harvard University Department of Engineering példányát használtam: http://books.google.com/books?id=masOAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

²⁴⁰ Hadik I. 938. o.: „Turpin und le Fevre Bewegungen eines Heers”; Hadik II. 241. o.: „Turpin et Lefevre militar Taschenbuch von Güether”.

²⁴¹ Hadik II. 241. o.: „Abrege de l'Art des Armées navales par un Capitaine de Vesseau”. A szerző nevét és az első kiadás évét nem sikerült azonosítanunk, a második kiadás 1818-ban jelent meg Párizsban John Mac-Leod kiadásában.

88. *Vegetius Renatus, Fl[avius] et alii Scriptores Antiqui de re militari, cum Commentario Godescalci Stewechii in Vegetium. Vesariae Clivorum [Vesalia], typis Andreae ab Hoogenhuysen, 1670.*²⁴²

89. *Wallhausen, Johann Jacob: Romanische Kriegskunst mit vielen schönen Kupfern. Flavius Vegetius aus dem lateinischen ins teutsche ubersetzt. Frankfurt am Main, 1616.*^{1,243}

Katalin Mária Kincses

ANDRÁS HADIK'S ERUDITION

Summary

²⁴² Hadik I. 939. o.: „Vegetius et alii Authores de Re militari”. A New York Public Library interneten hozzáférhető példányát használtam: <http://books.google.com/books?id=kCZEAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Godescalcus+Stewechius%22&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

²⁴³ Hadik I. 940. o.: „Wallhausen Romanische deto und Fl. Vegetius in einem Land”; Hadik II. 251. o.: „Romanische Kriegskunst nebst der Übersetzung des Vegecii von Wahlhausen”. Hadik I. 940. o.: „Wallhausens Vegetius”, vagy ugyanezen mű egy másik kiadásáról van szó, de valószínűbb, hogy a lajstromozó a művet kétszer írta össze.

The paper examines the erudition and the schooling of Count András Hadik (1710–1790), field marshal, secret councillor and president of the Aulic War Council in Vienna, using archival and manuscript sources.

His education, after acquiring basic knowledge, began by following the family tradition and attending the Jesuit grammar school in Kőszeg between 1719 and 1728. He then received higher education at the Academy of Kassa, a school run also by the Society of Jesus, attending a two-year-course of humanities and law. The author establishes that previous suppositions about the military officer father wanting Hadik to follow the same career cannot be confirmed by the sources. The opinion that the young man wanted to be a Jesuit brother at all costs does not stand the test either, for after finishing school he chose law internship. Anyhow, a young man with a thorough, comprehensive and high-level classical education was ready to start his military career in 1730, speaking not only his native language Hungarian but also Latin, Greek, German and French.

The second part of the paper thoroughly explores the areas of András Hadik's widespread scientific interest. The most important fields were that of classical literary and historic works; contemporary (18th century) literature and philosophy; history; state theory; military history; natural sciences (geography, medicine, veterinary medicine, mineralogy); economics; agricultural theory; and the fields relating to his military career: law, contemporary memoir literature, itineraries, and of course war theory. The paper extensively speaks about the most important repositories of Hadik's erudition: his libraries in Futak and Wien (the latter having about 1173 volumes), as well as about the map- and atlas collection in connection with the libraries. It gives a detailed description of the composition of the two libraries, stating that the books truthfully reflect the directions of the field marshal's education. The biggest number of books (30%) are works of ancient- and contemporary-history, of politics and state theory; then philosophy, religion and ethics are next in the line. There are altogether 102 books in Hadik's libraries which discuss warfare strictly on a theoretic level – this is nine percent of the whole stock of books. The author identifies these works one by one (see appendix), and gives detailed descriptions by topic groups. Further on, she establishes that one third of the mainly 18th-century, French- and German-language specialized books are literary works on contemporary generals and their memoirs; and sixteen percent deal with the war history, tactics and strategies against the Ottoman Empire, a field which raised increased interest in Hadik. There are twelve books discussing strategic, tactical and management theory questions in general; and twelve percent of the books deal with the contemporary wars in western European lands. The high number of ancient history war science books support Hadik's interest in classical history, a thing that came from his education.

Katalin Mária Kincses

LA CULTURE D'ANDRAS HADIK

Résumé

Sur la base de sources d'archives et de manuscrits, l'étude examine la culture et les études faites par le comte András Hadik (1710–1790) qui fut feld-maréchal, conseiller secret et président du conseil de guerre de la cour de Vienne.

Après l'acquisition des connaissances de base, Hadik poursuivit ses études au lycée jésuite de Kőszeg (1719–1728) conformément aux traditions familiales. Il fit ensuite deux années d'études supérieures en lettres et en droit à l'académie jésuite de Kassa. L'auteur en conclut que les sources ne justifient pas les hypothèses selon lesquelles le père de Hadik, qui fut un officier de l'armée, destinait son fils à une carrière militaire. Il n'est pas vrai non plus que Hadik voulait devenir religieux jésuite, car après ses études, il commença à travailler comme clerc d'avoué. Néanmoins c'est un jeune homme très cultivé, doté d'une culture classique qui débuta sa carrière militaire en 1730. Il fut polyglotte, en plus du hongrois, sa langue maternelle, il avait aussi des connaissances de latin, de grec, d'allemand et de français.

L'autre volet de l'étude explore de manière détaillée les différents domaines scientifiques auxquels András Hadik s'intéressait. En voici les plus importants: les ouvrages classiques de littérature et d'histoire, la littérature, la philosophie, l'histoire, la théorie de l'État, l'histoire militaire, les sciences naturelles (géographie, médecine, médecine vétérinaire, minéralogie), l'économie et les connaissances agricoles contemporaines du 18e siècle et également, en rapport avec sa vocation militaire, le droit, les mémoires contemporains, les descriptions de voyage et bien entendu la science militaire. L'étude présente la bibliothèque de Vienne et de Futak de Hadik qui comprenait 1173 livres, ainsi que sa collection de cartes et d'atlas. Elle analyse en détail la composition des deux bibliothèques avant de conclure que celle-ci reflète bien les orientations de l'éducation du feld-maréchal. Ce sont les ouvrages d'histoire antique et contemporaine, politiques et de théorie de l'État qui sont les plus nombreux (30%) suivis des œuvres de philosophie, de théologie et d'éthique. Dans les bibliothèques de Hadik, on trouve 102 ouvrages de science militaire qui traitent la guerre sur le plan théorique, ce qui représente 9% de ses livres. L'auteur identifie toutes les œuvres (cf. annexe) et procède à leur analyse thématique. Il observe qu'un tiers des ouvrages spécialisés du 18e siècle, de langue française et allemande pour la plupart, parle des chefs militaires contemporains ou contient les mémoires de ceux-ci, 16% sont des livres d'histoire militaire, de tactique ou de stratégie contre les Ottomans, un sujet qui intéressait particulièrement Hadik ; 12 ouvrages s'occupent en général des questions de stratégie, de tactique et de théorie de la direction, alors que 12% des ouvrages parlent des guerres contemporaines d'Europe occidentale. Le nombre important des œuvres d'histoire militaire antique prouve l'intérêt que Hadik portait à cette époque en raison de son éducation.

Katalin Mária Kincses

DIE BILDUNG VON ANDRÁS HADIK

Resümee

Die Studie untersucht die Umstände der Schulung und die Bildung von Feldmarschall Graf András Hadik von Futak (1710–1790), Geheimrat und Präsident des Hofkriegsrates in Wien, auf Grund von Archiv- und Handschriftenarchivquellen.

Die Erziehung von Hadik begann nach dem Erwerb der Grundkenntnisse – den familiären Traditionen folgend – zwischen 1719 und 1728 im Jesuitengymnasium von Kőszeg (Güns). Anschließend folgte das höhere Studium an der ebenfalls von den Jesuiten unterhaltenen Akademie in Kassa (Kaschau) im Rahmen einer zweijährigen philosophischen und juristischen Ausbildung. Die Verfasserin stellt fest: Die bisherigen Vermutungen, wonach Hadiks Vater, der als Offizier gediente hatte, seinen Sohn ursprünglich für dieselbe Laufbahn bestimmt hätte, sind durch die Quellen nicht belegt. Auch diejenige Feststellung hält nicht stand, wonach der junge Mann um jeden Preis ein Jesuit werden wollte, da er nach seiner Ausbildung eine Stelle als Rechtspraktikant übernahm. Fest steht, dass im Jahre 1730 ein junger Mann seine Militärlaufbahn beginnen konnte, der über eine sehr gründliche, breite klassische Bildung von hohem Niveau verfügte und neben seiner Muttersprache auch die Sprachen Latein, Griechisch, Deutsch und Französisch beherrschte.

Der andere Teil der Studie deckt detailliert die Gebiete des wissenschaftlichen Interesses von András Hadik auf, von denen die folgenden die wichtigsten sind: klassische literarische und historische Werke, Literatur und Philosophie der Gegenwart und des 18. Jahrhunderts, Geschichte, Staatslehre, Militärgeschichte, Naturwissenschaften (Geografie, Medizin, Tierheilkunde, Mineralogie), Ökonomie, Landwirtschaftskenntnisse sowie im Zusammenhang mit seinem Soldatenberuf Rechtswissenschaft, zeitgenössische Memoireliteratur, Reisebeschreibungen und natürlich Militärwissenschaft. Die Studie beschäftigt sich ausführlicher mit einer der wichtigsten Fundgruben der Bildung Hadiks, nämlich der aus etwa 1173 Bänden bestehenden Bibliothek in Wien und Futak sowie mit der dazugehörigen Karten- und Atlassammlung. Sie analysiert detailliert die Gattungszusammensetzung der beiden Bibliotheken und stellt fest, dass diese die Richtungen der Erziehung

des Feldmarschalls getreu widerspiegelt. Wir finden in diesen zum größten Teil Werke aus der Antike und zeitgenössische Werke der Geschichte, Politik und Staatslehre (30%), es folgen Philosophie, Religion und Ethik. In den Bibliotheken von Hadik finden wir insgesamt 102 Werke, die streng gesehen die Kriegsführung auf theoretischer Ebene behandeln und in den Themenkreis der Militärwissenschaft einzuordnen sind; das sind 9% des gesamten Buchbestandes. Die Verfasserin identifiziert diese einzeln (siehe Anlage) und analysiert sie nach Themengruppen. Im Zusammenhang mit den in erster Linie französisch- und deutschsprachigen Facharbeiten, vor allem aus dem 18. Jahrhundert, stellt sie fest, dass etwa Eindrittel dieser von zeitgenössischen Feldherren handeln und deren Erinnerungen, 16% militärgeschichtliche, taktische und strategische Bände gegen das Osmanenreich sind – wobei dieses Gebiet Hadik verstärkt interessierte –, 12 Werke beschäftigen sich allgemein mit strategischen, taktischen und führungstheoretischen Fragen und 12% mit den zeitgenössischen Kriegen auf den westeuropäischen Kriegsschauplätzen. Die hohe Zahl der antiken militärwissenschaftlichen Werke belegt ebenfalls sein Interesse für die Klassik, das sich aus seiner Erziehung ergibt.

Каталин Мария Кинчеш

ОБРАЗОВАННОСТЬ АНДРАША ХАДИК

Резюме

Статья на основании архивных и рукописных источников рассматривает условия получения образования и высокую образованность маршала графа Андраша Хадик (1710–1790), тайного советника, председателя венского придворного военного совета.

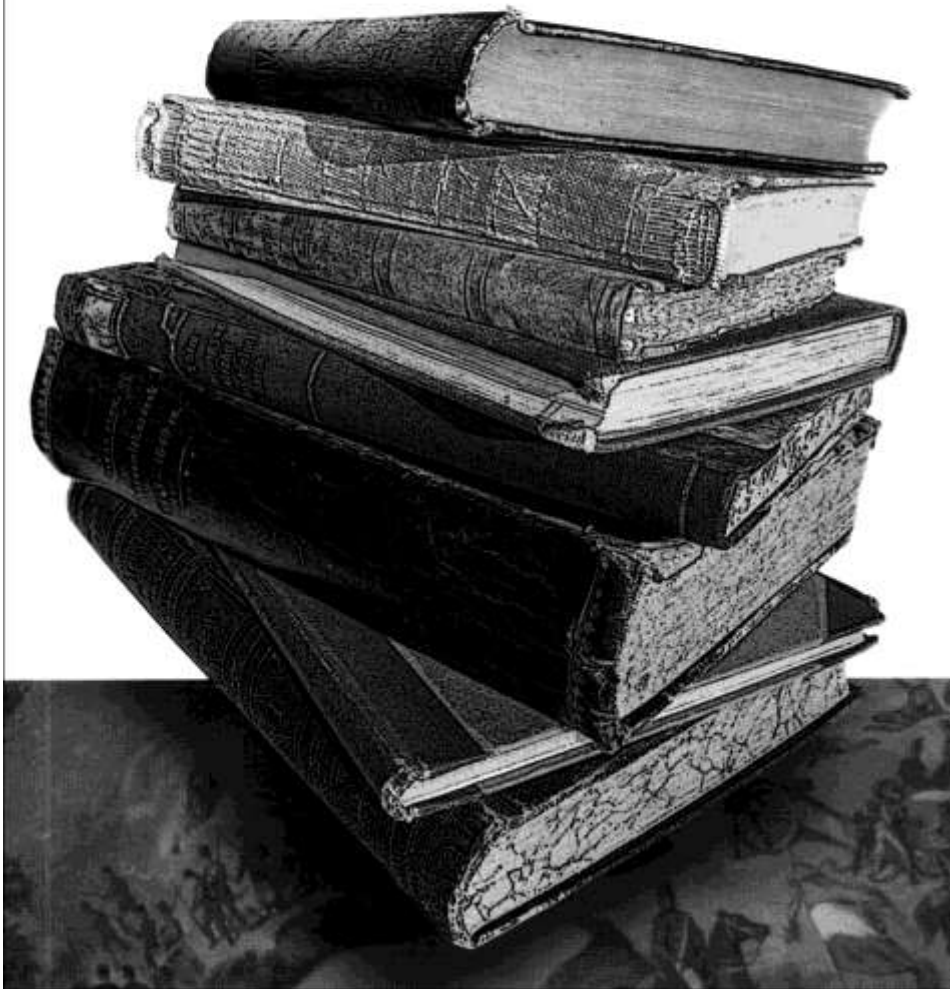
Хадик начал свою учебу (после приобретения элементарных знаний) в кёсегской иезуитской гимназии (1719–728) согласно семейным традициям, затем учился также в иезуитской двухлетней академии в Кашше на курсах философии и юриспруденции высшей степени. Автор статьи устанавливает, что существовавшее до сего времени утверждение, согласно которому отец Хадика, служивший офицером, предназначал ту же самую карьеру и для своего сына, не подтвердилось источниками. Также не имеет подтверждения и мысль о том, что юноша любой ценой хотел стать иезуитом, ибо после обучения в высшей школе он стал работать юристом. Во всяком случае в 1830 году начал свою военную карьеру молодой человек с основательным широким классическим образованием, полученным на родном языке, кроме венгерского он знал еще латинский, греческий, немецкий, и французский.

Вторая часть статьи раскрывает подробно чрезвычайно широкую и разнообразную научную заинтересованность Андраша Хадик в области классической литературы и истории, современной литературы XVIII века и философии, истории, теории государства, военной теории, естественных наук (географии, медицины, ветеринарии, минералогии), экономики, сельскохозяйственных знаний, а также в областях, сопряженных с его военной карьерой. Его интересуют современные мемуары, путевые заметки и описания и, естественно, военная наука. Один из важнейших арсеналов образованности Хадика – венская и футакская библиотека и подключающееся к ней собрание атласов получает более широкую характеристику. Автор дает подробный анализ жанров произведений этих двух библиотек и заключает, что они верно отражают направления образованности маршала. В этих библиотеках можно найти произведения древней и современной литературы, политические статьи и работы по теории государства (30%), по философии, религии и морали. В библиотеке Хадика мы находим всего 102 научные работы, трактующие военное искусство на высоком военно-теоретическом уровне, 9% всего книжного состава могут быть отнесены к тематике военного искусства. Автор статьи характеризует эти работы каждую в отдельности (смотри приложение) и детально анализирует их по тематическим группам. Специальные работы на французском и немецком языке большей частью XVIII века, по мнению автора, треть из них

– литература о военных полководцах и их мемуары, 16% военно-исторические, тактические и стратегические работы, которые вызвали особый интерес Хадика, 12 работ посвящено общим вопросам стратегии, тактики и теории управления, а 12% произведений анализирует современные войны, имевшие место на территории Западной Европы. Высокое число военно-научных произведений древних времен также подтверждает классическую заинтересованность их хозяина, исходя из его образованности.

Hermann Róbert

**NEGYVENNYOLCAS
TÖRTÉNETÜNK
MAI ÁLLÁSA**

MÚHELY

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

A KARDFORGATÓ HADIK ANDRÁS TOLLFORGATÓ ŐSEI

Hadik András sokak szerint minden idők legnagyobb magyar katonája volt. Ám nemcsak katonaként, hanem államférfiként is számon tartjuk, miután a háborús idők közti békés években az uralkodó öt fontos közigazgatási feladatokkal is ellátta, amelyekkel kiérdemelte mind megbízója megalégedését, mind a rábízottak szeretetét. A fegyverforgatást abban a korban nem máshol tanulták, mint a seregnél, legfőként a csatákban, ám a polgári kormányzáshoz már iskolázottságra volt szükség. Hadik András mindkét követelménynek megfelelt. Nemcsak a csata és gyakorlótér képezte, hanem a gimnázium is, amelynek stúdiumait később önképzéssel is kiegészítette. Egész életén át olvasott, hatalmas könyvtárt gyűjtött, olvasmányairól jegyzeteket készített.¹ Hogyan fért meg mindez egy emberben?

Hadik András szintetizáló személyiség volt: nemcsak vitézlő apja eszmei örököse, hanem pedagógus–polgári távolabbi felmenője is. Bár szülei katolikusként nevelték – s az is lett akkora elkötelezettséggel, hogy szabadkőműves rosszakaróit ez mérhetetlenül bosszantotta² –, nem tagadta meg protestáns lelkész őseit sem. Már abban sem, hogy erdélyi gubernátorként protestáns személyi titkárt választott, s nem habozott akár protestáns szász érdekekért is munkálkodni.

Közleményünkben a továbbiakban összefoglaljuk, kutatásaink során mit tudunk meg Hadik gróf felmenőiről, rokonságáról.

Markó Árpád szerint a család Túróc-megyei származású.³ Az első, név szerint Hadik ezzel szemben Rajecen, ezen az igen jelentős Trencsén-megyei, városias jellegű településen élt 1530 körül, mint teljes jobbágy: Jakub_{AlI} Hadik.⁴ Hogy milyen rég óta élnek itt Hadikok, nem tudjuk, mert forrásunk Rajecről az első ismert névsor (urbárium). Neve alapján (Hadik vagy Hodik) úgy tűnik, hogy inkább az ottani őslakos szlovák, mint a XII. században betelepült német ősök leszármazottja. Magyar lakosai a városkának akkor még nem voltak. Amikor a rajeci völgybe 1605-ben betörték Bocskai hajdúi, sokan elmenekültek, így a Hadik család tagjai is. 1608-ban a Hadik-telek elhagyottan állt.⁵

¹ id. Frivaldszky János: Hadik András Minerva szolgálatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. (2002.) 2. sz. 389–398. o.; Uő: Hadik András erdélyi jelentése. *Erdélyi Múzeum*, 65. (2003.) 3–4. sz. 72–74. o.

² Annyira, hogy jezsuitabarátja gubernátorságába került Samuel Brukental iparkodása révén, aki egy páholyban forgatta a vakolókanalat Mária Terézia férjével. Lásd: id. Frivaldszky János: Adatok a szabadkőművesség korai történetéhez. *Valóság*, 2007. 11. sz. 72–73. o.

³ *Markó Árpád*: Futaki gróf Hadik András tábornagy. Budapest, 1944. 10–12. o.

⁴ Štátny Archív, Býtča, Oravsky Komposessorat (N. III.) Andreánskeho usporiadanenie, fasc. 182/1/5. – A nevek melletti, alsó indexbe tett kódok a családfán teszik az egyes személyeket megtalálhatóvá.

⁵ Magyar Országos Levéltár, P 1341 Illésházy-család levéltára. Lad. 27. fasc.10., Ratio victualium (1608).

A Hadik család első ismert értelmiségi tagja Matias_{A22} Hadik, aki 1570-ben Radvány első rektora volt, majd Nyitra vidékén lett evangélikus diakónus,⁶ feltehetően az előbbi Jakub fia. Az evangélikus egyházi gyakorlat szerint a tanulmányait elvégzett fiatal előbb valamelyik latin iskolába – többnyire csak egy fő tanerőből álló – gimnáziumba helyezik rektornak, onnan később előléphet diakónusnak (segédlelkésznek), innen pedig lelkésznek ordinálhatják valamelyik településre. E lelkészek, iskolamesterek több településen is megfordultak attól függően, hogy éppen hol vállaltak szolgálatot. Abból, hogy Hadik Mátyás_{A22} 1570-ben már rektor volt, arra következtethetünk, hogy családja korán a reformáció híve lett. Rajecen a protestantizmust a Thurzók a cuius regio, eius religio elve alapján 1560-ban vezették be.⁷ Ha tíz évvel később egy rajeci személy már valahol rektor volt, valószínűsíthető, hogy őt jómódú családja még valamikor 1550 táján küldhette tanulni valahová – esetleg külföldre –, ahonnan már az új tanokkal tért haza, mint a protestantizmus egyik felvidéki legelső terjesztője.

Rajec adminisztrációs, közigazgatási szempontból egyaránt jelentős hely volt, oklevelet kiállító kancelláriával rendelkezett. Volt annyira jelentékeny város, hogy lakosai küldhettek diákokat egyetemekre – a német nyelvű városlakókat pl. Bécsbe. 1382-ben a bécsi egyetemen tanult egy bizonyos Johannes Paganus de Ragcz is.⁸ A várost 1385-ben érő pusztulás után jó ideig rajeci illetőségű diák nem tanult a bécsi egyetemen, ám a konzolidáció után, 1415-ben a bécsi egyetem magyarországi diák-jainak nevei közt Johannes és Martinus de Roitz, 1426-ban pedig Dyonisius de Roishcz neve bukkan fel. Matias_{A22} Hadik azonban a bécsi tanulók közt nem szerepel⁹ – talán Wittenbergben tanult.

A Rajecről 1605-ben elmenekült említett Hadik családfő, Tobias_{A32} Hadik volt, Rajecen született meg feleségétől, Barbara Buriántól fiuk,¹⁰ Jonas_{A44} Hadik (Rajec, 1600 k. – Trencsén, 1657),¹¹ aki Biccseán járt gimnáziumba, a későbbiekben pedig Wittenbergben is tanult.¹² Itt 1627. július 17-én iratkozott be, 1628. december 20-án tartotta meg a tanulmányait lezáró disputát.¹³ Hazatérve 1629-ben konrektor lett Bánócon, 1630-ban rektor Zsolnán,¹⁴ majd 1632-től 1636-ig Trencsénben működött mint rektor.¹⁵ Ezt követően 1636-ban Predmeren ordinálják lelkésznek.¹⁶ 1639-ben Kaszán,¹⁷ 1642-től Bánócon szolgál, 1645-től Trencsénben az Alsó járásnak megfelelő egyházkerületben

⁶ Rezik, Ján – Mattheides, Samuel: *Gymnasiologia*, Bratislava, 1971. 208. o.

⁷ id. Frivaldszky János: Trencsén megye múltjából. A rajeci völgy a reformáció és a katolikus restauráció korában. *Credo*, 2007. 3–4. sz. 231. o.

⁸ Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892. 4. o.

⁹ Schrauf: i. m. 41., 152. o.

¹⁰ Rezik – Mattheides: i. m. 171. o.

¹¹ Slovenský biografický slovník. Od roku 833 do roku 1990. Martin, Matica Slovenská, 1986–1994. I–VI. (A továbbiakban: SlovBi.) II. 258.

¹² Rezik – Mattheides: i. m. 91., 437. o.

¹³ Asztalos Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812*. Budapest, 1931. 120. o.

¹⁴ Rezik – Mattheides: i. m. 91., 177. o.

¹⁵ SlovBi II. 258.

¹⁶ Evangélikus Országos Levéltár. *Index Ordinatum*, Raab Vilmos regesztái. (A továbbiakban: *Index Ordinatum*.) G. III. 17.

¹⁷ SlovBi II. 258.

senior (esperes), s ebben a minőségben élt ott haláláig.¹⁸ Felesége Michael Crispin lánya, Elisabeth volt.¹⁹ Több jelentős művet is alkotott, egyetemi értekezései Hecae theorematum nobilium partim logicorum partim philosophicorum címmel Wittenbergben 1628-ban²⁰ és Brevis et manufactoria demonstratio, ostendens religionis... Hodiernae Romanae ecclesiae... vanitatem... suscepit címmel szintén Wittenbergben 1629-ben²¹ jelentek meg. Ezen kívül kiadásra kerültek bibliai cseh nyelven elmondott gyászbeszédei is a Kázani pohřební... nad Kateřinou Záhřeckou című Trencsénben 1646-ban²² és a Cum Deo ad Iugentium solamen verorum christianorum – Výklad nad pohřbováním... Alžběty Tišinské című pedig ugyanott, 1647-ben.²³

Jónas_{A44} fia volt a komolyabb irodalmi tevékenysége révén számon tartott (III.) Johannes_{A54} Hadik (Trencsén, 1631 – Hamburg, 1681), aki hazájában, Zsolnán, Trencsénben, Bánócon, Pozsonyban, Léván és Körmöcbányán tanult, majd 1652-től Wittenbergben járt egyetemre. 1654-ben tartotta disputáját. Ezután hazatérve két évig Illaván tanított, majd 1658-ban 26 évesen Melsicre ordinálták lelkésznek. 1664-ben Nagyszalotnán szolgált, Zólyom mellett. 1665-től 1674-ig Zay-Ugrócon volt lelkész. Ekkor az összes evangélikus lelkésszel Pozsonyba idézték, ahol fenyegetésekkel nyomatékosítva felszólították őket, hogy hagyjanak fel lelkészi tevékenységükkel. Előbb ellenállt a felszólításnak, majd mégis engedelmessé vált, ám végül, lelkiismeretét követve, Hamburgba vándorolt ki, s ott halt meg száműzetésben 1681-ben. Felesége Pilárik Anna.²⁴

Annyit tudunk még róla, hogy 1670-ben Trencsén megye Hegyentúli egyházkerületének seniora volt.²⁵ Fennmaradtak alkalmi versei, melyeket Sponse, tuae sponsae suavis,²⁶ Scendere cum tentes nunc pulpita philosophorum,²⁷ Dum tibi tantus amor²⁸ címmel jelentetett meg. Egyetemi disszertációja Sexta exercitationum phys. Disputatio de motu címmel jelent meg Wittenbergben 1654-ben, s készített egy önéletrajzot is Regia coeli, angusta porta, arcta via címmel, ami ugyancsak Wittenbergben jelent meg, 1679-ben.²⁹ – Az ő, (III.) Johannes_{A54} fia volt az a száműzött Stephanus_(A62) Hadik, akinek egy üdvözlő verse maradt ránk.³⁰

Rajeci volt, s így feltehetően Tobias_{A32} Hadik testvére az a „Malachoviensis” (Zólyom vármegyei Malakóból való) Baltazar_{A31} Hadik,³¹ akinek rajeci voltáról fiával,

¹⁸ *Rezik – Mattheides*: i. m. 171. o.; Fabo András: Monumenta evangelicorum I–III. Pest, 1861–1865. II. köt. 104. o.

¹⁹ *Rezik – Mattheides*: i. m. 192. o.

²⁰ *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár I–IV. Budapest, 1879–1898 (A továbbiakban: RMK I–IV.) III. 1431.

²¹ RMK III. 1444.

²² Régi Magyarországi Nyomtatványok. Budapest, 1983. (A továbbiakban: RMNy.) 2152(2).

²³ RMNy 2192(1).

²⁴ *Rezik – Mattheides*: i. m. 121., 193. o.; SlovBi 258.; RMK III. 2789., 4376.

²⁵ *Fabo*: i. m. III. köt. 104. o.

²⁶ In: Freuden Krantzlein. Wittenberg, 1652. RMK III. 1830.

²⁷ In: Exercitationum phisicarum disputatio quinta. Wittenberg, 1654. RMK III. 1923.

²⁸ In: Testamentum Davidicum. Wittenberg, 1655. RMK III. 1950.

²⁹ RMK III. 1914. és RMK III. 3029.

³⁰ In: *Pilárik*: Morotonia Analphabetica.... Wittenberg, 1677. RMK III. 2869.

³¹ Index Ordinatorum, G. III. 2., 8.

(I.) Jánossal_{A41} kapcsolatban esik szó. Tanulmányairól közelebbit nem tudunk, 1576-tól Tótrónán volt rektor, felesége szintén Hadik lány, Veronika._{A33}³² 1580-ban is Tótrónán találjuk mint lelkészt.³³ Három fia lett lelkész, akikről a továbbiakban szólnunk.³⁴

Az első Daniel_{A43} Hodik (Tótróna, XVI. sz. – Radvány, 1659 u.). Tanulmányait Tótróna, Galgóc, Bánóc, Stupava, Illava iskoláiban végezte, egyetemre 1616-ban Prágában, majd Wittenbergben járt.³⁵ Hazatérve előbb 1618-ban Radványban lett rektor,³⁶ majd 1618–1619-ben Trencsénben.³⁷ 1622-ben lelkész volt Modoron,³⁸ 1624-ben Mateócon ugyancsak lelkészként szolgált,³⁹ majd 1626-ban Liptóteplán,⁴⁰ 1635-től pedig Radványban.⁴¹ Fennmaradt, disputáción megvédett disszertációja, a Collegii novi logici disputatio X. de demonstratione Wittenbergben 1618-ban jelent meg nyomtatásban.⁴²

A másik fiú Izsák_{A42} Hodik. Tanulmányairól nem tudunk közelebbit, 1615–1635 közt Bánócon volt lelkész, 1615–1628 között a trencsényi Hegyen túli egyházkerület seniora.⁴³

A legidősebb és legnevezetesebb fiúgyermek a családban a „rajeci származású” (I.) Johan_{A41} Hodikius (Tótróna, 1585 – Trencsén 1642) volt.⁴⁴ Előbb Tótrónán tanult, majd „Mosoviában” nyolc évig,⁴⁵ ezt követően Galgócon volt diák (egy másik forrás szerint nyolc évig), s 1608-ban ugyanott már tanított. Ezt követően két évig tanult Wittenbergben,⁴⁶ ahová 1609. április 2-án iratkozott be. Hazatérte után előbb hat (más forrás szerint másfél) évig Semptén, majd hat évig Biccén volt rektor. Ezután Divéken, majd 1614-ben Trencsénben lett lelkész. Innen került Biccére szuperintendensnek, ahová az ottani birtokos, Thurzó György nádor hívta.⁴⁷ 1619-től haláláig Trencsén-, Árva-, Liptómegyék szuperintendense (püspöke) volt,⁴⁸ amely tisztségben őt aztán Láni Zakariás követte.⁴⁹ Irodalmi hagyatéka jelentősnek mondható. Fennmaradt disszertációja, a Partitionum theologiarum Disputatio V. de angelis, melyet Magdeburgban nyomtattak 1611-ben,⁵⁰ s egy Pázmány Péterhez intézett vitairata Statera dissertationis cuiusdem Papis-

³² *Rezik – Mattheides*: i. m. 103. o.

³³ *Fabo*: i. m. III. köt. 259. o.

³⁴ *SlovBi* II. 257.

³⁵ *SlovBi* II. 257.

³⁶ *Rezik – Mattheides*: i. m. 208. o.

³⁷ *Rezik – Mattheides*: i. m. 347. o.

³⁸ *SlovBi* II. 257.

³⁹ *Rezik – Mattheides*: i. m. 347. o.

⁴⁰ *SlovBi* II. 257.

⁴¹ *SlovBi* II. 257.; *Fabo*: i. m. III. köt. 295. o.

⁴² *SlovBi* II. 257.; *RMK* III. 1234.

⁴³ *Rezik – Mattheides*: i. m. 174. o.; *RMK* III. 1444.; *Fabo*: i. m. III. köt. 104. o.

⁴⁴ *SlovBi* II. 257.; *Fabo*: i. m. I. köt. 16–19. o.

⁴⁵ *Index Ordinatum*, G. III. 2.

⁴⁶ *Rezik – Mattheides*: i. m. 109., 186. o.

⁴⁷ *Rezik – Mattheides*: i. m. 103., 109., 180., 186. o.; *RMK* III. 1137., 1234., 1267.

⁴⁸ *SlovBi* II. 257. A fölötté mondott gyászbeszéd: *RMK* II. 609.

⁴⁹ *Rezik – Mattheides*: i. m. 170. o.; *Fabo*: i. m. III. köt. 107. o.

⁵⁰ *RMK* III. 1099.

ticae Petri Pázmány címmel, amit Bártfán, 1632-ben adtak ki.⁵¹ Bibliai cseh nyelven elmondott gyászbeszédei (concio) szintén fennmaradtak, közülük több latin fordításban is. A *Concio in obitu filioli Andreae Szini*, és valamint a *Summovni obsaženi kázáni druého nad mrtvom dcerkem Justýnam... Tobiáše Jona*, mindkettőjüket Trencsénben 1636-ban nyomtattak.⁵² Az utóbbi fordítását, *Concio in obitu filiolae Tobiae Jonae*, címmel ugyanott két évvel később adtak ki,⁵³ a *Lacryamae Boczekianae abstersae. Promluwenj Pohřebnýj egy évvel később.*⁵⁴ Trencsénben és 1639-ben jelent meg a következő három gyászbeszéd: a *Mors justorum. Kazanj Pohřebnýj nad Pana Jana Butowskeho*,⁵⁵ az *Aqua apoplectica. Concio in obitu Martini Botyko* valamint a *Čtvrté pohřebni kázani nad mrtvým synáčkem Pavlem Andreáše Syvého*.⁵⁶

A szuperintendens fia volt Alexander_{A51} Hodik (1610 k. – 1644 u.). Apjánál tanult, majd Rostockban 1634-ben disputált. Hazatérve 1639-ben Bánócon volt rektor, majd 1643-ban ugyanitt lelkész. Disszertációja, a *De XVII. SS Coena...* Rostockban került kiadásra 1636-ban.⁵⁷ Hazatérte után írt egy logikai művet *Decas prima breviter exhibens primam mentis operationem logicae* címmel, melyet Trencsénben nyomtattak ki 1638-ban.⁵⁸ Gyászverse szintén Trencsénben jelent meg.⁵⁹ Írt három teológiai vitairatot is. A *Disputatio theologica de certitudine scripturae sacrae et ordine ecclesiae Lutheranae...* Trencsénben 1641-ben jelent meg,⁶⁰ a *Hecae theologica super aphorisma Johannitico...* kezdetű szintén Trencsénben látott napvilágot 1643-ban⁶¹ és az *Apodixis theologica, hoc est certissima demonstratio vanissimi conatus Luciferi Belaviani* ugyanott került kiadásra 1644-ben.⁶²

E Sándor_{A51} testvére volt (II.) Johann_{A52} Hadik. A család tőle való leszármazását Nagy Iván és Markó Árpád munkái nyomán ismertetjük.⁶³ Markó szerint ő volt az, aki a Hadik családból katolizált. Felesége Nagy Iván szerint Sérek Zsuzsa volt, ám Markó szerint fia, Hadik (I.) István_{A61} felesége volt Sereg Zsuzsanna, akivel a Nyitra vármegyei Parocza községben voltak birtokosok, minden valószínűség szerint a feleség révén. Fiuk, (I.) Mihály_{A71} (1650–1680) szerepel az 1669-es Trencsén vármegyei nemesi összeírásban, ami csak úgy lehetséges – lévén, hogy ekkor még csak 19 éves –, hogy már legalább apja, István_{A61} is nemes volt, ám az összeíráskor már nem élt. Mihály_{A71} a Nyitra megyei felkelő sereg ezredzászlósa volt. 1669-ben feleségül vette Jabloniczky Júliát,

⁵¹ RMK II. 546.; RMK II. 473.; RMNy 1520.

⁵² RMK II. 532.; RMNy 1706.

⁵³ RMK II. 533.

⁵⁴ RMK II. 546.; RMNy 1799.

⁵⁵ RMK II. 547.

⁵⁶ RMK II. 548.; RMNy 1798(1); RMNy 1803(4).

⁵⁷ RMK III. 1516.

⁵⁸ RMK II. 546.; RMNy 1797.

⁵⁹ In: *Lacryamae Boczekianae abstersae. Promluwenj Pohřebnýj. Trencsén, 1639.* RMK II. 546.; RMNy 1799.

⁶⁰ RMK II. 587.; RMNy 1908.

⁶¹ RMNy 2029.

⁶² SlovBi II. 256.; RMNy 2082.

⁶³ *Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. köt. Pest, 1857–1865. V. köt. 6–10. o.; *Markó: i. m.* 10–12. o.

majd fiatalon hősi halált halt. Testvére, (II.) István^{A72} ugyancsak katona volt és szintén hősi halált halt egy, a törökkel vívott csatában.

(I.) Mihály^{A71} fiának, (II.) Mihálynak^{A81} Hadik András tábornagy apjának (1679–1733) a választott hivatása szintén a fegyverforgatás volt. Amikor a törökök Nyitra-vármegyében elpusztították mindenüket, nagybátyjával, Istvánnal^{A72} a Dunántúlra menekült. Ekkor semmisült meg nemesi levelük is. Előbb a Pálffy-, majd az Ebergény-ezredben volt írnok nyolc éven át, ezután a Kollonich-, végül a Nádasdy-ezredben harcolt Nyugat-Európában a spanyol örökösödési háborúban. 1701-ben zászlós, 1705-ben hadnagy, 1709-ben kapitány lett. 1708-ban feleségül vette a luxemburgi (mások szerint elzászi) származású Hardy Franciskát, akinek édesapja 1699-ben magyar nemességet kapott. A kapitány 1720-ban nemesi címerlevelet szerzett.

A teljesség kedvéért meg kell még említeni azokat a Hadikokat, akik pontos kapcsolódását a családfához nem ismerjük közelebről.

Talán a trencsényi lelkész, Hadik Sándor^{A51} fia volt az a „trencsényi” jelzővel említett Michael Hadik, akinek diák korából egy üdvözlő verse maradt fenn nyomtatásban 1652-ben (címét nem ismerjük).⁶⁴ A „rajeci” (II.) János^{A52} fia lehetett az a „rajeci” Nicolaus Hadik, aki a trencsényi evangélikus iskolában diákoskodott, nyilván még apja katolizálása előtt. Neki szintén fennmaradt egy verse egy Trencsénben kiadott gyűjteményes kötetben 1652-ben.⁶⁵ Ha ez így van, akkor megállapítható hogy a család katolizálása ezt követően, 1652 után történt.

Semmiféle fogódzónk nincs, ki lehet az a Georgius Hodikius – tekintve, hogy származási helyét nem jelölik meg a források –, akinek egy diákkori köszöntőverse maradt fenn.⁶⁶ Nem tudunk továbbit Johann Hadikról sem, akinek apját szintén így hívták, édesanyja keresztnéve pedig Catherina volt. Többfelé tanult, külföldön is,⁶⁷ 1699-ben a Rimaszombat melletti Rahón,⁶⁸ majd 1700-ban Radvány iskolájában volt rektor.⁶⁹ Ez a „dubnici” melléknéven említett Hodikius 1702-ben Ratkón volt rektor,⁷⁰ 1708-an Radványba ordinálták lelkésznek,⁷¹ s 1714-ben a Hont-megyei Báton volt lelkész.⁷²

Hadik generálisnak, mint láhattuk, tehát először hatodik felmenő őse lett értelmiségi, de az volt ötödik őse is, immáron szuperintendens. A felmenő Hadik családban összesen csaknem egy tucat rektor volt vagy olyan személy, aki Szinnyei József meghatározása szerint „írónak” minősült (nyomtatásban valamilyen teológiai művet, gyászbeszédet stb. jelentetett meg). Űkapja, dédapja, nagyapja és apja tanulmányairól nem tudunk semmit. Katolizálásuk révén e családtagokat az evangélikus gyűjtemények ugyanis nem tartják

⁶⁴ A vers egy gyűjteményben maradt fenn in: *Natali illustrissimae heroinae... Evae Szeczi*. Trencsén, 1652. RMNy 2445(22).

⁶⁵ In: *Sacrum nuptiale*. Trencsén, 1652. RMNy 2447(24).

⁶⁶ In: *Epos hymanaeum, quod in honorem... Iacobi Faschko*. Trencsén, 1649. RMNy 2288(9).

⁶⁷ *Index Ordinatum*, G. I. 21.

⁶⁸ *Rezik – Mattheides*: i. m. 143. o.

⁶⁹ *Rezik – Mattheides*: i. m. 141. o.

⁷⁰ *Rezik – Mattheides*: i. m. 210. o.

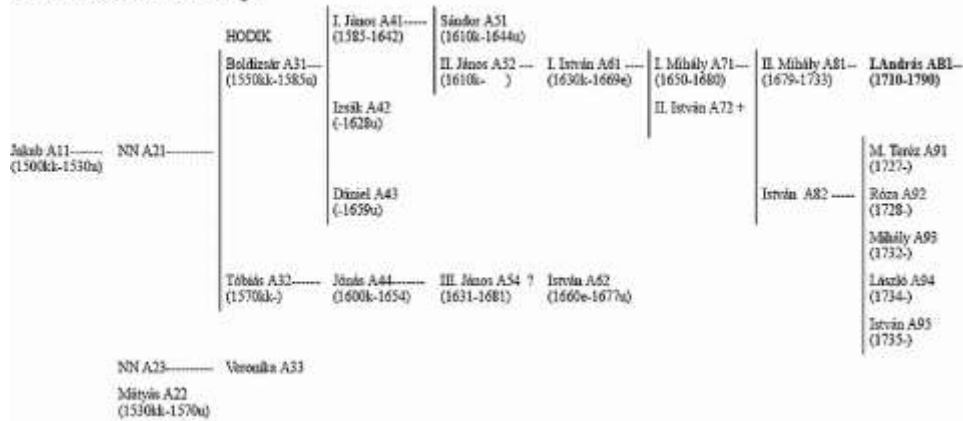
⁷¹ *Index Ordinatum*, G. I. 21.

⁷² *Rezik – Mattheides*: i. m. 210. o.

már számon, vonatkozó katolikus jellegű források viszont nincsenek. Joggal feltételezhető, hogy katonai pályára lépésük előtt gimnáziumot végeztek, így lehetett pl. a tábornagy atyja, II. Mihály_{A81} is ezredírnok. Hogy Hadik Andrást apja iskoláztatta, ismeretes azzal együtt, hogy egyáltalán nem tanárnak vagy papnak, hanem katonának szánta.

MELLÉKLET

A Hadik ősök családfája.

ÁCS TIBOR

ÚJ (RÉGI) KATONAI IRATOK PETŐFI ELTŰNÉSÉNEK IRODALMÁHOZ

„Nem mondja kisdéd síri jel:
E zugban porlik tested el.
És jól van az, mert így a sír,
melyen egy hon népe sír
S körülragyogja szellemed,
Egész e honnak keble lett.”
(*Madách Imre: Petőfi sírján*¹)

Petőfi Sándor halála, az 1849. július 31-i segesvári csatában történt eleste és eltűnte óta, minden kor kötelességének tartotta, hogy újra ellenőrizze és felfrissítse a költő életrajzát és élete utolsó napjának történetét. A Petőfi-legendárium igazi táptalaja a honvédtiszt költő eltűnésének irodalma lett, abból a tényből kiindulva, hogy személyes ismerős vagy családtag sohasem látta, azonosította a holttestét.

Ferenczi Zoltán 1910-ben közreadott *Petőfi eltűnésének irodalma* című kötetében időrendben, 1849-től 1902-ig elemezve „a költő halálával vagy inkább eltűnésével” foglalkozó tudósításokat és értékeléseket, arra a fatalisztikus végkövetkeztetésre jutott, miszerint: „Nem lehetetlen kétségtelenül, hogy a sok változat valamelyike tényleg a költő halálának hiteles előadása; de hogy melyik az, emberi eszközökkel el nem dönt-hetik, és nem fogják soha.” Ennek ellenére, utolsó gondolatként maga is elismerte, hogy Petőfi eltűnésének, a csatatéren történt elestének megfejtése „örök vágyakozás gyanánt élni fog az emberi kutatás és meghátrálni nem bíró megismerés számára”.² S valóban, a tudományos Petőfi-kutatás kezdettől fogva arra törekedett, hogy az egyre gyarapodó adatok és adalékok, az egymásnak ellentmondó legendák és értékelések tengeréből feltárja és bemutassa a mítoszok nélküli valóságot.

A költő halálával, lehetséges nyughelyével kapcsolatban napjainkban ismét lábra kapó vitákat, megújuló téveszméket látva,³ szükségesnek tartjuk felvillantani a Petőfi elestét vizsgáló historiográfia néhány elfeledett, ámde tanulságos próbálkozását. Az alábbiakban bemutatott XIX. század végi katonai iratok tehát nem csupán Petőfi halálához, de az erre vonatkozó vizsgálódások történetéhez is adalékkul szolgálnak.

¹ Madách Imre munkái. Budapest, 1904. 184–185. o.

² *Ferenczi Zoltán: Petőfi eltűnésének irodalma.* Budapest, 1910. (Petőfi-Könyvtár XXIV.) 160. o.

³ Az interneten magyarul is olvasható Wikipédia szabad enciklopédia Petőfi Sándor címszóban haláláról többek között ez olvasható: „A tudomány mai álláspontja szerint Petőfi elesett a segesvári csatában. Mások ezt vitatják, szerintük hadifogolyként Szibériába hurcolták, ahol később vagy kivégezték, vagy természetes halállal meghalt. Ezen elmélet képviselői azt is valószínűnek tartják, hogy ott megházasodott és családot alapított.” Legújabbban pedig egy kínai matematikus, Cai Tianxin, a kínai Zhejiang egyetem matematika professzora a *Notices of the American Mathematical Society* című amerikai matematikai folyóirat ez évi áprilisi számában elevenítette fel Petőfi szibériai rabságának legendáriumát: „A magyar költő, Petőfi eltűnt az oroszok–osztrákok elleni harcban, 1849-ben. Úgy tudták, hogy meghalt, egy kozák katona lándzsája által, egészen a 19. század végéig, amikor is orosz kutatók levéltári dokumentumokban találtak utalást arra, hogy Szibériába vitték, hadifogolyként, és ott tuberkulózisban halt meg 1856-ban. Ezáltal 33 éves volt, amikor meghalt.” *Cai Tianxin: Mathematician and Poets. Notices of the AMS*, April, 2011. Volumen 58., Number 4. 590–592. o. A kérdés legújabb magyar fejleményeiről lásd *Kovács László: Petőfi Sándor fehéregyházi sírhelyének legújabb meghatározásáról* című, alább közölt írását, valamint *Uő: A szibériai ál-Petőfiről és a fehéregyházi hitelesről.* Sajtó alatt a *Folia Anthropologica* 11. (2012) számában. Utóbbit a szerző szívességéből használtuk.

*Baróti Lajos „nyomozása” Petőfi-akták után
a cs. kir. Hadügyminisztériumban*

Az ismert a korábbi szakirodalomból, hogy a halott Petőfi ügyét többször vizsgálták az osztrák hatóságok.⁴ Ám azok az okmányok hosszú ideig ismeretlenek maradtak, amelyek Baróti Lajos 1886. december 30-i folyamodványa nyomán keletkeztek, és a bécsi Kriegsarchivban, valamint a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban találhatóak.⁵ Ezek a dokumentumok érdekes megvilágításba helyezik azt a kérdést, hogy a császári és királyi katonai hatóságok az abszolutizmus és a dualizmus idején miképp kezelték a Petőfi-ügyet.⁶

A Petőfi-akták utáni nyomozást Baróti Lajos indította el a cs. kir. birodalmi hadügyminisztériumhoz intézett alábbi levelével:

„Mélyen tisztelt Hadügyminisztérium!

Alulírott alázatosan bátorkodik a magas hadügyminisztériumot egy irodalmi ügyben kéréssel terhelni. Petőfi Sándor híres magyar költő ellen a magyar forradalom alatt tanúsított magatartása miatt hadbírószági eljárást indítottak. Azonban a pesti cs. kir. hadbírószágnak a pesti cs. kir. főügyészséghez intézett 1851. március 9-i Z. 762. sz. határozatában felmentették, mivel ellene semmiféle kompromittáló adat nem volt bizonyítható. Ennek az eljárásnak az aktáit feltehetően felterjesztették a magas hadügyminisztériumhoz, mivel az egykori cs. kir. országos törvényszéknek a Királyi Országos Levéltárban lévő aktái között, Petőfi-féle könyvek jegyzékén kívül más nem található.

E jegyzék szerint a hadbírószági vizsgálat kezdetekor egyebek között Petőfi könyveit, leveleit és előtalált papírjait lefoglalták. A jegyzék ez utóbbiakat érdektelen tartalmúaknak nevezte, de közöttük lehetett néhány irodalmi értékű mű is. Így például Az apostol hosszabb elbeszélő költemény kézírata, különböző költői töredékek Petőfitől, továbbá a Petőfihez írt és barátjához, Pákh Alberthez és másokhoz intézett levelek.

Hivatkozva a felmentő hadbírószági ítéletre, kérem a magas hadügyminisztériumot, hogy az említett Petőfi-féle iratoknak, leveleknek stb. nyomoztasson utána, s amennyiben előtaláltnak, költségemre másolatot készíteni és részemre elküldeni szíveskedjék. Ugyancsak kérek egy másolatot a hadbírószági ítéletről.

Budapest, 1886. december 30.

A nagytekintetű cs. kir. hadügyminisztérium, alázatos szolgája

Baróti Lajos tanár

I. Vár, Országházút 7. sz.”⁷

⁴ *Dienes András*: Petőfi a szabadságharcban. Budapest, 1958. (Irodalomtörténeti Könyvtár 3. Szerk. Sötér István.) 374–382. o.; *Kerényi Ferenc*: Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz. Budapest, 2008. (Osiris monográfiák.) 462–465. o.; *Kedves Gyula – Ratzky Rita*: Csataterék Petőfije. Budapest, 2009. 159–160. o.

⁵ Kriegsarchiv, Wien. K. k. Reichs-Kriegs-Ministerium. 4. A. 4. 1/2. 1887 (3 ügyszer 6 fölió); Hadtörténelmi Levéltár K. k. 4. Korps-Kommando. Mil. Abt.1- 3/3. Nr. 569. 1887. III. 3. (4 ügyszer, 10 fölió). Barótiról lásd *Ács Tibor*: Petőfi Sándor közatonai szolgálatának dokumentumairól. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 2. sz. 530–532. o.

⁶ Lásd *Ács Tibor*: Hadbírószági eljárás Petőfi ellen. Az osztrákok tudták, hogy elesett? *Magyar Hírlap*, 1990. január 6. (szombat) 6. o. Először ekkor hívtuk fel a figyelmet ezekre az ismeretlen katonai iratokra, ami visszhang nélkül maradt még a kutatók körében is, a Petőfi életéről az elmúlt két évtizedben megjelent munkák hivatkozásaiból legalábbis rendre kimaradt.

⁷ Kriegsarchiv, Wien. K. k. Reichs-Kriegs-Ministerium. 1887. Ma. 1-3/3. Präs. 1-I. 87. Abthelung 4 Nr. 2. BLG. 0.

A birodalmi hadügyminisztérium elnöki osztálya 1887. január 1-jén iktatta a folyamodványt, és 2. szám alatt átadta elintézésre a 4. (hadbírói) osztálynak. Ennek vezetője, lovag Emánuel Kominek főhadbíró egy hét múlva a levelet átküldte az irattárnak azzal az intézkedéssel, hogy „folytassanak kutatást és értesítsenek arról, itt található-e és milyen iratok Petőfi Sándorra vonatkozóan, melyek ezzel az ügygel össze-függésben állnak.”⁸

A minisztérium irattárának igazgatója, Eduard Boreczky ugyanazon előadói ívre január 12-én az alábbi feljegyzést írta: „Petőfi Sándor magyar költő neve a pesti hadbíróóság 1851. évi iratai névmutatókönyvének 762. sz. 3-52. rovat alatt előfordul. Az 1870. évben elnöki 2639. számmal átvett vonatkozó fascikulusban és a 4. osztály 1873. május 17-i 767. rendelete értelmében kiselejtezett iratok a minden egyes személyre vonatkozó összesített megőrzésre kijelölt naplóban vannak. Azonban a Petőfi Sándorra vonatkozó akta nincs ott, úgyhogy eltekintve egyéb levelezéseket, a hadbírói ítélet is hiányzik. Ez utóbbi kétségkívül nem lett megőrzésre letétben helyezve, ezért az a megalapozott gyanú áll fenn, hogy a Petőfi Sándorra vonatkozó iratok, más hadbírói aktákkal együtt, amelyek különböző, általában magyar hatóságok kezelésében voltak, az itteni átvételt megelőzően eltűntek. E feltételezést megerősíti, hogy számos más irat is átvételi cédula vagy bárminő aláírás és utalás nélkül lett kiemelve, emiatt a jelenleg a vonatkozó naplók számai ténylegesen alkalmatlanok az akták felkutatásához.”⁹

A feljegyzés alapján a 4. osztály vezetője, Kominek főhadbíró a 443. számon január 14-én felterjesztette Julius Bingler vezérőrnagynak, a minisztérium illetékes szekciófőnökének a 4. hadtestparancsnokságnak küldendő utasítás fogalmazványát. Bingler vezérőrnagy azt január 16-án jóváhagyta és elrendelte letisztázását, majd aláírása után, Baróti kérelmét mellékelve, megküldését a hadtestparancsnokságnak. A cs. kir. Birodalmi hadügyminisztérium 4. osztály 2. számú nyomtatott fejrészes utasítás így szólt:

„A cs. k. 4. Hadtestparancsnok

Bécs, 1887. január 18.

Budapest

Baróti Lajos budapesti professzor csatoltan megküldött beadványa Petőfi Sándor egykoron lefoglalt könyveinek és iratainak másolatban és a nevezettel kapcsolatban 1851. évben hozott hadbírói ítélet másolatban való kiadása ügyében az itteni irattárban vizsgálatokat végeztünk. Ezek azt eredményezték, hogy bár Petőfi neve a pesti hadbírói iratok névmutatójában előfordul, a vonatkozó fasciculus aktái azonban nincsenek meg, hanem valamikor (gyaníthatólag még a teljes iratanyagának az itteni irattárba való átadása előtt) ki lettek emelve, de nem helyezték őket vissza. Így hiányzik a vonatkozó hadbírói ítélet is.

A hadtestparancsnokságot ezért felszólítjuk, hogy az ottani irattárban kutatást folytasson az említett iratok után, és amennyiben ezek ott előtalálhatóak, Baróti professzor kérésének a lehetőségek és a hatályos előírások szerint tegyen eleget. Ellenkező esetben azonban értesítsék a kérelmezőt, hogy a vonatkozó iratok teljes hiányában, melyeknek hollétéről adatok hiányában semmit felderíteni nem lehetett, kérelmének nem tehetnek eleget.

⁸ Kriegsarchiv, Wien. K. k. Reichs-Kriegs-Ministerium. 1887. Ma. 1-3/3. Präs. 1-I. 87. Abtheilung 4 Nr. 2. 1887. fól. 2.

⁹ Uo. fól. 3.

A történekről jelentést kérünk

1. melléklet.

A birodalmi hadügyminisztérium nevében

Bingler vörgey.”¹⁰

A hadtestparancsnokság katonai osztálya 1887. január 20-án iktatta az 569. számon, és másnap a következő utasítást írták hátlapjára: „Lássa – Irattár, a legpontosabb kutatását és előadását a vonatkozó iratoknak stb., amennyiben azok előtalálhatók.”¹¹ A budapesti cs. k. 4. hadtestparancsnokság irattárának vezetője több mint egyhónapos kutatás után terjeszti fel a hadtestparancsnokságnak „Petőfy Sándor lefoglalt iratainak, könyveinek és hadbíróági eljárásának tárgyában” az alábbi 3. sz. jelentését:

„A cs. k. 4. Hadtestparancsnokság

Budapest, 1887. március 1.

Budapest

A Kat. Oszt. ez évi január 23-i 569. számú utasításának a mellékletekkel való együttes visszaküldésével jelentem. A legalaposabb és a legkörültekintőbb kutatás ellenére nem találtuk meg az egykori hadbíróági eljárás iratait, sem az ittlévő budai és pesti haditörvényszék, sem az 1849-től 1887-ig terjedő évek folyó iratai között sem volt lehetséges Petőfi Sándorra bármit is találni, a névmutatókban neve elő nem fordul.

Leonard Schweiger

Iktatóhivatal- és Irattárvezető”¹²

Mivel a hadtestparancsnokság irattárában Petőfi Sándor lefoglalt könyveit és írásait nem találták, a katonai osztály elkészítette Baróti Lajosnak címzett levelet és a hadügyminisztériumnak a jelentést. Ezeket gróf Pejacevich Miklós lovassági tábornok, hadtestparancsnok és vezénylő tábornok írta alá 1887. március 3-án.

Az M. A. 569. számú ügydarab előadói lapján a Barótihoz intézett levél fennmaradt fogalmazványa így szólt: „A cs. k. birodalmi hadügyminisztériumhoz intézett 1886. december 30-i kérelmére, melynek tárgya Petőfi Sándor költő lefoglalt könyvei, levelei és egyéb írásai után a levéltárunkban kutatás folytassanak, eredménytelen maradt.

A cs. k. birodalmi hadügyminisztérium ezt követően kiadott utasítása alapján az itteni hadtestparancsnokság irattárában is a legalaposabb kutatást végezték. Ám sem a budai és pesti haditörvényszékek itt található hadbíróági irataiban, sem az 1849-től 1887-ig terjedő évek folyó irataiban Petőfi Sándorra vonatkozó irat nem található, és hiányzik minden támpont ezek feltalálásával kapcsolatban.

Ezért a hadtestparancsnokság nincs abban a helyzetben, hogy nagyságod kérésének eleget tegyen.”

¹⁰ Kriegsarchiv, Wien. K. k. Reichs-Kriegs-Ministerium. 1887. Ma. 1-3/3. Präs. 1-I. 87. Abthelung 4 Nr. 2. 1887. fol. 3.

¹¹ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. (A továbbiakban: HL) K. k. 4. Korps-Kommando. Praes: am 2061. 1887. Milit. Abth. Nr. 569. 1. Blg.

¹² Uo. Registratur-Leitung des k. k. 4. Korps-Kommando. R.L Nr. 3. 1887. Ma. 1-3/3.

1887

M.A. /

3

42

K.k. 1. Korps-Kommando

3

Am Schließen mit dieser Briefe des k.k. Kommandos
betreffend in den folgenden Regiments mit angehängt

1. Korps. Herr Professor

Ludwig Barot, Budapest, februar

ausgegeben am 27

L. k. Kriegs-Kommando Wien - 1.

CC

1.

Budapest am 2. März 1887

Expat.

Handwritten initials and a large 'O' mark.

Videat a. a.

Videat a. e.

M.A.N. 569

Voracten

Videat p. e.

Scontro

eingeschickelt 2/3
überprüft
abgesendet 2/3

des k. k. Kriegs-Kommando
rinn sel mit 1/2 Brief vom 30.
September 1886, betreffend kaiserl.
kaiserl. und kaiserl. Regiments des k. k.
von Alexander Teleky in den eigenen
kaiserl. Kriegs-Kommando gefangen ist.
von, welcher jedoch nicht bekannt ist.
von sind.

In folgen einer bereits erfolgten
Anmeldung des k. k. Kriegs-Kommando
in Wien werden auf in den
Regiments des k. k. Kommando
muss die eingekerkerten Kriegs-
Kriegs-Kommando gefangen.

Es haben sich jedoch auch in der
für befindlichen Kriegs-Kommando
des k. k. Kommando Kriegs-Kommando in
Österreich in den kaiserl. Kommando
von 1849 bis 1887 über abge-
geben.

A cs. kir. 4. hadtestparancsnokság előadói íve a Petőfi-kutatásról.
(HIM Hadtörténeti Levéltár)

A minisztériumnak küldött felterjesztéshez nemcsak a Hadtörténeti Levéltárban őrzött fogalmazványát, hanem a bécsi Hadilevéltárban megőrzött tisztázatot is ismerjük, ami a következő szövegű volt:

„A cs. k. Birodalmi Hadügyminisztérium

Budapest, 1887. március 3-án

Bécs

A 4. osztály 1887. január 18-i 2. sz. utasítására jelentem, hogy a legalaposabb és legkörültekintőbb nyomozás ellenére, sem az egykori budai és pesti haditörvényszék hadbírói iratai között, sem az 1849-től 1887-ig terjedő évek folyó iratai között Petőfi Sándorra semmit nem lehetett találni.

Baróti Lajos professzor urat erről értesítettük.

Pejacsevich lov. táb.”¹³

A hadtestparancsnok jelentését 1887. március 4-én a hadügyminisztérium 4. osztálya 443. számon nyilvántartásba vette, és azt láttamozta Bingler vezérőrnagy, szekciófőnök. A rákövetkező napon az ügydarabra ezt írták: „Az Irattárnak ad acta. Bécs, 1887. március 5. Kominek főhadbíró”¹⁴

A kutatás új katonai iratai Petőfi haláláról

A császári királyi katonai hatóságok ezzel a Petőfi ügyet lezárták. Baróti Lajos kérdésére – mi lett a költő könyveinek, irományainak és a hadbírói eljárás iratainak sorsa – megnyugtató választ nem kapott. Am az Baróti folyamodványából is kiderül, hogy kutatásai révén ismerte, hogy Petőfi István 1880. április 30-i halálával, a Magyar Nemzeti Múzeum ajándékba kapta Petőfi Sándor kéziratának és levelezéseinek azt részét, melyet addig Petőfi öccse őrzött, amely gyűjteménynek bibliográfiai leírását Majláth Béla végezte el. De tudta azt is, hogy ezzel egy időben Kendelényi Ferenc allevéltárnok, a Magyar Országos Levéltár 1850–1860. közötti cs. kir. törvénykezési iratai között megtalálta Petőfi Sándor 1849-ben lefoglalt könyveinek és iratainak jegyzékét, amelyben 125 szám alatt 185 könyvcím található, melynek kiegészítése, ismertetése Thallóczy Lajos munkája volt. A két szerző írását, 1880-ban „Petőfi Sándor hátrahagyott kéziratai és könyvtára” címmel adta közre.¹⁵

Hála a Petőfi-kutatás eredményeinek, ma már tudjuk, hogyan alakult Petőfi könyveinek, irományainak és hadbírói eljárása iratainak sorsa.¹⁶ A költőnek először 1849 februárjában, majd 1850 januárjában lefoglalt ingóságait és a Baróti által jelzett

¹³ Kriegsarchiv, Wien. K. k. Reichs-Kriegs - Ministerium. 1887 4. A. 4. 1/2. (3. fólió)

¹⁴ Uo. präs. 4. III. 87. Abtheilung 4 Nr. 443. BLG. (4. fólió)

¹⁵ Majláth Béla, Thallóczy Lajos: Petőfi Sándor hátrahagyott kéziratai és könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 1880. 4. sz. 193–217. o.

¹⁶ Lásd részletesen *Mezősi Károly*: Petőfi lefoglalt könyvtára és irományai. *Magyar Könyvszemle*, 1971. 2. sz. 24–38. o.; Petőfi-adattár III. kötet. Petőfi-okmányok, függelék (családi adatok), pótlások az I. és II. kötethez. (Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta *Kiss József*.) Budapest. 1992. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai. 15.) 135–147., 272–277. o.

könyveit és irományait Szendrey Júlia 1851. március 19-én, május 31-én és 1852. május 14-én vette át a pesti állami főügyészségtől. Az ő és fia, Petőfi Zoltán elhunytával ezekből, az írásokból nagyobb számú kézirat, többek között *Az apóstól* kézírata is, a költő öccsének, Istvánnak tulajdonába került, aki azokat a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta. Ma az OSZK Kézirattárában találhatók.

A Petőfi Sándor elleni, 1849 januárjától 1851 márciusáig tartó hadbírószági eljárás – nem ítélet, mivel azt nem hozták – és a részét képező pesti főállamügyészség vizsgálatának megmaradt iratait a Magyar Országos Levéltár és a Budapesti Hadtörténelmi Levéltár őrzi.¹⁷ Ezek közül számosat már publikáltak, de nem egy olyan irat is található még, melyet nem adtak közre, noha eleddig ismeretlen adalékokat tartalmaz a honvédtiszt költő ellen indított cs. kir. haditörvényszéki és pesti főállamügyészségi vizsgálatról.

A cs. kir. pesti polgári főállamügyészség hivatalos eljárását Petőfi ügyében, (vagyona-nának zárolásában és elkobzásában) az vezérelte, hogy életben van, míg a cs. kir. pesti haditörvényszék merőben eltérő felfogását képviselt a honvédtiszt költővel kapcsolatos eljárásában.¹⁸ Ezt jelzi, hogy 1850 januárjában, a sajtóban közzétett idézési ediktumban felhívott felség- és hazaárulás bűnével terhelt 68 szabadlábon lévő „szökevény” között nem szerepel az 1849. évi körözési jegyzékben még 51.-ként feltüntetett Petőfi Sándor. Ennek alapján több mint valószínű, hogy a cs. kir. katonai hatóságoknak, - a haditörvényszéknek is – olyan egyértelműnek tűnő értesülései lehettek Petőfi elestéről, hogy vele szemben még a hadbírói eljárás megkezdését sem tartotta szükségesnek. Ezt támasztja alá, hogy ilyen kezdeményezésnek egyetlen 1849. és 1850. évi cs. kir. haditörvényszéki anyagban sem sikerült nyomára bukkanni.

A pesti főállamügyészség hivatalos felfogásában, a pesti cs. kir. haditörvényszék állásfoglalása hozta meg a fordulatot. A lefoglalt Petőfi hagyaték bonyolult ügyében az érdemi döntést már nem halogatható állami főügyész állásfoglalást kért a rendkívüli állapot alapján a „tekintetes pesti cs. kir. haditörvényszéktől”. Az 1851. március 6-i 5092. és 6724./G. P. számú átirat fogalmazványában ez olvasható: „Hogy az elmenekült, eltűnt és állítólag már meghalt Petőfy Sándor lefoglalt javainak ügyében a további megfelelő intézkedéseket megtehessek, van szerencsém a tekintetes cs. kir. Haditörvényszéket megkérni, tudassa velünk, hogy az említettel szemben folytattak-e haditörvényszéki eljárást és milyen eredménnyel.”¹⁹

A haditörvényszék tétovázás nélkül, gyorsan megküldte egyértelmű, alábbi hivatalos, magyar fordításban, így hangzó válaszát:

¹⁷ Magyar Országos Levéltár. Oberstaatsanwaltschaft (A továbbiakban: MOL O) 171. sz. 1849–51. 6–7.1. A 97 főlényei iratsomó, korábbi levéltári jelzete: Birósági levéltárak – Főállamügyészség, Pest, 1849–51. E 263. sz.; Budapesti Hadtörténelmi Levéltár. K. k. Kriegsgericht zu Pest 1849–1855.

¹⁸ Lásd a megtorlás mechanizmusáról. *Hermann Róbert*: *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után.* (Változó Világ 27.) Budapest, 1999. 128 o.; *Uő*: *I. Ferenc József és a megtorlás.* (Habsburg történelmi monográfiák 6.) Budapest, 2008. 183 o.

¹⁹ MOL O 171. sz. 1849–51. 41. főlő.

k. k. Herings-garnist zu Pest.
Nro. 762.

Uter

Der lieblich k. k. General-Procurator, der
k. k. Oberherzogliche, Distrikts-
in loco.

Uter die, gefertigte Aufseher vom 6ten
v. M. Nro. 50928 6724. besetzt sich die Herings-
garnist der lieblich k. k. General-Procurator.
dem zu erwähnen, daß bei demselben be-
trägt die Oberherzogliche Petöfy Sándor, Herings-
Herzog, und die Aufseher auf kein Ansehen zu
sinnem garnistlichen Einspruch, wiewohl ich
denfelben garantieren ist.

Pest am 9ten März 1851.

Imperiali
Attest

Herings
Paul Herings

HERINGS GARNIST
© 1851

27

A pesti cs. kir. haditörvényszék 1851. március 9-i állásfoglalása a Petöfi Sándor elleni
bírószági eljárás indokolatlanságáról. (Magyar Országos Levéltár)

„Cs. kir. pesti haditörvényszék

762. sz.

A tekintetes cs. kir. pesti főtörvényszék kerületi főügyész

Helyben

A f. hó 6-án kelt 5092. és 6724. sz. becses kérésükre a haditörvényszék a tekintetes cs. kir. főügyészszéggel közli, hogy nálunk Petőfy Sándorra vonatkozólag semmi elő nem került, és így nem volt indok vele szemben bírósági eljárásra.

Pest, 1851. március 9.

Smugalski

őrnagy

Nedelkovich

törzsdhadbíró²⁰

Az átiratot bevezették a pesti cs. kir. haditörvényszék 1851. évi, a Hadtörténelmi Levéltárban található névmutató könyvbe. A számunkra érdekes oldalon a tizenharmadik „P” betűvel kezdődő név között a költő a 9. helyen szerepel: „B et P-e Untersuchungen... Petőfy Alexander schriftsteller 3/52 No. 762.”²¹ Sajnos a haditörvényszéki iratok közül hiányzik a költő elleni vizsgálat 3/52. előadói íve, a 762. sz. ügydarab fogalmazványa és az esetleg még ott elhelyezett egyéb iratok.

A pesti cs. kir. haditörvényszék rövid és határozott állásfoglalása nem foglalkozott Petőfynek a forradalom és szabadságharc alatti közismert tevékenységével és csak az egyszerű jogi tényt közölte. Ennek egyetlen ésszerű magyarázata volt! Az osztrákok a szabadságharc leverése után, Petőfy Sándort azért nem idézték a haditörvényszék elé, és azért nem indítottak ellene hadbírószéki eljárást, mert meg voltak győződve a honvédtiszt költő elestéről.²²

A meghökkentőnek tűnő pesti cs. kir. haditörvényszéki állásfoglalás nem a Petőfy Sándor iránti elnéző, megbocsátó magatartásukból született. A Magyar Országos Levéltár és a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár abszolútizmuskori iratanyagából kitérünk, hogy az önkényuralom hivatalai nagyon pontos nyilvántartásokat vezettek az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban részt vett, politikailag és katonailag „kompromittált” hazafiakról. Ezekben sok ismert és ismeretlen személy neve megtalálható, így a költő öccsének, Petőfy Istvánnak a neve is, de Petőfy Sándoré nem.²³ Példák bizonyítják, hogy az ötvenes évek közepéig Petőfy-nél jóval kisebb „bűnökért” is lefolytatták jelenlétükben vagy távollétükben a hadbírószéki eljárást. A megtorlások jellegét jól illusztrálja a külföldre menekült és az országban rejtőzködő 36 jeles hazafi ügye, akiket a pesti cs. kir. haditörvényszék előtt való meg nem jelenésük miatt *in contumaciam*, mint felségsértőket 1851. szeptember 21-én ítélték el halálra. Másnap, 1851. szeptember 22-én, a hírhedt Újépület mögötti Faraktár téren a 36 hazafit *in effigie* akasztották fel.

²⁰ MOL O 171. sz. 1849–51. 39. fólió.

²¹ HL K. k. Kriegsgericht zu Pest Register 1851.

²² Lásd HL K. k. Militär Districts Commando Pest 1848–1855.; Akten des k. k. Zivil- und Militär-gouvernemento in Ungar, Präsidium-Resevate 1852–1860.

²³ HL A Bach-korszakban politikai szempontból rendőri megfigyelés alatt álló 48-asok nyilvántartólapjainak névmutatója. Akten des. Kais-kön. Civil und Militär Gouvernment in Ungarn Polizei-sektion vom Jahre 1849-1851.; Akten des k. k. Zivil- und Militär-gouvernemento in Ungar, Präsidium-Resevate 1852–1860.

Petőfi Sándor honvédőrnagy esetében a hadbírósi eljárás és ítélet elmaradásának okát egyedül csak abban kereshetjük, hogy a cs. kir. katonai hatóságok a szabadságharc leverése után, az 1849 és 1854 közötti esetenkénti vizsgálódásuk dacára, elfogadták Heydte és mások nyilatkozatait, jelentéseit a költő elestéről.

A fent elmondottak ismeretében különösen sajnálatos, hogy a Petőfi halálával kapcsolatos, több mint egy évszázadra visszanyúló interdiszciplináris kutatás megállapításai nem váltak elfogadottá sem a magyar, sem a nemzetközi tudományos irodalomban. Úgy gondoljuk, hogy egy majdan elkészülő Petőfi-monográfiából nem maradhat ki a Petőfi Sándor katonai szolgálatának és elestének legendák és mendemondák nélküli története sem.

KOVÁCS LÁSZLÓ

PETŐFI SÁNDOR FEHÉREGYHÁZI SÍRHELYÉNEK LEGÚJABB MEGHATÁROZÁSÁRÓL

*Petőfi Sándor „úgy tűnt el az életből, mint azok a görög hősök, akiket az istenek ragadtak fel a harctérről és vittek magukkal az Olümposzra”
(Ismeretlen szerző könyvismertetése: Újság, 16:271 [1940. nov. 28.] 7.)*

Új lendületet adhat a Petőfi-kutatásnak Szűcs Gábor most megjelent kötete,¹ a fiatal Petőfi-kutató ugyanis könyvében a költő sírjának lehetséges helyét is meghatározza – nagyjából ilyen megfogalmazással terjedt el nagyszámú át- és átvétellel a világhálón a munka ismertetése. Az olvasóban feltámad az öröm: na, végre! Érdeme a szerzőnek, hogy kizárólag az 1849. július 31-én lezajlott fehéregyházi ütközettel foglalkozott, a szibériai hadifogság és a barguzini sír kérdését pedig szakirodalmi idézés nélküli két mondatral intézte el.² Az alábbiakban nem vesztegetem a szót az ütközet körülményeire, amelyeket Szűcs tekintélyes forrásanyag felhasználásával és 105 hivatkozással alátámasztva újjólag összegyűjtött, hanem csupán a költő halálára és feltételezett sírhelyére vonatkozó „felfedezéseivel” foglalkozom.

A későbbiek megértéséhez előre kell bocsátanom, hogy a kötetkében egy Papp Kálmán nevű mérnökre háromszor történt utalás. Először, amikor Szűcs azt a vizsgálatot ismertette, midőn Papp meteorológiai célú kísérleteket végzett annak megértésére, hogy az adatközlők miért emlékeztek néhány órás eltéréssel a magyarokat bekerítő orosz ulánusok rohamának megindítására.³ Másodszor a szövegébe szervesen beszúrt alábbi ömlengés formájában: „Mindent köszönök Papp Kálmánnak (†), akivel ugyan soha nem találkozhattam, mégis úgy éreztem, valahonnan figyel engem, vizsgáló szemmel nézi, amint *Az ottfelejtett ember* című egykori könyvtervét olvasom, azt a megfeszített kutató munkával létrehozott dolgozatot, mely soha nem kerülhetett a nyájas és értő Olvasó elé [sic! – K. L.], mert rossz időben, rossz helyen keletkezett. Papp Kálmán az 1980-as évek derekán, nyugalmazott mérnök letéren, nyugdíjának minden fillérjét ráfordítva próbálta kideríteni a »nagy ártatlan igazságot«, és tulajdonképpen sikerrel is járt, még ha a siker általános értelemben vett jelentését sohasem tapasztalhatta meg.”⁴ Harmadszor pedig a forrásjegyzékben: Papp Kálmán: *Az ottfelejtett ember*. (Tanulmány). Budapest, 1986. formájában.⁵

A megboldogult Papp Kálmán talán belenyugvással figyelte fentről a Móricz Zsigmond Gimnáziumban 2011-ben érettségizett Szűcs munkálkodását,⁶ de a szerzői jogokra kényes, még életben lévő idősebbek nem lehetnek ennyire megértőek. Hadd magyarázzam meg ezt a kijelentésemet.

¹ *Szűcs Gábor*: Petőfi halála. Fehéregyháza, 1849. július 31. Budapest, 2011.

² „Haláláról rengeteg szóbeszéd járta és járja még a mai napig is ... A legtöbbször felbukkanó helyszín Szibéria, azon belül is Barguzin. Ám ezt is megcáfolták.” Uo. 7. o.

³ Uo. 39–40. o., jegyzet nélkül.

⁴ Uo. 61. o.

⁵ Uo. 71. o.

⁶ A szerzőről az áll a Móricz Zsigmond Gimnázium Könyvtára honlapján – <http://86.101.232.185/hir/szucs-gabor-petofi-halala> –, hogy megjelent Szűcs Gábor iskolánk volt diákjának első könyve, továbbá hogy Szűcs Gábor az előző évben érettségizett gimnáziumunkban, azaz pontosabban telefonon történt könyvtári információim szerint a 2010/2011-es tanévben. Ismereteim szerint jelenleg a Corvinus Egyetem hallgatója.

Papp Kálmán (1923–1990)

Ez év elején Magyarok Világszövetségének elnöke felhívásával kapcsolatban felkérést kaptam a *Hadtörténelmi Közleményektől* a Petőfi-sírhely kérdésének áttekintésére. Az elkészült cikk végül (terjedelmi és más okokból) mégsem e folyóirat lapjain, hanem Szombathelyen fog megjelenni a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központja Természettudományi Karának kiadványában.⁷ A cikk írásának idején, anyagaim áttekintése közben rátaláltam Papp Kálmán fentebb említett kéziratának a megjelenés bibliográfiai adatai nélküli másolatára, amelyet valószínűleg a szibériai Petőfi-ügyről összeállított tanulmánykötet⁸ szerkesztése idején elhunyt Kiss József irodalomtörténész (1923–1992) hagyott rám, s később a témáról írott önálló monográfiámhoz⁹ nem kellett felhasználnom. Ezúttal azonban hosszú keresgélés után véletlenül sikerült rábukkannom

⁷ Kovács László: A szibériai ál-Petőfiről és a fehéregyházi hitelesről. *Folia Anthropologica*, 11 (2012). számában.

⁸ Nem Petőfi. Tanulmányok az MTA Természettudományi szakértői bizottsága tagjai és felkért szakértők tollából. (Szerk. Kovács László.) Budapest, 1992.

⁹ Kovács László: Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje. Budapest, 2003.

a kézirat megjelenésének helyére,¹⁰ mert mint a történelmi események rekonstrukciós kísérletének kiváló példáját nevezte meg Szijártó István.¹¹ Most még a szerzőről szerettem volna megtudni valamit, de Mózsi Ferenc költő (1947–2007) a chicagói *Szivárvány* 1980–1994 közötti szerkesztője, már nincs az élők sorában, az elérhető és készségesen válaszoló Szügyi Zoltán, Tomkiss Tamás és Zalán Tibor pedig nem tudott segíteni.¹² Hermann Róbert hadtörténész viszont egyszer találkozott is Papp-pal, aki egy *Ethnographia*-beli cikkének különnyomatával is megajándékozta, de ennek szerkesztőségéből Angyal Katalin sem tudott a szerzőről felvilágosítást adni.¹³ Bár Papp műszaki embernek nevezte magát, azért nem tartottam valószínűnek egy 1938-as születésű Papp Kálmán nevű mérnökkel való azonosságát, mert az ő életrajzi címszavában talán kitértek volna Petőfi-kutatásainak megemlézésére is.¹⁴ Ezután csak a *Csalóka lidércfény* írásakor már többszörösen bevált módszerem maradt: sorra felhívtam a budapesti Papp Kálmánokat, s így jutottam el a keresett szerző szerencsémre azonos nevű fiához, akitől megkaptam a vágyott felvilágosítást. Kiderült, hogy [Id.] Papp Kálmán erdélyi szász eredetű postatisztviselő apa és székely anya gyermekeként 1923. szeptember 8-án született Budapesten. A műszerészi szakmát tanulta ki, ezután a 40-es években a postánál, majd az ORION-gyárban, később a Műszeripari Kutatóintézetnél (MIKI), a Híradásipari Kutatóintézetnél (HIKI), a Kontakta Alkatrészgyárban, végül újból a postánál volt alkalmazott. Itt kapott szívinfarktust követően leszálalékolták, s ezután kezdett Petőfi sorsával foglalkozni, a fehéregyházi színhelyre először 1981-ben jutott el. 1990. október 23-án Gödöllőre szándékozott utazni, és a vasútállomáson kapott újabb infarktusba belehalt. Kutatási eredményeit a családja a Petőfi Irodalmi Múzeumban helyezte el, és a hagyományuk szerint Petőfi nyughelyének még a koordinátáit is meghatározta, de ennek titkát magával vitte a sírba.¹⁵ Titkolózásának tiszteletre méltó okát pedig maga árulta el: „A Szkurka és Kővári-féle leírások helyszíneinek térképkordinátáit csak akkor vagyok hajlandó közzétenni, ha az erdélyi magyarság módszeres üldözése és a magyar emlékek pusztítása román részről tartósan és megbízhatóan megszűnik. Lelkiismeretem szerint nem tehetem ki Petőfi Sándor esetleg még meglévő földi maradványait tudatos pusztításnak.”¹⁶ Megjelent tanulmányából valóban kihagyta az általa megállapított koordinátákat, a kéziratában azonban szerepelnek, s egyrészt talán nem sértve meg az 1986–1988-as évek viszonyait illetően méltánylandó álláspontját, másrészt Szűcs közlését¹⁷ követően csupán másodikként, az esetleges jövőbeni kutatásokat megkönnyítendő, ezeket alább én is közreadom.

¹⁰ Papp Kálmán: Az otffejtett ember. A Petőfi-rejtély megoldása. *Szivárvány. Irodalmi művészeti és kritikai szemle*. Magyar Ház, Chicago 9:26 (1988. október) 24–46. o.; 9:27 (1989. február) 30–73. o.; 9:28 (1989. június) 31–38. o.

¹¹ Szijártó, István: Four arguments for microhistory. *Rethinking History*, 6:2 (2002). 209–215. o.

¹² Szíves felvilágosításukat ezúton is köszönöm.

¹³ A Hermann Róberttől kapott különnyomat – Papp Kálmán: „Szökőkút” – a források befoglalásának sajátos módja Erdélyben (A special way of setting a spring in Transylvania). *Ethnographia*, 99 (1988). 243–245. o. – alapján fordultam az MTA Néprajzi Kutatóintézetének könyvtárához. Mindkettejük szíves segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁴ Természettudományos és műszaki Ki Kicsoda? (Szerk. Ágoston Attila–Schneider László–Szluka Emil.) Budapest, 1986. 327. o. Orlai Györgyné könyvtáros (MMKM Műszaki Tanulmánytár Könyvtára) szíves tájékoztatása szerint az 1988. és 1995. évi kiadásban Papp már nem szerepel.

¹⁵ Édesapja életének fő adatait és két fényképét [Ifj.] Papp Kálmánnak ezúton is megköszönöm.

¹⁶ Papp Kálmán: Az otffejtett ember. (A Petőfi-rejtély megoldása). Beszámoló a kutatómunkáról. Kézirat. Budapest, 1986. I. fejezet 3. és 4. o.

¹⁷ Szűcs 2011. 47. o.; Papp 1988. október 42. o.

Erre a bevezetőre azért volt szükség, mert a kézirat és a chicagói cikk ismeretében megállapíthattam, hogy ámbár Szűcs említett 105 jegyzetéből egyetlen egy sem utal Papp munkájára, Petőfi halálára és sírhelyére vonatkozó „felfedezései” kivétel nélkül mind Papp Kálmán 1986-ban lezárt, majd 1988-ban közreadott kutatási eredményei, olyképpen, hogy Szűcs gyakran szóról szóra vette át Papp szövegét idézőjel és hivatkozás nélkül. Szűcs kötetkéjének sorrendjét követő alábbi összeállításom nem egy bekezdésről bekezdésre, mondatról mondatra egybevetett filológiai jegyzék, hanem a témakörök felsorolása, Szűcs könyvének és Papp tanulmánya megjelent változatának oldalszámaival.

1. Szűcs elutasította Pap Lajos alezredes, Bem tábornok főnöke visszaemlékezésének Petőfire vonatkozó részletét: „És most jön az első olyan állításom, amire még senki sem gondolt: ha Petőfi a Sárpatok hídjánál volt, amikor Pap és a vezérkar Bimmel vágatott az áttörés színhelye felé, akkor fizikai lehetetlenség azt gondolni, hogy bármi módon utolérhette, sőt megelőzhetné volna a vezérkart.”¹⁸

2. Szűcs bírálta Lengyel József székelykeresztúri sebész visszaemlékezését és bemutatta az emberi szem ún. feloldóképességére vonatkozó számításait.¹⁹

3. Szűcs megállapította, hogy a Heydte-említett szökőkút nem lehetett a Dienes András Petőfi-kutató (1904–1962) által kinyomozott Ispánkút (eredetileg rétegfórási), hanem egy olyan szökőfórási, amely a Csontakert keleti végénél, az országút déli oldalán volt, s a víze egy épített átereszen keresztül folyt át a Héjjasfalva–fehéregyházi út alatt, majd egy vízlevezető árokban a Küküllőbe.²⁰

4. Ugyancsak említettem már, hogy Szűcs kitért Papp meteorológiai célú vizsgálataira.²¹ Ezt a témát a maga tárgyalási sorrendjében Papp tanulmányának *Az idő járása és az időjárás* című fejezetét követve kivonatolta.²²

5. Petőfy Ignác főhadnagy ütközetbeli részvételének és halálának történetét Szűcs Papp tanulmányának *Melyik Petőfi került a Csontakerti sírba?* című fejezetéből rövidítette.²³

6. Szűcs újdonságizű felfedezése, azaz Petőfinek Szkurka János huszárral közös menekülése, amely a Szőlőhegy nyugati lankáján ért véget, ahol a költő két kardvágásra halt meg, teljességgel Papp feltevése volt, szemben a „hivatalos” Dienes András-féle állásponttal, amely Szkurkát megbízhatatlan emlékezőnek tekintette. Szűcs a maga szövegét²⁴ a legkisebb részletéig Pappnak *A költő menekülési útvonalának meghatározása és Az utolsó futás* című fejezete alapján állította össze.²⁵

Az összevetések alapján nyilvánvaló, hogy Szűcs semmilyen felfedezést nem tett, Petőfi Sándor halálára és sírhelyére vonatkozó minden újszerű lényegi megállapítását Papp

¹⁸ Szűcs 2011. 26. o.; csaknem szó szerinti átvétel: Papp 1988. október 30. o.

¹⁹ Szűcs 2011. 26–27. o.; csaknem szó szerinti átvétel: Papp 1988. október 30–31. o.

²⁰ Szűcs 2011. 30–33. o. Papp ezt először a Papp 1988. október 31–32. oldalon tárgyalta, majd „A szökőkút-ügy” című teljes fejezetet szentelte neki, a kérdés földrajzi, geológiai, nyelvészeti és néprajzi vonatkozásainak bemutatásával: Papp 1989. február 30–36. o. Erről írta a fentebb már említett *Etnographia*-cikkét.

²¹ Szűcs 2011. 36–40. o.

²² Papp 1989. február 36–40. o.

²³ Szűcs 2011. 40. o.; vö. Papp 1989. február 45–55. o.

²⁴ Szűcs 2011. 40–48. o.

²⁵ Vö. Papp 1988. október 33–39. és 39–43. o.

Kálmán munkájának kéziratából kölcsönözte idézőjelek és hivatkozások nélkül. Módszerek megítélése nem az én feladatomban, előzetes lektorát, hajdani gimnáziumának könyvtáros tanárát, Szabó Pap Editet²⁶ pedig a gyanútlanúsága mentheti: Papp tanulmányát szakmunkában idézve magam sem láttam, valószínű, hogy Kiss Józsefen,²⁷ Kerényi Ferencen (1944–2008)²⁸ és Hermann Róberten kívül csak kevesen ismerték akár a kéziratot, akár a publikált változatában; egyébként a Petőfi Irodalmi Múzeumban mindkettő megtalálható.

Kérdéses csak az marad, hogy mi következik mindebből a költő sírhelyének vágyott azonosítására. E kérdés megválaszolásához tanácsos Török Aurél Szűcs által is idézett nagy tanulmányára is hivatkozni,²⁹ ugyanis a híres antropológusprofesszor (1842–1912) 1885-ben terepi adatgyűjtést végzett az ütközet színhelyén a (tömeg)sírok megtalálására, mert a hősi halottak maradványainak feltárását és közös díszsírhelyen (osszáriumban, carnariumban) való eltemetését szerette volna elérni. Török, Dienes és Papp megállapításait az itt nem tárgyalt részletek alapján a következőképpen ütköztethetjük a mellékelt térkép feltételezett lelőhelyszámainak sorrendjében:

I. A fehéregyházi román temető: Török Aurélnak gróf Haller József beszámolt arról, hogy amikor a birtokán egy fasort ültetett, a munkások rendetlenül fekvő emberi maradványokra bukkantak, ezeket egy ládába gyűjtve itt ásatta el.³⁰

II. Az ún. nagy hármassírgyűjtés rajta az 1887–88-ban felállított emlékmű az 1897-ben ráhelyezett bronz turulmadárral, amely alatt mintegy 400 hősi halott nyugszik.³¹

III. A héjjasfalvi országút mentén, attól északra fekvő Csonta-kert, amelybe egy kis tömegsírt ástak, s ez nagyjából 20 hősi halott maradványait rejti. 1956-ban Mircea Rusu régész (1928–1999) és Nemeskéri János antropológus (1914–1989) megkísérelte e tömegsír megtalálását, de a rövid idő alatt végzett kis próbaásatás nem vezetett eredményre az akkor mintegy 150×35 m² területű, teraszosan fekvő kertben.³²

²⁶ Vö. Szűcs 2011. 62. o.

²⁷ Papp Kálmán maga számolt be arról, hogy 1981 őszén, a helyszíni bejárásról hazajöve azonnal felvette a személyes kapcsolatot Dr. Kiss Józseffel, az ismert Petőfi-kutatóval, aki lelkesen vette tudomásul szándékát, észrevételeit. Ugyanakkor felhívta a figyelmét arra: „hogy hivatalos helyről semmilyen érdemleges támogatást sem pénzben, sem létszámban ne várjak, a bevezetett radikális takarékosági intézkedések miatt. Későbbi találkozásaink alkalmával pedig arról szökött, hogy munkámban feltétlenül kell lennie az eddigi eredményekhez képest valami novumnak, mert különben figyelmet, meghallgatást nem várhatok.” Papp 1989a. 36. o.

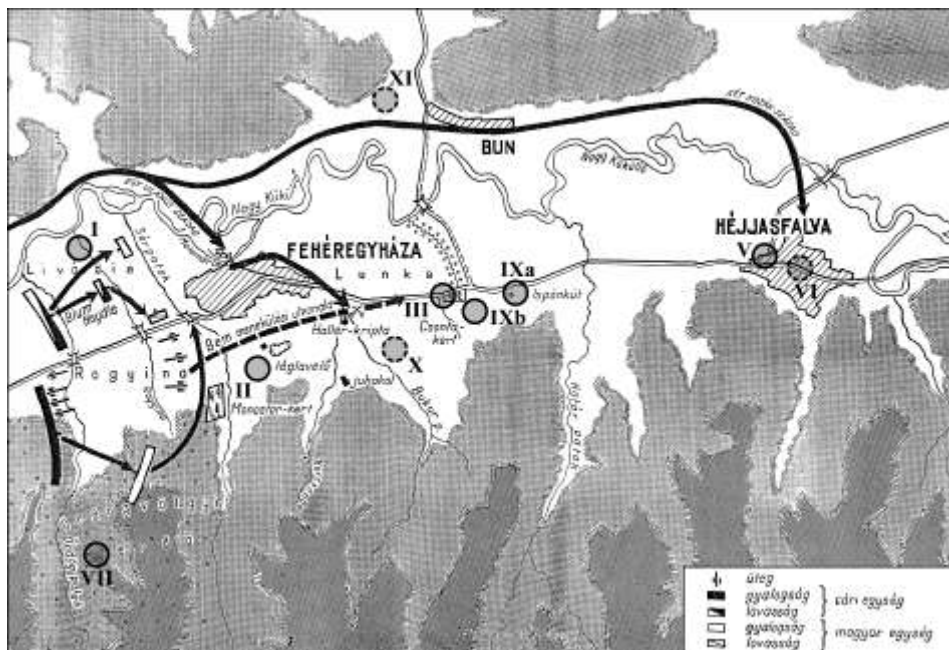
²⁸ „Hálával tartozom ... Kerényi Ferencnek (†), aki a költő életének minden mozzanatát ismerő Petőfi-kutatók utolsó képviselője volt, egy rendkívül nagy tudású, széles műveltségű irodalom- és színháztörténész, egy nagyszerű ember, aki biztatott és értékelte piszkozataim – további munkára ösztönözve, és aki sajnos e kötet megjelenését már nem érthette meg, akárcsak legnagyobb vágyának megvalósulását: Petőfi földi maradványainak megtalálását.” Szűcs 2011. 61. o. Ennek fényében érdekes, hogy Kerényi Ferenc nem tért ki Papp Kálmán és munkája említésére a kritikái Petőfi életrajzában, vö. *Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz. (Osiris monográfiák)* Budapest, 2008. 505., 520. o.

²⁹ *Török Aurél: Mivel tartozik önnönmagának a nemzet Segesvárt? (Tájékoztató a Petőfi hamvai fölkeresése ügyében). Fővárosi Lapok, 22:275 (1885. november 11.). 1824–1826. o.*

³⁰ Uo. 1825. o. A temető helyét a térképre Szabó József a fehéregyházi Petőfi Művelődési Egyesület elnöke jelölte be. A helyszínek térképre rajzolásának ellenőrzését is az ő szívességének köszönhetem. Az ide temetett honvédeket Dienes András nem említette.

³¹ „Segesvárt [azaz Fehéregyháza határában – K. L.] nem állandó, hanem csak ideiglenes, a csata után hevenyészett sírokban fekszenek a honvédek tetemei. E síroknak legnagyobbika távol az országúttól, a kukorica-földön van, ez körül van árkolva és a helye tisztán kivehető.” Török 1885. 1825. o. „Kutatásaink alapján három tömegsírről [az eligazodás végett: II–IV. – K. L.] tudunk a csatatéren: az egyik az úgynevezett »nagy hármassírgyűjtés« az egykori téglavető közelében, ahol ma a turulmadaras emlékmű áll, itt 400 hős honvéd nyugszik.” Dienes 1958. 269–270., 339. o.

³² „A többi három sír [az eligazodás végett: III–V. – K. L.] a héjjasfalvi országút közvetlen tőszomszéd-

A fehéregyházi utközvetben elesett honvédek tömegsírainak és néhány feltételezett magányos sír feltáráshoz alkalmatlan módon azonosított színhelye)

A térképen külön nem jelöltem, hogy Papp egy Kővári László-féle emlékezés alapján a Csonta-kert nyugati végénél lévő területet is átvizsgálándónak tekintette, de Kővári eredeti szövegéből ez nem következett.³³ Papp járt a helyszínen és megadta a koordinátáit is: Az 1869–1873 között készített „3. katonai felmérés térképén: a 638. szélességi vo-

ságában fekszik. Ezek közül az egyik a derék oláh paraszt, Csonta Juón kukorica-földjén van, virágokkal beültetve.” *Török* 1885. 1825. o. „A harmadik tömegsír megjelöletlen és pontos helye ma még ismeretlen: ezt Csonta (román névírás szerint: Cionta) Juon parasztnak a héjjasfalvi országút mentén levő kertjében ásták, szemközt a Nagyréttel, a szép Lunkával. A jelentős kiterjedésű terület – egy része szántóföld – ma is a Csontacsalád tulajdonában van ... Itt Haller megállapításai szerint körülbelül 20 honvéd fekszik, azok, akik az országút középső szakaszán és a Lunka felső szélén haltak meg.” *Dienes* 1958. 270., 339. o. Az ásatásról: *Nemeskéri János*: Előzetes jelentés a próbaásatásokról. In: *Dienes* 1958. 590–591. o.

³³ „Meg kell jegyeznem, hogy Kővári László még azon év szeptember elején illegálisan a helyszínre ment és ott, szavainak értelmezése szerint a lakosok a Csonta kert nyugati végénél egy kukoricásba vezették, ahol gyanítása szerint Petőfi esett el ... Sajnos, az informáló lakosok személyleírását már nem tudtak adni az illetőről, csupán a mellette hevert iratokról tettek említést ... Ide e helyre csak úgy érhetett el Petőfi, ha lovon vagy kocsin utazhatott volna ... Ha ez így is történt, ő is, de segítője is meghalt a buni út felől jövő oroszok kezétől. Ugyanis a kert mögött néhány honvédsírt jelez a terület hajdani tulajdonosa gr. Haller József a BUDAPEST-c. lap 1888. dec. 25.-i cikkének vázlatrajzán.” *Papp* 1988. október. 42. o. Kővári eredeti szövege azonban nem látszik megerősíteni a véleményét, mert nincs benne konkrét utalás a Csonta-kert nyugati végére: „A Héjjasfalva és Segesvár közötti országúton székelyekkel és héjjasfalvi lakosokkal találkoztam, azok engem az útkanyarulatán, mely a völgyből Héjjasfalvának tartva, egy kaptatónak megy, jobb felé, egy holdnyi kaszálón törökbúzásba vezettek. Itt esett el valaki, ki mellett több iromány hevert...” *Dienes* 1958. 542–543. o., 94. jegyzet.

naltól nyugatra kb. 200 m-re, az 525. magassági vonaltól északra kb. 70 m-re. A terület nincs beépítve, de kissé vizenyős hely.”³⁴

IV. A Török Aurél által látott, „énekes őrnagy”-nak a térképen bejelölés nélküli sírja, amelyet Török alábbi feljegyzései alapján a terepen még nem sikerült azonosítani: Ez a másik sír „egy árok mellett, egészen fölismerhetetlen állapotban van, csak a tájékát tudta egy szász ember megmondani. Már pedig erről a sírről mondták a székelyek, hogy az »énekes őrnagy« ott nyugszik.” Ehhez később még hozzáfűzte, hogy a héjjasfalvi országút közvetlen tőzsomszédságában fekvő, „út menti ama sírt, a melyben a székelyek szerint Petőfi, »az énekes őrnagy« nyugszik, süppedékes helyen egy kis patakocska mellett lévén, okvetlenül ki és körül kellene ásni, hogy a télvíz idején összegyűlt és késő tavaszig ott maradó víz behatása ellen védő fallal biztosítani lehessen.”³⁵ Felvetném, hogy esetleg a IXb-vel azonosítható?³⁶

V. A héjjasfalvi országút mellett, attól északra, Héjjasfalva elején megásott „kis tömegsír”, amelyre Zeyk Domokos huszárcapitány emlékművét állították. Őt azonban Dienes szerint nem ide temették, hanem legfeljebb 15 honvédet, közöttük Daczó Zsigmond székely huszárofficeret.³⁷

VI. Török szerint Héjjasfalván, Somogyi úr kertjében is eltemettek egy előkelő honvédet, de ennek szemtanúja már 1885-ben sem tudta megjelölni a helyet, mert az azóta nőtt berek miatt nem tudott többé tájékozódni.³⁸

VII. Török arról is beszámolt, hogy az 1850-es években a munkások az Ördög-pataka felett levő erdőben is gyakran akadtak emberi maradványokra.³⁹

VIII. Szintén Török jegyezte fel, hogy amikor a 1867–1873 között a segesvár–brassói vasutat építették, ugyancsak számos maradványt találtak a munkások.⁴⁰

IX. Szakértőknek (régész létemre magamat nem tartom annak) kell eldönteni, hogy August von der Heydte (1809–1880), az 5. számú Prinz Eugen dragonyosered őrnagya, a gróf Alekszandr Nyikolajevics Lüdersz (1790–1874) orosz gyalogsági tábornok, cári hadvezér mellé rendelt egyik császári összekötőtiszt itt nem részletezhető visszaemlékezése a költő halálának és sírhelyének meghatározására topográfiai értékű-e.⁴¹ Ha igen, akkor az általa említett szökőkút (*Springbrunnen*) tetszőleges nagyságú környéke egy magányos temetkezés gödrének megtalálására földradarral (magnetométerrel) átvizsgálható:

³⁴ Papp 1986. I/3. fejezet, 4. o. A megjelent változatban csak annyi maradt benn, hogy: „A Kővári-féle hely koordinátái” Papp 1988. október 42. o.

³⁵ Török 1885. 1825. és 1826. o. Ezt a sírt Dienes András csak Török nyomán említette: Dienes 1958. 339. o.

³⁶ Szabad asszociációként, amennyiben a Heydte-féle szökőkúti Petőfi halál- és sírhelyet a Papp-féle szökőkút meghatározással kapcsoljuk össze (természetesen nem feledve, hogy maga Papp Kálmán a halálhelyet a Szőlőhegy oldalára tette), akkor az út alatti átereszen a Küküllő felé csordogáló forrásvíz patakocskája mentén, az országút északi vagy déli oldalán lévő sír megfelelne Török megfigyelésének, továbbá a székelyek emlékezésének.

³⁷ „A harmadik sír Héjjasfalva elején, az országút mellett kukorica-földön van, és évek óta fölszántják a földjét: az illető szemtanu ennek szintén csak a tájékát tudta megmondani.” Török 1885. 1825. o. „A második a héjjasfalvi utóvédharcok halottait magába foglaló kis tömegsír, ahol 15 halottnál nem lehet több: itt pihen bátor Daczó, de hogy Zeyk Domokos hamvai is itt nyugodnának – amint ezt általában hiszik – abban kételkedem.” Dienes 1958. 270., 339–340. o.

³⁸ Török 1885. 1825. o.; Dienes 1958. 340. o.

³⁹ Török 1885. 1825. o.; Dienes 1958. 340. o.

⁴⁰ Török 1885. 1825. o.; Dienes 1958. 270., 340. o.

⁴¹ Vö. Dienes 1958. 315–322., 373–377. o.

IXa. Dienes András feltevéssorozatának megfelelően az Ispánkútnál,⁴² vagy

IXb. Papp Kálmán meghatározásából következően az általa feltételezett helyen, a buni úttal szemben.⁴³

X. Pappnak a szakirodalomban elutasított Szkurka-emlékezésre alapozott feltevése szerint a Korcsomba- és a Bukur-patak összefolyásától délre, mintegy 200 méterre, a Bukur-patak melletti úttól a Szőlőhegy nyugati lankájába ásott magányos sír tetszőleges helye. Papp járt a helyszínen és a publikált szövegben nem, de a kéziratában megadta a koordinátáit is: Az 1869–1873 között készített „harmadik katonai felmérés térképén ez a hely az ottani koordináták szerint a 638. szélességi vonaltól nyugatra kb. 70 m-re, az 565. magassági vonaltól délre kb. 150 m-re van. A terület jelenleg nincs beépítve és nem vizenyős.”⁴⁴

XI. Lengyel József által említett, egyelőre azonosítatlan fekvésű tömegsír. Lengyel a *Vasárnapi Újsághoz* küldött 1860. augusztus 25-i levelében közölte, hogy Petőfi „sírja felől is megbizonyosodtam. Ez a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martjára ásott közös sírban van, hová 134 más pajtásával közös sírba temettetett. A sírhalomra arra járó székely utasok sohasem feledik, egy-egy kődarabot vetni, s ha azt évente rendszeren ki nem egyengetnék, eddig óriási halommá lett volna.”⁴⁵ Szabó József

⁴² Dienes 1958. 396–397., 467–469. o.

⁴³ Mivel Papp Kálmán szerint Petőfi halál- és esetleges (Heydte által sugallt) sírhelye nem az akár az Ispánkúttal, akár e forrással azonosítható szökökút környéke volt, elvileg itt nem is kellene a költő maradványait keresni, mert legfeljebb Heydte emlékezésének azt a részletét lehetne ellenőrizni, hogy a szökökút környékén egy friss sírhantot látott. Vö. Dienes 1958. 319–320. o.; Papp 1989. február 30–36. o.

⁴⁴ Papp 1986. I./3. fejezet, 3. o.; Papp 1988. Hangsúlyoznom kell, hogy Papp Kálmán mind a szőlőhegyi, mind a Csonta-kert nyugati végében sejtett területre a költő halálhelyét lokalizálta, a sírhelyről csak tágabb értelemben nyilatkozott. „Az ütközet és környéke az elmúlt közel 140 év alatt olyannyira megváltozott, a terep olyan nagymértékben lett megbolygatva, hogy ha nem az előbbi két helyen, hanem másutt lett eltemetve Petőfi Sándor, akkor sírjából már biztosan kiforgatták. Egyébként az »elkaparásos« temetésmód sehol sem biztosított a utólagos fel nem fedezés lehetőségét. Ennek veszélye mindenütt fennáll, most is! Amennyiben tehát Petőfi Sándor költőnk nem e két előző helyen lelte halálát, hanem egy ismeretlen harmadik helyen, az megfelelő támpont hiányában tudományos módszerrel még csekély valószínűséggel sem határozható meg. Örökre ismeretlen marad számunkra. A vérázattal föld pedig megőrzi titkát. ... Az előző elmondottak szerint a költő valószínűsíthető halálhelye két terepponton jelölhető meg; ezeknek koordinátáit ismerjük, megközelíthetők, mérsékeltlen megművelt területek. Egyenként legfeljebb néhány száz m²-es területről van szó, melyek átkutatása nem kivihetetlen feladat. Mivel Petőfiről az ütközet után, a tömeges temetések során semmilyen hír nem jelent meg a környéken, ez azt bizonyítja, hogy a helyi lakosság előtt személyileg nem volt ismerős (ő maga sem járt ott soha!) és mint hogy teljesen civil ruhában volt jelen az ütközetben, halála pedig zöld növényzet között, eléggé rejtett helyen következett be, valószínűleg napok múlva történt megtalálása helyén, teljesen külön temették el. (V. ö. gr. Haller József térképvázlatán a BUDAPEST c. lap 1888. dec. 25.- számában: honvédsírok!)” Papp 1988. 43. o. Papp Kálmán itt Kóvári László visszaemlékezésére gondolt, vö. fentebb a 33. jegyzettel.

⁴⁵ Dienes 1958. 294. o. Dáné Károly egyezően nyilatkozott, mert szerinte is a költő sírhelyét „könnyű megtalálni: egy nagy sír domborul az út mellett, mely mindig nő az utazók kegyeletes figyelme miatt, mintha éreznék, hogy az nem elég nagy, a nagyszerű vesztés méltó jelölésére...” Uo. 297. o. Dáné tehát „Lengyel József vallomásával megfajított nekem véli a költő halálának kérdését, a nagy halott sírját is a héjjasfalvi országút mentére helyezi, ugyanoda, ahová Lengyel. Korainak látszik az ítélet – jelentette ki Dienes András – és elhamarkodottnak a sír valószínű helyének meghatározása: megdöbbenve kell most látnunk, hogy mennyire igaza volt.” Uo. 298. o. Dienes ezzel a maga ispánkúti lokalizálását látta megerősíteni, s nem zavarta, hogy Lengyel nem a költő magányos, hanem a vele temetett 134 bajtársával közös sírját említette. Ez a jelen ismereteink szerint nem felelhet meg a tényeknek. Szabó Józsefnek, a fehéregyházi Petőfi Művelődési Egyesület elnökének általam e-mailben megkért véleménye szerint, Lengyelnek ez az állítása talán a Csonta kerti sírokra vonatkozhatott, de ez esetben a 135 személy említése megmagyarázhatatlan. Szerinte a Haller Ferenc által állított, és Haller József kérésére eltávolított emlékjele (öles fákereszt és két faágú, lásd alább) helyére dobtak a „szeredán” a segesvári vásárra tartó székelyek egy-egy követ a költő tiszteletére. Szabó József szíves e-maljét ezúton is megköszönöm.

nem zárta ki a Csonta-kerti tömegsírral való azonosságát azzal, hogy a 135 személy említése itt semmiképpen nem magyarázható. Papp valószínűleg el nem fogadható módon a térképen ábrázolt helyre jelölte.⁴⁶

Nem jelöltem be a térképre a segesvári honvédsírokat. A város kórházába szállított súlyos sebesültek közül ugyanis 19 meghalt, és őket a város temetőjében hantolták el. Petőfi biztosan nem volt közöttük.⁴⁷

A fentieket összegezve, a IXa–b, X. pont táján tetszőlegesen kijelölt nagyságú területen lehetne kísérletet tenni magányos sír, a III. pontban pedig a kis tömegsír megtalálására. A többi pontnál a jelenleg vélt halálhelyektől való nagyobb távolság, illetve az azonosíthatatlanság következtében elsősorban felesleges volna a kutatás, jóllehet erkölcsi kényszerre növekedne az itteni feltárások szükségessége is akkor, ha az első szakaszban nem kerülnének elő a költő földi maradványai. Ezt a borús helyzetképet azonban két megjegyzéssel még tovább lehet sötétíteni. Egyrészt a jelenleg vélt halálhelyekkel kapcsolatban meg kell említeni, hogy Petőfi Sándort a honvédek döntő többsége a testi valóságában nem ismerte, az ezt bizonyító egyik feljegyzett híres eset 1849. július 25-én Berecken éppen Bem vezérkarában történt,⁴⁸ ezért még az sem biztos, hogy az ütközetben polgári ruhában, fegyvertelenül bókászó, majd a megfutó honvédek tömegében menekülő költő halálára valaki egyáltalán felfigyelt, illetve több év elteltével valóban emlékezett. Másrészt Dienes András – ugyan önkényesen – utalt arra, hogy a „csatatéren körülbelül 50 magányos honvédsír is volt, amelyeknek helyei ma már [1962-ben!] teljesen ismeretlenek, az egykori sírásók többé ki nem hallgathatók, régen meghaltak, a sírok felől senki sem tud semmit, száz éve jóval elmúlt, hogy az eke jár felettük.”⁴⁹ Korábban, 1958-ban ezt a józan becslést meg is magyarázta: a magányos vagy esetleg 2-3 halottat magába fogadó sírok „száma semmi esetre sem lehetett nagy, mert tilos volt a temetésre kirendelt parasztnak tömegsíron kívül eltemetni a halottakat és tudjuk, hogy a temetési munkálatokat fegyveres őrség ellenőrizte. Hogy ezt a tilalmat a kényszermunkára kirendelt emberek igyekeztek kijátszani és a több napos bűzlő holttesteket ott földelni el, ahol azokat fellelték, az természetes, – de 50-nél több halott aligha került így is magányos sírokba...” Tehát az sem kizárt, hogy Petőfi akár ezek egyikében is nyugodhat.

Szűcs a könyvének végén kitért a 2001–2004 között a román fél engedélyének megszerzéséig is eljutott, tehát csaknem megvalósult magyar–román helyszíni katonai kutatások tervezetére is, amelynek csupán a geofizikai vizsgálatokra vonatkozó összköltségét a katonai háttér igénybevételével az ügyet képviselő Kedves Gyula alezredes, a Hadtörténeti Múzeum igazgatóhelyettese és Krámer Iván alezredes, a Honvédelmi Minisztéri-

⁴⁶ Papp Kálmán térképén a 11. sz. pont: „Az a valószínű hely, ahol a Küküllő hídjánál lezajlott éjszakai áttörés magyar halottait Lengyel szerint eltemették.” *Papp* 1988. október 26–27. o.; *Papp* 1989. február 51., 53–55. o. Hermann Róbert szíves közlése szerint, azonban a Papp Kálmán által említett éjszakai kitörésnek nincs nyoma sem Dorsner jelentésében, sem az orosz forrásokban.

⁴⁷ *Dienes* 1958. 270. o.

⁴⁸ 1849. július 25-én Petőfi Berecken (Háromszék megye; ma: Brejcu, județul Covasna, Románia) találkozott Bessel és tisztjeivel, s erről a feleségéhez írott levelében így emlékezett: „...megálltam hintaja mellett, s köszöntem neki, ő odapillant, megismer, elkiáltja magát, és kinyújtja felém karjait, én fölugrom, nyakába borultam, s összeöleltük és csókoltuk egymást, »Mon fils, mon fils, mon fils![fiam!]<« – szölt az öreg sírva. A körülálló népség az[t] kérdezte Egressi Gábortól, hogy »Fia ez a generálisnak?«” *Kerényi* 2008. 453. o.

⁴⁹ *Dienes András*: Az utolsó év. Petőfi és a szabadságharc. Budapest, 1962. 267. o.

um Oktatási és Tudományszervező Főosztályának megbízott kulturális osztályvezetője 20–25 millió forintba becsülte. 2004-re azonban nem tudták megszerezni hozzá a HM finanszírozását.⁵⁰ Lehetséges, hogy az egyik kezdeti magyar résztvevő, Kerényi Ferenc csak 14 millióra emlékezett,⁵¹ azt azonban nem tudom, hogy Szűcs hogyan taksálta mindössze 1,5 millióra a szükséges összeget. Különösen Szűcs saját elképzelését tekintve tűnik csekélynek ez a summa, hiszen ő – szemben a magyar–román tervezetnek először csupán a IXa. és a III. pontnál, valamint az országút régi nyomvonala mentén végezni kívánt geofizikai méréseivel – más eljárást javasolt: „Ismerünk három tömegsirt, melyek a mai napig megvizsgálatlanul »rejtőznek« a föld alatt. Először itt kell ásásokat és antropológiai vizsgálatokat folytatni. Kézenfekvő megoldás – és eddig mégsem történt meg az elmúlt 162 évben. A régészeti ásítás persze több pénzbe kerül, mint a magányos sírok lokalizálásához szükséges magnetométeres-földradaros kutatás, de eredményre vezethetne.”⁵² A kérdés csak az, hogy milyen eredményre? Mint a tervezett katonai kutatásokat követő magyar–román tudományos együttműködés egyik leendő résztvevője és 1992-től a személyazonosító ásásokat végző négytagú régész-antropológus Igazságügyi Szakértői és Kutató Intézetek szakmai csoportjának tagja, fel sem tudtam becsülni a mintegy 400+20+15 emberi maradványt őrző 3 tömegsír (II–III., V.) feltárásának az 1,5 milliónál sokszorta nagyobb költségeit, a kettejüket (II., V.) díszítő emlékmű szétbontásától az előkerült csontvázak kegyeletet érdemlő egyenkénti feltárásáig, illetve az eredeti állapotoknak az előzetes kormeghatározó antropológiai vizsgálatokat követő, a csontvázak tiszteletteljes egyenkénti visszatemetését is magába foglaló műemléki helyreállításáig. Számomra amúgy is érthetetlen a II. és V. pontban tervezett munka, hiszen aligha van

⁵⁰ Kedves és Krámer tervezte meg a 4-5 fős katonai közös román–magyar Petőfi kutatócsoport létrehozását. A román fél pozitív válasza esetén a csoport feladata lett volna a programterv előkészítése és a várható költségkihatások összeállítása is. Az eredményes geofizikai felmérést követő további kutatást a két ország tudományos intézményeinek engedték volna át – az MTA részéről Szörényi László az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója és e sorok írója, az MTA Régészeti Intézetének igazgatóhelyettese vette fel a kapcsolatot Juhász Ferenc honvédelmi miniszterrel –, de a tudományos kutatócsoportnak maradtak volna katonai tagjai is, elsősorban a katonai múzeumok részéről. Amikor a kapcsolatfelvételi kísérlet megtörtént, majd a támogatás elmaradásának híre kiszivárgott, Kerényi Ferenc nagyvonalúan nem hátrította el a fondorlatos Borzák Tibor által a „titokban előkészített segesvári expedíciónak” nevezett terv célkitűzéseire vonatkozó nyilatkozatkérését. Nyilatkozatát Kerényi visszautasította Borzák minden konfrontáló igyekezetét, s egyben sajnálatát fejezte ki, hogy bár a segesvári munkacsoport Kedves Gyula hadtörténész vezetésével összeállította a munkatervet, közbeszerzési eljárás útján pedig beszerezte azt a földradart, „amellyel a talaj megbolygatása nélkül behatárolhatók a magányos sírok”, már a 2004. áprilisi terepszemlélt sem lehetett lebonyolítani. „Így már biztos – mondotta Kerényi – hogy az őszi mezőgazdasági betakarítási munkákat követő expedícióra nem kerül sor, hiába készítettünk elő mindent.” *Borzák Tibor: Egy szemfog titka. Szabad Föld, 60:37 (2004. szeptember 10.). 1., 16. o.* Később Borzák tudatosan félrevezető értetlenséggel, csodálkozást tettetve tért vissza a témára: Miközben az MTA szakértői „ragaszkodnak ahhoz, hogy a [barguzini] lelet »nő«, érthetetlen módon régészeti kutatást szerveznek Segesvárra és tájékoztatót tartanak Barguzinban. Miért érdeklí őket ennyire egy »női« csontváz, amilyenekkel amúgy tele vannak a múzeumi raktárak.” *Borzák Tibor: Holt lelkek kísértének Barguzinban. Szabad Föld, 63:14 (2007. április 6.). 10. o.* A teljes folyamat áttekintése: Kovács 2012.

⁵¹ Mint az Országos Petőfi Társaság tagja, Szűcs hozzájutott Kerényi Ferenc leveléhez, amelyet a munkáját támogató Papp Gézához, a Társaság elnökéhez – *Szűcs* 2011. 61. o. – írt 2005. október 27-én. Ebből idézte Szűcs a következőket: „Tájékoztatom, hogy 2004 nyarára olyan expedíciót állítottunk össze, amely a menekülési útvonal sávját kb. 40-50 m szélességben földradar-vizsgálatnak vetette volna alá, hogy a magányos sírokat így lokalizáljuk. Az 1989 óta szívélyes kapcsolatokat ápoló két hadsereg ... munkatervében is szerepelt elképzelés a magyar Honvédelmi Minisztériumon bukott meg, amely a kb. 14 mFt összeget nem volt hajlandó biztosítani, miután a román fél a kutatási engedélyt megadta.” *Szűcs* 2011. 57. o.

⁵² *Szűcs* 2011. 59. o.

esélye, hogy Petőfi holttestét ekkora távolságra szállították volna eltemetni.⁵³ Ugyanakkor a magnetométeres (földradaros) kutatás sem olcsó, hiszen a magányos sírnak tekinthető gödrök feltérképezését követően mindegyiküket fel kellene tárnai, és a talált csontvázak közül – ha szükséges, az elásásuk korát is megállapítva – az 1849-es maradványok mindegyikén előzetes antropológiai kormeghatározást kellene végezni. Ennek költségét a várható maradványok mennyisége nélkül ugyancsak nem lehet megbecsülni, vagyis Szűcs laikus elképzelése mindenképpen elhibázottnak tekinthető. Nem ásatási nekivágaskodással, hanem a lehető legtöbb szakértő – hadtörténész, régész, antropológus, a földradaros (magnetométeres) vizsgálatok végzője, továbbá a román fél által a helyi múzeum képviselőjén kívül szabadon delegált romániai munkatársak – bevonásával végzendő helyszíni bejárással, esetleg egy megelőző szűk körű szakértői munkamegbeszéléssel kellene a helyzet felmérését megkezdeni.⁵⁴

1885-ben Török Aurél a költő maradványainak előkerülését illetően is nyilatkozott: „Én úgy gondolom – írta –, minthogy a segesvári sírokat úgy is fel kell már bolygatni, éppen a kegyelet szolgálatában lesz az: ha mi ez alkalommal megpróbáljuk fölkeresni a Petőfi tetemét. A megtalálhatóságnak megvan a *lehetősége*, habár magának a megtalálásnak *valószínűsége* igen csekély. (Én e tekintetben sokkal kevesebb reményt táplálok, mint mások.)”⁵⁵ Józan pesszimizmusról tanúskodott Dienes András 1958-ban rögzített véleménye is: „A lényeg ez: a Csonta-kerti tömegsír nem Petőfi sírja, így nem tarthatjuk számon, – de ha a költőt valóban tömegsírba temették, akkor ez a tömegsír jöhet tekintetbe, mert ez van legközelebb a halálhelyhez. Ha a költőt nem tömegsírba, hanem magányos sírba temették, akkor a mai tudományos eszközeinkkel nem juthatunk el a valószínű sírhelyéhez sem, mert ezeknek a helye ma már teljesen ismeretlen, senki sem tud felőlük semmit, több mint egy évszázad óta szántanak felettük, lakóházak, pajták is épültek a buni út környékén. Egy teljesen ismeretlen helyen fekvő magányos sírt keresve, az országút két oldalát, a Küküllőtől a hegyekig felásatni mégsem lehet...”⁵⁶ Ha azonban a jövőben egyáltalán sor kerülne helyszíni vizsgálatokra, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni Papp Kálmán ajánlásait sem, s az időközben kifejlesztett földradaros (magnetométeres) kutatási technika feltétlenül új lehetőségeket teremthet. Ennél többet egy budapesti íróasztal mellől jelenleg mondani aligha lehet.

⁵³ Ugyanez volt korábban a véleménye az ispánkúti halálhely, valamint az itteni vagy a Csonta-kerti sírhely mellett kardoskodó Dienes Andrásnak is: *Dienes* 1962. 267. o.

⁵⁴ Meglepetésekre még talán lehet számítani: Kerényi Ferenc idézte Máthé Attila beszámolóját arról, hogy „legutóbb az 1960-as években bukkantak – gázvezeték építése közben – a fehéregyházi református templom mellett egy kisebb temetkezőhelyre, ahol az ütközet idején kötözőhelyként működő istenházában meghalt sebesültek feküdtek.” *Kerényi* 2008. 467. o.

⁵⁵ *Török* 1885. 1826. o.

⁵⁶ *Dienes* 1958. 466–467. o. Ehhez a szöveghez Dienes a következő jegyzetet fűzte: „A nagy kiterjedésű csatatéren a legöregebbek sem tudták egyetlen magányos sírnak a helyét sem megmutatni. Csak hallottak arról, hogy valaha sok ilyen volt.” Uo. 570. o., 8. jegyzet. Nem feladatomban, mert nem értek hozzá, hogy a költségekre való tekintet nélkül, a földradaros (magnetométeres) vizsgálat mennyire terjeszti ki az egyébként hozzáférhetőként megmaradt, tehát vizsgálható terület nagyságát.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

TÓTH FERENC

MAGYAR VONATKOZÁSÚ DOKUMENTUMOK A D'ARGENSON CSALÁD LEVÉLTÁRÁBAN II.

A Pollereczky iratok

A Voyer de Paulmy d'Argenson család Poitiers-i Egyetem könyvtárában található levéltárának magyar vonatkozású iratai kétségkívül a XVIII. századi franciaországi magyar emigráció kutatásának eddig ismeretlen, fontos forrásai.¹ A felvilágosodás századában több neves államférfit és katonatisztet adó család kétségkívül a versailles-i udvar legbefolyásosabb köreiből tartozott. A család tagjai jelentős hatást gyakoroltak a század második felének katonai reformjaira, amelyet a hadtörténeti hagyomány leginkább Choiseul herceg nevéhez kapcsolt. Mint ismeretes, e korszak a franciaországi huszárezredek nagy átalakulásának időszaka is volt, így a család neves tagjai kapcsolatba kerültek számos magyar származású katonatiszttel. A családtagok személyes iratai mellett, a családi levéltár megőrizte a csupán tervezet formában fennmaradt iratokat, levelezéseket, amelyek a központi levéltárakba nem is jutottak el. A közelmúltban már publikált vegyes források után a jelen forrásközlésünkben egy viszonylag homogén forráscsoportot, az Elzászban letelepedett Pollereczky családhoz kötődő leveleket tesszük közzé. Ez a levélgyűjtemény a franciaországi magyar katonai elit törekvéseinek és katonai színvonalának különösen érdekes korabeli lenyomatát nyújtja. Írásunk első felében a Pollereczky család franciaországi történetének rövid bemutatása után a források rövid kivonatos leírása következik. A publikáció második része a források eredeti, francia nyelven való szövegű átírását tartalmazza.

A Pollereczky család francia ágának kutatása során gyakran találkozunk homályos és ellentmondó adatokkal. Mindez a család származása is sok találgatásra ad okot, hiszen ők maguk is hol magyarnak, hol lengyelnek vallották magukat. Mindezt tovább bonyolítja, hogy a Pollereczky családot a szlovák történetírás is magáénak tekinti, ennek köszönhetően örvendtes új kutatásokkal gazdagítja e kiterjedt közép- és nyugat-európai szállakkal rendelkező család történetét.² A család franciaországi ágának történetét feldolgozó Jurkovich

¹ A Poitiers-i Egyetem könyvtárában található levéltárra Jean-Pierre Bois professzor hívta fel a figyelmet, akinek értékes tanácsaiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Az intézményben folytatott kutatásaimhoz nagy segítséget kaptam Anne-Sophie Durozoy könyvtárostól, a középkori és régi gyűjtemény referensétől, akinek szintén itt szeretném kifejezni hálás köszönetemet. E forráskiadás elkészítéséhez nagy mértékben hozzájárult a Klebelsberg ösztöndíjprogram keretében Párizsban, Nantes-ban és Poitiers-ben végzett kutatómunkám. A támogatásért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet az adományozó Balassi Intézetnek és a magyar állam összes adófizető állampolgárának.

² Lásd: *Kunec, Patrik: Prví uhorskí emigranti usídení vo Francúzsku: Ladislav Berčéni (1689–1778) a níektorí hornouhorskí príslušníci jeho husárskeho pluku.* In: *Kiss László – Nagy Imre (szerk.): A közös történelem vitás kérdései / Sporné otázky spoločných dejín.* (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, tomus XXXVI.) Eger, 2009. 85–100. o.; *Kunec Patrik: Ján Ladislav Polerecký a jeho účasť v americkej revolúcii.* In *Annales historici Presovienses*, tomus 6. Prešov, 2006. 77–90. o.

Emil is csak a XVII. század második feléig vezeti vissza annak eredetét.³ Pollereczky Mátyás (1662–1727) két fia, András és ifjabb Mátyás⁴ a hagyomány szerint Charlotte-Amalie Hessen-Rheinfells hercegnő, II. Rákóczi Ferenc hitvese apródjaiként érkeztek Franciaországba.⁵ Pollereczky András (1720–1783)⁶ 1722-ben belépett a nemrég alapított franciaországi Bercsényi huszárezredbe és részt vett a lengyel és osztrák örökösödési háborúkban. 1743-ban saját huszárezredét vezényelhette, amely 1758-ig maradt fenn, azt követően a Pollereczky-huszárokat beosztották a Bercsényi-, Esterhazy- és Turpin-ezredbe.⁷ Az 1748-tól brigadérosi rangot viselő Pollereczky András nem nyugodott bele a döntésbe és heves tiltakozott ellene. Ezredét ugyan nem kapta vissza, azonban a hadügyminiszter maga mellé vette személyi titkárként. 1760-ban a király kinevezte az elzászi Molsheim katonai kormányzójává, ahonnan 1773-ban vonult nyugállományba és 1783-ban halt meg ugyanott. 1736-ban házasodott meg, hitvese a neves elzászi nemes családhoz tartozó Françoise Marguerite de Hasselt volt. Két fia született: François André Philippe és Jean Ladislas, valamint egy leány, Antoinette Louise. A fiúk mindketten a katonai pályát választották és szép karriert futottak be.

Pollereczky Ferenc (François André Philippe) 1737. szeptember 17-én született Molsheimban. 1747-ben kapitányi kinevezést kapott apja ezredében, ahonnan 1758-ban a Turpin-ezredbe került. Többszöri kérésére, 1761-ben ezredtulajdonosi pátenst kapott, ám tényleges ezrede felállítására nem került sor, mivel a hétéves háború már a végéhez közeledett és a csalódott fiatal huszártisztet a kormány csak a Szent-Lajos rend keresztjével kárpótolta 1762-ben. Ekkoriban került sor a Pierre-Thérèse de Trevet nemeskisasszonnyal való házasságára is.⁸ A hétéves háború után a Chamborant huszárezredben⁹ szolgált, ám továbbra is szeretett volna egy saját ezredet és több parancsnoki önállóságot. 1770-ben alattvalói hűségesküt tett Mária-Teréziának, és ezzel megnyílt számára az út és hasonlóan utódai számára is, hogy ősük földjén találják meg boldogulásukat. Szolgálati elismeréseként 1774-ben a Chamborant-huszárezred vezénylő ezredesévé nevezték ki, két év múlva, 1776-ban pedig ugyanebben a beosztásban a Schonberg-dragonosezredben találhatjuk. 1774-ben az elzászi Rosheim katonai kormányzójává nevezték ki. Később több ízben is felbukkant hol Magyarországon, hol pedig Amerikában, ahol a testvérével közös földügyletekbe bonyolódott. A francia forradalom miatt emigrációba kényszerült, és új feleségével,

³ *Jurkovich Emil*: Polereczky Mátyás és családja franciaországi ágáról, Besztercebánya, 1909.

⁴ Rövid életrajzi vázlatát lásd: *Zachar József*: Idegen hadakban. Budapest, 1984. 261–263. o.

⁵ *Zachar J.*: Idegen... i. m. 298. o.

⁶ Életéhez lásd: *Zachar J.*: Idegen... i. m. 250–260. o.; *Louis Schlaefli*: Notes complémentaires sur les familles des Hongrois établis à Molsheim. Annuaire de la Société d’Histoire et d’Archéologie de Molsheim et Environs, 1995. 96. o.

⁷ L. Fallou szerint a Pollereczky-huszárezredet az 1757-es németországi hadjárat során elkövetett fosztogatások miatt oszlatták fel. *L. Fallou*: Nos hussards (1692–1902). Lavauzelle, 1902. (Reprint.) 17. o. Vö.: *Abbé Staub*: Histoire de tous les régiments de hussards, Lavauzelle, 1867. (Reprint.) 8. o.; *Général Raymond Boissau*: Les hussards français dans la guerre de Sept Ans (1). Vivat Hussar №. 41. Tarbes, 2006. 9–51. o.

⁸ *Tóth Ferenc*: Hongrois à Molsheim au XVIIIe siècle. Annuaire de la Société d’Histoire et d’Archéologie de Molsheim et Environs, 1995. 88. o., *Tóth Ferenc*: Egy elzászi magyar kolónia a XVIII. században. *Hungarológia*, 1. (1999.) 1–2. sz. 88. o.

⁹ A Chamborant-ezred történetére vonatkozólag: *Col. Chalendar*: Les hussards de Chamborant 1735–1897. Paris, 1897.

Pomerenze de Santo-Domingo-val Magyarországon talált menedéket. Özvegye 1816-ban kegydíjért folyamodott a restaurációs francia kormányhoz.¹⁰

Pollereczky János (Jean Ladislas de Pollereczky) kétség kívül a legismertebb tagja a magyar–lengyel–francia famíliának.¹¹ Pályája kiemelkedik a többi magyar származású francia huszártiszté közül azon szerencsés oknál fogva, hogy jól dokumentálhatóan részt vett az amerikai függetlenségi háborúban.¹² Az 1748. szeptember 8-án Molsheimban született ifjabb Pollereczky testvérbátyjához hasonlóan szintén a Bercsényi-huszárezredben kezdte a katonai szolgálatát, ahonnan később áthelyezték a Chamborant-huszárezred állományába. 1763-ban, a hétéves háború utolsó évében kapta meg hadnagyi kinevezését és egy harmincéves békeidőszak eseménytelen korszakával kellett volna szembenéznie, ha nem ragadja meg az amerikai függetlenségi háború lehetőségét.

A francia kormány hamar felismerte a tizenhárom angol gyarmat függetlenségi mozgalmában rejlő külpolitikai lehetőségeket, amellyel a hétéves háború során Angliától elszünetedett gyarmati vereségekért kárpótlást remélhetett.¹³ 1776 decemberében a Benjamin Franklin vezetésével Versailles-ba érkező amerikai küldöttség már a szövetségi szerződésről tárgyalt, de a francia–amerikai kapcsolatok egy ideig még informálisak maradtak. Az áttörést az amerikai felkelők 1777. október 17-iki saratogai győzelme hozta meg, amely után XVI. Lajos elismerte a gyarmatok függetlenségét és a következő év februárjában szövetségre is lépett velük.¹⁴ A porosz szolgálatból Amerikába távozó és az ottani könnyűlovasságot megszervező Kováts Mihály¹⁵ mellett Benyovszky Ferenc¹⁶ és Pollereczky János kétségkívül az amerikai függetlenségi háború legismertebb magyar résztvevői voltak.

Pollereczky János 1779. január 10-én lemondott a Chamborant-ezredbeli kapitányi beosztásáról és belépett az amerikai expedíciós hadsereg Lauzun-légiójába, ahol a könnyűlovasság vezetését bízták rá.¹⁷ A Rochambeau altábornagy parancsnoksága alatt Amerikába küldött expedíciós hadtest 1780 májusában indult útnak. A francia segédcsapatok a következő év során jelentősen hozzájárultak Yorktown blokádjához, amelynek brit szolgálatban álló helyőrsége 1781 októberében kapitulált. A hadműveletek során, Pollereczky őrnagy az elsősorban felderítésben és kisháborús hadműveletekben alkalma-

¹⁰ Service Historique de la Défense (Vincennes), série Y4d Brigadiers «Pollereczky».

¹¹ Életéhez lásd: Zachar J.: Idegen... i. m. 378–388. o.; Louis Schlaefli: i. m. 96. o.

¹² Életéhez lásd: Zachar József: Pollereczky János őrnagy az amerikai függetlenségi háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1980. 293–310. o.; Kunec, Patrik: Životné osudy majora Jána Ladislava Polereckého po ukončení vojny za nezávislosť USA. In: Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 232. – Historie 14. Ostrava, 2007. 127–142. o.

¹³ Lucien Bély: Les relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles. Paris, 2001. 610–612. o.

¹⁴ Jean Bérenger – Jean Meyer: La France dans le monde au XVIIIe siècle. Paris, 1993. 262–268. o.

¹⁵ Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Kováts Mihály ezredes élete 1724–1779. Budapest, 1982. Vö.: Antall József: Kováts Mihály, az amerikai szabadságharc magyar hőse (Mihály Kováts, le héros hongrois de la guerre d'indépendance d'Amérique). In Uő: Modell és valóság. I. k. Budapest, 1994. 129–135. o.

¹⁶ A Benyovszky családra vonatkozólag lásd: Kerekesházy József: A madagaszkári király családja. Budapest, 1937. Benyovszky Ferenc amerikai függetlenségi háborúban játszott szerepéről lásd: Eugen Pivány: Hungarian-American historical connections from pre-columbian times to the american civil war. Budapest, 1927. 27–28. o.

¹⁷ Zachar J.: Pollereczky János... i. m. 304. o.; Gilbert Bodinier: Dictionnaire des officiers de l'armée royale qui ont combattu aux États-Unis pendant la guerre d'Indépendance. Château de Vincennes, 1982. 384–385. o.

zott huszárokból és lándzsásokból álló könnyűcsapatoknak parancsnokolt.¹⁸ Hugau alezredes kéziratos naplója alapján Pollereczky János mindennapi életéről és kihágásairól is sokat megtudhatunk.¹⁹ A yorktowni vereség után a brit hadsereg reménytelen helyzetbe került és a béketárgyalások új lendületet kaptak. A békeszerződést végül 1783-ban sikerült megkötni, és ennek következményeként a Lauzun-légiót átalakították a későbbi Lauzun-huszárezredé.²⁰ A francia tisztek jelentős része visszatért Európába, egy kisebb részük pedig az Újvilágban kereste boldogulását. Közéjük tartozott Pollereczky János is, aki Pownalborough-ban (ma Dresden, Maine államban) telepedett le. 1787-ben újráházasodott, annak ellenére, hogy 1772-ben már megházasodott Elzászban, és áttért a protestáns vallásra.²¹ Először békebíró, később farmer lett és végül világitótoronyőrként tevékenykedett. 1830. június 8-án hunyt el Pownalborough-ban.²²

A mellékelt levelezés a Pollereczky család tagjai és d'Argenson familia egy magas katonai rangú képviselője közötti kapcsolat emléke. Mielőtt kitérnénk a lehetséges levélírók azonosításának kérdésére, szeretnénk előrebocsátani, hogy egy viszonylag egységes tematikájú forráscsoportról van szó, melynek témája egy Spanyolország számára nyújtandó katonai segítségnyújtás felállítására és annak az Ibériai-félszigetre való eljuttatására volt. A terv kezdeményezője egy ezredtulajdonosi címre pályázó Pollereczky volt, aki a d'Argenson családdal közeli kapcsolatokat ápolt és kiemelt szerepet szánt egy bizonyos Rullecourt lovag nevű francia tisztnak. A levélcsoomag első darabját leszámítva, amely 1762-ben keletkezett, a levelek zöme az 1770–71-es évek termékei. A források ismertetése során a leveleket kronológiai sorrendbe állítottuk eltérve a levéltári egységben található önkényes sorrendtől. A dokumentumok egyenkénti vizsgálata folyamán igyekeztünk a spanyolországi expedíció tervére vonatkozó információkat összesítve a rendelkezésre álló információk alapján feltárni azok valóságosságát. A forrásismertetés során e módszert követve szeretnénk beavatni az olvasót a korabeli katonai titkos tervek egy érdekes epizódjának történetébe.

Először is érdemes megvizsgálni azokat a körülményeket, amelyek a magyar huszártiszt spanyol földön való alkalmazásának ötletéhez vezettek. A levélcsoomag első darabja egy Choiseul hercegtől származó levél másolata az 1762-es év elejéről, amely egy idősebb Pollereczkynek szólt, aki a fia nevében javasolta az uralkodónak, XV. Lajosnak egy magyar lovasezred felállítását a Spanyol Királyság területén. A viszonylag rövid forrás valamennyi eleme döntő fontosságú. 1761. augusztus 15-én a francia és spanyol uralkodó szövetségi szerződést kötött, melynek célja az angol tengeri hatalom elleni közös fellépés volt. Bourbon család e két ágának összefogását a francia történetírás „Családi Paktum”-nak (Pacte de Famille) nevezi.²³ Az egyébként egészen a francia forradalomig kiválóan működő Bourbon együttműködés Choiseul herceg személyes diplomáciai sikerre volt. Choiseul egyébként ebben az időszakban a hadügyi és haditengerészeti miniszté-

¹⁸ Zachar J.: Pollereczky János... i. m. 305–306. o.

¹⁹ A kézirat lelőhelye: Bibliothèque Municipale d'Évreux (série Ms. Frf. n° 30). Idézi: Gilbert Bodinier: Les officiers de l'Armée Royale, combattants de la guerre d'indépendance des États-Unis, de Yorktown à l'an II. Vincennes, 1983. 154. o.

²⁰ Service Historique de la Défense (Vincennes), série 8Yc-17.

²¹ Archives Départementales du Bas-Rhin (Strasbourg), série E 5644.

²² Zachar J.: Pollereczky János... i. m. 307. o.

²³ J. Bérenger – J. Meyer: La France dans... i. m. 235–236. o.

rium élén állt és minden bizonnyal támogatta francia–spanyol katonai kapcsolatokat.²⁴ A levél tanúsága szerint a király maga is rokonszenvezett a magyar könnyűlovasság (huszárság) spanyolországi elterjesztésében. A terv akadályá valószínűleg a hétéves háború vége utáni katonai kiadások lefaragásában keresendő.

A következő levelek 1770. április 21-én keletkeztek és d'Argenson márki tábornoki címet viselő rokonának, valamint Choiseul hercegnek szólnak. A d'Argenson családfa rövid vizsgálata után világossá vált, hogy a levél címzettje nem lehetett más, mint Marc René de Voyer de Paulmy d'Argenson (1722–1782), d'Argenson gróf²⁵ idősebbik fia, aki személyes hősiességével tüntette ki magát a fontenoy-i csata során (1745. május 11.) és 1748-tól tábornagyként szolgált. 1752-ben a francia királyi hadsereg ménését igazgatta és a vincennes-i erőd parancsnoka, majd Elzász királyi kormányzója lett. Később Saintonge, Poitou és Aunis katonai kormányzójaként nagy szerepet vállalt a rochefort-i mocsárvidék lecsapolásában, ahol az ott szerzett fertőző betegsége végzetessé vált számára és végül 1782-ben a halálát okozta.²⁶ E levelében Pollereczky utalt Choiseul herceg 1762-es ígéretére, és egy új átdolgozott spanyolországi tervet küldött a herceg számára, amelyhez kérte a tábornagy támogatását maga és a terv megvalósításában kulcsszerepet játszó Rullecourt nevű tiszt számára. A Voyer de Paulmy d'Argenson márki számára írt levél mellett egy Choiseul herceg számára írt másik levelet is mellékel, valamint a katonai terv egy kivonatos példányát. A Choiseul herceg által írt levél nagy előnye, hogy a levél írója már első sorban megnevezi magát: Pollereczky alezredes a Chamborant-ezredből, vagyis nem lehetett más mint Pollereczky Ferenc, a neves Pollereczky János fivére. A levél első felében felidézi a miniszter számára eddigi pályafutását és emlékezteti korábbi ezredalapítási engedélyének meghíúsulására. Érvei között szerepelt az is, hogy az 1764-ben alapított Esterhazy-huszárezred felállítása²⁷ különösen érzékenyen érintette, mivel annak ezredesei fiatalabbak és kevésbé tapasztaltabbak voltak nála. A levélből kiderül az is, hogy már több sikertelen expedíciós csapatalapítási tervet (St. Domingue, Korzika) is benyújtott a minisztériumhoz. Levelében még kérelmezi brigadérosi kinevezését is valamint Rullecourt lovag számára az ezredesi rangot.

A csatolt tervezet egy légió felállítására vonatkozik. Ez a szervezeti forma mindenképpen a katonai gondolkodás fejlődéséről tanúskodik.²⁸ A homogén ezredek hatékonyságát a hétéves háború tapasztalatai alapján felülmúlták a vegyes, több fegyvernemet magában foglaló operatív egységek. A légióban lövészek, gránátosok, vadászok, tüzerek, lovasok és dragonyosok szerepeltek. A Pollereczky Ferenc által felállítandó légió azonban nemcsak szervezeti szinten volt modern, hanem magán viselte a Choiseul-féle katonai reformok szinten minden jelentős elemét. A lövészeknek új kifejlesztésű, huzagolt csövű karabélyokat szánt és a légió mobil tüzérségét alkotó két löveg leírásánál óhatatlanul a napóleoni há-

²⁴ *Guy Chaussinand-Nogaret*: Choiseul. Naissance de la gauche. Paris, 1998. 136–139. o.

²⁵ Marc-Pierre de Voyer de Paulmy, d'Argenson grófja, életéhez lásd: *Yves Combeau*: Marc-Pierre de Voyer de Paulmy, comte d'Argenson, 1743–1757. In: *Thierry Sarmant* (szerk.): Les ministres de la guerre 1570–1792. Paris, 2007. 363–389. o.

²⁶ *Charles Claude Lalanne*: Histoire de Châtelleraud et du Châtelleraudais. 1. k. Châtelleraud, 1859. 446. o.

²⁷ Lásd: *Zachar J.*: Idegen... i. m. 436. o.

²⁸ *Gilbert Bodinier*: L'armée de la révolution et ses transformations. In: Jean Delmas: Histoire militaire de la France, tome 2. Paris, 1992. 239–240. o.

borúk későbbi csodafegyvere, a Gribeauval-féle ágyú jut az olvasó eszébe.²⁹ Noha az egykori huszártiszt az általa tervezett egységben hasznosnak tartotta szablya rendszeresítését, a Pollereczky-légió legszembetűnőbb jellegzetessége a lőfegyverek nagy száma és azok gyakran hangsúlyozott minősége. Ez mindenképpen nagy előrelépés volt az 1762-ben számára engedélyezett, de soha fel nem állított hagyományos huszárezredhez képest. A tervezet alapján megállapítható, hogy a Spanyolországba indítandó expedíciós csapatot valószínűleg szárazföldi, nehéz terepen való harcászati célokra szánta magyar származású szerzője. A kisháborús hadműveleteken túl, speciális, mai szóval kommandós akciók végrehajtására is alkalmas lehetett, bár ezeket nem részletezi Pollereczky Ferenc. Mivel a korban számos Gibraltár elleni tengeri és szárazföldi támadási terv látott napvilágot Franciaországban, elképzelhető, hogy Pollereczky alezredes is gondolt e rendkívül nehezen megközelíthető erődrendszer elleni támadásra, amikor az említett légiót tervezte.³⁰

Pollereczky Ferenc 1770. április 29-iki Voyer de Paulmy d'Argenson márkinak írt levelében szintén hivatkozik egy spanyolországi katonai tervre, de ennek részleteit nem ismerjük. A következő 1770. május 16-iki keltezésű levelében a márkinak hosszasan ecsetelte Rullecourt lovag érényeit, akire a spanyol terv végrehajtásában nagy szerepet tulajdonított és aki szerinte jól ismerte a helyi viszonyokat is. Az ezt követő két levelében (1770. június 19–20.) is visszatér Rullecourt alkalmazásának kérdésére. Miután ilyen sok szó esett erről a katonatisztról, ideje, hogy közelebbről is megismerkedjünk vele. Philippe Charles Félix Macquart, Rullecourt lovagja és bárója 1744. július 9-én született egy neves, Flandriában letelepedett lotharingiai családban. A francia hadtörténeti levéltár iratai alapján készült kis életrajzi összefoglalója szerint 1761 és 1767 között a spanyol király testőrségének flamand kompániájában szolgált kapitányként. Ezután francia szolgálatba állt és a Royal-Nassau-huszárezred soraiban szerepelt. 1769-ben elvette de Vissel de la Ferté kisasszonyt, Voyer de Paulmy d'Argenson márki keresztlányát. Az 1770-es években Oroszországban szolgált, ahonnan csak 1780-ban tért vissza Franciaországba, ahol a Luxembourg-önkéntesek alezredesévé nevezték ki. 1781. január 5-én az ő vezetésével indult meg egy titkos meglepetészerű támadás Jersey szigete ellen, amely az amerikai függetlenségi háborúban résztvevő francia segélycsapatok utánpótlási útvonalait veszélyeztette. Az akció balul ütött ki és Rullecourt lovag életével fizetett a vállalkozásáért.³¹ A rendelkezésünkre álló életrajzi adatok alapján megállapítható, hogy azok forrásainkat megerősítik, hiszen Rullecourt spanyolországi tapasztalatai és Voyer de Paulmy d'Argenson márkival való szoros kapcsolatai egyaránt megjelennek a Pollereczky levelekben.

A következő levelek arról tanúskodnak, hogy a terv pozitív fogadtatásra talált a versailles-i kormány befolyásos köreiből. A Sarreguemine-ből írt 1770. július 20-iki levelében már a konkrét szervezésről és annak anyagi vonatkozásairól is szó esett. Itt derül fény Pollereczky saját adósságaira, amelyeket szintén szeretett volna kiegyenlíteni. A szeptember 30-i molsheim-i levélben Pollereczky Ferenc már a konkrét kiadások

²⁹ L. Bély: *Les relations...* i. m. 562–563. o.

³⁰ Például Lancelot Turpin de Crissé bécsi kéziratgyűjteményében is található egy Gibraltár elleni támadás részletes terve: ÖStA, Kriegsarchiv Nachlaß Verlassenschaft des Obristen Turpin 12/58 (1782) *Mémoires pour servir à l'histoire du siège de Gibraltar* (Madrid, le 29 novembre 1782).

³¹ *Colonel Delannoy: Le baron de Rullecourt (1744–1781). Carnet de la Sabretache*, série 2. vol. 6. (1907.) 185–191. o.

számlaleveleit említi. Az október 18-iki levélben már az összeg (3000 livres) folyósításáról írt Voyer de Paulmy d'Argenson márkinak. Az 1770-es év utolsó híradását december 20-án írta Pollereczky a márkinak Molsheimből. A levél szerint Rullecourt lovag ekkor már Spanyolországban volt és valószínűleg már elkezdte a katonai terv előkészítését. E sorok írásakor Pollereczky Ferenc a távoli elzászi kisvárosban még nem sejtette, hogy milyen nagy események történtek időközben a francia kormányzatban. Choiseul hercegtől, a francia hadsereget megreformáló államférfitől 1770 decemberében XV. Lajos megvonta kegyeit és száműzte az Amboise melletti Chanteloup kastélyába. Ezzel Pollereczky Ferenc spanyol tervének legfőbb támogatóját veszítette el... Voyer de Paulmy d'Argenson márki a levélre megjegyzésként ennyit írt, valószínűleg a válaszíró titkár számára: „Biztosan tud már Choiseul úr kegyvesztéséről, következésképpen e témához nincs mit hozzáfűznöm. Ugyanaz Rullecourt úr részére.” Pollereczky következő – 1771. január 5-iki Valenciennes-ből keltezett – levelében a kétségbeesés hangján nyilatkozik Choiseul száműzetéséről, amellyel utolsó reményét vélte elveszíteni. Ezt követően Pollereczky Párizsba utazott és valószínűleg ott próbálta menteni füstbe ment spanyolországi tervének maradványait. Erről már feleségének, de Trevet grófnőnek Voyer de Paulmy d'Argenson márkihoz írt 1771. február 5-iki leveléből értesülünk.

Pollereczky Ferenc spanyolországi terveinek kudarca után nem sokkal, 1771. május 19-én újabb ötlettel fordult Voyer de Paulmy d'Argenson márkihoz: egy lovasvadász ezred alapítását javasolta. A francia huszárezredek számának folyamatos növekedése után egy hasonló jellegű, sokoldalú lovasezred alapításával szeretett volna kiemelkedni a Chamborant ezredbeli alárendelt beosztásából. A márkit kérte, hogy tájékozódjék az új hadügyminiszternél a terv megvalósításának lehetőségeiről és kérte annak diszkrét módon való kezelését. Június 5-iki levelének tanúsága szerint az új ezred felállításának tervezetét és költségvetését is elküldte a márkinak, bár az nem maradt fenn a levéltárban. A Pollereczky levelezés időrendben utolsó darabja, egy Rullecourt lovagnak írt 1771. december 22-iki levél. Ebben Pollereczky Ferenc beszámol aktuális terveiről, részben a Chamborant-ezredben való tartalékos ezredesi előléptetéséről, másrészt pedig a lovasvadász ezredalapítási szándékáról, amelyet – bár már nem bízott benne annyira – még mindig nem vetett el teljesen. Amint azt már vázlatos életrajzában említettük, az első, realisabb terve 1774-ben meg is valósult és Pollereczky Ferenc pályája végül emelkedni kezdett. Azt valószínűleg nem sejtette a magyar származású ambíciózus katonatiszt, hogy a sors hamarosan az Atlanti-óceán másik partjára, majd a forradalom idején ősei földjére fogja vetni. Mindenesetre a nemrég feltárt források érdekes adalékokat nyújtanak e napjainkra szinte teljesen elfelejtett magyar származású katonai gondolkodó életének e tervekben és illúziókban gazdag korszakáról.

A Pollereczky iratok közé keveredve találhatunk még egy bizonyos Porubszky tollából származó kérvényt is, amelyben az öreg huszár rossz franciasággal kérte Voyer de Paulmy d'Argenson márkit, hogy tovább szolgálhasson. A levél írója nagy valószínűséggel az a Porubszky Márton³² volt, aki szintén a Molsheim környéki magyar kolóniában telepedett le a XVIII. században. Levele megerősíti a rá vonatkozó eddigi adatainkat és rávilágít a kevésbé tehető idős magyar huszártisztek anyagi problémáira is. Levelének nyelvezete arról tanúskodik, hogy a francia nyelvet valószínűleg jól beszélő Porubszky az elzászi környezet-

³² Életéhez lásd: *Tóth F.*: *Hongrois à Molsheim...* i. m. 86–87. o.

ben nem tudta elsajátítani a francia helyesírást és egy nagyon nehezen olvasható szöveget hagyott hátra maga után. – A jelenség egyébként szinte valamennyi első generációs magyar emigráns esetében megfigyelhető volt. A Porubszky levél kapcsán röviden szeretném összefoglalni a szövegkiadás alapelveit. A szövegátírásnál elsősorban az *Archiv für Reformationsgeschichte* korai újkori szöveggondozásra vonatkozó ajánlásait vettem figyelembe.³³ A szöveg archaikus, következetlen helyesírását megtartottam, változtatásokat jobbra csak a kis, illetve nagy kezdőbetűvel való átírás terén végeztem. A szövegeket legjobb tudomásom szerint eddig még nem adta ki senki.

FORRÁSKÖZLÉS

1. levél

*Choiseul herceg feljegyzése
Versailles, 1762. február 27.*³⁴

à Versailles le 27 février 1762

Pour copie

J'ay reçu, Monsieur, la lettre que vous m'avez écrite pour me faire part du dessein où est Mr. votre fils d'offrir ses services à la cour d'Espagne avec la levée d'un régiment de cavalerie hongroise ; sur le compte que j'en ay rendu au Roy, Sa Majesté me charge de vous mander qu'elle ne s'oppose point à l'exécution de ce projet, et qu'elle voit même avec plaisir les témoignages de son zèle pour le service de Sa Majesté Catholique.

J'ay l'honneur d'être très parfaitement, Mr. etc.

Signés le Duc de Choiseul

2. levél

*Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkához.
Molsheim, 1770.(?) április 21.*

Mon Général,

Qu'il est heureux, après toute la reconnaissance que moi et toute ma famille doivent à la mémoire de Mr. le marquis d'Argenson par toutes les bontés dont il a daigné la combler, de pouvoir trouver une occasion non seulement de vous la renouveler mais, Mon Général, tâcher de vous convaincre de l'attachement respectueux que j'aurais toute ma vie pour tout ce qui lui appartient, j'ose donc vous supplier de m'accorder les mêmes bontés et votre protection, si vous m'en honorés je ne doute plus de la réussite de mon projet pour l'Espagne, duquel Mr. de Rullecourt a eu l'honneur de vous faire part, depuis longtemps il fait l'objet de mes désirs, je

³³ Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*. 72. Bd. 1981. 299–319. o.

³⁴ A források lelőhelye: Archives d'Argenson (Château des Ormes) Université de Poitiers (Fonds anciens), série P 164.

l'avois vu au moment de son succés en 1762. Mr. le duc de Choiseul ayant bien voulu m'en donner l'agrément, mais la paix s'étant contracté, elle y a mis un obstacle qui ne me la cependant point fait abandonner pour les suites, et depuis peux ayant fait conoissance avec Mr. de Rullecourt, que je savois avoir été attaché à ce service, je vous avoue, Mon Général, que j'ay cherché les occasions d'avoir des conversations avec lui, tant pour prendre des connoissances plus emples pour mes idées, que pour le conoitre lui-même, et c'est avec plaisir que j'ay développés en lui la personne du moinde qui pouvoit m'être le plus utile dans mon projet par la sagacité de son esprit, ses conoissances dans l'art militaire, l'activité qui fait le véritable homme de guerre, enfin tous les talents que peut désirer pour soutient le cheff du corps, après les qualités que j'ay découvert en lui, vous ne devés pas douter, Mon Général, que la place que je lui destine est celle qui l'aprocheroit le plus de moy, ce seroit le grade de colonel commandant, de plus avec justice, je le défreyerois de toutes les dépenses qu'il pourra faire pour la réussite de cette affaire, d'ailleurs, Mon Général, si elle a le succès que je dois espérer, je ferés mettre en masse la somme que la cour d'Espagne donneroit pour la formation de ce corps, comme je demanderés la nomination des officiers, (passage rayé) L'argent des employes qui seroient vendu, seroit déposé chés un banquier ; si après que l'on auroit employés les finances d'Espagne, pour engagement, équipement, armement etc. il se trouvoit qu'il manqua sur ce fond, pour la perfecion du corps ; on reprendroit ce qui seroit nécessaire sur l'argent déposé, après quoy le surplus seroit partagé entre Mr. de Rullecoure et moi. Voilà quels sont mes intentions pour Mr. de Rullecoure, et desquels je m'engage vis a vis de vous de remplir, Mon Général.

Attendant tout de vos bontés, j'ose prendre la liberté de vous envoyer un mémoire pour Mr. le duc de Choiseul, rien ne pouroit lui donner plus de valeure que d'être présenté par vous, Mon Général, j'ose donc vous en supplier et de l'appuyer de vôtre protection ; il m'a toujours fait espérer de m'honorer de ses bontés et même fait assurer par des voyes indirectes, si vous daignés les réclamer pour moi, je suis persuadé qu'il m'accordera ma demande, et ne me les refusera pas pour me faire obtenir l'agrément de la Cour d'Espagne ; oserais-je vous représenter, Mon Général, le feux qu'exigeroit cette affaire par deux raisons. La première que j'ay reçu depuis peux des nouvelles de ce pays, qui me font voire que le moment est cher et favorable, la seconde qu'ayant des débouchés et des mesures dépris pour lever cette légion en six mois, je craindrois qu'un trop long delay ne m'enleva la quantité de sujets presque tous étrangers tant en officiers que soldats, sur lesquelles je puis compter pour le présent c'est ce qui me feroit croire qu'après la réponce de Mr. le duc de Choiseul, il seroit de la plus grande utilité que Mr. de Rullecoure se transporta sur les lieux, pour négausier cette affaire, munis de lettres de recommandation les plus fortes, de Mr. le duc de Choiseul, pour Mr. le duc de Dossun, Mr. de Grimaldy, et Mr. l'abbé Billardin ; j'espère, Mon Général, que vous ne me refuserez pas vos conseilles sur toutes mes idéés et si vous trouvés nécessaire que j'employe les maisons de Bouillon, Rohan guémené, qui m'honnorent de leurs bontés ; j'ose vous avouer, Mon Général, que j'ay tant de confiance dans les vôtres et votre crédit que je n'en désirerois pas d'autre ; il n'est presque pas possible qu'and beaucoup de monde est dépositaire d'un segret, qu'il ne soit en danger, et il est de conséquence pour moi, qu'il ne soit pas dévulgué ; il faut toujours être en garde contre les événemens, si cette affaire transpiroit et devenoit publique, qu'elle n'eut pas tout le succès dont je me flate, elle me feroit éprouver mill petits désagremens dans la place que j'occup ; j'attandré cependant vos ordres, et me ferés toujours un devoir de les suivre, mais Mr. Rullecoure, qui n'a pas les mêmes motifs peut agire plus ouvertement ; pardonnés, Mon Général, la longueur de ma narration, je crains que ce ne soit trop abuser de bontés que je n'ay pas encore mérité, mais dont je tacherés de me rendre digne par mon attachement, ma reconnoissance, et le profond respect, avec lequel j'ay l'honneur d'être,

Mon Général,

votre très humble et très obéissant serviteur
Pollereczky

PS: Si vous le permettés Mon Général j'aurais l'honneur de vous envoyer un détaille circonstancier de mon projet.

A Molsheim près de Strasbourg ce 21 avril

3. levél
Pollereczky Choiseul herceghez
Molsheim, 1770. április 21.

Monseigneur le duc de Choiseul Ministre de l'État et de la Guerre

Monseigneur,

Le Sieur de Pollereczky lieutenant colonel du régiment de Chamborant hussards, avec commission de mestre de camp à l'honneur de vous représenter très humblement qu'il a été fait cornette au régiment de Berchény en 1742 qu'il a passé en la même qualité, en 1744 dans celui de son père, où il a été fait capitaine en pied en 1747 qu'il a passé en la même qualité par l'incorporation de ce régiment dans celui de Turpin en 1758 que le lendemain de cette incorporation, Mr. Schwilgué lieutenant colonel à la tête de tout le corps d'officiers dont les ennemis de son père se soient nombre, présentèrent un mémoire à Mr. le comte de Clermont qui pour lors commandoit l'armée du Bas Rhin, par lequel ils demandèrent la commission de mestre de camp pour ledit Sieur de Pollereczky pour l'indemniser de la perte du régiment de son père, lequel anciennement lui étoit promis ce qui fut mis sous les yeux de Mr. le maréchal de Belleisle, dans ce temps ministre, qui lui fit avoir le bon du Roy avec promesse de lui en faire expédier la commission l'année d'après, mais lorsqu'il le Sieur de Pollereczky en sollicita l'expédition à l'époque ci-dessus, le bon s'est trouvé égaré, quoiqu'il en eut fait ses très humbles remerciements à Sa Majesté, en présence de Mr. le Maréchal de Belleisle lui-même, que malgré cela il s'est vu frustré de ce grade, et n'a pu l'obtenir qu'à l'occasion de la retraite Duma où il a eu le bonheur de charger avec cent hussards seulement toute la tête de l'armée hannovrienne, composés de leurs éliottes, plusieurs escadrons de dragons et de cavalerie, avec tant de succès, et si à propos qu'il donna le temps à son régiment de passer un défilé ou ils auroient tous perris, s'il n'eut pas mieux aimé se sacrifier avec son détachement pour le sauver, cette action se passa sous ces yeux de Mr. le marquis de Chamborant, son colonel, qui en a rendu compte à Mr. le Maréchal Prince de Soubise et le lendemain à Mr. le Maréchal de Broglie, de même que d'une autre action, en faisant pour lors l'arrière-garde de son armée, le régiment y ayant passé ; ce qui lui fit enfin obtenir cette commission de mestre de camp en 1761. Il a en la Croix de St. Louis en 1762 d'après le compte que Mr. le marquis de Rochambeaux a eu la bonté de vous rendre, Monseigneur, de plusieurs détachements fait sous ses yeux, où il a eu le bonheur de se distinguer nommément à l'affaire du 24 près Hombourg. Il a été assés heureux encor de se distinguer sous les ordres de Mr. le comte de Steinville, Mr. le baron de Blaisel, Mr. le comte de Maupeou, Mr. le vicomte de Broglie, et plusieurs autres officiers généraux, qu'il seroit trop long de vous nommer, Monseigneur, il a été fait major du même régiment de Chamborant en 1765 et lieutenant colonel, en 1767 grâce qu'il n'avoit point demandée, et à laquelle il avoue n'avoit pas été aussi sensible qu'aux autres, étant fort attaché au grade de major, qui l'occupoit et le mettoit apporté en temps de paix de prouver davantage son activité et le zelle qu'il a pour le service du Roy, de plus il a été blessé à la bataille de Crevelt, en faisant l'arrière-garde dont il a eu 600 livres de gratification.

Vous voyés donc, Monseigneur, que non seulement le Sieur de Pollereczky n'a rien obtenu qui puisse l'indemniser de la perte du régiment de son père, mais c'est avec douleur qu'il a vu lever le régiment d'Esterhazy, trois colonels commandants beaucoup moins anciens que lui, nommément le dernier dans le régiment de Berchény, ce n'est pas tout, Monseigneur, il devoit se flatter d'être de la dernière promotion pour le grade de brigadier, par ses dattes de commissions de capitaine, et de mestre de camp, qui le rendent un des plus anciens des colonels de cavalerie, il ne lui reste plus qu'un espoire, Monseigneur, que tous ces désagrémens qu'il a essayés jusqu'à présent n'ayant été l'effet que d'un père oublié, n'ayant point eu l'honneur de vous en solliciter par la crainte de vous être importun, fondant toutes les espérances sur les comptes que Mrs. les officiers généraux vous avoient rendu de ses services et actions, dont une partie lui ont valu les grâces que vous avés daignés, Monseigneur, lui accorder en temps de guerre. Le publique lui-même n'a pu se refuser de faire ses réflexions, toujours désagréable pour celui que cela regarde.

Le Sieur de Pollereczky a eu l'honneur de vous envoyer, Monseigneur, plusieurs projets de levés de corps, et de différents genre, pour la France, de plus pour la St. Domingue, même pour la

Corse, enfin il a toujours cherché à vous prouver, Monseigneur, son application, et son zelle pour le service du Roy, mais comme dans ce moment ils lui deviennent presque inutiles, il ose vous supplier, Monseigneur, pour toute grâce et récompence de ses services, et pour l'indemniser de la perte du régiment de son père de vouloir bien, si vous lui en accordés la permission ; l'honorer de votre protection pour la réussite de la levée d'une légion à la cour d'Espagne, projet qu'il a communiqué à Mr. le marquis de Voyer, qu'il a prié de vouloir bien vous présenter ce mémoire, croyant, Monseigneur, ne pouvoir choisir de voyes qui vous soyent plus agréables, pour vous le faire parvenir. Le Sr. de Pollereczky, espère aussy que vous daignerez ne pas luy refuser le grade de brigadier pour donner plus de relief à son projet et que vous voudrés bien, Monseigneur, donner à Mr. le chevalier de Rullecourt qui auroit la place de colonel commandant, les facultés qui lui seroient nécessaires pour la négaussiation de cette affaire. Le Sieur de Pollereczky ne pouvant lui-même s'absenter, son grade et son devoir ne lui permetent pas de quitter son régiment. S'il a le bonheur de voire la réussite de son projet, il aura toujours pour perspective de se rendre plus digne d'offrir la continuation de ses services à la France. Si la guerre pouvoit le rendre de quelque utilité. Rien ne pouroit ajouter à la reconnoissance du suppliant, qui cherchera toute sa vie les occasions de vous en convaincre ainsy que du profond respect avec lequel il a l'honneur d'être

Monseigneur
votre très humble et très obéissant serviteur

Pollereczky

à Molsheim ce 21 avril 1770

Projet pour la levée d'une légion

L'utilité des légions a été trop reconnue pour qu'on s'attache à la démontrer. Le Sieur comte de Pollereczky propose à Sa Majesté Catholique d'en lever une sur une formation toute nouvelle et qui promet la plus grande utilité ayant perfectionné toutes les idées de formation d'armement et d'équipement dont ce nouveau genre de troupes étoit susceptible, tous les nouveaux plans sont sujets aux changements et ce n'est qu'après plusieurs améliorations qu'on peut se flatter d'être parvenue à un degré de perfection qui ne laisse rien à désirer eu égard à la manière actuelle de faire la guerre, c'est ce que le Sieur de Pollereczky va démontrer.

La légion consiste en un bataillon et six escadrons, trois de hussards et trois de dragons.

Le bataillon est composé de quatre compagnies de fusiliers, d'une compagnie de grenadiers, d'une de chasseurs, deux de miquelets et de trente six canoniers faisant le nombre de 404 hommes, les grenadiers et les fusiliers seront armés d'un fusil de nouvelle invention qui se charge d'une manière toute différente ce peut tirer 115 coups de suite, sans incomoder ni l'arme, ni le soldat et d'une vitesse extraordinaire, non par le maniemment de l'arme, mais par sa structure naturelle que ledit Sieur de Pollereczky a fait exécuter et qu'il a chargé Mr. le chevalier Rullecourt de présenter à Sa Majesté Catholique.

Ils seront outre cela armés d'un sabre qui leur servira de bajonette et dont la longueur ne les gênera point dans les manœuvres, tout militaire expérimenté peut juger de l'avantage que peut avoir une telle troupe sur une autre qui charge ses armes suivant l'ancienne méthode.

Les chasseurs seront armés d'une escopette fort légère et fort courte quoique d'une portée extraordinaire, étant rayée et avec lesquelles les braconniers allemands tuent à une distance peu vraisemblable à ceux qui ne connoissent pas lesdites armes, et l'adresse des tireurs. Ces chasseurs seront tous allemands élevés dans ce métier et d'une adresse éprouvée. Ledit Sieur de Pollereczky désire trouver dans les miquelets qu'il se propose d'adapter à sa légion les mêmes dispositions qu'il se fera une étude de perfectionner au point d'incomoder l'ennemi hors de la portée ordinaire des armes à feu.

Les deux pièces de canon dont le Sieur de Pollereczky a flanqué son bataillon sont de l'invention la plus essentielle et la plus comode pour le transport, se démontant en sept ou huit pièces, ils peuvent toujours marcher à la tête de la légion l'affût leur servant de caisson pour le transport.

L'on sent assés qu'une artillerie de cette espèce peut dans un clin d'œil être transporté au sommet des plus hautes montagnes et au delà dans les marches forcés, soit sur des brancards par les soldats, dans d'autres circonstances.

Quant à la cavalerie, on peut en voire la formation par la planche si jointe, les hussards seront armés d'une arme des plus meurtrières, espèce de carabine Trabouck, dont les flibustiers se servoient pour aller à l'abordage et qui font un ravage incroyable, surtout par la correction qu'on y a faite dans la forme de son embouchure qu'on a changé en ovale horizontal.

Les dragons seront composés et équipés comme les hussards et seront munis d'un mousqueton armé d'une bajonnette fixée au canon de même fabrique que l'infanterie.

Tous les officiers du bataillon auront des fusils à deux coups avec une bajonnette.

Les officiers et bas officiers de cavalerie auront des pistolets à deux coups avec des crosses qu'on démontrera il est inutile de détailler icy l'utilité de ces armes elle ses sent d'elle même.

Voilà un exposé breff et succinct de la formation d'un corps dont la cour sentira toute la nécessité sans entrer dans des détails, la nature des armes et l'atitute des soldats à s'en servir feront assés sentir tout les services qu'il pourra rendre. Le Sieur de Pollereczky espère que Sa Majesté Catolique voudra bien lui accorder une capitulation qui le mette à même d'exercer toute la bonne volonté et le zèle qu'il ressent pour son service.

4. levél

*Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkhoz
Molsheim, 1770. április 29.*

Mon Général,

Comptant sur vos bontés, j'ay l'honneur de vous envoyer mon projet pour l'Espagne telle que je compte le proposer à Sa Majesté Catolique. Je serois trop heureux, Mon Général, s'il pouvoit avoir votre aprobation, je me flatte que vous daignerez m'honorer de vos conseilles et y changer les choses qui pouroient vous déplaire, ce seroit pour moy une marque et une nouvelle espérance que vous ne me refuserez pas les bontés que j'ay osé réclamer de Mr. le comte Dargenson, en vous, Mon Général. Elles feroient mon bonheur et tacherés de les mériter en cherchant toutes les occasions de vous convaincre de mon attachement, et du profond respect avec lequel j'ay l'honneur d'être,

Mon Général,

votre très humble et très obéissant serviteur
Pollereczky

à Molsheim près de Strasbourg ce 29 avril

5. levél

*Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkhoz
Sarguemine, 1770. május 16.*

Mon Général

C'eut été pour mériter des poursuites et des sollicitations sans nombre que j'eusse désiré d'engager Mr. le duc de Choiseul à demander pour moi la levée d'un corps à la cour d'Espagne. Mais comme vous paroisses douter que ce ministre s'y prête et qu'à supposer même qu'il s'y prêtât ce qui est toujours fort incertain pour des raisons de politique inconnues, cela me méneroit trop loin. J'en reviens à mon premier plan, qui est de faire solliciter moi-même par le canal de mes protections qui ont des relations avec l'Espagne, je garderai la protection de Mr. le duc de Choiseul, si vous aves la bonté, Mon Général, de nous la ménager pour fraper le dernier coup ; soit pour me faire obtenir une capitulation avantageuse, soit pour favoriser mes recrues etc. Car à présent les affaires qui concernent cette levée en sont à un point à ne pouvoir plus être traitées que

verbalement. J'ay tirés d'Espagne tous les éclaircissements et les débouchés qu'on peut se procurer par lettre. Je suis déterminé à envoyer sans plus tarder, une personne de confiance chargée de mon projet et de ma capitulation pour faire les premières démarches dans les bureaux, me décidant à y aller moi-même si cela prend couleur, dans les derniers jours de septembre. J'avois jettés les yeux sur Mr. de Rullecourt, eu égard à ses connoissances relatives à ce pays ; mais il m'a répondu qu'il n'étoit pas son maître, et qu'il étoit trop attaché pour rien entreprendre qui put vous déplaire ; qu'il croyoit que son déplacement à cause des grâces que vous lui aviez récemment obtenu en France, ne pouvoit que vous paroître inconsidéré, c'est pourquoy il m'avoit conseillé de vous engager d'y mêler Mr. le duc de Choiseul afin d'éviter des préliminaires ennuyeux et indispensables, surtout à la cour d'Espagne que ce ministre auroit pu abréger. C'est donc en grâce que je vous demande, Monsieur, de vouloir bien m'accorder un sujet qui m'est essentiel pour la réussite de mon projet. Les avantages qu'il en retirera, et dont j'ay eu l'honneur de m'expliquer avec vous, et que je réitère l'indemniseront assés des peines qu'il se donnera dans cette affaire. Si je pouvois quitter mon régiment, je partirois moi-même ; mais il me sera mille fois plus avantageux d'avoir quelqu'un d'intelligent qui aille trois quatre mois avant moi pour m'y préparer les voyes Je serois instruit à point nommé des différentes gradations de mon affaire qui régleront mon voyage, ou qui me le feront supprimer si absolument la réussite me paroît impossibl. Cette démarche qui me nuiroit beaucoup, ne peut faire aucun tort à Mr. de Rullecourt, qui n'est pas essentiellement attaché comme moi à son corps.

Ne me refusés pas, Mon Général, la grâce que je vous demande, Mr. De Rullecourt, m'a trop assuré ne pouvoir rien entreprendre de lui-même pour que je puisse compter sur lui sans votre aprobation. Il me reste à vous supplier de l'honorer des conseils que vous êtes si capable de lui donner. Je ne crains que sa vivacité qui pouroit faire tort à des qualités excellentes que je ne trouverois peut-être pas dans un autre, exempt de ce défaut.

Il lui suffira d'avoir un congé et un passeport, je le munirois de lettres qui lui aplanirons les premiers pas, j'ay pour le présent l'agrément du ministre, de servir en Espagne, dont j'ay l'honneur de vous envoyer copie, qui dans tous les cas pourra excuser mes premières démarches, réussite, ou non. Ayés la bonté, Mon Général, d'y joindre de votre côté les recommandations que vous êtes à même de lui procurer par votre crédit, et votre puissante protection

J'ay l'honneur d'être avec un très profond respect,

Mon Général,

votre très humble et très obéissant serviteur
Pollereczky

au Sarguemine ce 16 may 1770

6. levél

*Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkához
Sarguemine, 1770. június 15.*

Mon Général

Excusés je vous supplie mon importunité eu égard aux circonstances je me trouve dans la position la plus critique ; les personnes avec qui j'ay pris des allengemens me pressent d'aller en avant. Les espérances qu'ils ont conçus, ainsi que moi, se trouvent suspendus par l'inaction de Mr. de Rullecourt que je ne puis cependant blâmer, puisqu'elle part de sa soumission à vos ordres. Suffrés donc Mon Général, que je vous réitère mes prières de m'accorder cet officier sans lequel il m'est impossible de réussire, par tous les motifs que j'ay eu l'honneur de vous mander. Cette première grâce sera la source de mille autres ainsy que d'une reconnoissance éternelle, avec laquelle j'ay l'honneur d'être avec respect

Mon Général,

votre très humble et très obéissant serviteur
Pollereczky

à Sarguemine, en Lorraine allemande ce 15 juin 1770

7. levél
Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkához
Sarguemine, 1770. június 20.

Mon Général

Mr. de Rullecourt, m'a envoyés la lettre que vous lui avés fait l'honneur de lui écrire. Je me reprocherois de vous cacher le plaisir qu'elle m'a faite, étant exité par le sentiment de reconnaissance pour des bontés qui font ma principale embition et que je me flate avoir obtenu par l'intérêt que vous paroissés prendre à ce qui me regarde ; mais, Mon Général, permettés moy de faire quelque réflexion sur la personne que vous avés bien voulu charger d'écrire en Espagne dont la réponse pouroit me faire craindre l'affoiblissement de vos bontés, j'ose donc vous représenter que souvent ces sortes d'affaires ne réussissent pas par une résolution général de la cour, mais par l'influence particulière des gens des bureaux qui par plusieurs motifs font réussire un projet utile à un particulier que comunément l'on refuse à beaucoup d'autre. Je ne serois donc point étonné que la cour sur la demande qui lui sera faite, réponde qu'elle ne pense pas à faire aucune levée, quand même elle en auroit envie. Je vous supplie, Mon Général, de pardonner ces petites objections, elles sont moins condonables dans un homme qui pèse tout ce qui peut porter ombrage à ses désirs, d'ailleurs j'ignore les mesures que vous avés daigné prendre pour faire agréer cette première proposition que je crois infailible, si elle est faite avec la tournure qu'elle exige ; surtout eu égard aux avantages que la cour en retireroit. Mais je réfléchis, Mon Général, que vous aurés surment daigné donner des instructions, ainsi mes craintes sont mal fondée, cependant toutes ces considérations me font persister dans mes résolutions, et je suis prêt de mettre à même de les exécuter, n'atendant que vos ordres, Mon Général, j'espère que vous ne douterés jamais de ma soumission à les suivre, et que vous rendrés justice aux sentiments les plus respectueux avec lesquels j'ay l'honneur d'être

Mon Général,

votre très humble et très obéissant serviteur
Pollereczky

au Sarguemine ce 20 juin 1770

8. levél
Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkához
Sarguemine, 1770. július 28.

Mon Général,

La confiance que vos bontés m'ont inspiré, m'enhardissent à vous faire le tableau le plus vrai de ma situation ; dans le plan de mon projet d'Espagne j'ai toujours eu envie de traiter de ma lieutenance colonel, pour payer quelques dettes que j'ay. Le bien que j'attends est en espérances et l'affaire que je vais entamer demande ces avances de ma part ; je veux, Mon Général, liquider le courant. J'ay prévenu /: sans parler du projet d'Espagne:/ Mr. de Chamborant, qui m'a donné les espérances les plus positives ; la question est de savoir s'il ne trouvera pas mauvais que je le quite après m'avoir fait obtenir le grade de colonel à la suite de son régiment, avec apointemens, je crains qu'il ne veuille m'y attacher tout à fait par des lettres de service l'amitié dont il a toujours bien voulu me témoigner me le fait croire. Il me semble, Mon Général, et je m'en raporte à vos lumières qu'il sera à propos que Mr. de Choiseul lui parle de cette affaire quand il lui fera ma proposition. Vous sentés par tout cecy, Mon Général, combien il est essentiel que mon affaire d'Espagne s'entame le plutôt possible afin que je puisse profiter des circonstances, succès ou non: je m'explique, si Mr. de Rullecourt réussit, il s'agira de faire agréer Mr. de Chamborant, mon absence momentanée, et lui présenter cette affaire de façon qu'il ne puisse s'offenser du manque de confiance.

Si Mr. de Rullecourt échoue, il faudra cacher à Mr. de Chamborant les tentatives que j'ai faites ; je vous prierai de donner à Mr. de Rullecourt les conseils les plus expédiens afin que le chef de toute l'entreprise ne soit pas connue jusqu'à l'entière décision.

Pour répondre à la dernière lettre que vous me faite l'honneur de m'écrire, Mon Général, j'ai fait plusieurs réflexions sérieuses, dans lesquels les intérêts de ma famille n'ont pas été oubliées. J'ai pris mon parti, et le voici ; je persiste toujours dans les propositions que j'ay eu celui de vous faire, Mon Général, je sçais par une lettre de Madrid que Mr. de Chateauveron, lieutenant colonel agrégé au régiment de Flandre, et le seul en situation de faire des propositions qu'il n'attend que le retour de la confiance que la mauvaise réussite du régiment qu'il a déjà levé pour Mr. de Scaffin et l'inconduite du colonel lui ont ôtées. J'ay envie de la prévenir et vous prie en grâce d'obtenir sans délai un congé pour Mr. de Rullecourt avec lequel je viens de faire le traité ci-inclus.

Quand le Roy aura signé le traité je prendrai les derniers arangemens. Il m'est seulement essentiel pour le moment présent de sçavoir a ce juste la désision de cette affaire afin de prendre les derniers arangemens pour l'entière réussite de mon affaire un projet avantageux et favorablement présenté, ne pourra manquer d'être accepté. Ma fortune présente ne me permet pas de faire une avance plus forte que mille écus, qui doivent suffire pour cette route et les petites avances. Puisque je m'engage pour les frais et consignations, après la signature du traité quand au mille écus de Mr. de Rullecourt, c'est à lui de faire en sorte de ne pas en avoir besoin. L'envie qu'il m'a toujours témoigné de contribuer en partie et selon son pouvoir, à la défense comme à la recette, m'a fait trouver ce moyen de l'y employer, et que vous êtes trop juste, Mon Général, pour ne point approuver.

J'ay à ce que je crois répondu à toutes vos objections, Mon Général, je n'attend plus que l'arrivée de Mr. de Rullecourt à Madrid, pour agir ; je vous supplie de ne pas oublier les lettres de recommandation et les passeports qui lui sont nécessaires, ainsi que les dernières instructions, que vous voudrés bien lui donner. Je l'ai muni des papiers qui lui sont nécessaires, et je n'attend plus que votre ordre. C'est vous actuellement qui décidés du oui ou du non ; mais j'ose vous demander une prompte décision.

J'ay l'honneur d'être avec respect

Mon Général

vosre très humble et très obéissant serviteur

Pollereczky

au Sarguemine ce 28 juillet 1770

9. levél

*Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkához
Molsheim, 1770. szeptember 30.*

Mon Général

Je viens de recevoir une lettre de Mr. de Rullecourt par laquelle il me marque vos intentions les mill écus. Il me paroît désirer 600 livres que je lui donnerais, et j'aurais l'honneur de vous envoyer le plutôt possible une lettre de change de 2400 livres. J'ay eu celui de vous faire part, Mon Général, dans ma dernière lettre du projet que j'avois de faire un arrangement de ma lieutenant-colonel pour acquitter quelques dettes. Mais quand j'en ay reparlé à Mr. de Chamborant, je l'ay trouvé absolument contraire. Il est vrai que c'est un trait d'amitié de sa part, ne jugeant pas que ce soit un avantage pour moi en passant comme colonel à la suite de son régiment. Mais comme il m'a paru être dans l'intention de réparer ce refus par quelqu'autre demande, sur quoi il ne s'est point expliqué. Je ne puis donc vous cacher mes inquiétudes, Mon Général, si vous aves eu la bonté de parler à Mr. le duc de Choiseul, auriés-vous en celle de lui faire conoitre la nécessité de ne rien laisser entrevoir de mes démarches pour l'Espagne à Mr. de Chamborant.

En cas qu'il ait la bonté de lui parler de moi, je serois au désespoire, s'il pouvoit croire que j'eusse manqué de confiance en lui, cela me méroit dans le cas ; si cette affaire manqueroit de perdre l'amitié, et d'un colonel, et d'un inspecteur. J'ose donc vous prier, Mon Général, si mes craintes étoient fondée de daigner écrire à Mr. le Duc de Choiseul, pour lui demander le secret.

J'ay l'honneur d'être avec les sentiments les plus respectueux.

Mon Général,

vosre très humble et très obéissant serviteur

Pollereczky

PS: Je prends la liberté, Mon Général, de vous représenter que j'ay reçu des nouvelles de l'Alemagne, qui m'assurent les instants très favorables pour faire des recrues, surtout des chasseurs, ou braconniers ce qui me fait désirer de plus en plus la définition de la cour d'Espagne.

A Molsheim ce 30 septembre 1770

10. levél

*Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkához
Molsheim, 1770. október 18.*

Mon Général

Je viens de recevoir la lettre que vous m'avés fait l'honneur de m'écrire dans le moment que je me préparois d'avoir celui de vous annoncer que vôtre intendant doit avoir reçu, ou recevra dans peu de jours 2400 livres pour vous les faire tenir, Mr. de Rullecourt, a désiré 600 livres que je lui ai donné, ce qui parfait les mille écus. Je ne puis vous exprimer, Mon Général, la reconnaissance dont je suis pénétré pour toutes vos bontés ; j'ose espérer que vous daignerez avoir celle de lui procurer le plus promptement possible son congé. Les moments paroissants bien précieux par les discussions qui s'élevent entre la cour d'Espagne et celle d'Angleterre selon les nouvelles. Je me serois chargé de lui faire accélérer ce congé, mais vous n'ignorés pas tous les motifs qui m'engagent de laisser un voile sur ma liaison avec Mr. de Rullecourt. Je lui ai remis le brouillon d'un mémoire qu'il m'a promis de mettre au net pour que nous daignés le juger et y faire les restrictions ou augmentations nécessaires. J'espère de vos bontés, Mon Général, que vous voudrés bien l'honorer de vos conseilles et instructions, ainsi que de le munire de lettres de recommandations ; tout mon désir seroit d'être aporté de vous assurer de vive voy de ma reconnaissance, et pouvoir ne pas vous laisser douter de l'attachement le plus respectueux avec lequel j'ay l'honneur d'être,

Monseigneur

votre très humble et très obéissant serviteur

Pollereczky

à Molsheim ce 18 octobre 1770
près de Strasbourg

11. levél

*Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkához
Molsheim, 1770. december 20. – Répondue³⁵*

Mon Général

J'ay reçu hier la lettre que vous m'avés fait l'honneur de m'écrire, je ne puis vous cacher le plaisir que m'a fait éprouver la certitude du départ de Mr. de Rullecourt, j'espère que vous ne doutés pas de la reconnaissance qu'excitent en moi vos bontés, toutes les peines que vous avés bien voulu prendre pour mes intérêts m'en sont un vray garant et je méterois toute mon aplication à les mériter et à les conserver.

Les raisons qui vous on fait laisser ignorer à Mr. le duc de Choiseul mon projet, sont très bonnes, Mon Général, mais ce qui m'avoit fait croire la nécessité de le rendre dépositaire de ce segret, étoit la crainte, que quand la cour d'Espagne en seroit instruite, elle n'en face (sic !) part à ce Ministre auprès duquel je ne crois pas que mes offres à une cour de la même maison que celle de France, puisse me faire tort pour mon avancement, surtout en ayant la permission ; mais n'étant point tenu au segret, n'en parle à Mr. de Chamborant.

³⁵ Il scait certainement la disgrâce de Mr. de Choiseul et que par conséquent, je n'ai rien à ajouter sur cet objet. Le même à Mr. de Rullecourt.

A l'égard du mémoire que Mr. de Rullecourt m'a joint à la lettre que vous avés eu la bonté de me faire passer. Je m'imagine qu'il n'étoit fait qu'au cas qu'il ne peut pas partir pour négaussier lui-même cette affaire ; je ne vois plus son utilité. Cependant je vous l'envoie, Mon Général, tell qu'il me la demané, pour que vous en fassiés l'usage que vous croirés convenable. Il me mande aussy vos craintes sur l'article des recrues, je conviens, Mon Général, que cela doit être un point peu facile à concevoir mais n'en ayés aucune inquiétudes, mes mesures sont bien prises, et c'est le motif qui me faisoit désirer l'accelleration. On doit toujours être en garde sur l'impatience des gens qui nous sont les plus importants. J'ay encore fait les démarches nécessaires il ni a pas longtemps, pour maintenir leur bonne volonté.

Voulés-vous bien avoir la bonté, Mon Général, de rassurer sur ce point, Mr. de Rullecourt, si vous luy écrivés ; le sachant en chemin, je ne risquerais point une lettre, et j'attendrais le succes de ses premières démarches à la cour de Madrid. Permettés je vous supplie, que j'ose vous offrir au commencement de la nouvelle année, des vœux dicté par la plus vive reconnaissance, et l'attachement le plus respectueux avec lequel j'ay l'honneur d'être

Mon Général
votre très humble et très obéissant serviteur

Pollereczky

à Molsheim ce 20 décembre 1770

12. levél
Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkihoz
Valenciennes, 1771. Január 5. – Répondue

Mon Général

J'ay l'honneur de vous faire part de mon séjour icy. J'y suis pour affaires de famille. J'y conte rester jusqu'au 20 de ce mois et à Rheims jusqu'au premier du mois prochain, vouderiés-vous bien, Mon Général, avoir la complaisance de m'y adresser les lettres de Mr. de Rullecourt ; passé ce temps je serais de retour à Molsheim.

Je serois le plus malheureux des hommes, si mon affaire venoit à manquer dans les circonstances présentes ; l'exile de Mr. le duc de Choiseul me met au désespoire ; lui seul pouvoit récompenser mes services, mon zelle, et les malheures que Mr. le comte de Clermont m'a fait essayer, par l'incorporation du régiment de mon père ; je m'étois vu les temps peux favorables, et m'étois contenté de ce qu'il a eu la bonté de me donner de lui-même ; de grace, Mon Général, dite-moi donc quelque chose de consolent sur mon sort.

J'ay l'honneur d'être avec un très profond respect.

Monseigneur
votre très humble et très obéissant serviteur

Pollereczky

à Valenciennes ce 5 janvier 1771

13. levél
Madame Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkihoz.
Molsheim, 1771. február 5. – Répondue

Monsieur

Ayant reçu des nouvelles de Mr. de Pollereczky qui m'annonce son prochain départ pour Paris sans pouvoir m'en fixé le moment j'ai espéré Monsieur que vous ne trouveriés pas mauvais que je vous adresse cette lettre en vous suppliant de vouloir bien la gardé pour la lui remettre à son arrivée quoi qu'il me marque que les chose n'ont point eu le succès qu'il pouvoit espérer, les

premiers moments de son séjour à Paris n'en seront pas moins employés à vous rendre ses devoirs et vous marquer toute sa reconnaissance, que je partage je vous prie de me rendre la justice de n'en pas douter ainsi que de la haute considération avec laquelle j'ai l'honneur d'être,

Monsieur

votre très humble et très obéissante servante

du Trévet Comtesse de Pollereczky

à Molsheim ce 5 février 1771

14. levél

Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkhoz

Molsheim, 1771. május 19.

Mon Général,

J'ay pour principe qu'il ne faut jamais désespérer de sa fortune et par cette raison ne pas négliger les moyens de parvenir. Vos bontés me rendront toujours mes espérances plus belles, je vous supplie, Mon Général, de me les conserver. J'ay eu l'honneur de voir Mr. de Rullecourt sés jours cy. Il m'a dit d'attendre une réponse désisive. Je l'ai assuré qu'il pouvoit compter sur moi, dans toutes les occasions. Mais un point de vue n'en détruit point un autre. Je sérés toujours enchanté de sa fortune, et lui rend la justice de croire qu'il auroit un plaisir réele de la partager avec moi. Et voici ce que j'ay imaginé pour notre bonheur commun ; sans cependant l'empêcher de poursuivre ses affaires présentes en Espagne. Voicy, Mon Général, mes nouvelles idées. C'est un projet de nouvelle levée en France d'un régiment de chasseurs à cheval qui porteroit mon nom, et tiendrait rang dans la cavalerie comme nos régiments d'hussards, qui seroit composé de même, appointements, droits, prérogatives etc. et n'auroit point d'autre différence que celle de l'habillement et armement: voulant que cette troupe serve d'infanterie portatif aux régiments d'hussards, toute fois que l'officier général aux ordres duquel elle se trouveroit le jugeroit à propos.

J'avoue que nous avons des régiments de dragons qui sont faits pour faire ce métier, mais ne sachant pas la langue allemande, chose utile pour les coups de main, découvertes etc. d'ailleurs les armes différentes et les hommes tous gens de la Forêt noire, du Tirolle, et autre pais ou l'on trouve les meilleurs tireurs et pour que ce corps fut mon honoreux au Roy, je prendrois plusieurs officiers retirés, dont la bravour m'est connue. Enfin, Mon Général, si vous ne rejetés point ce projet, et que vous le voyés susceptible de succès, j'aurai l'honneur de vous envoyer un mémoire détaillée, si vous m'en donné la permission. S'il vous étoit possible, Mon Général, de faire quelques tentatives pour savoir la façon de penser du ministre. Vous n'ignorés pas tous les motifs qui me font aspirer à cette grâce, mais je désirerois que Mr. de Chamborant ignora mes vues jusqu'au moment nécessaire. J'ay imaginé cecy, croyant que cela pouvoit être accepté plutôt qu'un régiment d'hussards ; et en tout s'il se trouve de l'impossibilité pour le moment présent. Croyés, Mon Général, qu'il y en eut pour au moins une promesse ? Je me ferois toujours gloire de suivre vos conseilles, et vous prouver par ma soumission, l'attachement respectueux avec lequel j'ay l'honneur d'être,

Mon Général,

votre très humble et très obéissant serviteur
Pollereczky

à Molsheim ce 19 may 1771

15. levél
Pollereczky Voyer de Paulmy d'Argenson márkihoz
Molsheim, 1771. június 5.

Mon Général

J'avois eu peu de confiances aux premières nouvelles d'augmentation dans la cavalerie ainsi que dans les hussards, mais les bruits ce réitérant tous les jours, ils m'ont fait naître l'idée que ce pouroit être un bon moment pour obtenir la levée d'un régiment. Il n'est pas difficile de voir que les vues de la cour sont de faire rentrer des fonds. Voilà pourquoi j'ay tâché dans mon petit travail de ne point m'écarter des avantages de la partie des finances et du bien du service, en proposant un cinquième régiment. Puisque l'on ne peut se refuser d'avance la bonté de ce genre de troupe pour la sûreté d'une armée que le nombre qui existe n'est pas assés considérable, et qu'il est toujours plus avantageux d'avoir un bon fond de régiment dont on peut porter les compagnies à tel nombre que l'on veut à la veille d'une guerre, l'esprit du corps étant formé. J'ose donc vous supplier, Mon Général, de vouloir bine examiner le calcul ci jointe, et m'honorer de vos conseilles, si vous croyés que le moment fut favorable, je pourois faire valoire les droits que je crois avoir pour prétendre à cette grâce. Je n'ai pas osé joindre de mémoire avant que de savoir si ce projet peut vous plaire, mais, Mon Général, s'il étoit de votre goust, et que les choses demendassent de la précipitation, je suis bien sûre que deux mots dit par vous feroient plus que toutes mes supplications. J'attendrois vos ordres pour tout ce que je devrais faire. Vos bontés sont l'appui de mes espérances, je tâcherai de m'en rendre digne par ma soumission, mon attachement, et le respect, avec lequel j'ay l'honneur d'être

Mon Général,

votre très humble et très obéissant serviteur
Pollereczky

à Molsheim ce 5 juin
par Strasbourg

16. levél
Pollereczky Rullecourt lovaghoz
Bouquemont, 1771. december 22.

à Bouquemont ce 22 décembre 1771

Vous avez eu grande raison, Mon cher Rullecourt, d'assurer Mr. le marquis de Voyer que notre traité existeroit toujours si j'avois le bonheur d'obtenir un régiment en France. Je suis stable dans ma façon de penser, et n'en change jamais à moins que l'on ne me force. Je suis sûre que vous ne me mettrés jamais dans ce cas là. Oui, Mon ami, je sçai vous priser ; mais dois-je jamais me flatter d'être assés heureux de vous tenir mes promesses ! Vous me demandés si je reste toujours au régiment. Jamais je n'ai dû ce qui s'appelle l'abandonner, vous devés vous rapeler que nous étions convenu ensemble à Saverne, ayant toute ma confiance en Mr. le marquis de Voyer: que vous voudrés bien lui demander sa façon de penser sur ce projet. Mais votre silence m'a fait croire qu'il me refusoit cette grâce et voilà qu'il a été le but de mon objet, que je n'ai jamais envisagé pouvoir me faire aucun tort, mais devenir fort difficil à obtenir.

Voilà donc, Mon cher ami, les propositions que je vous ai dit avoir intention de faire à Mr. de Chamborant ; c'est m'obtenir d'être colonel à la suite de son régiment avec 4 mill livres d'appointements, et la permission de faire un accommodement pour ma lieut-colonel. Ce qui m'auroit mis au-dessus de mes affaires. J'ay même écrit avec chaleur à Mr. de Chamborant à ce sujet, par sa première réponse il me fait voire beaucoup de difficultés, par la seconde il me dit que Mr. de Monteynard s'est mocqué de lui, ne pouvant satisfaire aux anciens engagements, et par la troisième, il est piquée

parque je ne discontinue pas de l'assailir de lettres et j'insiste que je ne pourois me tirer de mes dettes, s'il ne m'obtien cette grâce par la 4e il me dit que quoi qu'il ait déjà fait plusieurs tentatifs et qu'il soit sure que ce sera encore inutilement qu'il veut bien encore le faire pour la dernière fois etc. Je regarde ce projet pour moi, une chose absolument nécessaire 1° pour tirer partie de ma place, 2° pour ne plus être attaché à un point à ce modit régiment et pouvoir un peu plus mon maitre. La place de lieutenant-colonel selon moi, surtout en tems de paix étant une cinquième roue à un chariot. Au lieu que si j'étois à la suite, je pourois au moins travailler, m'instruire voyager etc. et peut-être, obtiendrois-je plus facilement au régiment car malheureusement, je crois qu'on me regarde placé. Si cependant Mr. le marquis de Voyer qui voira ma lettre, condamne ce projet, en daignant m'honorer de ses conseilles, je ne poursuivrés pas plus loin mes sollicitations, par la grande conférence que j'ay dans tous les avis qu'il voudra bien me donner, je les regarderais toujours comme des ordres, et mortimerois trop heureux de les suivre.

Si je ne dois espérer de régiment que par une guerre prochaine, je crois que j'attendrois longtems, les mêmes bruits qui se sont rependu cy ont été succédé par le contraire peur de tems après.

A l'égard de vos lettres de nouvelle année vous ne courrés aucun risque, il n'en coute rien, et l'on retombe toujours sur ses pieds. Il me semble toujours, que si Mr. le marquis de Voyer faisoit un tentatif pour un régiment de cavalerie chasseurs, armée comme j'étois intentionné de le faire pour mes dragons ; il seroit accepté. Il faudroit que ce fut envie de donner une troupe d'infanterie légère portatif aux hussards. Les chasseurs connoissent nos ruses sans avoir jamais fait la guerre, sur les braconniers, et que je me fais fort d'avoir. Il faudroit que ce régiment fut assé fort, pour pouvoir fournir des détachements assés considérables aux différents chiffres de hussards détachés en avant, toujours sous le bon plaisir de Mr. de Chamborant qui devra en avoir le commandement générale, et c'est à lui à qui il faudroit que Mr. le marquis fit gouter ce projet. Mais bien se garder de me nommer, affin que Mr. de Chamborant travaille avec plus de challeur car je m'aperçois que son amitié pour moi, s'étant si fort, que jamais je n'obtiendrois d'avancement si je ne sort de son régiment. Et il ne faudroit même me nommer qu'après que Mr. le marquis n'ait l'agrément du Roy en main. C'est une imagination qui vient de me naitre dans l'instant, on aime du nouveau, peut-être cela plairait-il.

Adieu, Mon cher, donnés moi des nouvelles de Madame de Rullecourt, à la quelle je vous prie de présenter mes respectueux hommages, sans avoir l'honneur de la conoitre. Je m'aquiterais de votre commission quand je voirais Madame de Pollereczky.

Je suis, et sérés toujours votre vrais ami et serviteur. Je suis convalésant de fièvre continu avec des redoublements.

Pollereczky

*17. levél
Porubszky Voyer de Paulmy d'Argenson márkihoz
Dorlisheim, 1773. január 2.*

Mon Général

Martin de Porubsky gentilhomme hongrois souplie en vous demendent la grâce et bontté de ce interesses pour luy aopres du ministre.

J'ay l'honneur de servir Sa Majesté trent sept anné dans le métié de houssard bien fatiguent et pénible, je comence de servir dans le régiment de Bercheny, d'ou je passé com lieutenant en mille sept cent qvarent trois pour former le régiment de Baosobre, en qvante qvatre au mois de mars je ueu une compagnie dans dit régiment de Baosobre, où jé fais tout les campagne en Flandre avec ma compagnie, et ueu l'honneur de être plusieurs fois détaché sous vaos ordre.

Apré cette guère je passe aveq ma compagnie dans le régiment de Pollereczky, en mille sept cent cinqvant sept, ao moy mars. Sa Majesté ma acordé la commission de lieutenant colonelle, je roulle pendent tout la guerre dernier aveq le colonel et lieutenant colonelle, dans le service du Roy, et à mems temps, je roulle dans service aveq les capitains à mon tour, je puis dire que je commende le détachement et régiment, eyent l'infanterie, dragon et cavalerie sou mes ordre, aveq l'honneur et distinction dont bien des generaoux mes puis rendre justice, eyent confiance à moy.

En mille sept cent cinquante huit je passe avec ma compagnie à l'incorporation du régiment de Pollereczky, dans mon premier régiment de Bercheny, où ma compagnie existe encore, et maître de camp aujourd'hui la quel ma coutte douze mille livres, et jé la abandonne pour rien.

Par mon avancement dans le dit régiment au commencement de la campagne de soixante deux, de lieutenant colonelle en pied, dont jé servi en cette qualité dans le dit régiment jusqu'à la paix.

Monsieur de Pollereczky étant à Versailles a trouvé le moyen auprès du ministre, de faire passer son frère lequel est lieutenant colonelle en second dans notre régiment à la lieutenant colonelle en pied, et moy en lieutenant colonelle en second, vous voyé quel tort qu'on me fait à mon préjudice sans aucun raison, et à la réforme, je été réformé en dit qualité avec une pension de deux cent livres, selon ordonnance, à Landau sous votre inspection, vous le savez bien Mon Général je vous en ai parlé et vous m'avez écoutté et même promis par votre bontté, de faire voir au ministre le tort qu'on m'a fait, jé le ce com vous m'avez fait l'honneur de écrire que vous pouvez rien.

Mes à présent Mon Général je le ce que vous pouvez faire ce que j'attend de votre bontté de ce interresse pour moy, auprès du ministre de me rendre justice, si mes facultés me le n'ont permis je me lors rendu à Versailles mes yeux rien que ma pension, et une petite fermier dans un village où jé me suis retiré, jé épousé une femme de condition, aussi pauvre comme un vieux militaire de mérite et étranger foute le misère de plus on me ration le dixième de ma pension et la pension ne pas payé régulièrement.

J'ay suis pourtant encore en état de servir, et je croy que le vieux serviteur rusé et consommé dans le métier de hussard sont tout jour bon principalement à la guerre sily Monseigneur le ministre me voudre accorder le rang de brigadier lequel me et déjà long temps due, et de me employer dans un régiment selon ma qualité jé pourrais encore rendre pour le moyen autant de service com les autres.

Sily non jé vous supplie mon Général que sa Majesté me accord la commission de brigadier légitimement due, pour mes services rendus, et la pension com les autres lieutenant colonelle empié ont la quel je mérite.

Sily une guerre surviendra que je puis encore servir en cette qualité Sa Majesté dont je suis encore bien en état. J'ay écrit il y a quelq temps à Mr. de Chamborent, inspecteur de hussard, il y m'a répondu que jé me doit adresser à vous mon Général, parce que jé été réformé sous votre inspection j'ay espéré tout ceci de votre bontté, vous rendre la vie et une part d'essence à un pauvre étranger et militaire. Je prie le bon Dieu pour vous avec ma femme et mes enfants.

J'ay vous supplie en même temps de recevoir, mes très humble vœux sincers, que jé fais au commencement de cette nouvelle année avec la complissement de tout ce que vous pouvez désirez, et pour les autres jé vous demande votre protection et bontté le quels jé oublie jame dont jé l'honneur d'être avec un parfait et sincère attachement.

Mon Général

Votre très humble et très obéissant serviteur
de Porubsky

à Dorlisheim ce 2 janvier 1773

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET

ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

FARKAS KATALIN
Magyar
függetlenségi törekvések
1859–1866

ORSZÁG
MAGYAR ÉS ERDÉLYI ORSZÁG
közönséges
FÖLDKÉPE
PESTEN

SZERBIA

SZEMLE

HORVÁTH RICHÁRD

ITINERARIA REGIS MATTHIAE CORVINI ET REGINAE BEATRICIS DE ARAGONIA (1458–[1476]–1490)

(*História, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2011. 181 o.*)

„E történettudományi fogalom és kutatási módszer lényege abban áll, hogy egy-egy személy hivatali, avagy magánélete során felkeresett földrajzi helyek lehető legteljesebb adattárát hozzuk létre” – Horváth Richárd munkája e szavakkal határozza meg az itinerárium fogalmát. (11. o.) A megfogalmazásból kiderül, hogy egy itinerárium összeállítása hosszás gyűjtőmunkát és hozzáértést feltételez. A történelemtudomány számára egyszerre eredmény és eszköz is egy itinerárium megszületése. Ez utóbira maga a Szerző is felhívja a figyelmet: „voltaképpen az életrajzi és politikatörténeti kutatás gerince maga az itinerárium.” (8. o.) Az említettek mellett nem utolsó sorban a hadtörténelem szempontjából is fontos adatokat tartalmaz, főleg ha a munka egy ilyen meghatározó király uralkodását dolgozza fel, mint Hunyadi Mátyás.

Horváth Richárd a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Középkori osztályának tudományos munkatársa. Kutatási területe a késő középkori politikatörténet. Jelen munkáját megelőzően *A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma*^{*} című tanulmánya is ezzel foglalkozott.

Horváth Richárd munkája nem csupán Hunyadi Mátyás és felesége, Aragóniai Beatrix tartózkodásának adataira korlátozódik. A szerző hangsúlyt fektetett arra, hogy minél részletesebb ismeretet adjon át az olvasónak az itinerárium(ok) világáról. Erről az *Előzmények külhonban és Magyarországon* című fejezetben foglalkozik, ami további három alfejezetre

tagolódik. Az *Uralkodói itineráriumok külföldön. Vázlatos áttekintése* című alfejezetben az itineráriumok Nyugat-Európai kialakulását és történetét veszi végig, kezdve a XIX. századi angol, majd német nyelvterületeken való elterjedésükig. Az itineráriumok összeállításában az angoloknak segítséget nyújtott hatalmas írott forrásanyaguk, mely az évszázadok során sértetlenül megmaradt. Magyarországon ezt azonban a „történelem viharai” nem tették lehetővé.

Az olvasó az *Uralkodói és főúri itineráriumok Magyarországon* alfejezetben az első magyar itinerárium megszületésétől (Ráth Károly, 1861) egészen az ezredfordulóig tekinti át történetüket. Az itineráriumok hazai történetét bemutatni szerencsés dolog, hiszen rávilágít arra, hogy Magyarország e tekintetben szinte egyszerre indult az angol és német törekvésekkel. A XIX–XX. század fordulóján több itinerárium is íródott. A szerző igyekezett érzékelteni, hogy a történelemtudomány ezen ága igenis termékeny talajra talált a magyar történészek között. A második világháború befejezése után a magyar itinerárium-készítés reneszánsza az 1970-es évektől kezdődött Fügedi Erik, Engel Pál, Kubinyi András, Kristó Gyula munkásságával (17. o.). Az itineráriumok külföldi és magyarországi történetének bemutatása után a szerző témájának előzményeivel ismerteti meg az olvasót. A *Korábbi Mátyás-itineráriumok* című alfejezetből kiderül, hogy többen használtak (Fraknói Vilmos, Karl Nehring, Jörg Hoensch és Kubinyi András) itinerárium-gyűjtésen alapuló adatokat, de önálló Mátyás-itineráriumot egyikőjük sem írt (19–20. o.).

A *Módszertan, források* fejezetben Horváth Richárd ismerteti az itinerárium összeállításának lépéseit. A *Kancellária és a uralkodó* című alfejezetben a Mátyás korában használatos pecsétek és azokat használó hivatalok áttekin-

^{*} *Megjelent:* Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk.: *Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András.* Budapest, 2008. 51–63. o.

tése történik. Csak úgy, mint Mátyás uralkodását megelőzően, a hivatali rendszer négy pecsétet használt, a nagy-felső-kettős pecsétet, a titkos- vagy kisebb pecsétet, a bírói pecsétet és a gyűrűpecsétet (21–22. o.). A szerző megvizsgálja a pecsétek használatát és történetét a mátyási bürokráciában. Kitér arra, mely pecsétek lehettek azok, amelyek folyamatosan vagy kisebb-nagyobb megszakítással mindig a király mellett voltak. A pecsétek használata gyakran változott; míg a titkos pecsét bizonyíthatóan követte Mátyást 1469-ig (30–31. o.), addig a bírói pecsétről ez nem mondható el (29. o.). Az előbbire a szerző munkája közben itineráriumi szemszögből nem is számított. A titkos pecsét 1469-ig a király sajátja, ezután fokozatosan elválík Mátyástól és egyre gyakrabban jelennek meg a kisebb pecsétek (30–31. o.). Ezt követően fel-fel bukkant a titkos pecsét, főleg akkor, ha Mátyás Budán tartózkodott, de utazásaira és hadjárataira már a gyűrűpecsétet vitte. A szerző kiemeli ennek a pecsétfajtának a fontosságát, hiszen Mátyás egészen haláláig minden utazására magával vitte, így itinerárium-készítése szempontjából lényeges. Igaz, a titkos pecsét sem lett teljesen száműzve Mátyás környezetéből, erre példa 1478–1479-es felvidéki utazása, amikor is mindkettő vele volt (35. o.). A Mátyás-kori pecséthasználattal igen sokrétű, melyre a szerző maga is utal.

Horváth Richárd fontosnak ítélte a gyűrűpecsétet, hiszen az folyamatosan Mátyással volt utazásai során, így alapját képezte az itinerárium összeállításában. Helyesen mutat rá, hogy Mátyás távolléteinek döntő része valamilyen hadjárat volt. Mátyás sikereivel befolyásra tett szert cseh és osztrák területeken, ennek megfelelően a szerző foglalkozik a király külföldi hitelesítő eszközeivel is. Ez a cseh királyi és az osztrák hercegi pecsét. Ugyanakkor a magyar titkospecsét lenyomatához hasonló cseh pecsétet is használatba állította. A szerző kiemeli, hogy Mátyás titkos pecsét használata nem következetes. Igaz ez az osztrák ügyekben kiadott okleveleire is, hiszen nagyrészt a magyar vagy a cseh titkospecsét található rajtuk. Mátyás Bécs elfoglalása után csak két évvel vette fel az osztrák hercegi címet, és addig nem lévén pecsétje, az említettekkel erősítette meg az okleveleket (34. o.). A munka dicsérendő abból a szempontból is, hogy a pecsétek használatának időbeliségét táblázattal (39–41. o.) igyekszik minél szemléletesebbé tenni. Itt felsorolásra kerülnek a fejezetben említett pecsétek

magyar és latin nevei, használati idejük és fontosabb irodalmuk. Ezzel a mátyási bürokrácia szfragisztikai része is elemzésre került.

A pecsétek mellett Mátyás uralkodása alatt utolérhető egy másik hitelesítő eszköz is, s ez nem más, mint a király személyes kézjegye, az aláírás. A szerző részletes vizsgált után arra a következtetésre jutott, hogy ezek, a királyi kézjeggyel ellátott oklevelek döntően budai és pozsonyi tartózkodásakor keletkeztek (43. o.). Mindez érdemi befolyással nem hatott az itinerárium összeállítására, megfogalmazása szerint „A manu propria oklevelek, gyűrűpecsétes kiadványok, követjelentések keltezési adatai, misszilisek és a pozsonyi városkönyv az a halmaz, amely Hunyadi Mátyás itineráriumának hármastagolódású adattárából a legbiztosabbnak tekinthető.” (55. o.) Talán ez a kiragadott mondat foglalja össze a legjobban a *Hunyadi Mátyás itineráriumának főbb forráscsoportjai és felhasználhatóságuk* című fejezet lényegét. Horváth Richárd pontról-pontra veszi alfejezetekre bontva (*Az oklevelek; A levelek; Városkönyvek; Az elbeszélő források* címmel) az itinerárium készítésének írott forrásanyag típusait és azok munkában betöltött szerepét. Az olvasó számára kiderül, hogy hiába maradt fenn 14 756 oklevél Mátyás uralkodásának idejéből, ennek csak egy részét, 7900-at lehetett az itinerárium szempontjából érdemben vizsgálni (53. o.).

Horváth Richárd könyvének első része, amit ’bevezető’ vagy éppen ’felvezető’ fogalommal is illehetünk, egy igen fontos, ám nyelvezetében könnyen és logikusan felépített része munkájának (11–59. o.), melynek köszönhetően érthetőbb és átfogóbb képet kaphat az olvasó a kötet egészéről is.

Horváth Richárd munkája hadtörténeti aspektusból is fontos adatokat tartalmaz. Mátyás király uralkodása és politikai ambíciói többször eredményeztek konkrét katonai fellépést. Ezek alkalmával a király több alkalommal is seregével tartott. Így a kötet alapján nem csupán az uralkodó személyének tartózkodási helye, de hadseregének táborhelye is meghatározható. Azért is fontos kiemelni ezt az összefüggést, mivel a szerző módszeresen jelezte az adott időintervallum mellett, ha Mátyás tartózkodásának katonai okai voltak. Ilyen például az 1460. június [15.] 17. és július 8. közti patai, vagy az augusztus 28. i sajonémeti alatti haditábor (66. o.). Emellett a szerző használja az ostromtábor kiegészítést is, pl. leírja az 1472.

január 1–8. közti Nyitra alattit (94. o.), vagy az 1473. december [6.] 9–10-i Modra erősség alatti ostromtábort (99. o.). További fontos információkat tudunk meg: az 1462. október második felében Havasalföld határa mentén történt hadmozdulatokról (71. o.), vagy az 1470. július 12/13-i Tovačovnál aratott, győztes csatáról (91. o.). Végül, a király felesége, Beatrix itineráriumáról is szólnunk kell, hiszen a szerző nála is módszeresen jelölte, ha tartózkodási helye katonai vonatkozású (134., 135. o.).

Horváth Richárd markánsan megkülönbözteti haditábort és ostromtábortól. Erre példa a Nyitra várának ostroma, itt állomásozó lengyel katonaság okán. 1471. december 31-én még a Nyitra melletti haditáborról beszél, 1472. január 1–8. között azonban már ostromtábort jelöl (ekkor zajlott a vár ostroma), majd január 12-én ismétlen haditáborban található a király; január 12–13. között Üzbeq, majd 15–28-án Radosna falu mellett ismét haditáborban (94–95. o.). A kötet hadtörténeti aspektusokra

koncentráló kiegészítései segítik a hadsereg mozgásának rekonstruálását és időbeli elhelyezését – természetesen arra az időszakra korlátozódva, amikor a király is a sereggel tartott.

A munka további érdeme, hogy jegyzetelése pontos és visszakövethető. Tükröződik a szerző azon igyekezete, hogy a király és királyné hollétét forrásokkal minél precízebben alátámassza. Ezt segítik továbbá a könyv végén található *Rövidítések, Hónapnevek, Levéltárak és Források*, *irodalom* című jegyzékek, melyek segítségével feloldhatók a lábjegyzetekben felbukkanó rövidítések. Ezek a fejezetek azt is mutatják, hogy a kötet szerzője mily széles forrásanyagbázist használt fel munkája során. Az itinerárium szó hallatán az olvasó adatok halmazára gondolhat, de Horváth Richárd kötete ezen messze túllépett, s így a mű nemcsak a szakmának, hanem a történelmünk e korszaka iránt érdeklődő laikus olvasók számára is hasznos és élvezetes olvasmány.

Kranzieritz Károly

FARKAS KATALIN

MAGYAR FÜGGETLENSÉGI TÖREKVÉSEK 1859–1866

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerk: Veszprémy László

(*HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, [Budapest], 2011., 224 o.*)

Az 1849. évi függetlenségi háború elvesztése után külföldre menekült volt kormányzó, Kossuth Lajos, valamint a magyar emigráció többi tagjának legfontosabb célja a szabadságharc újrakezdése, és Magyarország függetlenségének kivívása volt. Az 1848–1849. évi háború sikertelensége arra a felismerésre készítette ezeket a politikusokat, hogy a tartós függetlenség elérése csak akkor sikerülhet, ha Magyarország nem marad egyedül és céljai megvalósításában más országok, esetleg nagyhatalmak támogatására is számíthat. Ekkor lehet csak esély Bécs és esetleges szövetségesei legyőzésére. A másik fontos felismerés az volt, hogy a magyar függetlenségi törekvések nem lehetnek sikeresek a nemzetiségek igényeinek és érdekeinek valamilyen mértékű figyelembe vétele nélkül. Kossuth és a magyar politikai emigráció csaknem két évtizeden keresztül igyekezett megteremteni azokat a feltételeket, amelyek segítségével, külföldi támogatással,

újraindítható a függetlenségi háború. Ezek az erőfeszítések egészen az 1867-es osztrák-magyar kiegyezésig tartottak.

Farkas Katalin, a 48-as magyar emigráció történetének fiatal, tehetséges kutatója már több rész tanulmányt publikált a témában, többek között a *Századok* és a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain. Most megjelent könyve – amely 2006-ban megvédett doktori (PhD) disszertációján alapul – e két évtizedes küzdelem második fele, az 1859 és 1866 közötti évek történetét tekinti át. Azt az időszakot, amikor a magyar függetlenségi törekvések az egységes Olaszország létrehozásáért folytatott küzdelmekkel kapcsolódtak össze. A szerző olasz nyelvtudásának birtokában római levéltárakban és könyvtárakban kutatva tárta fel a korszak olasz levéltári forrásait és szakirodalmát. Emellett felhasználta az eddig megjelent magyar szakirodalom és forráskiadás eredményeit, valamint a hazai levéltárak forrásanyagát is.

Kutatásai segítségével a témában megjelent minden eddigi feldolgozásnál részletesebben mutatja be a Csáky–Komáromy-féle szervezkedés részleteit, a magyar függetlenségi mozgalom európai hatalmi politikában játszott szerepét, a piemonti, majd olasz kormányok, végül a porosz vezetés magyar emigrációval fenntartott kapcsolatait, valamint az időszak magyarországi titkos szervezkedéseinek történetét.

A kötet első fejezete (*Az egységes Olaszország születésének évei*) a Francia Császárság és a Szárd-Piemonti Királyság 1858-as szövetségkötése utáni három év eseményeit mutatja be. A magyar emigráció számára ekkor csillant fel a remény, hogy az egységes olasz állam megteremtésére irányuló Habsburg ellenes francia–szárd-piemonti törekvések, és a kirobbanó francia–piemonti–osztrák háború lehetőséget nyújt a magyar függetlenség kivívására. A magyar emigráció korábban egymással kevésbé szívélyes viszonyt ápoló három vezető személyisége, Kossuth Lajos, Klapka György és gróf Teleki László 1859 májusában létrehozta a Magyar Nemzeti Igazgatóságot azzal a céllal, hogy képviselje az emigrációt a külföldi kormányokkal folyó tárgyalásokon és koordinálja a szervezőmunkát. Ezzel párhuzamosan Magyarországon is megalapításra került egy titkos szervezet, a pesti központi bizottmány, amely a külföldi előkészületekről híreket kapó – az emigránsokhoz baráti-rokoni szálakkal kötődő – hazai ellenzékiekből állt. A rövid háborút gyorsan lezáró villafrancai fegyverszünet azonban rációfolt a reményteljes várakozásokra. Az a tény azonban, hogy a piemonti kormány kevesellte a háborúban elért eredményeket, reményt adott a magyar törekvések későbbi megvalósulására. A két fél közötti tárgyalások 1860-ban megállapodássá értek: Cavour, a piemonti miniszterelnök és a Magyar Nemzeti Igazgatóság három tagja szerződést kötött a katonai és politikai együttműködéséről egy majdan bekövetkező Ausztria elleni háborúban. Ennek értelmében közös háborús célnak tekintették a magyar függetlenség kivívását. Ez a megállapodás volt az emigráció talán legnagyobb diplomáciai sikere. A nemzetközi helyzet azonban nem kedvezett a felek céljainak. A hazai bizottmány feloszlott, az emigráció háromtagú szervezete Teleki László „hazarablása” után kéttagúra szűkült. A szerző külön alfejezetben tárgyalja a magyarországi hadseregszervezés kérdését, melynek sikeressége egy esetleges magyarországi felkelés

szempontjából rendkívül fontos lett volna. A feltárt források alapján azonban egy kevésbé valószínű, inkább csak papíron létező és a Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi megbízottjává kinevezett Komáromy György vágyait tükröző felkelőserég képe bontakozik ki. Az 1861. évi országgyűlés határozati párti többsége mellett a szélsőbal is kereste Kossuthal a kapcsolatot. E relációk történetét is részletesen olvashatjuk. A hazai kapcsolatok mellett a Magyar Nemzeti Igazgatóság igyekezett összeköttetést teremteni a román fejedelemségek és Szerbia vezetőivel is. Ennek kettős célja volt: egyrészt a várható háborúban történő együttműködés biztosítása, fegyverraktárak létesítése román, illetve szerb területen, másrészt a magyarországi nemzetiségek jogainak esetleges kiterjesztése. E megbeszélések bemutatása mellett részletes tájékoztatást kapunk a magyarországi politikusok és sajtó nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról is.

A kötet második és harmadik fejezete (*A lengyel felkelés időszaka, illetve Kísérletek a magyar, a román és a szerb nemzeti törekvések összehangolására*) az 1862 és 1866 közötti időszak emigrációs történetét tárgyalja, azokat a diplomáciai egyeztetéseket, melyek mozgatórugója továbbra is a magyar függetlenségért folytatandó háború előkészítése volt. Az emigráció belső viszonyai ezekben az években jelentős mértékben átalakultak. Az 1862 májusában, egy milánói lapban megjelenő – Kossuth által kidolgozott – Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülése külföldön és Magyarországon is hatalmas visszhangot váltott ki. A tervezet egy amerikai típusú demokratikus köztársaság keretei között egyesítette volna Magyarországot, Horvátországot, Románia és Szerbia önálló államait. Ezt az elképzelést az egykori Határozati Párt többsége is elutasította, Klapka pedig kilépett az ekkor már csak két tagú Magyar Nemzeti Igazgatóságból, és visszavonult a politikai tevékenységtől. Ezzel az emigráció irányító szerve megszűnt. Az emigráció viszonyrendszerének, külföldi (elsősorban olasz) és magyarországi kapcsolatainak átalakulásához az említett tényezőkön kívül két kevésbé ismert határozati politikus, Komáromy György és gróf Csáky Tivadar tevékenysége is hozzájárult. 1862-ben Genfben költöztek, és Klapkával együttműködve arra törekedtek, hogy Kossuth kizárásával maguk határozzák meg az emigráció és a szabadságharc újraindítása szempontjából potenciális szövetség

ségest jelentő olasz kormány viszonyát. Tevékenységük eredményeképpen Kossuthnak egy időre mind az olasz vezetéssel, mind a hazával szüneteltek összeköttetései. 1862-re azonban Csáky és Komáromy korábbi határozati kapcsolatai már nem bizonyultak elegendőnek. Az egykori politikustársak már nem egy titkos szervezkedésben, hanem a magyar kérdés legális keretek közti rendezésében látták a megoldást. A hazai szervezkedés így meglehetősen gyenge lábakon állt, és egy esetleges felkelés esetére mindössze két felfegyverzett zászlóalj kiállítását irányozta elő. Csákyék ennek ellenére külföldön nagyobb mértékűnek tüntették fel a hazai ellenállás támogatottságát és lehetőségeit, valamint Kossuthal ellentétben – aki az esetleges magyar szabadságharc külföldi támogatásának biztosítását tartotta szem előtt – semmilyen feltételhez nem kötötték a hazai felkelés megindítását. Az említett két fejezet részletesen tárgyalja a diplomáciai tárgyalások, a hazai szervezkedések, valamint ezekkel összefüggésben a nemzetközi politika eseményeinek történetét, egészen addig, hogy 1865 végére az osztrák–magyar kiegyezés várható közelsége miatt megszűnt az olasz kormány és a magyar emigránsok közötti érintkezés.

A kötet negyedik fejezete (*Az utolsó remény: az 1866. évi háború*) már arról az időszakról ad részletes képet, amikor a kiegyezés előtt utoljára merült fel az a lehetőség, hogy a magyar kérdés tárgyalásos helyett fegyveres megoldást nyer. Kossuth, akit a kedvezőtlen nemzetközi politikai helyzet és felesége betegsége, majd 1865-ös halála az előző években visszatartott a cselekvéstől, újra aktivizálta magát. Olaszország és Poroszország közelgő Ausztria elleni háborúja kapcsán 1866 tavaszán mind a firenzei, mind a berlini vezetésnél igyekezett elérni a magyar kérdés fegyveres megoldásának támogatását. A háború közeledtével a francia, valamint az olasz vezetés sürgetésére Csáky, Komáromy és Klapka látszólag megegyezett Kossuthal az együttműködésben, valójában azonban a volt kormányzó kizárásával kötöttek megállapodást a poroszokkal a Klapka-légió felállításáról. Ekkor sem vették figyelembe Kossuth 1859 keserű tapasztalata óta hangoztatott feltételét: a szövetséges hatalom garanciáját a háború Magyarország felszabadításáig történő folytatásáról. Ilyen körülmények között a magyarországi szervezés elégtelensége, valamint a hazai közhangulat inkább kiegyezéspárti jellege miatt a légió

csak kudarcot vallhatott, a háború pedig csak addig folyt, amíg azt Olaszország és Poroszország érdekei kívánták. Kossuth számára csak 1866 augusztusában derültek ki a Csáky–Komáromy-féle szervezkedés „üzelmei”. Ezeket az 1867 elején Olaszországban nyomtatott és néhány példányban Magyarországra is eljutott *Negyvenkilencz* című lap hasábjain igyekezett leleplezni.

A szerző *Összegzésében* (164–165. o.) megállapítja: „Nem túlzás azt állítani, hogy egyes balközép politikusok csak politikai érvényesülésük egyik lehetséges eszközét látták a függetlenségi szervezkedésben. Éppen emiatt volt fontos számukra, hogy Csáky és Komáromyn keresztül fenntartsák emigrációs kapcsolataikat. Magatartásuk arra a téves következtetésre vezette Csákyt és Komáromyt, hogy a függetlenségi törekvések terén van alternatívája a Kossuth által kijelölt, Magyarország demokratizálása felé vezető útnak.” Az emigráció nemzetközi kapcsolatainak alakulása kapcsán megjegyzi: „Klapka közvetítése, a szervezett magyarországi háttér hangoztatása és a magyar szabadságharc magára maradását kizáró biztosítékokról való lemondás elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Csáky és Komáromy elszigetelje Kossuthot 1863–1864-ben az olasz, 1866-ban pedig a porosz kormánnyal való kapcsolattartástól.” Végül összefoglalóan megállapítja, hogy „az 1860-as években a magyar függetlenség kivívásának sem a belső, sem a külső feltételei nem teljesültek. Kossuth, a kiegyezés miatt érzett keserű csalódásában minden haragját Csákyra és Komáromyra zúdította, őket téve felelőssé a szabadságharc elmaradásáért. E tekintetben túlzott, hiszen Csáky és Komáromy nem egy valós lehetőséget szalasztott el. Méltán kárhoztatta őket ugyanakkor azért, mert nem ismertek erkölcsi gátlásokat az elvtelenség, a nemzet sorsának felelőtlen kockáztatása, a tárgyalópartnerek félrevezetése és a személyes érdekek előtérbe helyezése kapcsán.”

A kötet függelékében a Klapka-légió tisztikaráról készült adattár, a tárgyalt események kronológiája, a könyv szereplőit bemutató képtár, forrás- és irodalomjegyzék, személynévmutató, valamint angol és német nyelvű rezümé kapott helyet. Az igényesen elkészített, nagy forrásanyagot felvonultató, lábjegyzetekkel bőségesen ellátott mű jó szívvel ajánlható minden, a korszakkal foglalkozó történésznek vagy az emigráció története iránt érdeklődő

olvasónak. A recenzens mindössze két megjegyzést fűzne ismertetőjéhez: Asbóth Lajos 1849-ben hivatalosan nem viselt tábornoki címet, még akkor sem, ha ő maga ezt állította, vagy Kossuth 1867-ben ezt elismerte (28. o.,

92. l.). A kötet harmadik fejezetének utolsó alfejezetében (109–116. o.) a lábjegyzetszámok elcsúsztak, az utolsó pedig kétszer szerepel, ami egy kissé megnehezíti a tájékozódást.

Solymosi József

HERMANN RÓBERT

NEGYVENNYOLCAS TÖRTÉNETÜNK MAI ÁLLÁSA

(Magyar Napló, Budapest, 2011. 298 o.)

Ismét új kötettel jelentkezett Hermann Róbert, az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc kiváló kutatója. Ezúttal azonban az eddigiektől eltérően nem egy személy, esemény, helység korabeli történetét mutatja be, hanem megkísérli átfogni az utóbbi kb. másfél évtizedben a „nagy évvel” kapcsolatosan megjelent munkákat a rá jellemző részletességgel és alaposítással. Azonban nemcsak az országos tudományos műhelyek és az ismert tudományos kutatók könyvei kerülnek ismertetésre, hanem a vidéki múzeumok, helytörténészek és lelkes amatőrök kiadványai is.

A kötet bevezetésében a szerző röviden összefoglalja a magyar történetírásnak a szabadságharcra kapcsolatos, 1867–1997-ig terjedő időszakának főbb vonulatait és időtálló munkáit. Megállapítja, hogy 1918 előtt elsősorban a bécsi levéltárakban lévő iratanyag hozzáférhetetlensége, 1918–1945, valamint 1945–1956 között pedig a politikai elvárások nehezítették meg a szabadságharcról a korrekt kép kialakítását. Ettől függetlenül azonban minden korban születtek jó színvonalú, maig használható munkák. Az 1970-es évektől kezdődően a zömmel ideológiamentes munkáknak köszönhetően a rendszerváltozásra már a legtöbb fontos kérdésben konszenzus alakult ki a korszak történetírói között.

Az 1998–2011 között megjelent munkák ismertetését felvezető részben Hermann Róbert röviden vázolja a 150. és 160. évforduló, valamint a Kossuth-, a Deák- és a Batthyány- emlékévek tapasztalatait, főként a könyvkiadás szempontjából. Az elmúlt évfordulók történe- seiből azonban kénytelen azt a következtetést levonni, hogy a nem megfelelő szervezés miatt a kötetek zöme csak az emlékévek után jelent meg, ráadásul a vidéken és a határon túl meg-

jelent kiadványok a könyvterjesztés anomáliái miatt nehezen hozzáférhetők. Végül összegzi könyvismertetési szempontjait.

Az első fejezet a szerző számára különösen kedves, a kort megvilágító alapvető források, az okmányokat közlő munkák ismertetését tartalmazza. Hermann Róbert itt számos munka felsorolása és értékelése mellett különösen Urbán Aladár és a Zala Megyei Levéltár tevékenységét emeli ki a Batthyány-évforduló kapcsán, mivel nekik köszönhetően az első felelős magyar kormány miniszterelnökének szinte teljes iratanyaga közlésre került. Ezután a egyes műfajú forráskiadványok kerülnek sorra, ahol az egykori budai Táncsics Mihály Gimnázium (ma Budai Középiskola) kollektívájának a névadóval és kortársaival kapcsolatos forráskiadása kap külön dicséretet. Az országos jelentőségű forrásközlésekkel foglalkozó részt a visszaemlékezések, naplók ismertetése zárja. Itt külön kerülnek bemutatásra a polgáriak és politikusok, a női emlékirók, a katonák, az egyháziak, az emigráció és neoabszolutizmus korszakának emlékezői által írott művek, illetve a különböző gyűjteményes kötetek.

Ezután egy szárazabb, de a kor kutatói számára kiemelkedően hasznos kiadványegyüttes, az adattárak, életrajzi lexikonok és életrajzgyűjtemények bemutatása következik. A szerző a számos remek munka közül elsősorban Bona Gábor és Kovács István kötetét emeli ki, mivel a szabadságharc hadseregének tisztikara, illetve a lengyel légió tagjainak élete az ő több évtizedes munkásságuknak köszönhetően vált megismerhetővé. Ezt követi a különböző tanulmánykötetek ismertetése. Ezen a fejezeten belül külön szerepelnek az általános, a tematikus, a korszak szereplőiről szóló, a hadtörténeti, a szerzői és az ünnepi tanulmánykötetek,

valamint az emlékkönyvek. Utóbbiak közül a 48-as történetírás nagyjai tiszteletére megjelent jubileumi emlékkönyvek emelkednek ki.

Ezt követi a különböző összefoglaló munkák, illetve kismonográfiák számbavétele. Itt külön szerepelnek az összefoglalók, a politikatörténeti, a hadtörténeti, a külpolitikai és diplomáciatörténeti, az egyháztörténeti, az emigráció és neoabszolutizmus korát felelevenítő, illetve az egyéb kötetek. Ezután az országos látókörű munkákat a helyi jellegű feldolgozások váltják fel: a helytörténeti összefoglalók, füzetek és forráskiadványok. A számos kiváló kötet közül Aggházy Kamill ezredesnek, a Hadtörténeti Múzeum megalapítójának monumentális, Buda 1849. évi visszafoglalásáról írott munkája emelendő ki, amely az elmúlt hetven év dacára máig a legalaposabbnak számít a témában. Végül az életrajzok következnek: a politikusokról, a katonákról, az írókról, illetve a költőkről megjelent munkák. Ezek közül is elsősorban a gróf Batthyány Lajosról írottak emelkednek ki, mivel e kiadványoknak (és persze szerzőiknek) köszönhetően a nagy formátumú politikus végre elfoglalhatta a nemzeti panteonban az őt megillető helyet.

A következő szakaszban a vegyes műfajú (és színvonalú) munkák, a kultusz- és utótörténettel foglalkozók kerülnek felsorolásra. Majd a különböző kiállítások katalógusai, a korszakra vonatkozó anyagok repertóriumai és bibliográfiai kerülnek ismertetésre, amelyek közül kiemelkedik a 150. évforduló legnagyobb szabású, a Hadtörténeti Múzeumban megnyitott kiállítását bemutató *Fényesebb a láncnál a kard* című kiadvány. A zömmel az emlékévekhez kötődő, nívós albumok és díszművek felsoro-

lása után a népszerűsítő és szépirodalmi munkák szemléje következik. Az áttekintést lezáró szakasz kissé rendhagyó: itt ugyanis a „mások tollával ékeskedő” munkákat gyűjtötte össze a szerző.

A kötet záró összegzésében Hermann Róbert megállapítja, hogy az eltelt, kb. másfél évtized minden eddiginél bővebb termést hozott, de a magyar '48-as történetírás még számos téren (elsősorban a korszak szereplőinek életrajzai és a forráskiadás terén) komoly hiányosságokkal küszködik; ezek mielőbbi felszámolása pedig a legfontosabb feladata a következő éveknek, évtizedeknek. A munkát végül a megjelent könyvek bibliográfiája, illetve a keresést megkönnyítő személy- és helységnevmutató zárja.

A kötetben, mint minden munkában, előfordulnak kisebb hibák, elírások is. *A Kecskemét is kiállítja...* című kiadvány ismertetésekor elmaradt annak a közlése, hogy a nevezett munka a *Kecskeméti a szabadságharcban II.* köteteként jelent meg Székelyné Kőrösi Ilona szerkesztésében (90. o.). Kedves Gyulának a szabadságharc huszárairól írott munkájának második kiadása nem tartalmazza az összes külföldi légió lovasságának bemutatását, csak az olasz légiót (110. o.), és ez a kötet kétszer (110., ill. 113–114. o.) került bemutatásra.

A fentiekől függetlenül ismét hiánypótló és a szerzőre jellemző alaposággal összeállított munka született meg, amely az 1848–49. évi eseményekkel hivatásszerűen foglalkozók és a csupán érdeklődők számára is mostantól megkerülhetetlen kiadványnak számít.

Kemény Krisztián

LÉNGYEL BÉLA

EURÓPA FORGÓSZELÉBEN. VISSZAEMLÉKEZÉSEK

Tapasztalatok és benyomások egy katona életéből

(Digitális Kalamáris, Szarvas, 2011. 474 o.)

A történeti források között jelentős és különleges helyet foglalnak el a korabeli események szereplőinek visszaemlékezései. Az 1918 novemberétől a második világháború végéig terjedő időszakra vonatkozó magyar nyelvű

memoár-irodalom a közelmúltban egy újabb érdekes és jelentős kötettel gyarapodott. Az 1920 és 1945 közötti magyar királyi Honvédség egyik meghatározó alakja, a szarvasi születésű, végül altábornagyi rangot elért ebesfalvi

Lengyel Béla által az 1980-as években az ausztriai Grazban írt, és mindezidáig a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban őrzött visszaemlékezés mindenképpen kiemelkedik a fenti időintervallumban vezető tisztségeket betöltött katonatisztek hasonló művei közül.

A szerző a korszakban tipikusnak aligha mondható katonai pályát futott be, hiszen a legtöbbet vezérkari beosztásokban és katonadiplomáciai területen szolgált. A budapesti császári és királyi gyalogsági hadapródiskola elvégzése után a 101. közös gyalogezred századparancsnokaként járta meg a Nagy Háború csataterét, főhadnagyi rangban szerelt le 1918 őszén. 1919-ben rövid ideig román fogságban sínylődt, azt követően 1919 októberéről a Nemzeti Hadseregben szolgált, majd a budapesti Hadiakadémia elvégzése után 1925-től – két kisebb megszakítással 1925–26-ban, illetve 1929-ben – különböző vezérkari beosztásokban kamatoztathatta megszerzett katonai ismereteit. 1930-tól a Kormányzó Katonai Irodájában tevékenykedett, majd 1934-től élete meghatározó öt évét – többek között kiváló francia és német nyelvismeretének köszönhetően – Varsóba és a baltikumi kisállamokba, valamint Finnországba akkreditált magyar katonai attaséként töltötte. Pályája során mindvégig megmaradt erős lengyel kötődése, valamint mély elkötelezettsége a magyar és a lengyel nép barátságáért.

A második világháború idején csak 1944-ben, a 16. hadosztály parancsnokaként jutott ki az akkor már a Kárpátokban húzódó orosz frontra, korábban végig hátszázági beosztásokban szolgált. Legvégül a VIII. hadtest parancsnokaként került sor alkalmazására a magyarországi harcokban. 1944 decemberétől a nyilasokkal való szembenállása miatt tartalékalományba helyezték, majd 1945. március 18-án nyugdíjazták; az előretörő szovjet csapatok elől nyugatra menekült.

1945 áprilisától amerikai internálásban élt Németországban, majd 1946 elején történt hazatérése után a népügyészség foglya volt Budapesten, az ellene indított népbíróági perben azonban felmentették a vádak alól.

Szabadulása után Ausztriába távozott, ahol több osztrák bajtársi egyesület és magyar emigrációs szervezet munkájában vett részt tevékenyen. 1949-től az Ausztriában működő „Christina Hungaria” magyar szociális egyesület alapító tagja, majd később fővédnöke volt. Ugyanettől az évtől a Menekültek Nemzetközi

Szervezete (International Refugee Organisation) tisztviselőjeként a kivándorló magyarokat segítette az USA-ba, Dél-Amerikába és Ausztráliába történő kijutásban. Jó kapcsolatot ápolt a New Yorkban működő és nyugaton félhivatalosan elismert Magyar Nemzeti Bizottmánnyal, különösen a honvédelmi ügyekért felelős dr. Eckhardt Tiborral. 1955-ben az Osztrák Bajtársi Szövetség (Österreichischer Kameradschaftsbund), továbbá az első világháborúban vitézségi érdemmel kitüntetettek szövetsége (Bundesvereinigung der Tapferkeitsmedaillenbesitzer Österreichs) tagjai közé választotta, utóbbinak később elnöke lett.

1956-os tevékenysége is figyelemre méltó. November 1-jén felállította a dr. Eckhardt Tibor által irányított „First Aid for Hungary” nevű szervezet bécsi kirendeltségét, amely a magyarországi menekültek támogatására és kivándorlásának elősegítésére alakult. Többek között gondoskodott Király Béla tábormegelőbbi Amerikába utaztatásáról. A szervezet hozzájárult a Münchenben megjelenő *Nemzet-őr* című lap megindításához, Innsbruckban Magyar Diákokthoz létrehozását támogatta, közvetlen pénzügyi segítséget nyújtott a menekülteknek, továbbá ebédjeggyel is ellátta őket.

Az 1948 óta Grazban élő szerzőt 1988. december 20-án érte a halál, az ottani Központi Temetőben helyezték örök nyugalomra.

A kötetben Szakály Sándor professzor bevezetője után a kronológia sorrendjében haladva ismerhetjük meg Lengyel Béla életútját és tisztí pályájának fontos állomásait.

A mű írója mindegyik fejezetben részletesen felvázolja és elemzi a két világégés közötti időszakban lezajlott legfontosabb európai, valamint magyarországi politikai, diplomáciai és katonai eseményeket, amelyek a keretet adják mondanivalójához. Bemutatja a korszak szinte összes meghatározó magyar, illetve lengyel katonai vezetőjét és politikusát, akiknek túlnyomó többségét személyesen is ismerte.

Érthető módon a számára fontosabbak tartott eseményeket részletesebben körüljárja (pl. a varsói katonai attaséként való ténykedését 1934–39 között, vagy az 1944 augusztusában a II. tartalék hadtest parancsnokaként a németek és a varsói lengyel felkelők közötti harcokban betöltött közvetítői szerepét), aprólékosan kitér a második világháborús katonapolitikai és hadieseményekre, saját akkori szerepére. Elemzi a magyar politikai és hadvezetés általa hibásnak vélt döntéseit, mindeközben

több ismert személyről lesújtó véleményt mond. Erőteljesen kritizálja a Magyarország 1944. március 19-én végbement német megszállásával szemben semmit sem tevő magyar politikai elitet és katonai vezetést, továbbá bátran bírálja a németek háborús szerepét és a hadvezetés terén elkövetett baklövéseit. Egyértelműen dilettantizmussal vádolja és elítéli a Horthy-féle 1944. október 15-i, háborúból való kiugrási kísérletben résztvevő személyeket, felsorolja az előkészítés és a megvalósítás során szerinte elkövetett hibákat, részletesen elemzi és értékeli a kudarc okait, végül kétséget kizáróan megállapítja az akkori politikusok és a katonai elit felelősségét a nyilasok hatalomra jutásában.

Lengyel Béla a könyv legvégén egy összegzést készít az 1918–1945 közötti évek magyar katonapolitikájáról, a magyar királyi Honvédség történetéről, valamint annak második világháborús szerepéről.

Az emlékirat írójának emberi jellemvonásai is meglevenednek a kötet lapjain: szókimondásával és őszinteségével gyakran saját érvényesülését is kockára tette. Humanizmusát az utolsó pillanatig és a legviharosabb időkben sem veszítette el, így számos helyen felbukkan a könyvben az a meggyőződése, hogy 1944 őszén csak a mielőbbi fegyverszünet menthette volna meg a Horthy-Magyarországot a végső pusztulástól, hiszen a háború folytatásának

megannyi értelmetlen katona és civil áldozata lett, akik életét megóvhatták volna.

A 474 oldalas mű végén a szerkesztők által írt, egy, az altábornagy személyét méltató rövid epilógust, a Lengyel család történetét és életét rövid életrajzok, illetőleg korabeli képek formájában bemutató kis összefoglalót, továbbá egy a Lengyel Béla kitüntetéseit felsoroló táblázatot találunk, amelyek jól kiegészítik az egykori generális által írt memoárt. A korrekt eligazító jegyzetek, a tárgyilagos név- és helymutató pedig az olvasónak segítenek az eligazításban.

Az élvezetes stílusban megírt visszaemlékezésből az olvasó egészen biztosan sok, az 1919–1945 közötti történelmünkben korábban nem, vagy csupán alig ismert tényt és összefüggést fog az eddigiekhez képest más megvilágításban látni. Néhol kevésbé köztudott politikai intimitásokról is részleteket tudhatunk meg. A kötet meglepően olvasmányos annak ellenére, hogy a szerző közel 90 évesen, eredeti feljegyzések nélkül, csupán emlékezetből vetette papírra emlékiratait. A könyvet minden, a XX. század első felének magyar és európai történelmét kutató történész kolléga, továbbá az ezen időszak iránt érdeklődő széles olvasóközönség szíves figyelmébe ajánljuk.

Balla Tibor

GEORG REICHLIN-MELDEGG

DES KAISERS PRINZ EUGEN?

Feldmarschall Hermann Baron Kövess von Kövessháza. Der letzte Oberkommandant der k. u. k. Armee im Ersten Weltkrieg

(Ares Verlag, Graz, 2010. 285 o.)

Az első világháború mintegy 1200 fős osztrák–magyar tábornoki karához tartozó tisztjeinek életpályájáról, haditetteiről az olvasó sajnos vajmi keveset tudhat. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a magyar hadtörténet-írás egészen a közelmúltig nem tekintette feladatának a korszak ismert generálisai életútjának, katonai pályafutásának feltárását és publikálását. Az idegen nyelven megjelent szakirodalmat számba véve már más a helyzet, hiszen főként német és angol nyelven az utób-

bi két–három évtizedben több alapos és irányadó mű született a témakörben.

A tábornoki testület elitjébe tartozó, azaz a legmagasabb rangot elért személyek közül többről is született jó életrajzi összefoglalás, azonban a legtöbb ilyen jellegű könyv hagyományos pozitívista szemléletben íródott, a hadtörténeti eseményeket és a katonai pályafutás fontos csomópontjait a kronológia sorrendjében tárgyalja, a hadvezéri képességeket és az emberi jellemvonásokat kevésbé hangsúlyoz-

za. Ezek sorába tartozik a régi osztrák katonacsaládból származó történész-író, Georg Reichlin-Meldegg műve is, amelyben kövessházi Kövess Hermann báró, tábornagy, az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje utolsó főparancsnoka életútját foglalja össze.

Kövess személye, véleményem szerint, több szempontból is nagyon szerencsés választásnak bizonyult. Egyrészt mert Kövess a legkevésbé sem osztotta meg a kortársakat és a későbbi történétírókat. (Nem úgy, mint a magát magyarnak valló Tersztyánszky Károly vezérezredes, akiről néhány éve jelent meg egy példaértékű monográfia Pollmann Ferenc hadtörténész kollégánk tollából.) Az általa a dualizmus idején a cs. és kir. haderőben befutott katonatiszti karrier a korszakban tipikusnak mondható, amennyiben az első világháború kitörésének elmaradása a tiszt- és tábornoki kar nagy részét azzal fenyegette volna, hogy békegenerálisokként, háborús tapasztalatok nélkül – a Monarchia által a XIX. század második felében vívott néhány dinasztikus háborúban (1859, 1864, 1866) és megszálló hadműveletben (1878, 1879), valamint a két dél-dalmáciai és hercegovinai felkelés (1869 illetve 1882) leverésében történt részvételt leszámítva – érnek pályájuk végére és negyven leszolgált év után szép csendben került volna sor nyugdíjazásukra.

Tulajdonképpen Kövess Hermann is a Nagy Háború kirobbanásának köszönhető, hogy, korábban megszerzett tudását és képességeit kamatoztatva, a katonatiszti hierarchia csúcsára érhetett, vagyis bekerült Ausztria–Magyarország hadseregének kilenc tábornagya közé. Ebben nem elhanyagolható szerepet játszott az is, hogy a hadműveletek során jól megértette magát a szövetséges németekkel, ráadásul azon szerencsés osztrák–magyar tábornokok közé tartozott, akik szinte mindig csak győztes hadjáratokban vettek részt, nem fűződött nevéhez megalázó vereség, mint pl. Oskar Potiorek tábornagyéhoz, akit 1914. december végén, a szerb fronton elszenvedett osztrák–magyar vereségek miatt felmentettek tisztiségéből. Talán nem véletlen, hogy a német August von Mackensen vezértábornagy egy új Savoyai Jenő herceget látott Kövessben.

Utolsó hadsereg-főparancsnokként talán az egyik legnehezebb feladat, a haderő frontokról történő visszavonulásának és demobilizálásának feladata hárult rá 1918 novemberében–decemberében, mindez a birodalom fel-

bomlása és utódállamokra történő szétesése közepette.

Kövess szerencsés választás volt a szerző részéről azért is, mivel személyén keresztül nemcsak a császári és királyi hadsereg felépítését és működését, hanem a korszak főbb szereplőit is jobban megismerhetjük, továbbá azért, mert egy első világháború alatt napvilágot látott kis ismeretterjesztő könyvecskén kívül mindeddig nem jelent meg róla összefoglaló életrajz. A tábornagyot erdélyi szász családból való származása ellenére (apja osztrák–magyar vezérőrnagy, anyja szász polgárleány) kicsit magyarnak is érezhetjük (jóllehet az egész császári és királyi tiszt- és tábornoki karra a nemzetekfelettség, a nemzeti identitás hiánya volt jellemző): a történelmi Magyarország területén született, családnéve magyar, ugyan végig a közös hadseregben szolgált, de sokáig magyarországi ezredeknel és beosztásokban, így az első világháború előtt három évig a nagyszebeni hadtest parancsnokaként. Magyarul nem tudott jól, viszont három fiának magyar neveket adott (Béla, Géza, Jenő). Magyar bárói rangot kapott az uralkodótól, továbbá a magyar parlament élethossziglani tagjává választották. Bécsben halt meg, viszont Budapesten temették el.

Géza fia, aki a két világháború között jelentős hadtörténetírói munkásságot fejtett ki, igen részletes és teljes, érthetetlen módon nyomtatásban soha meg nem jelent életrajzot írt apjáról. A szerző többek között ezt a forrást, továbbá a bécsi Hadilevéltárban található, igen terjedelmes, több mint száz doboznyi családi hagyatékot is felhasználta a könyv megírásához.

A 285 oldalas kötetben klasszikus életrajzot olvashatunk Kövessről, a mű írója értelemszerűen az első világháború időszakában a generálissal történeteket tárgyalja nagy részletességgel. Habsburg Ottó előszava után a szerző a bevezetőben megindokolja, hogy miért Kövessről írt életrajzot, továbbá röviden felvillantja a tábornok életének legfontosabb csomópontjait. Az első nagy témaegység a tábornagy 1918. november 3. és december 22. közötti, az időközben széthullott Monarchia utolsó hadsereg-főparancsnokaként végzett tevékenységét taglalja. A második fejezet a Kövess-család eredetét és származását veszi górcső alá, a harmadik pedig a későbbi generális gyermekkorát és iskoláztatásának lépcsőfokait ismerteti meg az olvasóval. A negyedik témakörben a mű írója a főhős katonai pályafutását

követi nyomon, 1872-es tisztté történt kinevezésétől 1914-ig. A két soron következő fejezet az első világháború első és második éve hadieseményeinek ismertetése mellett Kövess hadvezéri ténykedését mutatja be. A hetedik–kilencedik témaegységből a tábornok 1916-18 közötti sorsdöntő években tábornokként végzett tevékenységét és szerepét követhetjük nyomon. A tizedik fejezet Kövess Nagy Háború utáni életszakaszát mutatja be 1924-ben bekövetkezett haláláig. Az utolsó témaegységben Reichlin-Meldegg mérleget készít a tábornagy személyéről és életéről. A kötetet forrás-, irodalom- és rövidítésjegyzék, valamint személynévmutató egészíti ki.

Sajnos néhány negatívumra is fel kell hívunk a tisztelt olvasó figyelmét. Szokatlan, hogy a szerző a szövegben állandóan változtatja az időket, egyszer jelen, majd ismét múlt időben ír. A kötet terjedelmének jelentős részét teszik ki az eredeti dokumentumokból vett idézetek, azonban néhány ezek közül a leve-

gőben lóg, mivel jogosan várt elemzésük elmarad. A kötet ettől úgy olvasható, mint egy disszertáció. A mű írója kétségkívül széles körű kutatásokat végzett, viszont szembetűnő, hogy szinte csak német nyelvű irodalmat, feldolgozásokat használt a könyv megírásához. A kötetben mellékletként használt ábrák, térkép-vázlatok egy évtizedekkel korábban megjelent első világháború történetét tárgyaló munkából származnak, helyettük használhatott volna a szerző korabeli térképeket, színesíthette volna mondanivalóját néhány részletesebb magyarázó térképpel, rajzzal, esetleg több korabeli fotót is mellékelhetett volna, hiszen Kövess igen népszerű volt, előszeretettel fotózták és számos kép fennmaradt róla az utókor számára.

A művet elsősorban azoknak az olvasóknak és szakembereknek ajánlhatjuk, akik a klasszikus értelemben vett és sok idézettel tarkított életrajzi-hadtörténeti ábrázolásokat kedvelik.

Balla Tibor

ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

**HADIREPÜLŐCÉP
KIÁLLÍTÁS**
BUDAPESTEN
APRIL 99.-MÁJ 99.
A VÁROSLIGETI
IPARCSARNOKBAN

A HADTÖRTÉNETI
MÚZEUM
ÉRTESÍTŐJE

12

BIBLIOGRÁFIA

A 2008. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények.....	1–37
Határterületek.....	38–106

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet.....	107–139
A hadművészet és a fegyveres erők története.....	140–245
Csapattörténetek.....	246–263
A katonai kiképzés története.....	264–269
A katonai nevelés és hagyományápolás története.....	270–288
A haditechnika története.....	289–384
A katonai jog, a háborús bűnök története.....	385–418
Veszteségek, hadifogság, emigráció.....	419–432
Helytörténet, vártörténet.....	433–481
Életrajzok, emlékezések.....	482–548

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM.....

A kezdetektől a XV. század végéig.....	552–586
XVI–XVII. század.....	587–610
XVIII. század.....	611–620
XIX. század.....	621–644
XX. század.....	645–652
1900–1918.....	653–669
1918–1939.....	670–683
1939–1945.....	684–716
1945–2008.....	717–752

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. A 2005. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. Összeáll. Bolyósné Ujfalusi Éva, Szabó Jánosné. = *Hadtörténelmi közlemények* 2008. 1. p. 215-267.
2. A 2006. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. Összeáll. Bolyósné Ujfalusi Éva, Landstöff Nándorné, Romics Réka. = *Hadtörténelmi közlemények* 2008. 3-4. p. 825-867.
3. *Rákóczy Rozália*: 1956-os röplapok annotált bibliográfiája. = *Hadtörténelmi közlemények* 2008. 3-4. p. 868-906.
4. *Hausner Gábor*: A magyarországi hadtudományi irodalom a XVII. században. = *Hadtörténelmi közlemények* 2008. 3-4. p. 503-535.
5. *Pávay Tibor*: Lovagi kultúra, lovagi kéziratok, In: *Tudomány és hagyományörzés*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. p. 123-142.
6. Hadtörténeti szolgálatában. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum = Service of Hungarian military history. MoD Military History Institute and Museum. Összeáll. Markó György. Fotók Németh Ferenc [et al.] Ford. Eszes Boldizsár. Bp. Zrínyi, 2008. 120 p. ill. (Csapathagyományok)
7. *Feith László*: Mesélő tárgyak. = *Magyar honvéd*. 2008. 11. p. 52-55.
Had-történeti Intézet és Múzeum
8. Had-történeti Múzeum értesítője. Szerk. Kreutzer Andrea, Makai Ágnes. Bp. Had-tört. Múz., 2008. 239 p., [16] t. ill.
9. *Samu Botond Gergő*: A magyar Had-történeti Múzeum tárgyanyagának sorsa a II. világháború végén. 1. r. In: *A Had-történeti Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 45-90.
10. *Soós Péter*: Aki érti a fegyverek szavát. [Riporter:] Törös István. = *Magyar honvéd*. 2008. 5. p. 56-58.
11. *Makai Ágnes*: „Hadik és Nádasdy nyomdokain.” A 250 éve alapított Mária Terézia Katonai Rend magyar hősei. Kiállítás a Had-történeti Múzeumban. In: *A Had-történeti Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 211-216.
12. II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Időszaki kiállítás a sárospataki országgyűlés 300. évfordulója tiszteletére. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2008 októberétől – 2009 márciusáig. Rend., a kiállításvezetőt szerk. Tamás Edit. Sárospatak, MNM Rákóczi Múzeuma, 2008. 71 p. ill. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 52.)
13. *Máday Norbert*: Egy nemzet vívta szabadságharcát. 160 év, 160 tárgy. Kecskemét, Máday Norbert, 2008. 164 p. ill.
Tart.: Hermann Róbert: A szabadságharc katonai története; Töll László: Katonai fegyverek; Ságvári György: Felszerelési tárgyak; Hermann Róbert: Megtorlás.
14. A nagy háború írásban és képben, 1918-2008. A kiállítást rend., szerk. Andaházi Szeghy Viktor. Bp. Had-tört. Int. és Múz., [2008]. 36 p. ill.
Kiállításvezető az azonos című vándorkiállításához.
15. *Feith László*: Földszagú évek. = *Magyar honvéd*. 2008. 12. p. 62-63.
Mészeg-hegy – 20. századi háborúk emlékhely
16. *Horváth Zoltán*: Időutazás. A 83-as számú hadifogolytábor. = *Regiment*. 2008. 4. 62-63.
Malton „Eden Camp” - kiállítás
17. *Bánffyné Kalavszky Györgyi*: „Köszönet a szabadság hőseinek.” Az 1956-os forradalom és szabadságharc tiszteletére rendezett kiállításaink. In: *A Had-történeti Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 217-222.
18. In the Shadow of Stalin's Boots. Visitors' Guide to Memento Park. Ed. Ákos Réthly, Engl. Version Erika J. Füstös, Helen Kovacs. Bp. Private Planet Books, 2008. [64] p. ill.
Szoborpark Múzeum, Budapest
19. Múlt és jelen. Rendőrség-történeti Múzeum. Szerk. Daka Béla, Nagyszombati Ildikó, Fülöp István. [Budapest,] ORFK, [2008.] 59 p. ill.
20. *Feith László*: Belépés csak... 1-2. r. = *Magyar honvéd*. 2008. 10. p. 62-63., 11. p. 58-59.
MK Katonai Felderítő Hivatal - kiállítás
21. *Kovács László*: A hadsereg múzeuma Szkopjében. = *Haditechnika*. 2008.3. p. 40-42.
22. *Kövári László*: 41,8 méter háború. A moszkvai Győzelem park. = *Aranysas*. 2008. 7. p. 64-67.

23. *Kővári László*: Csillagosok, katonák... A Hadsereg Központi Múzeuma. = *Aranyasas*. 2008. 10. p. 56-59. Oroszország
24. *Kővári László*: Lakótelepek árnyékában. Az elfelejtett legendák múzeuma. = *Aranyasas*. 2008. 8. p. 64-67. Hodinkai repülőmúzeum
25. *Kovács László*: Hadtörténeti kiállítások Belorussziában. 1-3. = *Haditechnika*. 2008. 4. p. 65-67., 5. p. 71-73., 6. p. 35-37. 2. r. A Nagy Honvédő Háború Múzeuma Minszkben. 3. r. A Sztálin-vonal szabadtéri múzeuma
26. *Matthaeidesz Konrád*: A pockingi Rottauer Múzeum. = *Haditechnika*. 2008. 3. p. 63-65.
27. *Tardos János*: A kinyitott múzeum. = *Aero magazin*. 2008. 11. p. 74-75. Denver - Wings over the Rockies repülőmúzeum
28. *Zsille Péter*: Kis ország, kis múzeum... = *Aero magazin*. 2008. 12. p. 104-105. Málta - repülőmúzeum
29. *Zsille Péter*: A léckerítés előnyei. Prága Kbely repülőmúzeum. = *Aero magazin*. 2008. 7. p. 74-75.
30. *Tóth Gergely*: A várnai haditengerészeti múzeum. = *Haditechnika*. 2008. 3. p. 59-60.
31. *Balogh Tamás*: Haditengerészeti kiállítás. = *Haditechnika*. 2008. 6. p. 45-46. Magyar hadihajózás évszázadai.
32. *Matthaeidesz Konrád*: Francia erőd. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 62-63. Fort de la Pompelle erőd múzeum
33. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. 3. kötet., 1340-1359. Regesztákban jegyzetekkel közlésezi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével Jakó Zsigmond. Bp. MOL, 2008. 638 p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. Forráskiadványok, 47.)
34. A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte, 1918-1926. Szerk., a bev. tanulmányt írt Ress Imre. Mtárs. Bertók Lajos [et al.] Bp. MOL, 2008. LXIV, 440 p.
35. *Ferwagner Péter Ákos*: A második világháború történelmi atlasza. Kisújszállás, Szalay Kv., 2008. 184 p. ill.
36. *Scheuch, Manfred*: Historischer Atlas Österreichs. 6. Aufl. Wien, Brandstätter, 2008. 318 p. ill.
37. *Suba János*: A jugoszláv erődrendszert nyilvántartó térképek a Hadtörténeti Térképtárban. In: *A Hadtörténeti Múzeum értéktárja*. 10. 2008. p. 121-132.

Határterületek

38. *Keubke, Klaus-Ulrich*: 1000 katonai egyenruha. [A világ katonai viseletei a kezdetektől napjainkig.] Transl. Béresi Ákos. Pécs, Alexandra, 2008. 336 p. ill. Eredeti cím: 1000 uniformen.
39. *Baczoni Tamás*: A honvédség egyenruházata és felszerelése. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 360-374.
40. *Baczoni Tamás; Tóth László*: Magyar katonai egyenruhák, 1945-1956. Bp. Huniform Kv., 2008. 207 p. ill.
41. *Baczoni Tamás*: A bakakorzótól a játéktérig. = *Regiment*. 2008. 1. p. 66-67.
42. A Magyar Királyi Csendőrség egyenruhája és felszerelése. 1-6. r. = *Haditudósító*. 2008. 1. p. 21-25., 2. p. 27-29., 3. p. 32-34., 4. p. 23., 5. p. 22-23., 6. p. 24-25.
43. *Loránt Csaba*: A Magyar Királyi Csendőrség-nél rendszeresített sapkák. = *Rendvédelem-történeti hírlevél*. 29-30. 2008. p. 92-95.
44. *Sági Zoltán*: A rendőrség egyenruházata a II. világháború befejezésétől a rendszerváltásig. In: *A rendvédelem humán viszonyai*. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 65-73.
45. *Kálmánfi Gábor*: (R)égi divat. = *Magyar honvéd*. 2008. 8. p. 28-29.
46. *László Imre*: Adalékok a magyar légierő-és repülő-hajózó egyenruha történetéhez. = *Sereg szemle*. 2008. 3. p. 40-43.
47. *Tölli László*: Az acél építészete. Páncélok a Hunyadiak korában. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 97-120.
48. *Sallay Gergely Pál*: A magyar haderő jelvényei 1868-tól napjainkig. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 492-498.
49. *Makai Agnes*: A honvédség tagjainak adományozható kitüntetések, 1848-2008. In:

- Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 485-491.
50. Szabó Lajos, H.: A szabadságharc és emigráció pénzei, kitüntetései 1848-1866. Pápa, [Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Pápai Csoportja.] 2008. 141 p. ill. (Héra sorozat, 11.)
51. Sallai Gergely Pál: Medálhistória. Kitüntető jelvények a Magyar Királyi Honvédségben. = *Regiment.* 2008. 1. p. 62-64.
52. Sallay Gergely Pál: Medálparádé. A második világháború híres katonai kitüntetései. = *Regiment.* 2008. 4. p. 64-66.
53. Sallay Gergely Pál: Kiválók és élenjárók. A Magyar Néphadsereg jelvényei. = *Regiment.* 2008. 2. p. 62-64.
54. Sallay Gergely Pál: A Magyar Királyi Honvédség és a levntemozgalom jelvényeinek rendszere, 1938-1945. = *Hadtörténelmi közlemények.* 2008. 1. p. 39-67.
55. Parádi József: Rendőrségi jelvények. = *Rendvédelem-történelmi hírlevél.* 29-30. 2008. p. 110-113.
56. Bertényi Iván: A címerek katonai alkalmazása az Árpád- és az Anjou-korban. In: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai.* Bp. Zrínyi, 2008. p. 57-68.
57. Csáky Imre: A magyar államcímertörténete a 15. század közepéig és változása Mátyás uralkodása alatt. In: *Rex invictissimus.* Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 241-247.
58. Csáky Imre: A magyar államcímertörténete és megjelenése a Magyar (Királyi) Honvédség jelképeiben. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 346-354.
59. Udovecz György: A magyar államcímertörténete megjelenése a honvédség ruházatán, felszerelésén és technikáján. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 355-359.
60. Kottra Györgyi, Cs.: A magyar katonai zászlók, 1848-2007. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 499-508.
61. Vitek Gábor: Fejér vármegyei insurgens zászlók heraldikai vonatkozásai. = *Turul.* 2008. 4. p. 101-110.
62. Nicolle, David: Knights of Jerusalem. The Crusading Order of Hospitallers, 1100-1565. Oxford [etc.] Osprey, 2008. 223 p. ill.
63. Négyesi Lajos: Hadirégészet. = *Hadtörténelmi közlemények.* 2008. 1. p. 160-181.
64. Mráv Zsolt: Egy meghíusult római erőd-építkezés Göd mellett. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 3. p. 8-11.
65. Fodor István: A honfoglalás kori temetők vallomása. = *História.* 2008. 2. p. 8-10.
66. Révész László: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori temetői. = *História.* 2008. 2. p. 10.
67. Visy Zsolt: Légirégészeti kutatások Erdélyben. Dacia keleti limese. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 4. p. 4-6.
68. Orbán János; Soós Zoltán; Visy Zsolt: Székelyföldi várak légifotókon. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 5. p. 7-9.
69. Stierlin, Henri: Erődök, várak és citadellák. Ford. Burján Mónika. [Bp.] Scolar, 2008. [62] p. ill. (Történelmünk az égből nézve) Eredeti cím: Citadelles & Fortresses.
70. Magó Károly: A félrevezető rádióüzenet. Megoldódott a 64 éves rejtély? = *Aranysas.* 2008. 6. p. 66-68. Roncskutatás – Szigetszentmiklós
71. Punka György: Csak egy motor. Roncskieszmelés Szigetszentmiklóson. = *Aero magazin.* 2008. 6. p. 66-68.
72. Suba János: Gyepűtől a honvédelmi határsávig. In: *A nagy terek politikai földrajza.* V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs, 2006. november. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int. 2008. p. 405-417.
73. Suba János: A határkijelölés humán faktorai a XIX-XX. században. In: *A rendvédelem humán viszonyai.* Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 84-96.
74. Vedó Attila: Magyarország államhatárának megjelölése, 1867-1918. In: *A rendvédelem humán viszonyai.* Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 105-116.
75. Regan, Geoffrey: Katonai anekdoták. Tanulságos és kacagató történetek a hadviselés világából. Pécs, Alexandra, 2008. 278 p. ill.
76. Csiffáry Gergely: A történelmi valóság Tinódi Varkocs Tamásról írt énekében. In: *Tudomány és hagyományörzés.* Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. p. 35-54.
77. Etényi Nóra, G.: A „Türkenlied” reneszánszai. A magyar vonatkozású német népekek típusai és életszerűsége. In: *Tudomány és hagyományörzés.* Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. p. 69-90.

78. *Végh József*: Szondi György és Drégely vára emlékezete. Gödöllő, Gödöllői Innovációs Közp., [2008.] 232 p., [24] t. ill. Drégelypalánk
79. *Landgraf Ildikó*: II Rákóczi Ferenc alakja a magyar történeti mondahagyományban. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 144-153.
80. Nagy idők apró történetei. 1848-1849. Irodalmi visszaemlékezések a forradalom és szabadságharc eseményeire, személyiségeire. Sajtó alá rend., bevezetéssel és jegyzetekkel ell. Tóth Sándor. Nyíregyháza, Nyíri Honvéd Egyes., 2008. 288 p. ill. (Nyíri Honvéd Egyesület kiadványai. Helytörténet, 5.)
81. *Zakar Péter*: Egy elfeledett román költő 1849-ből. In: *Szibik Miklós léptein*. Tanulmányok Halmágyi Pál 60. születésnapjára. Makó, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2008. p. 75-81.
82. *Bozóky Gyula, pilismaróti*: A Felvidék hazatér. Verses krónika 1022 versben, 1938. Bp. Cs. Nagy Zs., 2008. [202] p. ill. Készült a szerző kéziratos könyve alapján.
83. *Bozóky Gyula, pilismaróti*: Kárpátalja hazatér. Verses krónika, 1939. Bp. Cs. Nagy Zs., 2008. [200] p. ill. Készült a szerző kéziratos könyve alapján.
84. *Katona János*: Fegyvernemi dalok. [Bp.] Zrínyi, 2008. 30 p. ill.
85. *Balázs György*: A finn-szovjet fegyveres konfliktus. „A téli háború” a külföldi tudósítások alapján a szentesi sajtó tükrében, 1939. november 30 - 1940. március. Szentes, Önkorm. 2008. 112 p. ill.
86. *Kreutzer Andrea*: „Azt írja az újság...” In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 29-41. 1918. év
87. Magyarország története képekben. 1-3. Szerk. Gyurgyák János. Bp. Osiris, MTI, OSZK, 2008. 3 db.
1. A dualizmus kora. 2. A két világháború között. 3. Szocializmus és rendszerváltás.
88. *Ferenczy Sándor József*: Várak és képeslapok. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 5. p. 21-24.
89. Bevetés. A Magyar Honvédség alakulatainak életéből = Deployment. From the Life of the HDF Units. Ford. Eszes Boldi-
zsár. Bp. Zrínyi, 2008. 119 p. ill. (Csapat-hagyományok)
Fényképalbum
90. Misszióban jártam, 2008 = In Mission, 2008. Bp. Zrínyi, 2008. 79 p. ill. (Magyar katonai missziók)
Koszovó, Bosznia-Hercegovina, Afganisztán, Irak, Ciprus, Sínai-félsziget
Fényképalbum
91. KFOR-misszió, 2008 = KFOR-mission, 2008. Priština-Peč. Fóris Gábor és Galovtsik Gábor fényképei. Bp. Zrínyi, 2008. 80 p. ill. (Magyar katonai missziók)
92. Küldetés = Mission. Koszovó, Afganisztán, Bosznia-Hercegovina, Szarajevó, Ciprus, Sína, Fóris Gábor és Gárdi Balázs fényképei. Bp. Zrínyi, 2008. 111 p. ill. (Magyar katonai missziók)
93. Together for Our Future and Security. Informal Meeting of NATO Defence Ministers, 9-10 October 2008, Budapest. Szerk. Varga Krisztián. Ford. Eszes Boldi-
zsár. Bp. Zrínyi, 2008. 119 p. ill.
Fényképalbum
94. Des Kaisers Bosniaken. Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k. u. k. Armee. Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918. Hrsg. von Christoph Neumayer, Erwin A. Schmidl, mit Beitr. Von Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. Wien, Verl. Militaria, 2008. 337 p. ill.
95. *Szigethy-Piros János*: A magyarországi zsidóság integrációja a nemzeti haderőbe, 1849-1914. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 245-251.
96. *Bihari Péter*: Lövészárkok a hátszárkban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. Bp. Napvilág, 2008. 286 p.
97. *Diószegi György; Diószegi Krisztina*: Hellén mozaik az 1848-49. évi dicső magyar szabadságharc tisztikara görög gyökerű hőseinek életéből. = *A Tiszántúli Történész Társaság közleményei*. 3. 2008. p. 15-63.
98. *Szarka László*: Jászi Oszkár, az elemző programalkotó. A nemzetiségi politika csődje. = *História*. 2008. 9. p. 23-26.
99. *Bárdi Nándor*: Az erdélyi magyarok Romániában, 1918-1922. = *História*. 2008. 6-7. p. 13-17.

100. *Baumgartner Gerhard*: A burgenlandi magyarországi élete, 1918-1921. = *História*. 2008. 6-7. p. 30-32.
101. *Fedinec Csilla*: Ruszinok és magyarok a Kárpátalján, 1918-1921. = *História*. 2008. 6-7. p. 22-25.
102. *Sajti Enikő, A.*: Magyar kisebbség a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban, 1918-1922. = *História*. 2008. 6-7. p. 26-29.
103. *Veres Emese-Gyöngyvér*: „Mikor Oláhország háborút izene...” A barcasági csángók kálváriája. Bp. Barca, 2008. 504 p., [2] tfol. ill. (Barcasági könyvek, 2.)
104. *Németh István*: A szudéta németek. = *Rubicon*. 2008. 5. p. 16-33.
105. *Hahner Péter*: Fekete katonák az amerikai polgárháborúban. = *Rubicon*. 2008. 9. p. 20-21.
106. *Kottra Györgyi, Cs.*: Amazonok. = *Magyar hírlap*, 2008. 80. p. 13-14.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

107. Sandhurst és a középkori hadtörténelem. Bemutatjuk Matthew Bennett hadtörténészt, a Royal Military Academy professzorát. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 727-731.
108. Szirbik Miklós léptein. Tanulmányok Halnagyi Pál 60. születésnapjára. Szerk. Forgó Géza]. Makó, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2008. 178 p. ill. (A Makói Múzeum füzetei, 110.)
109. *Segeš Vladimír*: Fenomén rytierstva v európskych a uhorských dejinách. Za rozhovor dakuje Denisa Valachová. = *História*. Revue o dejinách spoločnosti, 2008. 3. p. 42-44.
110. *Schmidl, Erwin A.*: Die Exkursion nach Ungarn. = *Pallasch*. 28. 2008. Dezember. p. 160-161.
111. *Török László*: Magyar ókortörténet a 21. század elején. = *Antik tanulmányok*. 2008. 1. p. 127-135.
112. *Tóth Iván*: Apologia Alexandru (Arrianos: Anabasis I, 7-9) = *Antik tanulmányok*. 2008. 1. p. 53-66.
113. Krónikáink magyarul. 3. Vál. és ford. Kulcsár Péter. Bp. Balassi, 2008. 157 p. (Történelmi források, 3/3.)
114. *Szabados György*: Árpád fejedelemtől Árpád vezérig. Az emlékezet formálódása a 11-19. században. = *História*. 2008. 2. p. 19-20.
115. *Szovák Kornél*: Árpád alakja a történelmi mondákban. Krónikáírók és történelmi hagyományok. = *História*. 2008. 2. p. 17-18.
116. *Kulcsár Péter*: Humanista történetírás Magyarországon. Tanulmányok. Bp. Lucidus K., 2008. 199 p. (Kisebbségkutatás könyvek)
117. *Pálffy Géza*: A 16-17. századi Habsburg-magyar kapcsolatok megítélése a magyar történetírásban. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 15-29.
118. *Szirtes Zsófia*: Az „Erdélyi Hydra” és a „Német Hercules” Daniel Wolff a Rákóczi-szabadságharcról. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 403-424.
119. *Bączkowski Krzysztof*: Hunyadi Mátyás a régi lengyel történetírásban. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 203-211.
120. *Gyáni Gábor*: Az önreflexió hiányának bája és nyomorúsága. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 1. p. 143-152.
121. *Hermann Róbert*: Az önbáj hiánya és a reflexív homorúsága. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 1. p. 153-159.
122. *Hermann Róbert*: Bevezetés a történelmi delfinológiába - avagy Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 537-572.
123. *Michman, Dan*: Holokauszt és történetírás. Ford. Frojimovics Márk, Vándor Judit, Keller György. Bp. Balassi, 2008. 370 p. Eredeti cím: Holokaust historiography.
124. *Sárközy Péter*: Az új olasz történész generáció munkái a második világháború alatti magyar területi revíziókról és a háború utáni „vörös Erdélyről”. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 1. p. 100-106.
125. *Szász Zoltán*: Korszakhatáron. A magyar-román történelemszkapcsolatok metamorfózisai. = *História*. 2008. 4-5. p. 16-17.

126. Zsoldos Attila; Csorba László; Szász Zoltán; Sipos Péter: Román-magyar történeztudományi fórum, 2008. május 23-24. = *História*. 2008. 4-5. p. 7-15.
127. *Igaz Levente; Sándor Anita*: „Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich.” = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 485-491.
Hadtörténelmi konferencia.
128. Honvédelem, biztonság és történelmi hagyományok. Hunyadi Mátyás kora és katonapolitikája. A 2008. szeptember 27-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Mucsi József. Bp. ELTE BTK, MTT Tanári Tagozat, 2008. 78 p. ill. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 51.)
129. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. 200. [2] p. ill. (*Studia Agriensia*, 26.)
130. Michiel de Ruyter és Magyarország. Szerk. Bitskey István és Pusztai Gábor. Debrecen, Debreceni Egyet. Néderlandisztika Tansz., 2008. 251 p. ill.
A Debrecenben 2007. okt. 26-án azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.
131. Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí = Habsburg-ellenes rendi felkelések és ezek hatása Szlovákia és Magyarország határmenti térségének fejlődésére a 17. században. Ed. Štefan Šutaj. Prešov, Universum, 2008. 166 p. ill. (*Historia slovaco-hungarica - hungaro-slovaca*). Tudományos konferencia Kassán 2008. február 6-7.
132. Pártvezér, miniszterelnök, vértanú. Tudományos emlékülés a 200 éve született Batthyány Lajos miniszterelnök tiszteletére. Zalaegerszeg, 2007. szeptember 12. Szerk. Molnár András. Bp. Zalaegerszeg, M. Közlöny Lap- és Kvk., Zala M. Lvt. 2008. 240 p. ill.
133. A biztonság és védelem másfél évszázada. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Honvédelmi Minisztérium Kommunikációs és Töbörző Főosztálya által 2007. szeptember 29-én megtartott országos konferencia anyaga. Bp. ELTE BTK, MTT Tanári Tagozat, 2008. 120 p. ill. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 49.)
134. Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Szerk. és a szöveget gond. Szederjesi Cecília. Salgótarján, Bp. Nógrád M. Lvt., 1956-os Int., 2008. 351 p. ill.
Készült a 2006-ban Salgótarjában „Megtorlások a XX. századi Magyarországon” címmel rendezett konferencia előadásai alapján.
135. A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. Szerk. Horváth István, Kiss Jenő. [Bp.] Hadtört. Int. és Múz., 2008. 200 p. ill.
136. „A magyar Maginot.” A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Főszerk. Holló József. Bp. Hadtört. Int. és Múz., 2008. 135 p., [8] t. ill.
137. *Suba János*: „A magyar Maginot.” A déli védelmi rendszer 1951-1955. Kiállítás és konferencia 2007. november 6. Páka. = *A Hadtörténelmi Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 223-227.
Lenti
138. A nagy terek politikai földrajza. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs, 2006. november. Szerk. Reményi Péter, Szabó Anita. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int., 2008. 518 p. ill.
139. *Uhel Péter*: Régiók, területi szervezetek és katonai hatalom. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXXIII. konferenciája, Fokváros, 2007. augusztus 13-17. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 492-495.

A hadművészet és a fegyveres erők története

140. Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség. Szerk. biz. Lugosi József, Markó György. Bp. Zrínyi, 2008. 508 p. ill. (Hősgaléria)
141. 1848-2008. A Magyar Honvédség 160 éve. Szerk. Kovács Vilmos és Jakusch Gabriella. [Bp.] Hadtört. Int. és Múz., 2008. [22] p. ill.
142. *Bennett, Matthew*: Egy kereszties harci alakzat, a „mozgó erőd” új megvilágításban. Ford. Veszprémi Márton. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 732-746.

143. *Fodor Pál*: A dzsihád „íze”. A szent háború az iszlámban és a 14-17. századi Oszmán Birodalomban. = *História*. 2008. 4-5. p. 32-35.
144. *Veszprémy László*: Mátyás hadserege. Az állandó zsoldosereg létrejötte. = *História*. 2008. 10. p. 12-16.
145. *Kubinyi András*: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 25-42.
146. *Vatai Gábor*: Élet a végeken. A végvári katonaság XVII. századi életviszonyainak és jogállásának vizsgálata. = *A Tiszántúli Történetész Társaság közleményei*. 4. 2009. p. 15-47.
147. *Czigány István*: A Magyar királyság katonasága a Habsburg-ellenes mozgalmakban. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 108-118.
148. *Segeš Vladimír*: Hlavné črty vojensta v období protihabsburských povstaní = A hadügy legfőbb jellemzői a Habsburg-ellenes felkelések korában. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 95-107.
149. *Kedves Gyula*: Nemzetőrség és honvédség, 1848-1849. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 14-24.
150. *Hermann Róbert*: „Nem csügged a honvéd tisztét teljesíti...” 1-2. r. = *Magyar honvéd*. 2008. 3. p. 27-29., 4. p. 26-27.
151. *Pollmann Ferenc*: Trianon felé. A magyar hadsereg ügye a Kiegyezéstől Trianonig. [Nagykovácsi,] Püedlo, [2008.] 125 p. ill.
152. *Ravasz István*: A Magyar Királyi Honvédség szervezete és katonai közigazgatása, 1868-1945. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 42-53.
153. *Ságvári György*: A Magyar Királyi Honvédség békeévei, 1869-1914. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 54-66.
154. *Balla Tibor; Pollmann Ferenc*: A Magyar Királyi Honvédség az első világháborúban. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 67-75.
155. *Bonhardt Attila*: A Magyar Királyi Honvédség és a rejtett haderő az 1920-1930-as években. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 97-105.
156. *Szabó Péter*: A Magyar Királyi Honvédség, 1938-1945. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 106-118.
157. *Thomas, Nigel; Szabó László Pál*: The Royal Hungarian Army in World War II. Ill. Darko Pavlović. Oxford, New York, Osprey, 2008. 48 p. ill. (Men-at-Arms, 449.)
158. *Jakus János*: A magyar haderőfejlesztés az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 137-146.
159. *Balló István*: A Magyar Honvédség újjászervezése, 1945-1948. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 119-128.
160. *Horváth István*: A Magyar Néphadsereg szervezeti strukturájának alakulása az 1950-es évek első felében. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 129-136.
161. *Horváth Miklós*: A Magyar Néphadsereg az 1956-os forradalom és szabadságharc idején. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 147-156.
162. *Háber Péter*: A Magyar Néphadsereg szervezete és fegyverzete 1956 és 1990 között. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 165-174.
163. *Kiss Balázs*: A Magyar Néphadsereg, 1957-1990. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 157-164.
164. *Fodor Kálmán*: A magyar haderő alaprendeltetésétől eltérő tevékenysége, 1945-2006. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 301-311.
165. *Jakus János*: A Magyar Honvédség átalakítása, 1990-2007. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 185-196.

166. A Magyar Honvédség évkönyve, 2007. Szerk. Endresz Ernő, Vermes Judit. Bp. Zrínyi, 2008. 127 p. ill.
167. *McNab, Chris*: A legnagyobb katonai katasztrófák. A világtörténelem legsúlyosabb katonai vereségei és kudarcai. Ford. Földvári Balázs. Bp. Nemz. TanKvk. 2008. 320 p. ill.
Eredeti cím: World's Worst Military Disasters.
168. *Cawthorne, Nigel*: Győzelem. A történelem 100 legnagyobb hadvezére. Ford. Bódogh-Szabó Pál. Pécs, Alexandra, 2008. 208 p. ill.
Eredeti cím: Victory.
169. *Győri László*: Hunyadi Mátyás a hadvezér. 1-4. r. = *Magyar honvéd.* 2008. 6. p. 20-21., 8. p. 26-27., 9. p. 20-21., 10. p. 22-23.
170. *Mészáros Kálmán*: Kuruckij vojvodcovia v trenčianskej bitke. = *Nedaleko od Trenčína...* Pamätnica k 300. vyročiu bitky pri Trenčianskej Turnej. Trenčianska Turná; Bratislava, VHU, p. 122-135.
171. *Kedves Gyula*: A katonai vezetés felső szervei, 1848-1849. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 198-207.
172. *Ravasz István*: A katonai vezetés, 1868-1945. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 208-218.
173. *Markó György*: A Magyar Honvédség vezető szervei, 1945-1949. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 219-224.
174. *Kiss Jenő*: A katonai felső- és középszintű vezetés főbb jellemzői, 1950-2007. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 225-236.
175. *Szabó Miklós, M.*: A Varsói Szerződés és a Magyar Néphadsereg viszonyrendszerének néhány kérdése az 1960-as években. = *Hadtudomány.* 2008. 1-2. p. 3-19.
Felső vezetés
176. *Suba János*: A magyar katonai közigazgatás elvei és szervezete a visszatért területeken, 1938-1941. In: *A rendvédelem humán viszonyai.* Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 74-83.
177. *Boar, Roger; Blundell, Nigel*: Kémek. Ford. Pataki Gábor. [Bp.] Ventus Libro, 2008. 125 p. (Minden idők legnagyobb...)
Eredeti cím: The World's Greatest Spies and Spymasters.
178. *Markó György*: A magyar katonai hírszerzés-felderítés szerepe, jelentősége a magyar hadtörténelemben. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 13-18.
179. *Keszmán Oszkár*: A magyar katonai hírszerzés az első világháború előtt. = *Felderítő szemle.* 2008. 2. p. 91-96.
180. *Szakály Sándor*: Az önálló magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás létrehozása és működése a két világháború közötti Magyarországon 1918-1945. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 19-45.
181. *Horváth Csaba*: A felderítő erők szervezeti változásai és fejlesztése a honvédségben 1938-tól. In: *Hazánk dicsőségére.* 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 312-321.
182. *Szabó József János*: A magyar katonai hírszerzés 1945-1956. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 46-59.
183. *Okváth Imre*: Adalékok a magyar katonai felderítés történetéhez 1956-1989. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 60-93.
184. *Nagy László*: A MNVK 2. Csoportfőnökség együttműködése a VSZ-tagállamok felderítő szolgálataival. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 232-234.
185. *Héjja István*: Az MK Katonai Felderítő Hivatal és a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem együttműködése 1960-2008. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 103-106.
186. *Horváth Csaba*: A magyar harcászati-hadművelési felderítés története 1918-1990. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 107-149.
187. *Csepregi László; Halász István*: A magyar harcászati-hadművelési felderítés napjainkban, 1990-2008. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 150-161.
188. *Imre Lajos*: A hadászati rádiófelderítés a hidegháború éveiben 1946-1990. = *Felderítő szemle.* 2008. Emlékszám. p. 94-99.
189. *Sőregi Zoltán*: Katonák kerékpáron. = Veterán autó és motor. 2008. 4. p. 16-21.
190. *Bagi Zoltán Péter*: A császári hadseregben szolgáló nyugati zsoldos lovasság szervezete és változásai a tizenöt éves háború időszakában. = *Hadtörténelmi közlemények.* 2008. 2. p. 355-402.

191. *Bak János M.*: A huszárság megjelenése Magyarországon. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 121-152.
192. *Szabó János, B.*: Lehet-e helye rablóknak a nemzeti mitológiában? Megjegyzések az egykori huszár-vita margójára. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 455-461.
193. *Feith László*: A fekete barett vonzásában. = *Magyar honvéd*. 2008. 8. p. 50-52. Harckocsizó fegyvernem Magyarországon, 1945 után.
194. *Grestenberger, Erwin Anton*: Die k. u. k. Festungsartillerie, 1867-1918. Gnas, Weishaupt, 2008. 216 p. ill.
195. *Barcy Zoltán; Sárhidai Gyula*: A magyar légvédelmi tüzérség, 1914-1945. Légi győzelmek 1914-1945. Bp. Petit Real, 2008. 239 p. ill. (Petit military könyvek)
196. *Forgon Miklós; Lamper László*: A légvédelmi tüzérség fejlődése Magyarországon 1953-1956. = *Bolyai szemle*. 2008. 3. p. 103-111.
197. *Padányi József*: A honvéd műszaki csapatnem. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 429-436.
198. *Fodor Kálmán*: Harcfeladat békében: robbanótest-mentés. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 322-326.
199. *Lits Gábor*: Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének vízellátása az első világháborúban. 1-2. r. = *Haditechnika*. 2008. 5. p. 49-55., 6. p. 48-55.
200. *Fodor Kálmán*: A Magyar Királyi Honvédség vasúti szállítása és a páncélvonatok, 1914-1945. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 437-447.
201. *Hauptner Rudolf*: Die Feldbahnen des k. u. k. Eisenbahnregiments (I). Ursprung in Bosnien. = *Pallasch*. 28. 2008. p. 121-134.
202. *Stanfel Dieter*: Deutsche Gesellschaft für Eisenbahngeschichte e. V. K. u. k. Militär-Feldbahnen im Ersten Weltkrieg. Die k. u. k. Lokomotivfeldbahn Nr. 1, Österreich-Ungarns Feld- und Rollbahnen. Hövelhof, DGEG Medien, 2008. 262 p. ill.
203. *Bagi Zoltán Péter*: Vázlat a császári haderő élelemellátásáról a tizenöt éves háború időszakában. In: *Tudomány és hagyomány-örzés*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. p. 103-118.
204. *Süli Attila*: A Horthy-korszak tábori élelmező szolgálatának eszközei a Hadtörténelmi Múzeum Haditechnika Gyűjteményében. In: *A Hadtörténelmi Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 107-119.
205. *Katona József*: Katonai orvoslás. Képeslapok, életképek a katonai gyógyítás múltjából. Bp. Medicina, 2008. 191 p. ill.
206. *Kiss Gábor*: A cs. és kir. haditengerészet orvosi kara az I. világháború idején. Bp. 2008. p. [117]-122. Különlenyomat az Orvostörténelmi közlemények 202-205. (2008.) számából.
207. *Perlaki Emil*: Honvéd állatorvosok a kiégyezéstől napjainkig. [S. I.] [S. n.] 2008. 2 db. ill.
208. *Suba János*: A magyar katonai térképészet. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 461-472.
209. *Csonkaréti Károly*: A császári és királyi légi-erő. Debrecen, Hajja, 2008. 167 p. ill. (20. századi hadtörténet)
210. *Szabó Miklós, M.*: Politika, gazdaság, légi fegyverkezés Európában az 1920-30-as években. Bp. ZMNE, 2008. 149 p.
211. Szabó József ; Szabó Miklós, M.: A magyar katonai repülés története, 1938-2008. Bp. Zrínyi, 2008. 111 p. ill.
212. *Punka György*: 70 éves az önálló magyar katonai repülés. 1-7. r. = *Aero magazin*. 2008. 5. p. 57-61., 6. p. 57-60., 7. p. 57-61., 8. p. 57-61., 9. p. 58-61., 10. p. 52-55., 11. p. 52-55.
1. r. Feltámadás, 2. r. Fellángolás. 3. r. Tűzkeresztségben. 4. r. Erőn felül. 5. r. Az utolsó felvonás. 6. r. Arany sasból-vörös csillag. 7. r. A sugárhajtóműves korszak.
213. Az ég katonái. Fejezetek a Magyar Légierő történelmkönyvéből, 1938-2008. Szerk. és terv. Törös István. [Bp.] Regiment Militararia, [2008.] 176 p. ill.
214. *Szepesi József*: Háború szüntette meg, háború keltette életre. Hetvenéves a magyar légi-erő. = *Magyar honvéd*. 2008. 1. p. 24-27.
215. *Szabó Miklós, M.; Szabó József*: Mozai-kok a magyar katonai repülés évszázadából. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 327-344.

216. *Szepesi József*: Hullámvölgyek és csúcsok. Hetvenéves a magyar légierő. = *Magyar honvéd*. 2008. 3. p. 24-26.
217. *Kenyeres Dénes*: Mi-2 típusú helikopterek alkalmazása a magyar hadseregben, 1982-2000. Börgönd-Szolnok. Kecskemét, Szerző, 2008. 370 p. ill.
218. *Spick, Mike*: A diadalmas Luftwaffe. Alternatív történelem. Ford. Novák Gábor. [Debrecen,] Gold Book, [2008.] 232 p., [16] t. ill.
Eredeti cím: Luftwaffe victorious.
219. *Zsák Ferenc*: Meteorológiai repülés Magyarországon. = *Aero magazin*. 2008/12-2009/1. p. 79-81.
220. *Fischer Ferenc*: Haditengerészeti fegyverkezési verseny a Távolságon. In: *A nagy terek politikai földrajza*. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs, 2006. november. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int. 2008. p. 181-191.
221. *Krámlí Mihály*: Az osztrák-magyar dunai kereskedelmi hajózás katonai igénybe vétele az első világháborúban. A Központi Szállításvezetőség Hajózási Csoportjának megszervezése, 1914-1916. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 573-623.
222. *Trautmann Balázs*: Horgonyt fel! A csatahajóktól az AM-22 Óbudáig. 1-2. r. = *Magyar honvéd*. 2008. 11. p. 24-27., 12. p. 28-31. Magyar hadihajózás, 1848-2008.
223. *Grant, Reg G.*: Katonák. Harcos és látványa a történelem során. Fotó Gary Ombler, Roger Dixon. Ford. Kőrös László. Bp. Mérték K., 2008. 360 p. ill.
Eredeti cím: Warrior.
224. *Harpur, James*: Harcosok. [A történelem legkiválóbb harcosainak világa, hőstettei és diadalai.] Pécs, Alexandra, 2008. [30] p. ill.
225. *Földi Pál*: Janicsárok szép napjai. [Bp.] Anno, 2008. 199 p.
226. *Varga Csaba Béla*: Nepál harcosai: a gurkák. Bp. Kelet K. 2008. 223 p. (Keleti könyvtár, 3.)
227. *[Nemere István] Niemayer, Stefan*: Az SS története. Bp. Könyvműves Kvk. [2008.] 112 p.
228. *Zsig Zoltán*: Háborús tradíciók örökösei. Légi deszantosok napjainkban. = *Regiment*. 2008. 3. p. 51-55.
229. *Szabó Béla*: Égi huszárok. = *Magyar honvéd*. 2008. 5. p. 28-30.
Ejtőernyősök
230. *Szabó Zoltán*: Határ vadászok. Egy fegyvernem születése. 1. r. = *Haditudósító*. 2008. 6. p. 9-10.
231. *Zsig Zoltán*: Hét tenger katonái. Egykor matróztrikóban rohamoztak. = *Regiment*. 2008. 4. p. 18-22.
Tengerészgyalogság
232. *Andor Tímea*: Die Geschichte der ungarischen Kronenwache. Bp. Verb. der Ungarischen Kronenwächter, 2008. 29, [11] p. ill.
233. *Andor Tímea*: A magyar koronaőrök története. Bp. M. Koronaőrök Egyes., 2008. 20, [4] p. ill.
234. *Detre Zoltán*: Az életerős személyvédelem kialakulása, testőrségek 1707-1918 között Magyarországon. = *Bolyai szemle*. 2008. 3. p. 79-89.
235. *Kőműves József; Nagy György; Ravasz István*: Határőrségben. A magyar határőrizet és határvédelem szerveinek története a modern korban. Bp. Hadtört. Int. és Múz., 2008. 99 p. ill. (A HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kiadványai)
236. *Kőműves József*: A magyar határvédelem és határőrizet szervei. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 252-262.
237. *Zeidler Sándor*: A magyar rendőri rangok fejlődéstörténete a kiegyezéstől az ezredfordulóig. In: *A rendvédelem humán viszonyai*. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 116-137.
238. *Parádi József*: A magyar rendvédelem személyi állományának szociális viszonyai, 1867-1945. In: *A rendvédelem humán viszonyai*. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 57-64.
239. *Gáspár László*: A kommunista párt káderpolitikájának érvényesítése a határőrségnél, 1945-1956. In: *A rendvédelem humán viszonyai*. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 13-18.
240. *Jakus János*: Az országvédelem és a határőrizet problémái az '50-es évek elején. A magyar-jugoszláv katonai szembenállás: Magyarország katonai védelmének megszervezése ; Harc a magyar és jugoszláv biztonsági szolgálatok között. In: *A nagy terek politikai földrajza*. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs, 2006. november. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int. 2008. p. 460-468.

241. *Ernyes Mihály*: A fővárosi és a baranyai rendőrség az 1956-os forradalom és szabadságharc idején. = *Rendészeti szemle*. 2008. 21. p. 66-88.
242. *Ravasz István*: A Magyar Királyi Honvédség karhatalmi alkalmazása, 1920-1945. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 291-300.
243. *Turcsányi Károly*: Légideszant alakulatok rendvédelmi szerepkörben. In: *A rendvédelem humán viszonyai*. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 97-104.
244. A rendvédelem humán viszonyai. Főszerk. Parádi József. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2008. 189 p. (Rendvédelem-történeti füzetek, 17.)
245. *Nagy György*: A Határrendőrség humán viszonyai, 1945-1946. In: *A rendvédelem hu-mán viszonyai*. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 37-50.

Csapat történetek

246. Fehérvári katonák = Soldiers of Székesfehérvár. HDF Joint Force Command, HDF 43rd „József Nagysándor” Signals and Command and Control Support Regiment, HDF 93rd „Sándor Petőfi” NBC Defence Battalion Szerk. Zilahy Tamás. Fotó Galovtsik Gábor. Ford. Eszes Boldizsár. Bp. Zrínyi, 2008. 103 p. ill. (Csapathagyományok)
247. *Babucs Zoltán; Maruzs Roland; Szabó Péter*: „Légy győzelme tanúja...” A kecskeméti magyar királyi „Zrínyi Miklós” 7. honvéd gyalogezred a második világháborúban. [Nagykovács,] Püedlo, [2008.] 272 p. ill.
248. *Rózsafi János; Stencinger Norbert*: A 17-es honvéd gyalogezred harcainak nyomában a Doberdó-fennsíkon. In: *Földrajzi műzeumi tanulmányok*. 17. 2008. p. 62-73.
249. *Rózsafi János; Stencinger Norbert*: 17-es székesfehérvári honvédek a Doberdón. [Székesfehérvár,] Honvédség és Társadalom Baráti Kör, 2008. 160 p. ill. (Csatátér útikönyvek)
250. *Sebő Ödön*: A halálra ítélt zászlóalj. Gyimesi-szoros, 1944. 2. jav. kiad. Bp. Budapesti Kultúra Alapítv., 2008. 344 p. ill.
251. *Berekméri Árpád Róbert*: Fegyver alatt. A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály tisztikara, 1940-1945. Marosvásárhely, Mentor, 2008. 288 p., [32] t. ill. (Erdély emlékezete)
252. Borbála gyermekei. MH 12. Arrabona Légvédelmi Rakétaezred = Barbara's Children. HDF 12th 'Arrabona' Surface-to-Air Missile Wing. Fotók Rácz Tünde. Ford. Eszes Boldizsár. Bp. Zrínyi, 2008. 119 p. ill. (Csapathagyományok)
253. *Laczkó Mihály*: Harckocsizók voltunk. A kalocsai 24. Harckocsiezred emlékkönyve, 1950-1987. [1. köt.] Kalocsa, Kalopress, 24. Harckocsiezred Baráti Köre, 2008. 321 p. ill.
254. *Babucs Zoltán*: A m. kir. „József nádor” 1. honvéd harckocsiezred a magyarországi harcokban, 1944. szept. 13. - 1945. febr. 12. = *Zounuk*. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 2008. p. 39-78.
255. Tűz és víz katonái. MH 1. Honvéd Tűzszerész és Hadihajós Zászlóalj = Soldiers of Fire and Water. HDF 1st „Honvéd” EOD and Warship Battalion. A fotókat kész. Dömötör Csaba. Ford. Eszes Boldizsár. Bp. Zrínyi, 2008. 119 p. ill. (Csapathagyományok)
256. *Kosaras Péter Ákos*: 18. SS-Freiwilligen Panzergrenadier-Division „Horst Wessel”. = *Haditudósító*. 2008. 2. p. 7-10.
257. *Kosaras Péter Ákos*: 22. SS-Freiwilligen Kavallerie Division „Maria Theresia”. = *Haditudósító*. 2008. 4. p. 8-11.
258. *Becze Csaba*: Az arany sas nyomában. Szilaj Varga Gyula és a magyar gyorsbombázók a II. világháborúban. [Nagykovács,] Püedlo, [2008.] 176 p., [4] t. ill.
259. *Biró Teofil*: A 92. (Gordon Highlanders) brit gyalogezred története a koalíciós háborúk korában. 1. r. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 625-659.
260. A magyar légtér őrzői. MH 54. Veszprém Légtérelenőrző Ezred. Szerk. Harnócz Gyula. A fotókat kész. Tóth László. A Történelmi áttekintés c. fejezetet írta Kovács Attila. Ford. Eszes Boldizsár. Bp. Zrínyi, 2008. 103 p. (Csapathagyományok)
261. Dübörgő sárkányok. MH 86. Szolnok Helikopter Bázis = Roaring Dragons. HDF 86th „Szolnok” Helicopter Base. A fotókat kész. Toperczer István. Ford. Eszes Boldi-

- zsár. Bp. Zrínyi, 2008. 120 p. ill. (Csapathagyományok)
262. *Szombati Zoltán*: A magyar vegyvédelmi csapatok története 1950-1956-ig. = *Sereg szemle*. 2008. 2. p. 29-35.
263. *Bokor József*: A karcagi laktanya története. Kiad. a Karcagi Nagykun Bajtársi Egyesület. Karcag, Karcagi Nagykun Bajtársi Egyesület, 2008. 179 p. ill.

A katonai kiképzés története

264. *Szabó Miklós, M.*: A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története, 1961-1969. Fotó: Bánffyné Kalavszky Györgyi. Bp. Zrínyi, 2008. 455 p. ill.
265. *Ács Tibor*: A hadtudomány magyar iskolájának két évszázados történetéről. = *Hadtudomány*. 2008. 1-2. p. 25-29.
266. *Zsák Ferenc*: Pilótaképzés a Monarchiában. = *Aero magazin*. 2008. 4. p. 52-56.
267. *Zsák Ferenc*: Pilótaképzés Magyarországon. 1-5. r. = *Aero magazin*. 2008. 4-8. p. 52-56.
1. Pilótaképzés a Monarchiában. 2. Trianon és a szűkös évek. 3. A tömeges kiképzés kezdete. 4. Ismét mindent előről kezdünk. 5. Már megint mindent előről kezdünk.
268. *Bíró József*: Segédlet a lovarda megtartásához. Bp. Gabbiano Print, 2008. 89 p. ill. Lovasrendőr-kiképzés
269. *Bagi József*: A hivatásos katonák képzésének intézményei, a kiképzés rendszere az orosz fegyveres erőknél. = *Felderítő szemle*. 2008. 1. p. 101-112.

A katonai nevelés és hagyományápolás története

270. *Polgár Marianna*: „A kóbor lantos nyughelye.” A helytörténeti kutatások historiográfiai vázlata. In: *Tudomány és hagyományörzés*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúzeum, 2008. p. 57-66. Tinódi Lantos Sebestyén - Sárvár
271. Németh András, K.: „S hamvait a hálás hon veszi hantja alá.” 1848-49-es honvédsírok Tolna megyében. Paks, Városi Múzeum, 2008. 155 p. ill. (Paksi Múzeumi füzetek, 5.)
272. *Kovács László*: Gyóni Géza földi maradványainak sorsa. Egy újabb megvalósíthatatlan, provokatív exhumálási ötlet háttere. = *Hadtörténelmi közleménye*. 2008. 1. p. 107-142.
273. *Szabó Lajos, H.*: A Kárpát-medence negyvennyolcas emlékművei fényképeken és képeslapokon. Pápa, Szerző, 2008. 253 p. (Héra sorozat, 12.)
274. *Bedécs Gyula*: Halkabban járjon, aki él... Przemysl, Limanowa, Gorlice. Osztrák-magyar első világháborús emlékhelyek Galíciában. Bp. [S. n.] [2008?] 48 p. ill.
275. *Bedécs Gyula*: Az I. világháború emlékezete Galíciában, az Isonzó-völgyében és a Doberdón. Az irodalmi idézeteket vál. Trukáné Katona Zsuzsa. [Bp.] Totem, 2008. 248 p. ill.
276. *Rozsnyai János*: Az I. világháború hőseinek emlékhelyei Lelén. = *Szirk Miklós lépés*. Tanulmányok Halmágyi Pál 60. születésnapjára. Makó, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány. 2008. p. 121-123. Püspöktele
277. *Szabó Béla*: Hullámsírban. = *Magyar honvéd*. 2008. 10. p. 30-31. Szent-István csatahajó - emlékhely
278. *Szabó József János*: Felirat egy tömegsírra. Székesfehérvári katonák tömegsírja Gyergyószentmiklóson. Székesfehérvár, Honvédség és Társadalom Baráti Kör, 2008. 71 p. ill.
279. *Parádi József*: Elpusztított emlékhelyek. = *Rendvédelem-történeti hírlevél*. 29-30. 2008. p. 96-109. Csendőrség
280. *Glant Tibor*: Emlékezzünk Magyarországra, 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékeztéről. Bp. Kiss József Kvk. 2008. 318 p. ill.
281. A Nyugat-magyarországi Egyetem emlékkötete az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségsorozatról. Szerk. Tóth Mariann. Sopron, NYME, 2008. 183 p. ill.
282. *Holló József Ferenc*: Honvédség és nemzet a történelemben. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 7-12.
283. *Sárközi Sándor*: Vitézt énekelek. Katona-történetek. Bp. Kornétás, 2008. 159 p.
284. *Varga A. József*: A katonai lelkipozítás. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar

- Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 473-484.
285. *Bartók Béla*: Hatvanasok Hatvanban. A cs. és kir. 60. gyalogezred hagyományainak ápolása Egerben. = *Tudomány és hagyományörzés*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. p. 181-199.
286. *Kapócs János*: Az 1317-es debreceni csata kutatásával kapcsolatos eredmények felhasználása a helyi hagyományörző csoportok tevékenységében. = *Tudomány és hagyományörzés*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. p. 159-164.
287. *Veres Gábor*: A katonai hagyományörzés és a turizmus. A hagyományápolás és az idegenforgalom kapcsolata az egri vár példáján. = *Tudomány és hagyományörzés*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 2008. p. 167-179.
288. A Puskás Tivadar Híradó Bajtársi Egyesület 10 éves története, 1998-2008. Szerk. Amaczi Viktor [et al.] Bp. Puskás T. Híradó Bajtársi Egyes., [2008.] 176 p. ill.

A haditechnika története

289. *Germuska Pál*: A totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig. Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948-1971. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 1. p. 69-95.
290. *Srágli Lajos*: A politika csapdáin át. A MAORT története, 1938-1949. Zalaegerszeg, M. Olajip. Múz., 2008. 375 p. ill. (Magyar Olajipari Múzeum közleményei, 32.)
291. *Bánsági Andor*: Az Osztrák-Magyar Monarchia tengeralattjáró-beszerzései, 1906-1918. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 660-702.
292. *Haris Lajos; Haris Ottó*: Magyar szállítások Finnországnak, 1939-1940. = *Haditechnika*. 2008. 2. p. 52-53.
293. *Kárpáti Endre*: Az első fecske. A sugárhajtóműves repülés bölcsője. = *Aranysas*. 2008. 4. p. 50-52.
- Ohain, Hans v. - 1939
294. *Varsányi Mihály*: Egy sikerszéria előhírnöke. Összeáll a Mikojan-Gurjevics szerzőpáros. = *Aranysas*. 2008. 6. p. 70-75.
295. *Zsille Péter*: Csöves nyíl Sevilleből. = *Aero magazin*. 2008. 2. p. 70-73.
- Repülőgép-fejlesztés – 1950-es évek
296. *Töll László*: Élet és halál urai a csatatereken - elődeink fegyverei. In: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 17-56.
297. *Nógrády Árpád*: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. Egy zsoldoscsapat fegyverzetének jegyzéke 1466-ból. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 193-200.
298. *Kovács Vilmos*: A honvédtüzérség technikai fejlődése, 1848-2008. In: *Hazánk di-*
- csőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 391-408.
299. *Lugosi József*: Gyalogsági fegyverek, 1868-2008. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 375-390.
300. *Kékesi György*: A géppuskák és golyószórók története. 1-6. r. = *Kaliber*. 2008. 7. p. 40-49., 8. p. 24-35., 9. p. 18-24., 10. p. 40-49., 11. p. 42-47., 12. p. 42-48.
1. r. A kezdetektől az első világháborúig. 2. r. A golyószóró színre lépése. 3-4. r. Az első világháborútól a második világháború végéig. 5-6. r. A második világháború végétől napjainkig.
301. *Feith László*: A csigatáras, a kétsövű és a golyóspriccelő. = *Magyar honvéd*. 2008. 3. p. 50-51.
1. vh.
302. *Feith László*: Gatling kezdte, Maxim folytatta. = *Magyar honvéd*. 2008. 1. p. 28-29.
303. *Kőhalmi Tamás*: Japán hadirevolver. Type 26. = *Kaliber*. 2008. 3. p. 46-48.
304. *Kőhalmi Tamás*: Japán Nambu pisztoly. Type 14. = *Kaliber*. 2008. 5. p. 46-48.
305. *Kőhalmi Tamás*: A Type 94-es pisztoly. Japán hadipisztolyok. = *Kaliber*. 2008. 5. p. 50-51.
306. *Vass Gábor*: Előitelekre rációfolva. Beretta PX4 Storm. = *Kaliber*. 2008. 5. p. 24-34.
307. *Vass Gábor*: Egy hadirevolver utóélete. TOZ-36 „Nagant” = *Kaliber*. 2008. 9. p. 26-36.
308. *Vass Gábor*: Jungle Carbine. SMLE No. 5. = *Kaliber*. 2008. 1. p. 26-36.
309. *Vass Gábor*: Zajcev elvtárs kicsiben. Keszérű Sniper (TOZ-8) = *Kaliber*. 2008. 3. p. 36-40.

310. *Varsányi Mihály*: Az első világháború két-csővű repülőgép-géppuskái. Gebauer Ferenc első kísérletei. 1. r. = *Haditechnika*. 2008. 6. p. 58-60.
311. *Kővári László*: Avro Blue Steel. = *Arany-sas*. 2008. 8. p. 18-19.
312. *Kővári László*: A Cár-bomba. Repülőgép-fedélzeti fegyverek. = *Arany-sas*. 2008. 9. p. 16-17.
313. *Kővári László*: Hideg szél a magyar dom-bok felett. = *Magyar honvéd*. 2008. 9. p. 48-50.
Mistral fegyverrendszer létrejötte és ma-gyarországi története.
314. *Kővári László*: A KSZ-1 Kometa hajó el-leni rakéta. Repülőgép-fedélzeti fegyverek. = *Arany-sas*. 2008. 7. p. 16-17.
315. *Kővári László*: Raduga H-28-as. Repülő-gép-fedélzeti fegyverek. = *Arany-sas*. 2008. 12. p. 16-17.
316. *Kővári László*: A GS-6-30-as gépágyú. Repülőgép-fedélzeti fegyverek. *Arany-sas*. 2008. 4. p. 16-17.
317. *Kővári László*: Az NR-30-as gépágyú. Repülőgép-fedélzeti fegyverek. = *Arany-sas*. 2008. 11. p. 16-17.
318. *Hatala András*: A Magyarországon gyár-tott lőfegyverekhez használt idegen lősze-rek a második világháború időszakában. 1-3. r. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 16-20., 2. p. 16-19., 3. p. 43-46.
319. *Haris Lajos; Haris Ottó*: A 2B9 Vaszil-jok automata aknavető és modellje. = *Ha-ditechnika*. 2008. 3. p. 61-62.
320. *Farkas Tibor*: Légideszantlővegek. 4-8. r. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 9-10., 2. p. 59-60., 3. 25-27., 4. p. 18-20., 5. p. 9-11.
4 r. M56 Scorpion, 5. r. M551 Sheridan. 6. r. Kleines Kettenkraftrad SdKfz-2. 7. r. Wiesel, a kisméretű ragadozó. 8. r. Wiesel 2, a kicsi menyét nagytestvére.
321. A repülés története. A Wright fivérektől a Concorde-ig. Összeáll. Peter R. March. Ford. Fazekas András. Bp. Zrínyi, 2008. 213 p. ill.
Eredeti cím: Wright to Fly.
322. Capronitól a Gripenig. Összeáll. és szerk. Kovács Vilmos, Illésfalvi Péter, Nagy And-rás. Bp. Szaktudás K. [2008.] 111 p. ill.
323. *Zsille Péter*: Repülőgépek hadifogságban. = *Aero magazin*. 2008. 5. p. 66-69.
A Luftwaffe hadiszákmánya, 1940.
324. *Amaczi Viktor*: Kiegészítés 1956 fegyve-reihez. A légierő egyes repülőgépei. 1-2. r. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 43-45., 2. p. 45.
325. *Kis J. Ervin*: Egyiptom és Izrael repülő-és légvédelmi eszközei 1967-ben. 1-3. r. = *Haditechnika*. 2008. 4. p. 26-90., 5. p. 17-21., 6. p. 19-23.
326. *Barna Péter*: Szárnya mint a tésztaszűrő. Douglas SBD Dauntless. = *Arany-sas*. 2008. 3. p. 74-79.
327. *Barna Péter*: Szélvihar Európa felett. A Hawker Tornado és a Typhoon története. = *Arany-sas*. 2008. 5. p. 78-82.
328. *Fidger Elemér*: A Heinkel He 112 va-dásziprepülőgép. 1-2. r. = *Haditechnika*. 2008. 2. p. 54-58., 3. p. 55-57.
329. *Kárpáti Endre*: Elszalasztott lehetőség. A Me-262-es konkurenciája. = *Arany-sas*. 2008. 5. p. 54-56.
He 178
330. *Horváth Zoltán*: Amerika szárnyas ökle. A Boeing B-17 Flying Fortress. = *Arany-sas*. 2008. 6. p. 44-49.
331. *Horváth Zoltán*: A halhatatlan minden-es. 75 éve szállt fel először a korszerű szállító-gépek őse. = *Arany-sas*, 2008. 1. p. 46-51.
332. *Horváth Zoltán*: Harcias vadmacska. A haditengerészet Grumman Wildcatjei. = *Arany-sas*. 2008. 12. p. 44-49.
333. *Horváth Zoltán*: A hírnév kötelez. A Fokker D.XXI-es vadászgépe. = *Arany-sas*. 2008. 9. p. 44-49.
334. *Horváth Zoltán*: A mostohatestvér. Igazi rekorder a Spitfire árnyékában. = *Arany-sas*. 2008. p. 44-49.
Hurricane
335. *Horváth Zoltán*: A nagy túlélő. A Messer-schmitt 109-es. = *Arany-sas*. 2008. 7. p. 58-63.
336. *Punka György*: Vadásznak nehéz, bom-bázónak könnyű. Messerschmitt Me 210-es. = *Aero magazin*. 2008/12-2009/1. p. 72-75.
337. *Horváth Zoltán*: Pünkösdi királyság. A P-35-ös felett elrepült az idő. = *Arany-sas*. 2008. 3. p. 44-49.
338. *Horváth Zoltán*: A szigetcsaták mindene-se. A Mitsubishi hidroplánok háborúja. = *Arany-sas*. 2008. 2. p. 46-51.
339. *Horváth Zoltán*: Szirénázó tankpusztító. A Junkers Ju-87-es Stuka. = *Arany-sas*. 2008. 5. p. 44-49.
340. *Horváth Zoltán*: Torpedófogó kardhal. A

- légcsavaros bevásárlószatyrok története. = *Aranysas*. 2008. 4. p. 60-63.
Swordfish
341. *Kelecsényi István*: A név kötelez... A keresztelőn a vadász nevet kapta. = *Aranysas*. 2008. 2. p. 76-80.
A brit kir. Légierő repülőgépfeljesztése az 1940-es évektől.
342. *Kelecsényi István*: Vizslává szelídült mérsáros. Az Iljusin II-28-as története. = *Aranysas*. 2008. 10. p. 60-65.
343. *Kenyeres Dénes*: JAK-12R futárgépek a Magyar Néphadseregben. = *Haditechnika*. 2008. 6. p. 24-27.
344. *Kenyeres Dénes*: A Li-2 Teve típusú közepes szállító repülőgép a Magyar Néphadsereg hadrendjében, 1949-1973. Üzemeltetés 1957-1966 között. 4-7. r. = *Haditechnika*, 2008. 1. p. 50-53., 2. p. 20-23., 3. p. 50-54., 4. p. 62-64.
345. *Kővári László*: A 72-es gyártmány. Egy sikertörténet kezdete. = *Aranysas*. 2008. 11. p. 33-35.
MiG-21
346. *Horváth Zoltán*: Parancsmegtagadók. A Sabre-ászkok titkai. = *Aranysas*. 2008. 12. p. 54-59.
F-86
347. *Kővári László*: Kelet-Európai álmok. Elfelejtett harci gépek. = *Aranysas*. 2008. 7. p. 68-70.
Repülőgép-fejlesztési kísérletek a szocialista országokban.
348. *Kővári László*: Szébb sorsot érdemelt volna... Elfelejtett harci gépek: Avro CF-105 Arrow. = *Aranysas*. 2008. 2. p. 68-72.
349. *Otten, Kees; Das, Vim*: Szárnyaszegett hősök. A hidegháború sztárjai ma is élnek. = *Aranysas*. 2008. 10. p. 36-38.
350. *Punka György*: A német „moszkitó.” A Focke Wulf Fw 189-es. = *Aero magazin*. 2008. 10. p. 58-61.
351. *Punka György*: Rombolók. 1., A Bf 110-el kezdődött... = *Aero magazin*. 2008. 11. p. 58-61.
352. *Serflek Szabolcs*: Nem a szépségéért szerették. Sivatagi Varacskos Disznók. 1-5. r. = *Aranysas*. 2008. 7. p. 77-81., 8. p. 77-82., 9. p. 74-78., 10. p. 78-82., 11. p. 66-71.
353. *Szórád Tamás*: A színes eminenciás. 50 éve repül a T-2-es Buckeye. = *Aero magazin*. 2008. 3. p. 24-27.
354. *Temesvári Péter*: Születésnap kötelék. North American T-2 Buckeye. = *Aranysas*. 2008. 7. p. 26-29.
355. *Varsányi Mihály*: Lavocskin vadászok. Karrierjüket lakkozott fakoporsóként kezdték. = *Aranysas*. 2008. 11. p. 72-76.
LaGG-3
356. *Varsányi Mihály*: Repülőgép-tervező miniszter. Jakovlev vadászok a háborúban. = *Aranysas*. 2008. 12. p. 72-76.
357. *Zainkó Géza*: Kalandos repülés. A Fi-156-os típus a Magyar Királyi Honvéd Légierőben. = *Aero magazin*. 2008. 3. p. 66-67.
358. *Zsák Ferenc*: Elfelejtett repülőgépeink. 1-4. r. = *Aero magazin*. 2008. 9. p. 56-57., 10. p. 56-57., 11. p. 56-57., 12. p. 70-71. 1. r. A Heinkel HD-22-es. 2-3. r. A Hansa-Brandenburg C I-es. 4. r. A Bristol F2B.
359. *Zsák Ferenc*: A sokoldalú Tu-16-os. = *Aero magazin*. 2008. 2. p. 52-56.
360. *Serflek Szabolcs*: Helikoptert bombával? Egy szokatlan légi győzelem története. = *Aranysas*. 2008. 2. p. 36-39.
F-15E Strike Eagle – Öböl-háború, 1991.
361. *Kelecsényi István; Tóth Zoltán*: A tengerek égi királya. A Sea King helikopter. = *Aranysas*. 2008. 5. p. 58-61.
362. *Révész Tamás*: Pestszentlőrincen kezdődött... Kilencven éve emelkedett a magasba a Monarchiában az első helikopter. = *Aero magazin*. 2008. 4. p. 36-38.
363. *Zsák Ferenc*: Harminc éve szolgálatban. A Mi-24-es Magyarországon. = *Aero magazin*. 2008/12-2009/1. p. 66-69.
364. *Zsák Ferenc*: Negyven éve kezdődött A Mi-8-as üzembe állítása Magyarországon. = *Aero magazin*. 2008. 9. p. 52-55.
365. *Pusztai János*: Az algyői repülőtér története, 1931-1932, ... 1938-1968. Algyői Faluház, Könyvtár és Tájház, 2008. 167 p. ill.
366. *Jánkfalvi Zoltán*: Mert repülni is muszáj... A nyíregyházi repülőtér története a kezdetektől 1945-ig. 1-2. r. = *Aranysas*. 2008. 6. p. 54-57., 7. p. 50-53.
367. Magyar autógyárak katonai járművei. Összeáll. Bárdos András [et al.] Szerk. Varga A. József. Bp. Maróti, 2008. 493 p. ill.
368. *Varga A. József*: A magyar katonai járműgyártás. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 448-460.

369. Nehéz harckocsik. Összehasonlító értékelések, műveleti alkalmazások és a magyar TAS tervezése. Szerk. Turcsányi Károly. [Nagykovács,] Püedlo, [2008.] 287 p. ill.
370. *Bonhardt Attila*: A honvédség páncélos harceszközei 1945-ig. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 409-416.
371. *Farkas Lóránt*: Lánctalpas tábornok. Az M47 Patton közepes harckocsi. = *Regiment*. 2008. 1. p. 42-46.
372. *Turcsányi Károly; Hegedűs Ernő*: Nehézharckocsi-fejlesztés a második világháborúban: 3-7. r. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 11-15., 2. p. 11-15., 3. p. 11-15., 4. p. 21-25., 5. p. 12-15.
3-4. r. A szovjet nehézharckocsi-program.
5. r. A brit nehézharckocsi-fejlesztés. 6. r. A magyar Tas nehézharckocsi-fejlesztés eredményei. 7. r. A nehéz harckocsik összevetése.
373. *Turcsányi Károly*: Páncélozott haditechnikai eszközök 1945 után. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 417-428.
374. *Schmidt László*: A Magyar Királyi Honvédség Hansa-Lloyd tüzérségi vontatója. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 21-25.
375. *Hore, Peter*: Csatahajók enciklopédiája. Ford. Márkus János és Munteán László. Bp. Athenaeum, 2008. 256 p. ill.
Eredeti cím: Battleships.
376. *Horváth Zoltán*: A König csatahajó és modellje. 1-2. r. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 46-49., 2. p. 24-29.
377. *Merényi-Metzger Gábor*: A Zenta gőzhajó. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 26.
378. *Csorba Csaba*: Váraink rejtélyes alagútjai. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 3. p. 36-39.
379. *Feld István*: Földhalomvárak Magyarországon. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 5. p. 4-6.
380. *Udvarhelyi Bence*: Az al-dunai végvárrendszer Zsigmond király korában. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 3. p. 32-35.
381. *Karczag Ákos; Szabó Tibor*: Török kori őrtornyok a bányavárosok vidékén. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 6. p. 30-33.
382. *Padányi József*: Erődítések az első világháború idején. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 263-270.
383. *Suba János*: Erődítések a második világháború idején. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 271-281.
384. *Jakus János*: A déli védelmi rendszer, 1952-1955. In: *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 282-290.

A katonai jog, a háborús bűnök története

385. Sub clausula, 1920, 1947. Dokumentumok két békeszerződés (Trianon, Párizs) történetéből. Szerk. Gecsényi Lajos, Máthé Gábor. Bp. M. Közlöny Lap- és Kvk., 2008. 1324 p. ill.
386. Trianon átírta Európát. Szerk. Raffay Ernő, Szidiropulosz Archimédész. [Bp.] Trianon Kut. Int., Kairoz, 2008. 135 p. ill.
A Budapesten 2007. jún. 4-én rendezett konferencia előadásai.
387. *Szatmári László*: A „néma halál” elleni egyezmény tíz éve. = *Nemzet és biztonság*. 2008. 3. p. 56-64.
Vegyifegyver-tilalmi egyezmény.
388. *Kedves Gyula*: Emléknep vagy ünnep? - Út a Magyar Golgotára. Gondolatok egy ünnepi beszéd ürügyén. = *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 15-20.
389. *Cseh Géza*: Forradalom után... A hatalmi restauráció jellegzetességei Szolnok megyében, 1956-1958. = *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve*. 23. 2008. p. 125-163.
390. *Fiziker Róbert*: A Fehér rózsza halála. 1-2. r. = *Élet és tudomány*. 2008. 13. p. 400-402., 14. p. 429-431.
1. r. Hatvanöt éve történt, 2. r. A legjobbat tettem.
Scholl-testvérek
391. Stenografski zapisnici sa sud'enja glavnood-govornima za raciju u južnoj Bačkoj 1942 godine. [Priredio] Aleksandar Kasaš. Novi Sad, Filozofski fakultet, 2008. 338 p. (Monografije)
392. *Horváth Miklós*: A megtorlás méretei, iránya és módszerei a magyar honvédségnél az 1956-os forradalom és szabadságharc után. = *Megtorlások évszázada*.

- Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Salgótarján, Bp. Nógrád M. Lvt., 1956-os Intézet, 2008. p. 143-160.
393. *Tarics Péter*: Egy nép kiáltott. 1956 és a megtorlás. Bp. Kairosz, 2008. 287 p. ill.
394. *Kahler Frigyes*: Vérbírák. = *Rubicon*. 2008. 7-8. p. 104-111.
395. *Szakály Sándor*: A második világháborút követő népbíróági és bírósági eljárások a magyar királyi honvédség tagjai ellen. = *Megtorlások évszázada*. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Salgótarján, Bp. Nógrád M. Lvt., 1956-os Int., 2008. p. 115-123.
396. *Ádám Magda*: Esterházy János koncepció pere, 1947. Egy ítélet továbbélése. = *História*. 2008. 8. p. 13-15.
397. *Barna Attila*: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök felségárulási pere a magyar és az osztrák jogszabályok tükrében. In: *Pártvezér, miniszterelnök, vértanú*. Tudományos emlékülés a 200 éve született Batthyány Lajos miniszterelnök tiszteletére. Zalaegerszeg, 2007. szeptember 12. Bp. Zalaegerszeg, M. Közlöny Lap- és Kvk. Zala M. Lvt. 2008. p. 187-211.
398. *Horváth Attila*: Gróf Batthyány Lajos koncepció pere. In: *Pártvezér, miniszterelnök, vértanú*. Tudományos emlékülés a 200 éve született Batthyány Lajos miniszterelnök tiszteletére. Zalaegerszeg, 2007. szeptember 12. Bp. Zalaegerszeg, M. Közlöny Lap- és Kvk. Zala M. Lvt. 2008. p. 213-229.
399. *Bokodi-Oláh Gergely*: Észrevételek Domborád Lóránd „Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt” című könyvéről. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 1. p. 96-99.
400. *Horváth Miklós; Zinner Tibor*: Koronatanúk jeltelen sírgödrökben. Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténetéhez. Bp. M. Közlöny Lap- és Kvk. 2008. 1008 p.
401. Az az ember. Ötven éve Nagy Imre pere adta meg a végső döfést a nyugati kommunista pártoknak. [Írták:] Fáy Zoltán, Kő András, Stier Gábor. = *Magyar nemzet*. 2008. 161. p. 21., 24-25.
402. *Szász István*: A Nagy Imre-per világviszhangja. = *Népszava*. 2008. 138. Mell. p. 1.
403. *Okvát Imre*: Katonaperek a „Katpolon” belül, 1948-1953. = *Megtorlások évszázada*. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Salgótarján, Bp. Nógrád M. Lvt., 1956-os Int., 2008. p. 125-142.
404. *Pala Albert*: A MAORT-ügy. = *Rendészeti szemle*. 2008. 12. p. 89-101.
405. *Kovács Zoltán András*: Láday Istvánnak, a Szálasi-kormány belügyminisztériumi államtitkárának fogságban írott feljegyzései. = *Lymbus*. 2008. p. 321-355.
406. *Agte, Patrick*: Vae Victis 1945. Amerikai háborús bűntettek Közép-Németországban. = *Haditudósító*. 2008. 2. p. 35-37.
407. Mondjátok el, mi történt! Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések. Vál. és szerk. Rákos Imre, Veró Gábor. Bp. Ex Libris, 2008. 351 p. ill.
408. *Galgóczy Árpád*: Magyarok a Gulág haláltáboraiiban. 2., Fények a vaksötétben. Bp. Valo-Art, 2008. 263 p.
409. *Gereben Ágnes*: Beszélgetések a Gulágról. [Bp.] Helikon, 2008. 428 p. ill.
410. *Tatár Rózsa*: Túléltek! Emlékezések a malenkij robotra = Überlebt. Erinnerungen an den malenkij Robot. Német ford. Antal András. Pilisvörösvár, Szeged, MBKKE, Constans, 2008. 81, 77 p. ill.
411. *Németh István*: A hamisítók. Aranyketrec a lágerben. = *Élet és tudomány*. 2008. 24. p. 745-747.
Pénzhamisítás a koncentrációs táborokban.
412. *Tischler János*: Jedwabnetől Kielcéig. Lengyelek és zsidók a második világháborúban. = *Rubicon*. 2008. 7-8. p. 88-93.
413. *Lupkovics György*: Szabolcs-Szatmár megye 1956-os deportáltjai. = *Szabolcs-szatmár-beregi szemle*. 2008. 4. p. 497-510.
414. *Arany Éva*: Katyn, 1940. 1-2. r. = *Élet és tudomány*. 2008. 8. p. 230-232., 10. p. 308-310.
1. r. Az összeomlás. 2. r. Hová tűntek a katonák?
415. *Arany Éva; Németh István*: Kelet golgotája Katyn. = *Rubicon*. 2008. 6. p. 48-77.
416. *Schweitzer András*: Mesél az erdő. Magyarok és a katyni mészárlás. = *Heti világ-gazdaság*. 2008. 47. p. 45-47.
417. *Sebők János*: Katyn néma sírkeresztjei. = *Regiment*. 2008. 3. p. 16-19.
418. *Kéri Edit*: Kik lőttek a Kossuth téren '56-ban? [Bp.] Magyarok Világszövetsége, 2008. 215 p. ill.

Veszteségek, hadifogság, emigráció

419. Szabó Péter: A Doni kálvária. = *Rubicon*. 2008. 10. p. 4-31.
420. Vijs'kovij polon ta internuvannâ, 1939-1956. Poglâd čerez 60 rokov. Materiali mižnarodnoï naukoivoï konferenciï 2-4 červnâ 2006 roku. Red. Anatolij Čajkovs'kij, Kiïv, Parlaments'ke vid-vo, 2008. 334 p. ill.
421. Horváth György: Napló a fogságból, 1945-1947. A kéziratot feld. Horváth Miklós. Bp. Karolina Egyes., 2008. 146, [8] p. ill. (Megélt történelem)
422. Pap Miklós: Tábori sor(s)ok. Hadinapló, 1944. október 22 - 1945. szeptember 20. Szerk. Kákossy Csaba. [Szombathely,] Oskar, 2008. 94 p. ill.
423. Tóth Zoltán: Háborús emlékek. Háromévi hadifogság az Ural hegységben; Pollok László: Egy fogolytárs kiegészítő emlékei. [S. l.] [S. n.] 2008. 89 p., [26] lev., [18] p. ill.
424. Varga Endre László: O plk. dipl. Janie Emisarskim, attaché wojskowym RP w Budapeszcie (1938-1940) - na marginesie jego wspomnień. = *Przeгляд historyczno-wojskowy Kwartalnik*, 223. 2008. 3. p. 207-216.
425. A Szent István csatahajó elsüllyedése, 1918. június 10. A bev. tanulmányt írta és a dokumentumokat sajtó alá rend. Bánsági Andor. Szeged, JATEPress, 2008. 47 p. (Documenta historica, 79.)
426. Feith László: Az utolsó út. = *Magyar honvéd*. 2008. 10. p. 26-27. Szent István csatahajó
427. Apor Balázs: Magyar emigránsok a Szovjetunióban. = *Rubicon*. 2008. 1. p. 46-49.
428. Baráth Magdolna: Kényszerek és választások. Viszontagságos világ a Szovjetunióban. = *Rubicon*. 2008. 1. p. 50-59.
429. Hajdu Tibor: Emigrációs hullám a forradalmak után – 1919. = *Rubicon*. 2008. 1. p. 36-42.
430. Király Béla: Néhány emlékem az emigrációról. = *Rubicon*. 2008. 1. p. 25-35.
431. Kovács Tamás: A nyilas emigráció, 1945-1998. = *Rubicon*. 2008. 1. p. 64-67.
432. Szerencsés Károly: Életfogytiglan emigráció. Kínpad, börtön vagy emigráció. = *Rubicon*. 2008. 1. p. 12-24.

Helytörténet, vártörténet

433. Mező István: A szabadságharc Bács-Kiskun megyei nemzetőrsége, 1848-49. Kecskemét, Bács-Kiskun M. Önkorm. 2008. 155 p. ill.
434. Baja mezőváros szerepe az 1848-1849. évi szabadságharcban. Összeáll., jegyzetekkel ell., a bev. tanulmányt írta Kemény János. Kecskemét, Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2008. 2 db (930 p.) (Forrásközlemények, 11.)
435. Karkovány Judit, Z.: Hiányjel. Fejezetek a balatonfüredi zsidók történetéből. Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2008. 119 p. ill. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai, 43.)
436. Illésházi Péter: A németek által megszállt Bánság helyzete 1941-ben, a Magyar Királyi Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokságának jelentései alapján. = *A rendvédelem humán viszonyai*. Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 19-25.
437. Szatanek József: Bikszád romjai. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 6. p. 28.
438. Hatházi Gábor: Csókakő várának története és régészeti kutatása. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 1. p. 4-7.
439. Czágányi László: Politikusok, honvédek, honvédtisztek. Dabasiak az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban. Dabas, Mátyus Bt., 2008. 87 p. ill. (Dabas város történelmi értékei, 1.)
440. Ólveti Gábor: Azonosságok és különbségek Debrecen magatartásában Thököly és Rákóczi idejében. = *A Tiszántúli Történelmi Társaság közleményei*. 3. 2008. p. 5-13.
441. Délvidék, 1848-1849. Összeáll. és szerk. Mojzes Antal, Szabadka, Grafoprodukt, 2008. 165 p. ill.
442. Lovász Emese: A diósgyőri vár. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 2. p. 4-7.
443. Pászti László: Elvas, Portugália bástyája. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 4. p. 36-39.
444. Kónya Péter: K príčinám vstupu hornohorských slobodných kráľovských miest do povstania Františka II. Rákociho (na príklade Prešova, Bardejova a Sabinova). In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a*

- Madarska v 17. století.* Prešov, 2008. p. 30-43.
Eperjes – Bártfa – Nagyszeben
445. Kovács Eleonóra; Oláh Tamás: Felsőmagyarországi várak, kastélyok a hegyaljai felkelés idején. 1-2. r. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 3. p. 29-31., 4. p. 32-35.
446. Markó Ágnes: Vár, vagy elöretolt helyőség? = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 3. p. 19-21.
Füzér
447. Kőnig Frigyes: Egy karintiai kisváros és magyar vonatkozásai. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 1. p. 22-24.
Gmünd
448. Schönwalder, Josef: Gutenstein vára (Alsó-Ausztria). = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 2. p. 44-46.
449. Egyed Ákos: Háromszék, 1848-1849. Forradalom, szabadságharc. 3. bőv. kiad. Sepsiszentgyörgy, Charta, 2008. 336 p. ill.
450. Karczag Ákos; Szabó Tibor: A Hátszegi-medence várai. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 5. p. 38-41.
451. Csorba Csaba: Kabold vízivára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 3. p. 25-27.
452. Tóth Rastislav: A kassai citadella. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 1. p. 20-21.
453. Néző István: A kisvárdai vár az 1558-1570-es évek harcaiban. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 5. p. 29-31.
454. Pászti László: Erőd a szikla tetején: Königsstein. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 1. p. 42-44.
455. Csorba Csaba: „Krasznahorka büszke vára...” = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 1. p. 25-27.
456. Dénes József: Lánzsér, az ország becsülete. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 6. p. 16-18.
457. Major Balázs: Magyar kutatók a legnagyobb kereszties várban. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 6. p. 27.
Margat
458. Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény. Szerk. Mayer László, Molnár András. Szombathely, Zalaegerszeg, Vas M. Lvt., Zala M. Lvt. 2008. 2 db ill.
459. Dénes József: Kitéve az ellenségnek, mint valami céltábla – Németújvár. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 4. p. 7-9.
460. Bene János: Nyíregyházi alakulatok a magyarországi honvédő harcokban 1944 őszén. In: *Szirk Miklós léptein.* Tanulmányok Halmágyi Pál 60. születésnapjára. Makó, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2008. p. 133-137. ill.
461. Cabello, Juan: A Karásziak vára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 5. p. 12-14.
Nyírkarász
462. Sylvester Lajos: Ojtoz völgye a hadak útján. A Kárpátok délkeleti átjárójának régi és új keletű története. 3. kiad. Sepsiszentgyörgy, Charta, 2008. 264 p. ill.
463. A második világháború Pakson. [Paks.] [2008.] [28] p. ill.
464. Ferenczy Sándor József: Egy vár az északi határnál: Palocsa. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 2. p. 23-24.
465. Czirmayné Kocsis Róza: Rákóczi-falva története. 2. köt., 1. világháború. Rákóczi-falva, Önkorm. 2008. 121 p. ill.
466. Détshy Mihály: Sárospatak vára. Fotó: Váradi László. Sárospatak, [MNM Rákóczi Múz.] 2008. 359 p., [48] t. ill. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek, 43.)
467. Kálmán Zsolt: A Magyar Királyi Csendőrség tevékenysége Somogy vármegyében a magalakítástól 1903-ig. = *A rendvédelem humán viszonyai.* Bp. Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ. 2008. p. 26-36.
468. Csorba Csaba: Szalónak vára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 2. p. 25-27.
469. Pusztai János: Szentés és a repülés 1909-1959 ... 1993-2007. Szentés, Önkorm. 2008. 397 p. ill.
470. Nováki Gyula: Tarján - Kis-Somlyó középkori vára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 1. p. 19.
471. Szabó Tibor: Torna vára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 4. p. 28.
472. Csorba Csaba: Vác vára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 4. p. 25-27.
473. Csorba Csaba: Végles vára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 5. p. 25-27.
474. Bátonyi Pál: Velike és vára. = *Várak, kastélyok, templomok.* 2008. 1. p. 36-37.
475. Ózer Ágnes: Újvidék 1849. évi ágyúzása a szerb történelmi tudatban. = *Bácsorszag.* 2008. 1. p. 58-64.
476. Bószéné Szatmári-Nagy Anikó: „A tanulmányosság és kultúra bölcsője.” Veszprém város története a kezdetektől napjainkig.

- Veszprém, Önkorm. Művészetek Háza, 2008. 303 p. ill.
477. *Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém. Sajtó alá rend. Kredics László. Veszprém, Lichtneckert A., 2008. IV, 388 p., 42. t. ill. (Monográfiák és forráskiadványok Veszprém történetéből, 1.)
478. *Karczag Ákos*: Vitány-vár romjainál. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 1. p. 38-41.
479. *Vándor László*: Tátika vára. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 6. p. 4-7.
- Zalaszántó
480. *Tóth József*: Davaj, davaj! Zsámbok, Önkorm. 2008. 96 p. ill.
481. *Szabó Tibor*: Megtalálták - elpusztították. Megemlékezés Zsolna középkori váráról. = *Várak, kastélyok, templomok* 2008. 5. p. 46-47.

Életrajzok, emlékezések

482. *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. 1. köt., A – K. Bp. Heraldika, 2008. 623 p. ill.
Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai c. kötet 2. kiadása.
483. *Knopp, Guido*: Hitler menedzserei. Közrem. Stefan Brauburger. Ford. Farkas Tünde. Bp. Mérték, 2008. 395 p. ill.
Eredeti cím: Hitlers Manager.
484. *Papp Klára*: Erdélyi fejedelmek. Debrecen, Tóth, [2008.] 149, [2] p. ill.
485. *Abdulín, Mansur*: A vörös út. A Volgától a Dnyeperig. Egy szovjet gyalogos visszaemlékezései. Szerk. Artyom Drabkin. A tanulmányok szerzője Alekszej Iszajev. Ford. Lieli Pál. [Debrecen,] Gold Book, [2008.] 218 p., [16] t. ill.
486. *Eörsi László*: Angyal István, 1928-1958. Bp. Noran, 2008. 348, [2] p. ill.
A függelékben Angyal István önvallomásaival.
487. *Arany Lajos*: Önéletírás. Nagyapánk emlékezik. Szerk. Köhler Mihály, Izsó Lajos. Debrecen, Köhler Porta Bt., 2008. 79, [9] p. ill.
488. *Dávid Péter*: Losonczi Bánffy György, Erdély kormányzója. = *Aetas*. 2008. 4. p. 47-64.
489. *Ács Tibor*: Batthyány Lajos gróf, a huszártiszt. [Bp.] Hadtört. Int. és Múz., Line Design, 2008. 132 p. ill.
490. *Batthyány Lajosné Zichy Antónia*: Batthyány Lajos emlékezete. Özv. gróf Batthyány Lajosné, szül. gróf Zichy Antónia visszaemlékezései férje fogságáról és haláláról. Bp. Jel, 2008. 83 p. + 2 CD
491. *Sikora László*: Otto Baum SS-Oberführer (1911-1998). = *Haditudósító*. 2008. 5. p. 14-17.
492. *Beah, Ishmael*: Gyerekkatoná voltam Afrikában. Amíg ti játszottatok. Ford. Tesfay Sába. Bp. Nyitott Kvműhely, 2008. 260 p. ill. (Afrika feketén-fehéren)
- Sierra Leone
493. *Macintyre, Ben*: Cikcakk ügynök. Ford. Pálvolgyi Lidia. Bp. General Press, [2008.] 391 p., [16] t. ill.
Chapman, Eddie
494. Mindhalálig kötelék. In memoriam Cserny Miklós. = *Arany Sas*. 2008. 1. p. 80-81.
495. *Háy György*: A rettenthetetlen tudós. James H. Doolittle (1896-1993). = *Aero magazin*. 2008/12-2009/1. p. 86-89.
496. *Eckhardt Tibor*: Visszaemlékezések, 1941-1943. Ford. Strausz Péter. Szerk. Kádár Lynn Katalin. Bp. L'Harmattan, 2008. 528 p.
497. *[Nemere István] Niemayer, Stefan*: Eichmann, milliók gyilkosa. Bp. Könyvműves Kvk. [2008.] 112 p.
498. *Zainkó Géza*: A tolósugár-hajtómű feltalálója. Fonó Albert, a sugárhajtású repülés magyar uttörője. = *Aero magazin*. 2008. 4. p. 70-71.
499. *Németh György*: Gál Sándor honvédezedes 1848-49-es tevékenysége. Csikszereda, Pallas-Akadémia, 2008. 194 p. ill. (Bibliotheca Transsylvanica, 58.)
500. *Csorba László*: Garibaldi élete és kora. [Bp.] Kossuth, 2008. 398 p. ill.
501. *Gaulle, Philippe de*: Apám, De Gaulle. Beszélgetések Michel Tauriacal. Ford. Boros Krisztina. Bp. Európa, 2008. 840 p. ill. (Életek & művek)
Eredeti cím: De Gaulle, mon père.
502. *Forgó Géza*: Dr. Gera József, a nyilas pártvezér. In: *Szirk Miklós léptein*. Tanulmányok Halmágyi Pál 60. születésnapjára. Makó, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2008. p. 139-144. ill.
503. *Jánkfalvi Zoltán*: Csikos farkú vadlovak. Egy veterán égi cowboy emlékiratai. 1-2. r. = *Arany Sas*. 2008. 3. p. 50-53., 4. p. 54-57.

- Goebel, Robert J.
504. *Horváth Zoltán*: Az égbolt lovagjai. Akiknek nem jutott fakeszt; A túlkoros légi harcos. = *Aranysas*. 2008. 3. p. 64-69. Guynemer, Jules; Mannock, Edward
505. *Hardy Kálmán*: Az Adriától Amerikáig. Hardy Kálmán altábornagy emlékiratai. Lábjegyzetekkel ellátta: Bonhardt Attila, Számveber Norbert... Szabó Péter, Pollmann Ferenc. Bp. Kairosz, Hadtört. Int. és Múz., 2008. 655 p. ill.
506. [*Nemere István*] *Niemayer, Stefan*: Hess, a rejtélyes. Bp. Könyvmíves Kvk. [2008.] 110 p.
507. [*Nemere István*] *Niemayer, Stefan*: Heydrich, a könyörtelen. Bp. Könyvmíves Kvk. [2008.] 109, [2] p.
508. *Hidasi József*: Losonctól Losoncig. Egy város, egy család és egy fiatal túlélő története. Bp. Múlt és Jövő, 2008. 278 p., [10] t. ill.
509. *Hinterstoisser, Franz*: Aus meinem Luftschiffertagebuch. Aufzeichnungen. Hrsg. Hermann Hinterstoisser. Salzburg, Österreichischer Milizverl., 2008. 116 p. ill. (Österreichischer Milizverlag, 29.)
510. [*Géczy Zoltán*] *Vécsey Olivér*: Horthy-család története. [Kecskemét,] Vagabund, 2008. 207 p. ill.
511. *Höbe Lajos*: Orosz földön. Napló, 1942-43. Veszprém, Viza Kft., 2008. 215 p. ill.
512. *Isaacson, Judith Magyar*: Köszönet az életért. Egy túlélő visszaemlékezései. Ford. Baik Éva. [Bp.] Novella, EszterHáz Egyesület, 2008. 230 p. ill. (Eszter könyvek)
513. [*Takács Erika*] *Baumacher, Emma*: Kesselring. Szürke eminenciás. Bp. Könyvmíves Kvk. 2008. 111 p.
514. *Kesselyák Péter*: Földindulás. Emlékirat. Szeged, Belvedere Meridionale, 2008. 63 p. ill. (Szemtanú, 9.)
515. *Király Sándor*: Kanyargós utakon. Közread. Sárközi Sándor. Bp. Kornétás, 2008. 126 p. ill.
516. *Környei István*: Katonasors. Egy honvéd naplója. 2. köt., 1942. október 12. - 1943. április 23. Pomáz, Kráter, 2008. 371 p.
517. *Reichlin-Meldegg, Georg*: Feldmarschall Hermann Baron Kovess von Kövessháza. = *Truppenienst*. 306. 2008. 6. p. 492-495.
518. Requiem egy tábornokért. Legeza János élete, doni naplója és más feljegyzései. Sajtó alá rend. Bajor Péter, Szabó Péter. Bp. Mikes, 2008. 264 p. ill.
519. *Sikora László*: Gustav Lombard SS-Brigadeführer und Generalmajor der Waffen-SS (1895-1992). = *Haditudósító*. 2008.6. p. 16-19.
520. *Horváth Zoltán*: Az égbolt lovagjai. Lufbery, a bosszúálló. = *Aranysas*. 2008. 2. p. 62-67. Lufbery, Raoul; Baracca, Francesco
521. *Kósa Csaba*: Tizenhárom perc. Mansfeld Péter élete és mártíromsága. Bp. Jel, 2008. 119 p. ill.
522. *Martin Kornél*: Finálé. A fogságba eséstől a leszerelésig. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 767-795.
523. *Draskóczy István*: Hunyadi Mátyás élete és uralkodása, 1443-1490. = *História*. 2008. 10. p. 3-11.
524. *Kovács Péter, E.*: Mátyás, a reneszánsz király. Bp. Officina, 2008. 199 p. ill. Matthias Corvinus /Bp. Officina, 1990./ című kötet átdolgozott, bővített, új képanyaggal gazdagított kiadása.
525. *Kubinyi András*: Matthias Rex. Bp. Ballasi, 2008. 209 p., [16] t. ill.
526. *Draskóczy István*: Egy katonatiszt Hunyadi Mátyás korában. Miskolci Kovács István. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 185-192.
527. *Nyakas Miklós*: Nagy András hajdúgenerális. Biharnagybajom, Hajdú-Bihar M. Önkorm. 2008. 26 p.
528. *Tyekvicska Árpád*: Hős? Mártír? Áldozat? Pálinkás-Pallavicini Antal élete és halála. In: *Megtorlások évszázada*. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Salgótarján, Bp. Nógrád M. Lvt., 1956-os Int., 2008. p. 161-169.
529. *Merényi-Metzger Gábor*: Pöltenberg Ernő keresztelési anyakönyvi bejegyzése, avagy egy 200 éve született aradi vértanú. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 765-766.
530. *Prepszent János*: Apám naplója, 1941-1942. Sajtó alá rend. Prepszent János. Székesfehérvár, Szabadművelődés Háza, 2008. 132 p. ill. (Szabadművelődési föliánsok, 4.)
531. *Reichlin-Meldegg, Georg*: Grossvater, was hast Du im Krieg gemacht? Die Waffentat des k. u. k. Rittmeisters Friedrich Reichlin-Meldegg 1915. = *Pallasch*. 28. 2008. p. 106-116.

532. *Reviczky Ádám*: Vesztes háborúk, megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre. Bp. Múlt és Jövő, 2008. 644 p., [20] t. ill.
533. *Sikora László*: Julius Riepe. SS-Sturm-bannführer (1903-1983). = *Haditudósító*. 2008. 2. p. 12-17.
534. [*Nemere István*] *Niemayer, Stefan*: Rommel, a hadvezér. Bp. Könyvmíves Kvk. [2008.] 112 p.
535. *Siposné Kecskeméthy Klára*: A NATO-ban dolgozni, Rómában élni. Bp. Zrínyi, 2008. 222, [2] p. ill.
536. *Papp Izabella*: Egy jászberényi család az 1848-49-es szabadságharc idején. Sismis József és családja levelezéséből. = *Zoumuk*. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 23. 2008. p. 225-278.
537. *Babucsné Tóth Orsolya*: „Arany kardbojt és festőecset.” A m. kir. Hadimúzeum munkatársa, a Honvéd Levéltár és Múzeum parancsnoka: Szentneményi (Valentin) Béla. = *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 179-200.
538. *Szepesy László*: Egy hadapród kalandjai a második világháborúban, 1942. szeptember 21 - 1945. nov. 3. Bp. Éghajlat, 2008. 167 p. ill.
539. *Tanka János*: Hadifogságom Székesfehérvártól Obojanig. Szerk, jegyz., utószó K. Németh András. Előszó Bognár Zalán. Aba, Sárbogárd, Bogárd és Vidéke Ny. és Lapk. 2008. 224 p., [1] t.fol. ill.
540. *Amaczi Viktor*: Paul Warfield Tibbets 1915-2007. = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 64-65. Hirosima
541. *Szász Zoltán*: Tisza István - a háború jelképe. Az utolsó ősz. = *História*. 2008. 9. p. 3-7.
542. François baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról. A bev. tanulmányt írta, szerk. Tóth Ferenc. Jegyzetekkel ell. Ivanics Mária. Szombathely, Vasi Szemle Szerk. 2008. 296 p. ill.
543. *Szoleczky Emese*: „Utolsó ... állomásteste a m. kir. Hadimúzeum.” Thurner (Turányi) Géza emlékére. = *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 10. 2008. p. 143-172.
544. *Pusztaszeri László*: Karády és Ujszászy. Párhuzamos életrajz történelmi háttérrel. [Bp.] Kairosz, 2008. 291, [28] p. ill.
545. *Sikora László*: Anton Vandieken SS- Sturm-bannführer der Reserve (1909-2005). = *Haditudósító*. 2008. 4. p. 20-22.
546. *Weisz Mihály*: Tábournoki csillagok árnyékában. Katonaévek, 1955-1957. Ajka, Szerző, 2008. 208 p.
547. *Beszédits, Stephen*: Charles Zagonyi. The Man and the Legend. = *A Tiszántúli Történetész Társaság közleményei*. 3. 2008. p. 75-91.
548. Zrínyi-emlékalbum. 500 éve született a szigetvári hős. Szerkbiz. Galambos Károly et al. Bp. M. Közlöny Lap- és Kvk. 2008. 296 p. ill. Zrínyi Miklós 1508-1566

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

549. Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. Rác Árpád. Bp. Rubicon-Kv. 2008. 440 p. ill.
550. *Kovács István*: „Két örökéletű tölgy.” Adalékok a magyar - lengyel barátság történetéhez. Bp. Szt. György K., 2008. 152 p. (Szent György könyvek)
551. *Polonyi Péter*: Kína rövid története. Bp. Corvina, 2008. 91 p. ill. (Corvina tudástár)

A kezdetektől a XV. század végéig

552. Az ókor nagy csatái, i. e. 1285 - i. sz. 451. Kádestől Catalaunumig. Ed. Kelly Devries [et al.] [Bp.] Ventus Libro, 2008. 224 p. ill.
553. *Kalla Gábor*: Hammurapi. Egy mezopotámiai birodalom felemelkedésének krónikája. = *Rubicon*. 2008. 1. Ksz. p. 12-17.
554. *Kákossy László*: Állandóság és mobilitás az ókori Egyiptomban. = *Rubicon*. 2008. 1. Ksz. p. 5-11.
555. *Kertész István*: Ez történt Marathónnál. A görög - perzsa háborúk. Debrecen, TKK, [2008.] 111 p. ill.
556. *Komoróczy Géza*: A zsidó háború. = *Rubicon*. 2008. 1. Ksz. p. 47-57.

557. *Grüll Tibor*: A Bar Kochba-felkelés. A kutatás fél évszázadának eredményei és kihívásai. = *Antik tanulmányok*. 2008. 1. p. 27-51.
132-136
558. *Bárány Attila*: Britek, angolszászok, vikingek. Észak-nyugat Európa a korai középkor századaiban. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2008. 163, [3] p.
559. *Rowley, Trevor*: A normannok. Ford. Moczok Péter. Debrecen, Hajja, 2008. 180 p., [16] t. ill.
560. *Anke Bodo; Révész László; Vida Tivadar*: Reitervölker im Frühmittelalter. Hunnen, Awaren, Ungarn. Stuttgart, Theiss, 2008. 110 p. ill.
561. *Zsoldos Attila*: Árpád és népe. = *História*. 2008. 2. p. 3-7.
562. *Tóth Sándor László*: A honfoglalás és nemzetközi háttere. Harc a Kárpát-medencéért. = *História*. 2008. 2. p. 11-13.
563. *Olajos Teréz*: Bizánc a magyar honfoglalás korában. = *História*. 2008. 2. p. 14-16.
564. *Torma Béla Gyula*: Csata a Brenta folyónál, 899. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 425-447.
565. *Torma Béla Gyula*: Felderítés a Brenta folyó menti csatában, 899-ben. = *Felderítő szemle*. 2008. 4. p. 168-187.
566. Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Szerk. Torma Béla Gyula és Veszprémy László. Bp. Hadtört. Int. és Múz., 2008. 253 p. ill. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára)
A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, valamint a Felderítők Társasága Közhasznú Egyesület Tudományos Bizottsága által Budapesten, 2007. szeptember 27-én rendezett tudományos konferencia szerkesztett anyaga.
567. *Halmágyi Miklós*: Mihály püspök füle. Egy kevésbé ismert hadi esemény a kalandozások korából. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 448-454.
568. *Herényi István*: Bulcsú horka és más tanulmányok. Vasszilvágy, M. Nyugat Kvk. 2008. 157 p., [1] t.fol. (A Magyar Nyugat történelmi kiskönyvtára, 8.)
569. *Veszprémy László*: Az Árpád- és Anjoukor csatái, hadjáratai. Bp. Zrínyi, 2008. 207 p. ill. (Nagy csaták)
570. *Zupka Dušan*: Nešťastný osud mladého panovníka. Uhorské kráľovstvo vo víre dynastických bojov. = *História*. Revue o dejinách spoločnosti, 2008. 2. p. 25-28.
571. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. [Bp.] Argumentum, 2008. 296 p. ill. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára)
572. *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya, 1260-as évek. = *História*. 2008. 1. p. 14-17.
573. *Csiky Gergely*: Evgenij Ivanovic Susenkov: Russko-mongol'skaja vojna, 1237-1241 gg. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 747-756.
Susenkov, E. I.: Russko-mongol'skaja vojna, 1237-1241 című művének ismertetése.
574. *Bartlett, W. B.*: Az utolsó keresztes hadjárat. A hetedik keresztes hadjárat és a Szentföldért vívott utolsó ütközet története. Ford. Moczok Péter. Debrecen, Hajja, 2008. 255 p., [16] t. ill.
575. *Fodor Pál*: A szimurg és a sárkány. Az Oszmán birodalom és Magyarország, 1390-1526. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 45-64.
576. Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta Skorka Renáta. [A verseket ford. Mann Lajos.] Bp. História Alapítvány, MTA Történettud. Int. 2008. 444 p. (História könyvtár, 1.)
577. *Veszprémy László*: Zsigmond Galambócánál 1428-ban. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 283-302.
578. *Bariska István*: II. Pius és az 1463. évi békeszerződés. = *Vasi szemle*. 2008. 4. 423-438.
579. *Bak János M.*: Corvin Mátyás Magyarországa. Egy „közép-európai” állam a modern kor küszöbén. Ford. Szegzárdy-Csenyery Klára. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi, 2008. p. 13-24.
580. Mátyás király levelei. Külügyi osztály, 1458-1490. A ... Fraknoi Vilmos szerkesztette kötetek egyben közölt változata. Sajtó alá rend. és az utószót írta Mayer Gyula. [Bp.] Nap, 2008. 1055 p.

581. *Veszprémy László*: Mátyás serege Körmenénél 1459-ben. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 153-160.
582. *Szakály Ferenc*: A kenyérmezei csata, 1479. október 13. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Bp. Zrínyi, 2008. p. 65-94.
583. *Győri László*: Hunyadi Mátyás reneszánsza. = *Magyar honvéd*. 2008. 2. p. 26-27.
584. *Papp Sándor*: Ştefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán birodalom. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 303-325.
585. *Teke Zsuzsa*: Mátyás itáliai politikája. Velence, Nápoly, Firenze, Milánó hatalmi törekvései. = *História*. 2008. 10. p. 17-22.
586. *Neumann Tibor*: II. Ulászló koronázása és első rendeletei. = *Századok*. 2008. 2. p. 315-337.

XVI–XVII. század

587. *Katona András*: Kora újkori egyetemes történelem. XV–XVIII. század. Bp. Nemz. Tankvk., 2008. 400 p. ill.
588. Mindennapi élet a török árnyékában. Kora újkori társadalom- és életmódtörténet. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE BTK, 2008. 221 p. (Khronosz, 1.)
589. *Nagy Imrich*: Vývin politických názorov Erazma Rotterdamského v konfrontách s politickou realitou Európy v prvej tretine 16. storočia. = *Historicky časopis*, 2008. 4. p. 625-656.
590. *Dvořakova Daniela*: Ako pán Šlik bojoval pri Mohači. Slávna bitka očami priamych účastníkov. = *História*. Revue o dejinách spoločnosti, 2008. 1. p. 5-8.
591. *Szabó Béla*: Stephen Báthory and His Hungarian Soldiers in the Livonian War (1558-1582). = *Academic and Applied Research in Military Science*. 2008. 2. p. 235-240.
592. „Newe Zeitung auss Ungern...” Eberau/Monyorókerék, 1587. [Erhard Pöckhl tudósítása Zrínyi György 1587. évi kacorlaki győzelméről.] [Erhard Pöckhls Bericht über Georg Zrínyis Sieg von 1587 bei Kacorlak.] Bevezetővel közread. Ekler Péter. Bp. OSZK, 2008. 42 p. (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae) Készült a Bayerische Staatsbibliothek Res 4° Turc 85/8 jelzetű példánya alapján.
593. *Szabó András*: Az 1588-as szikszói csata. = *Varak, kastélyok, templomok*. 2008. 4. p. 21-24.
594. *Pálffy Géza*: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek. = *História*. 2008. 1. p. 7-10.
595. Erdélyi krónika, 1608-1665. Ford., bev., jegyz. Vogel Sándor. Szerk. V. András János. Csíkszereda, Pro-Print, 2008. 1003 p., [40] t. ill.
596. *Gebei Sándor*: Apa és fia, I. és II. Rákóczi György Habsburg politikájáról. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 66-82.
597. *Höbel Lothar*: Ferdinand III. Friedenskaiser wider Willen. [1608 - 1657] Graz, Ares-Verl., 2008. 488, XVI p. ill.
598. *Eickhoff Ekkehard*: Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645 – 1700. Stuttgart, Klett-Cotta, 2008. 464 p. ill.
599. *Bodnárová Milica*: Protihabsburské povstania a vývin konfesijných pomerov na Slovensku v prvej polovici 17. storočia = A Habsburg-ellenes hadjáratok és vallási viszonyok alakulása a 17. század első felében a mai Szlovákia területén. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 136-143.
600. *Mrva, Ivan*: Protihabsburské povstania a emancipácia národnosti Uhorska = A Habsburg-ellenes hadjáratok és a nemzetiségek emancipációja Magyarországon. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 53-65.
601. *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratainak erdélyi háttere. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Universum, 2008. p. 44-52.
602. *Sudár Balázs*: Iszkender pasa és Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratai. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich*

- vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí. Prešov, Univerzum, 2008. p. 83-94.
603. *Mészáros Kálmán*: Vay Ábrahám szerepvállalása a bujdosók 1672. évi támadásában. = *A Tiszántúli Történész Társaság közleményei*. 2008. p. 157-161.
604. *Potempa, Harald*: Der Entsatz von Wien im September 1683. = *Militärgeschichte*. 2008. 2. p. 22-23.
605. *Millar, Simon*: Vienna 1683. Christian Europe repels the Ottomans III. by Peter Denis. Oxford, Osprey, 2008. 96 p. ill. (Campaign, 191.)
606. Források Esze Tamás kuruc brigádéros életéhez és Tarpa Rákóczi-kori történetéhez. Sajtó alá rend., jegyz. Mészáros Kálmán. 1., 1694-1706. Vaja, Vay Á. Múz. Baráti Köre, 2008. 179 p. (Folia Rákóciana, 10/1.)
607. *Borus György*: Az 1673-as fordulat Angliában. A dicsőséges forradalom előfeltétele. = *Aetas*. 2008. 2. p. 5-18.
608. *Zachar József*: Válogatott hadtörténeti írások. XVII-XVIII. század. Bp. Eger, EKF Líceum, 2008. 313 p.
609. *Bartl, Július*: Stavovské povstania uhorskej šľachty v 17. a na začiatku 18. storočia v kontexte slovenských dejín. = *Vojenská historia*. 2008. 2. p. 28-52.
610. *Wood, Michael*: Konkvisztádorok. Ford. Endreffy Lóránd. Pécs, Alexandra, 2008. 350 p. ill.

XVIII. század

611. *Oross András*: Az 1702. évi magyarországi várrombolások. = *Várak, kastélyok, templomok*. 2008. 3. p. 4-7.
612. Neďaleko od Trenčína... Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Trenčianskej Turnej. Ed. Vladimír Segeš, Božena Šed'ová, Trenčianska Turna, Bratislava, VHÚ, 2008. 253 p. ill.
613. *Czigány István*: „Sliezska záhada” - otázniky kuruckého ťaženia roku 1708. In: *Neďaleko od Trenčína*. Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Trenčianskej Turnej. Trenčianska Turna, Bratislava, VHÚ, 2008. p. 86-102.
614. *Czigány István*: Egy „univerzális ember” Tündérországbán. Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 2. p. 326-354.
615. *Mészáros Kálmán*: Felső-Magyarország főispánjai a Rákóczi-szabadságharcban. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Madarska v 17. storočí*. Prešov, Univerzum, 2008. p. 154-166.
616. Spanyol dinasztikus alternatíva: a karlis-ták. Ford. és a bev. tanulmányt írta Polácska Edina. Szeged, JATEPress, 2008. 47 p. (Documenta historica, 81.)
A ford. a „Las guerras carlitas en sus documentos” (Barcelona, Ariel 1998.) c. kiad. alapján készült.
617. *Szabo, Franz A. J.*: The Seven Years War in Europe, 1756-1763. Harlow [etc.] Pearson Longman, 2008. XXI, 512 p. ill. (Modern Wars in Perspective)
618. *Tóth Ferenc*: La guerre russo-turque (1768-1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott. Paris, Economica, 2008. VIII, 160 p., [8] t. ill. (Campagnes & stratégies, 64.)
619. *Hahner Péter*: A francia forradalom gyilkosai. = *Rubicon*. 2008. 7-8. p. 36-41.
620. *Illés András*: A brit tengeri uralom kiterjesztése a francia forradalmi és napóleoni háborúk idején, 1793-1815. In: *A nagy terek politikai földrajza*. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs, 2006. november. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int. 2008. p. 213-222.

XIX. század

621. *Csikány Tamás*: Uhorské jednotky v bitke pri Slavkove. Preložil Vladimír Segeš. = *Vojenská historia*. 2008. 1. p. 28-37.
Austerlitz 1805
622. *Wöber, Ferdi Irmfried*: 1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn. Maria Anzbach, Szerző, 2008. 268 p. ill.
623. *Krisch András*: Soproni határbiztosok jelentései az 1809-es francia háborúban. = *Soproni szemle*. 2008. 2. p. 154-157.
624. *Zamoyski, Adam*: 1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata. Ford. Komáromy Rudolf. Bp. Park, 2008. 585, [2] p., [24] t. ill.

625. *Höbel Lóthar*: Die Revolution von 1848. = *Truppendienst*. 302. 2008. 2. p. 107-113.
626. *Reznák Erzsébet*: Itt járt Kossuth Lajos. Cegléd, 1848. szeptember 24. Cegléd, Gerjupart, 2008. 15 p. (Ceglédi színes füzetek, 13.)
627. *Hermann Róbert*: Az 1848-1849. évi szabadságharc hadműveletei. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 25-35.
628. *Feith László*: Hadszervezés a szabadságharc idején. 1-5. r. = *Magyar honvéd*. 2008. 8. p. 23-25., 9. p. 22-24., 10. p. 24-25., 11. p. 22-23., 12. p. 25. 1. r. Vihar előtti csend. 2. r. Az első győzelmek. 3. r. Schwechati visszavágó. 4. r. Lehullt az álarc. 5. r. Vészterhes idők.
629. *Hermann Róbert*: A Drávától a Lajtaiig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. Bp. Balassi, 2008. 293 p.
630. *Lukács László*: Az 1848-as móri csata emlékei. Székesfehérvár, Szt. István Kir. Múz., 2008. 39 p. ill. (A Szent István Király Múzeum közleményei, 141.)
631. *Zachar Péter Krisztián*: Ellenforradalom és szabadságharc. Az 1848. őszi nyílt dinasztikus ellenforradalmi fordulat politikai-katonai háttere, szeptember 29 - december 16. Bp. L'Harmattan, 2008. 224 p.
632. *Hermann Róbert*: Az Ausztria-kép Magyarországon 1848-1849-ben, a forradalom időszakában. = *Bácsország*. 2008. 1. p. 30-38.
633. *Hermann Róbert*: A miniszterelnök és a kormánybiztos: Batthyány Lajos és Csányi László. In: *Pártvezér, miniszterelnök, vértanú*. Tudományos emlékülés a 200. éve született Batthyány Lajos miniszterelnök tiszteletére. Zalaegerszeg, 2007. szeptember 12. Bp. Zalaegerszeg, M. Közlöny Lap- és Kvk., Zala M. Lvt. 2008. p. 111-185.
634. *Kovács István*: „Egy a lengyel a magyarral.” A szabadságharc ismeretlen lengyel hősei. Történelmi esszék. Bp. M. Napló, 2008. 205, [2] p., [8] t. ill.
635. „...siessünk kedves magyar hazánkot ellenségeinktől megoltalmazni.” Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban. Írták: Csikány Tamás [et al.] Bp. Timp, 2008. 272 p. ill. (Timp - militaria, 8.)
636. *Documenta neglecta*. Az 1848. évi erdélyi forradalom forrásait publikáló román akadémiai kiadványból kihagyott iratok, 1848. március 4 - 1848. június 26. Összeáll. és kutatástörténeti bevezetéssel ell. Benkő Samu. Bp. MOL, 2008. XX, 457 p.
637. *Győri László*: A magyar honvédelem napján. = *Magyar honvéd*. 2008. 5. p. 26-27.
638. *Berindei, Dan*: A magyar emigráció és az Egyesült Fejedelemségek. A román-magyar együttműködés egy pillanata, 1859-1861. = *História*. 2008. 4-5. p. 21-24.
639. *Kedves Gyula*: Honvédek az emigrációban 1849 után. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 36-41.
640. *Deák Ágnes*: From Habsburg Neoabsolutism to the Compromise, 1849-1867. Transl. By Matthew Caples. Boulder, Highland Lakes, New York, Social Science Monographs, Atlantic Research and Publ., Columbia Univ. Press, 2008. VII, 647 p. ill. (Atlantic studies on society in change, 131.) (East European monographs, 737.)
641. *Katus László*: Hungary in the Dual Monarchy, 1867-1914. Trans. By Paul Bódy and Andrew T. Gane. Boulder, Highland Lakes, New York, Social Science Monographs, Atlantic Research and Publ., Columbia Univ. Press, 2008. IX, 549 p. ill. (Atlantic Studies on Society in Change, 132.) (East European monographs, 738.)
642. *Remenyik Bulcsú*: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai fordulatai az 1870-es és 80-as években. In: *A nagy terek politikai földrajza*. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs, 2006. november. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int. 2008. p. 516-518.
643. *Balla Tibor*: A Magyar Királyi Honvédség és Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 1. p. 3-38.
644. *Balla Tibor*: Vnútorné a zahraničné pôsobenie rakúsko-uhorskej armády a vzťah uhorskej spoločnosti k armáde, 1867-1914. Preložil Peter Chorvat. = *Vojenská historia*. 2008. 2. p. 53-63.

645. *Ferguson, Niall*: A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története. Ford. Gebula Judit. Bp. Scholar, 2008. 759 p., [24] t. ill.
646. *Kissinger, Henry*: Diplomácia. Ford. Magyarics Tamás. Bp. Panem, 2008. 956 p. ill. Eredeti cím: Diplomacy.
647. *Krausz Tamás*: A Szovjetunió története, 1914-1991. [Bp.] Kossuth, 2008. 222 p. (A rövid XX. század)
648. *Magyarics Tamás*: Az Amerikai Egyesült Államok története, 1914-1991. [Bp.] Kossuth, 2008. 223 p. (A rövid XX. század)
649. *Ormos Mária*: Németország története a 20. században. A német egységtől a német

- egységig. Bp. Rubicon-Ház, 2008. 439 p. ill. (Rubicon-könyvek)
650. *Ravasz István*: A XX. századi világháború. In: *Szirbik Miklós léptein*. Tanulmányok Halmágyi Pál 60. születésnapjára. Makó, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2008. p. 105-112. ill.
651. *Padányi József; Ravasz István*: Honvédség és nemzetközi békefenntartás. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 237-244.
652. *Gulyás László*: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Mária-besnyő-Gödöllő, Attraktor, 2008. 504, [5] p. ill.

1900–1918

653. *Ravasz István*: Béketeremtőben. Két „magyar találmány.” = *Magyar honvéd*. 2008. 7. p. 24-26.
654. *Demeter Gábor*: A két Balkán-háború hadtörténete, 1912-1913. Debrecen, [DE], 2008. 436 p. ill.
655. *Schwartz, Michael*: Die Balkankriege 1912-13. Kriege und Vertreibungen in Südosteuropa. = *Militärgeschichte*. 2008. 2. p. 4-9.
656. *Diószegi István*: Burián István a közös külügyminiszter. Diplomácia a háborúban. = *História*. 2008. 9. p. 9-13.
657. *Hadfi Örs Tamás*: Partraszállás az SS RIVER CLYDE-ről. 1-2. r. = *Hadtudomány*. 2008. 3. p. 20-24., 4. p. 14-17. Gallipoli, 1915
658. *Horváth Zoltán*: A célpont: Szuez. Császári repülők a fáraók földjén. = *Aranysas*. 2008. 4. p. 44-49.
659. *Jordan, Alexander*: Krieg um die Alpen. Der Erste Weltkrieg im Alpenraum und der bayerische Grenzschutz in Tirol. Berlin, Duncker & Humblot, 2008. 715 p. ill. (Zeitgeschichtliche Forschungen, 35.)
660. *Haffner, Sebastian*: A Német Birodalom hét főbúne az első világháborúban. Ford. Liska Endre. Bp. Európa, 2008. 204, [3] p.
661. *Tóth Péter*: Az amerikai katonai gondolkodás az első világháborúban. = *Aetas*. 2008. 2. p. 112-128.
662. *Varga Endre László*: Węgrzy w legionach polskich w latach, 1914-1918. = *Przegląd historyczno-wojskowy Kwartalnik*, 225. 2008. 5. p. 27-58.
663. Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext - Forschungsstand - wirtschaftliche und soziale Folgen. Hrsg. Wolfgang Dornik, Stefan Karner. Graz [etc.] Verein zur Förderung d. Forschung von Folgen nach Konflikten u. Kriegen, 2008. 223 p. (Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, 11.)
664. *Tóth Árpád*: Háborúból háborúba. 90 évvel ezelőtt ért véget a nagy háború. = *Regiment*. 2008. 4. p. 42-47.
665. *Gradwohl, Paul*: Novembre-décembre 1918: le début de la guerre à la Hongrie. = *Revue historique des armées*, 251. 2008. p. 47-60.
666. *Szabó Dániel*: Wekerle Sándor utolsó miniszterelnöksége. A sikertelen „válságmenedzser”. = *História*. 2008. 9. p. 14-17.
667. *Hajdu Tibor*: Szovjet-Oroszország és az első világháború vége. A breszti béke évfordulójára. = *História*. 2008. 1. p. 3-6.
668. *Muresanu, Camil*: Népi mozgalmak Erdélyben 1918 végén. A Habsburg Monarchia felbomlásának okairól. = *História*. 2008. 8. p. 16-18.
669. *Sipos Péter*: Kunfi Zsigmond a kétkedő forradalmár. Szociáldemokrácia 1918-ban. = *História*. 2008. 9. p. 27-32.

1918-1939

670. *Ormos Mária*: Károlyi Mihály - a bűnbak. Illúzió és tehetetlenség. = *História*. 2008. 9. p. 18-22.
671. *Hajdu Tibor*: Linder Béla és Pogány József a hadügy élén. A hadsereg bomlása. = *História*. 2008. 9. p. 33-35.
672. *Tóth Árpád*: A háború folytatódik. Honvédő háború a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság időszakában. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 76-96.
673. *Bollik József*: Nyugat-Magyarország sorsa, 1918-1921. Vasszilvágy, M. Nyugat Kvk. 2008. 328 p. ill.
674. *Michela Miroslav*: Maďarská politika a plány ozbrojenej akcie na Slovensku v rokoch 1919-1920. = *Vojenská historia*. 2008. 2. p. 64-83.
675. *Tyekvicska Árpád*: A csehek kiverése Balassagyarmatról. = *Rubicon*. 2008. 4. p. 36-40.
676. *Biernacki Karol*: Lengyel-magyar kapcsolatok a lengyel-bolsevik háború idején. In: *Szirk Miklós* léptein. Tanulmányok Halmágyi Pál 60. születésnapjára. Makó, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2008. p. 113-120. 1919-1921
677. *Hohwald, Christophe*: La diplomatie française face á la crise royale en Hongrie, 1921. = *Revue historique des armées*, 251. 2008. p. 79-84.
678. *Szabó Mária*: Antonello Guzzoni ezredes beszámolója az 1922. évi Romanelli-ünnepségekről. = *Hadtörténelmi közlemények*. 2008. 3-4. p. 703-725.
679. *Horváth Zoltán*: Afganisztáni légihíd. Repüljetek magasan, ne szálljatok le, mi jól vagyunk. = *Aranyas*. 2008. 6. p. 58-63. Légi evakuálás Afganisztánból, 1928.
680. *Chorvát Peter*: Maďarské kraľovské honvédsťvo verzus československé opevnenia - k problémom interakcie. = *Vojenská historia*. 2008. 1. p. 47-69.
681. *Chorvát Peter*: Z denníka 2. batérie hipomobilného delostreleckého oddielu 2/1 „Józsefa Bema”. = *Vojenská historia*. 2008. 2. p. 108-112.
682. *Janek István*: Egy elfelejtett háború. Magyar-szlovák „kis háború” 1939 márciusában. = *Rubicon*. 2008. 4. p. 33-35.
683. *Fischer Ferenc*: A német geopolitika haditengerészeti változata: a norvégiai fjordoktól a dél-chilei csatornáig terjedő nyílt óceáni offenzív cirkálóháború elmélete és gyakorlata, 1919-1939. In: *A nagy terek politikai földrajza*. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs, 2006. november. Pécs, PTE TTK Földrajzi Int. 2008. p. 169-180.

1939-1945

684. II. világháború képes atlasza. [Csaták, fegyverek, haditechnika.] Írta és szerk. Szabó Imre. III. Végheő Béla [et al.] [Debrecen,] Graph-Art, 2008. 47 p. ill.
685. *Durand Yves*: Franciaország a II. világháborúban. Ford. L. Hermann Pál. Kozármisleny, Imedias, 2008. 237 p.
686. *Suvorov, Viktor*: M-nap. Ki kezdte a II. világháborút? Ford. Tikos Borbála. Bp. Kairosz, 2008. 267 p.
687. *Horváth Zoltán*: A Merkúr hadművelet. A német ejtőernyősök pirruszi győzelme. = *Regiment*. 2008. 3. p. 36-41. Kréta, 1941.
688. *Horváth Zoltán*: Elfuserált sólyom. A Curtiss P-36 Hawk. = *Aranyas*. 2008. 10. p. 66-71. Hawaii-szigetek, 1941.
689. *Horváth Zoltán*: Egy elfelejtett háború. Légi harc mint kiképzési módszer. = *Aranyas*. 2008. 5. p. 62-67. Angol-iraki háború, 1941.
690. *Jóó András*: Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia, 1942-1944. Bp. Napvilág, 2008. 348 p. (Politikatörténeti füzetek, 27.)
691. A Don partjáig és vissza. Emlékek és fényképek a magyar királyi 2. hadsereg 1942-1943. évi hadműveleteiről. Szerk. Vajda Ferenc, [Nagykovácsi,] Püedlo, [2008.] 119 p. ill.
692. *Pintér István*: A 2. magyar hadsereg harcai 1942-43-ban. Vázlatos áttekintés. = *A Tiszántúli Történetész Társaság közleményei*. 3. 2008. p. 169-178.
693. *Sebők János*: A nagy bográcslopás. Frost őrnagy megmutatja oroszslánkörmeit. = *Regiment*. 2008. 3. p. 29-33. Bruneval, 1942.
694. *Serflek Szabolcs*: Az ugróháború. Az amerikai tengerészgyalogosok csendes-óceáni harcai. = *Regiment*. 2008. 4. p. 8-12.

- Csendes-óceáni hadműveletek, 1942-1944.
695. *Horváth Zoltán*: Patton tábornok színre lép. Lelkesít, büntet, fegyelmez és győzelmet arat. = *Regiment*. 2008. 1. p. 36-41. Észak-Afrika, 1943.
696. *Rogers, Anthony*: Churchill baklövése. Lérosz és az Égei-tenger: a második világháború utolsó jelentős brit veresége. Ford. Biró Blanka. [Debrecen,] Gold Book, [2008.] 309 p., [32] t. ill. 1943. ősz
697. *Beavan, Colin*: Jedburgh-művelet. A D- nap és Amerika első titkos háborúja. Ford. Novák Gábor. [Debrecen,] Gold Book, [2008.] 386 p., [32] t. ill.
698. *Sebők János*: Az Overlord hadművelet. A normandiai partraszállás. = *Regiment*. 2008. 2. p. 8-11.
699. *Horváth Zoltán*: Eltévészett ugróznák. Villámra mennydörgés volt a válasz. = *Regiment*. 2008. 2. p. 18-21. Normandia, 1944.
700. *Horváth Zoltán*: Hidak és bunkerek. = *Regiment*. 2008. 2. p. 14-17. Normandia, 1944.
701. *Horváth Zoltán*: A véres Omaha part. Az első órákban alig volt esély a túlélésre. = *Regiment*. 2008. 2. p. 36-41. Normandia, 1944.
702. *Váradai István T.*: Tüzpárbaj. A longues-sur-mer-i parti üteg felveszi a harcot. = *Regiment*. 2008. 2. p. 22-25.
703. *Földi Pál*: Kitérés a halálatlanból. A cserkasszi csata története [1944. január – február.] [Bp.] Anno, 2008. 197, [3] p.
704. *Davies, Norman*: A varsói felkelés. „A ’44-es varsói csata.” Ford. Molnár György. Bp. Európa, 2008. 971 p. ill.
705. *Kovtun-Stankevič A. I.*: Vengerskie zapiski. 1. r. Publ. A. A. Demina. = *Voennostoričeskij žurnal*. 2008. 12. p. 66-69.
706. *Lippai Péter*: Szent László katonái. A magyar I. ejtőernyős-zászlóalj harcai Kéthelynél. = *Regiment*. 2008. 3. p. 13-15.
707. *Sárhidai Gyula*: Ugrás a sötétbe. A Panzerfaust hadművelet. = *Regiment*. 2008. 3. p. 42-45.
708. *Haris Lajos; Haris Ottó*: Részletek Budapest légi ellátási hadműveletéhez 1945-ből. = *Haditechnika*. 2008. 5. p. 62-64.
709. *Jánkfalvi Zoltán*: Bombák és röpcédulák, 1944. augusztus 22. kedd. = *Aranyasas*. 2008. 5. p. 50-53.
710. *Czirók Zoltán*: „Végigdübörögtek feletünk a halál fuvarosai.” Légi események a celldömölki és a sárvári járás légterében, 1944-1945. Szombathely, Vasi Múzeumbarátt Egylet, 2008. 239 p.
711. *Sarkady Sándor, ifj.*: Légítámadások Sopron ellen. (’944. december 6, 18, 19.) = *Soproni szemle.*, 2008. 1. p. 47-52.
712. *Szabo, Christopher*: A C for Charlie nem tért vissza. Magyarország felett történt. = *Aero magazin*. 2008. 11. p. 70-73.
713. *Számvéber Norbert*: Páncélosok a Felvidéken. Páncélosütőkötetek a Dunától északra, 1944-1945. [Nagykovácsi,] Pudedlo, [2008.] 174 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
714. *Kakehasi Kumiko*: Szomorú hősi halál. [Levelek Ivo Dzsímáról.] Ford. Tábori Zoltán. Bp. Európa, 2008. 245 p. ill.
715. *Horváth Zoltán*: A halálra ítélt támaszpont. Okinava, Japán utolsó bástyája. = *Regiment*. 2008. 4. p. 36-41.
716. *Stafford, David*: Végjáték, 1945. A II. világháború utolsó, hiányzó fejezete. Ford. Novák Gábor. [Debrecen,] Gold Book, [2008.] 524 p.

1945-2008

717. *Portmann Michael*: Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944 – 1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur. Wien, Verl. der Österr. Akad. der Wiss., 2008. 554 p. (Zentraleuropa-Studien, 13.)
718. *Tardos János*: Volt egyszer egy légi-híd. Hatvan éve kezdődött a berlini szárazföldi blokádnak. = *Aero magazin*. 2008. 7. p. 66-69.
719. *Vámos Péter*: Tibet a világpolitikában. Mítosz és valóság. = *História*. 2008. 3. p. 11-14. 1949 után
720. *Horváth Zoltán*: Hajnali őrjárat. 55 éve ért véget a koreai háború. [1-5. r.] = *Aranyasas*. 2008. 7. p. 44-49., 8. p. 58-63., 9. p. 64-69., 10. p. 46-51., 11. p. 60-65.
721. *Szörényi Attila*: Nagy-Britannia részvétele a koreai háborúban. = *Világtörténet*.

2008. ősz-tél. p. 46-58.
722. *Zsig Zoltán*: Erődbe zárt ejtőernyősök. A gyarmatosítás vége - Dien Bien Phu. = *Regiment*. 2008. 3. p. 46-50.
723. *Bratenkov B. G.*: Vengerskie sobytia 1956 goda. = *Voенno-istoričeskij žurnal*. 2008. 3. p. 22-24.
724. *Vámos Péter*: Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956. Bp. História Alapítvány, MTA Történettud. Int., 2008. 380 p. (História könyvtár, 5.)
725. *Németh István*: A nukleáris háború küszöbén. 45 éve történt. = *Élet és tudomány*. 2008. 1. p. 19-22.
Kuba
726. *Punka György*: Hidegháború. 3-5. r. = *Aero magazin*. 2008. 4. p. 57-61., 5. p. 70-73., 7. p. 70-73.
3. r. Az U-2-esig és azon túl. 4. r. Folytatódnak a kémrepülések. 5. r. Azok a „szép hetvenes évek”.
727. *Szórád Tamás*: Kandúrok háborúja. [VMA-311 Tomcats repülőszázad.] 1-2. r. = *Aero magazin*. 2008. 4. p. 30-32., 5. p. 30-32.
Vietnami háború
728. *Szabó Csaba*: Izrael hatnapos háborúja és a magyar külpolitika. = *Történelmi szemle*. 2008. 2. p. 225-250.
729. Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr, 1968. 1. köt. Beiträge. 2. köt. Dokumente. Hrsg. Stefan Karner [et al.] Köln [etc.] Böhlau, 2008. 2 db (Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, Graz-Wien-Klagenfurt; 9)
Párhuzamos cím (2. köt.): Pražskaja vesna i meždunarodnyj krizis 1968 goda.
730. *Kun Miklós*: A prágai bevonulás órái. = *Magyar hírlap*. 2008. 194. p. 5.
731. *Pataky Iván*: A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. In: *Hazánk dicsőségére*. 160 éves a Magyar Honvédség. Bp. Zrínyi, 2008. p. 175-184.
732. *Pataky Iván*: A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. [Bp.] Rastafari Bt., 2008. 168, [2] p. ill.
733. *Schweitzer András*: Erődemo. Az 1968-as magyar invázió Csehszlovákiában. = *Heti világgazdaság*. 2008. 25. p. 45-48.
734. *Sipos Péter*: Az Egyesült Államok és az 1968-as csehszlovákiai intervenció. = *Történelmi szemle*. 2008. 3. p. 383-405.
735. *Szász István*: Prága 1968. = *Népszava*. 2008.192. Mell. p. 1-2.
736. *Szerencsés Károly*: Ellopott tavasz. Negyven éve indultak el a „baráti” tankok Csehszlovákiába. = *Magyar nemzet*. 2008. 224. p. 21, 30.
737. *Opriş Petre*: Criza poloneză de la începutul anilor '80. Reacția conducerii Partidului Comunist Român. Ploiești, Ed. Universității Petrol-Gaze din Ploiești, 2008. 223 p.
738. *Rivas Santiago; Cicales, Juan Carlos*: Támadás a HMS Ardent ellen. = *Haditechnika*. 2008. 4. p. 4-8.
Falkland-háború
739. *Jakus János*: A sivatagi vihar. Van, amikor a győztes tábornok mond le. = *Regiment*. 2008. 3. p. 62-64.
740. *Punka György*: 60 éves az USAF. 4. r., Az Öböl-háborútól Jugoszláviáig. = *Aero magazin*. 2008. 2. p. 57-61.
741. *Serflek Szabolcs*: Tűzkeresztség. F-15E-k a Sivatagi viharban. 1-4. r. = *Aranysas*. 2008. 3. p. 58-63., 4. p. 72-77., 5. p. 72-76., 6. p. 76-82.
742. *Vágó Bálint*: Bouganville függetlenségi háborúja (1988-1998). = *Haditechnika*. 2008. 1. p. 4-8.
743. *Bagi József*: Az Oroszországi Föderáció katonapolitikájának változásai. = *Felderítő szemle*. 2008. 3. p. 106-115.
744. *Háda Béla*: A polgárháború negyedszázada Srí Lankán. = *Nemzet és biztonság*. 2008. 5. p. 11-18.
745. *Hajdú T. László*: Afgán hadikronika. 29 év háború és béke. = *Regiment*. 2008. 1. p. 12-17.
746. *Erdős András*: A XXI. század kérdőjelei: békés világ vagy terrorizmus, erőszak és fegyverkezés? In: *Globális kihívások, millenniumi fejlesztési célok és Magyarország*. ENSZ-akadémia, 2008. p. 219-233.
747. *Nógrádi György*: Gondolatok a koszovói helyzetről. = *Európai tükkör*. 2008. 2. p. 91-95.
748. *Szilágyi Imre*: Koszovó státuszának kérdése. Bp. M. Külügyi Int., 2008. 70 p. (Külpolitikai tanulmányok, 3.)
749. *Punka György*: A válaszcsepás máig tart. 60 éves a USAF - Afganisztán és Irak. = *Aero magazin*. 2008. 3. p. 57-61.

- Iraki háború 2008
 750. Babos László: A faludzsai hadművelet. 1. r. = *Haditechnika*. 2008. 6. p. 11-14.
 Irak
 751. Rácz András: Az ötnapos háború - a grúziai konfliktus. = *Nemzet és biztonság*. 2008. 8. p. 52-57.
 752. Rosenberg, Joel C.: Epicentrum. A világ jövője a Közel-Keleten dől el. Ford. Mor-vay Péter. Bp. Új Spirit Kv., 2008. 328 p. ill.

NÉVMUTATÓ

- Abdulín, Mansur 485
 Ács Tibor 265, 489
 Ádám Magda 396
 Agte, Patrick 406
 Amaczi Viktor 288, 324, 540
 Andaházi Szeghy Viktor 14
 Andor Tímea 232, 233
 András János, V. 595
 Angyal István 486
 Anke, Bodo 560
 Antal András 410
 Antóni Csaba 552
 Apor Balázs 427
 Arany Éva 414, 415
 Arany Lajos 487
- Babos László** 750
 Babucs Zoltán 247, 254
 Babucsné Tóth Orsolya 537
 Baczkowski, Krzysztof 119
 Baczoni Tamás 39-41
 Bagi József 269, 743
 Bagi Zoltán Péter 190, 203
 Baik Éva 512
 Bajor Péter 518
 Bak János, M. 191, 579
 Balázs György 85
 Balla Tibor 154, 643, 644
 Balló István 159
 Balogh Tamás 31
 Bánffy György, losonczy 488
 Bánffyné Kalavszky Györgyi 17, 264
 Bánsági Andor 291, 425
 Baracca, Francesco 520
 Bárány Attila 558
 Baráth Magdolna 428
 Barczy Zoltán 195
 Bárdi Nándor 99
 Bárdos András 367
 Bariska István 578
 Barna Attila 397
 Barna Péter 326, 327
- Bartl, Julius 609
 Bartlett, W. B. 574
 Bartók Béla 285
 Báthory István 591
 Bátonyi Pál 474
 Batthyány Lajos 132, 397, 398, 489, 490, 633
 Batthyány Lajosné Zichy Antónia 490
 Baum, Otto 491
 Baumacher, Emma l. Takács Erika
 Baumgartner, Gerhard 100
 Beah, Ishmael 492
 Beavan, Colin 697
 Becze Csaba 258
 Bedécs Gyula 274, 275
 Béla, IV. 572
 Bem, Josef 681
 Bene János 460
 Beneš, Eduard 652
 Benkó Samu 636
 Bennett, Matthew 107, 142
 Berecz Mátyás 129
 Berekméri Árpád Róbert 251
 Béresi Ákos 38
 Berindei, Dan 638
 Bertényi Iván 56
 Bertók Lajos 34
 Beszedits, Stephen 547
 Bethlen Gábor 601, 602
 Biernacki, Karol 676
 Bihari Péter 96
 Bíró József 268
 Bíró Teofil 259
 Bitskey István 130
 Blundell, Nigel 177
 Boar, Roger 177
 Bocskai István 594
 Bodnárová, Milica 599
 Bódogh-Szabó Pál 168
 Bognár Zalán 539
 Bokodi-Oláh Gergely 399
 Bokor József 263
 Bolyósné Ujfalusi Éva 1, 2

- Bona Gábor 482
 Bonhardt Attila 155, 370, 505
 Boros Krisztina 501
 Borus György 607
 Botlik József 673
 Bozóky Gyula, pilismaróti 82, 83
 Bódy, Paul 641
 Bőszéné Szatmári-Nagy Anikó 476
 Bratenkov, B. G. 723
 Brauburger, Stefan 483
 Bulcsú 568
 Burián István 656
 Burján Mónika 69
- C**
 Cabello, Juan 461
 Čajkovskij, Anatolij Stepanovič 420
 Caples, Matthew 640
 Cawthorne, Nigel 168
 Champman, Eddie 493
 Chorvat, Peter 644, 680, 681
 Churchill, Winston 696
 Cicales, Juan Carlos 738
 Czagányi László 439
 Czigány István 147, 613, 614
 Czirmayné Kocsis Róza 465
 Czirók Zoltán 710
- Cs**
 Csáky Imre 57, 58
 Csányi László 633
 Cseh Géza 389
 Csepregi László 187
 Cserny Miklós 494
 Csiffáry Gergely 76
 Csikány Tamás 621, 635
 Csiky Gergely 573
 Csonkaréti Károly 209
 Csorba Csaba 378, 451, 455, 468, 472, 473
 Csorba László 126, 500
- D**
 Daka Béla 19
 Das, Vim 349
 Dávid Péter 488
 Davies, Norman 704
 Deák Ágnes 640
 Demeter Gábor 654
 Dēmin A. A. 705
 Dénes József 456, 459
 Denis, Peter 605
 Detre Zoltán 234
 Détshy Mihály 466
 Devries, Kelly 552
 Diószegi György 97
 Diószegi István 656
 Diószegi Krisztina 97
- D**
 Dixon, Roger 223
 Dombrády Lóránd 399
 Doolittle, James H. 495
 Dornik, Wolfram 663
 Dömötör Csaba 255
 Drabkin, Artyom 485
 Draskóczy István 523, 526
 Durand, Yves 685
 Dvořakova, Daniela 590
- E**
 Eckhardt Tibor 496
 Egyed Ákos 449
 Eichmann, Adolf 497
 Eickhoff, Ekkehard 598
 Ekler Péter 592
 Emisarski, Jan 424
 Endreffy Lóránd 610
 Endresz Ernő 166
 Eörsi László 486
 Erasmus, Desiderius 589
 Erdős András 746
 Ernyes Mihály 241
 Esterházy János 396
 Esze Tamás 606
 Eszes Boldizsár 6, 89, 93, 246, 252, 255, 260, 261
 Etényi Nóra, G. 77
- F**
 Farkas Lóránt 371
 Farkas Tibor 320
 Farkas Tünde 483
 Fáy Zoltán 401
 Fazekas András 321
 Fedinec Csilla 101
 Feith László 7, 15, 20, 193, 301, 302, 426, 628
 Feld István 379
 Ferdinand, III. 597
 Ferenczy Sándor József 88, 464
 Ferguson, Niall 645
 Ferwagner Péter Ákos 35
 Fidger Elemér 328
 Fischer Ferenc 220, 683
 Fiziker Róbert 390
 Fodor István 65
 Fodor Kálmán 164, 198, 200
 Fodor Pál 143, 575
 Fonó Albert 498
 Forgách Simon 614
 Forgó Géza 108, 502
 Forgon Miklós 196
 Fóris Gábor 91, 92
 Földi Pál 225, 703
 Földvári Balázs 167
 Fraknói Vilmos 580

- Frojimovics Márk 123
 Frost, John 693
 Füstös J. Erika 18
- Gál Sándor** 499
 Galambos Károly 548
 Galgóczy Árpád 408
 Galovtski Gábor 91, 92
 Gane, Andrew T. 641
 Garibaldi, Giuseppe 500
 Gáspár László 239
 Gatling, Richard J. 302
 Gaulle, Charles de 501
 Gaulle, Philippe de 501
 Gebauer Ferenc 310
 Gebei Sándor 596
 Gebula Judit 645
 Géczy Zoltán 510
 Gecsényi Lajos 385
 Gera József 502
 Gereben Ágnes 409
 Germuska Pál 289
 Glant Tibor 280
 Goebel, Robert J. 503
 Gradvohl, Paul 665
 Grant, Reg G. 223
 Grestenberger, Erwin Anton 194
 Grüll Tibor 557
 Gulyás László 652
 Gurevič, Mihail Iosifovič 294
 Gutheil Jenő 477
 Guynemer, Jules 504
 Guzzoni, Antonello 678
- Gyáni Gábor** 120
 Gyóni Géza 272
 Győri László 169, 583, 637
 Gyurgyák János 87
- Háber Péter** 162
 Habsburg 117, 131, 147, 148, 596, 599, 600-602, 640, 668
 Háda Béla 744
 Hadfi Örs Tamás 657
 Hadik András 11
 Haffner, Sebastian 660
 Hahner Péter 105, 619
 Hajdú T. László
 Hajdu Tibor 429, 667, 671
 Halász István 187
 Halmágyi Miklós 567
 Halmágyi Pál 81, 108, 276, 460, 502, 650, 676
 Hammurapi 553
 Hardy Kálmán 505
- Haris Lajos 292, 319, 708
 Haris Ottó 292, 319, 708
 Harnócz Gyula 260
 Harpur, James 224
 Hatála András 318
 Hatházi Gábor 438
 Hauptner, Rudolf 201
 Hausner Gábor 4
 Háy György 495
 Hegedüs Ernő 372
 Hegyi Géza 33
 Héjja István 185
 Herényi István 568
 Hermann Pál, L. 685
 Hermann Róbert 13, 121, 122, 150, 627, 629, 632, 633
 Hess, Rudolf 506
 Heydrich, Reinhard Tristan 507
 Hidasi József 508
 Hinterstoisser, Franz 509
 Hinterstoisser, Hermann 94, 509
 Hohwald, Christophe 677
 Holló József Ferenc 136, 282
 Hore, Peter 375
 Horthy család 510
 Horváth Attila 398
 Horváth Csaba 181, 186
 Horváth György 421
 Horváth István 135, 160
 Horváth Miklós 161, 392, 400
 Horváth Miklós 421
 Horváth Zoltán 16, 330-335, 337-340, 376, 504, 520, 658, 679, 687-689, 695, 699-701, 715, 720
 Höbe Lajos 511
 Höbelt, Lothar 597, 625
 Hunyadiak 47
- Igaz Levente** 127
 Illés András 620
 Illésfalvi Péter 322, 436
 Imre Lajos 188
 Isaacson, Judith Magyar 512
 Isaev, Aleksej 484
 István, III., Nagy 584
 István, V. 572
 Iszkender pasa 602
 Ivanics Mária 542
 Izsó Lajos 487
- Jakó Zsigmond** 33
 Jakus János 158, 165, 240, 384, 739
 Jakusch Gabriella 141
 Janek István 682

Jánkfalvi Zoltán 366, 503, 709
Jászi Oszkár 98
Joó András 690
Jordan, Alexander 659

Kádár Lynn Katalin 496
Kahler Frigyes 394
Kakehasi Kumiko 714
Kákossy Csaba 422
Kákossy László 554
Kalla Gábor 553
Kállay Mikklós 690
Kálmán Zsolt 467
Kálmánfi Gábor 45
Kapócs János 286
Karády Katalin 544
Karczag Ákos 381, 450, 478
Karkovány Judit, Z. 435
Karner, Stefan 663, 729
Károlyi Mihály 670
Kárpáti Endre 293, 329
Kasaš, Aleksandar 391
Katona András 587
Katona János 84
Katona József 205
Katus lászló 641
Kedves Gyula 149, 171, 388, 639
Kékesi György 300
Kelecsényi István 341, 342, 361
Keller György 123
Kemény János 434
Kenyeres Dénes 217, 343, 344
Kéri Edit 418
Kertész István 555
Kesselring, Albert 513
Kesselyák Péter 514
Keszmann Oszkár 179
Keubke, Klaus-Ulrich 38
Király Béla 430
Király Sándor 515
Kis J. Ervin 325
Kiss Balázs 163
Kiss Gábor 206
Kiss Jenő 135, 174
Kissinger, Henry 646
Knopp, Guido 483
Komáromy Rudolf 624
Komoróczy Géza 556
Kónya Péter 444
Kósa Csaba 521
Kosaras Péter Ákos 256, 257
Kossuth Lajos 626
Kottra Györgyi, Cs. 60, 106
Kovács András, W. 33

Kovács Attila 260
Kovács Eleonóra 445
Kovács Helen 18
Kovács István 634, 660
Kovács László 21, 25
Kovács László 272
Kovács Péter, E. 524
Kovács Tamás 431
Kovács Vilmos 141, 298, 322
Kovács Zoltán András 405
Kovtun-Stankevič, A. I. 705
Kő András 401
Kóhalmi Tamás 303-305
Köhler Mihály 487
Kömüves József 235, 236
König Frigyes 447
Környei István 516
Körös László 223
Kóvári László 22-24, 311-317, 345, 347, 348
Kövess Hermann 517
Krámlí Mihály 221
Krausz Tamás 647
Kredics László 477
Kreutzer Andrea 8, 86
Krisch András 623
Kubinyi András 145, 525
Kulcsár Péter 113, 116
Kun Miklós 730
Kunfi Zsigmond 669

Laczkó Mihály 253
Láday István 405
Lamper László 196
Landgráf Ildikó 79
Landstöff Nándorné 2
László Imre 46
Legeza János 518
Lielí Pál 485
Linder Béla 671
Lippai Péter 706
Liska Endre 660
Lits Gábor 199
Lombard, Gustav 519
Lóránt Csaba 43
Losonczi Bánffy György I. Bánffy György, losonczi
Lovász Emese 442
Lufbery, Raoul 520
Lugosi József 140, 299
Lukács László 630
Lupkovic György 413

Macintyre, Ben 493
Máday Norbert 13
Magó Károly 70

- Magyarics Tamás 646, 648
 Major Balázs 457
 Makai Ágnes 8, 11, 49
 Mann Lajos 576
 Mannock, Edward 504
 Mansfeld Péter 521
 March, Peter R. 321
 Markó Ágnes 446
 Markó György 6, 140, 173, 178
 Márkus János 374
 Martin Kornél 522
 Maruzs Roland 247
 Máthé Gábor 385
 Matthaidesz Konrád 26, 32
 Mátyás, I. 57, 119, 128, 144, 169, 297, 523, 524-526, 579-581, 583-585
 Maxim, Hiram 302
 Mayer Gyula 580
 Mayer László 458
 McNab, Chris 167
 Merényi-Metzer Gábor 377, 529
 Mészáros Kálmán 170, 603, 606, 615
 Mészáros Lázár 122
 Mező István 433
 Michela, Miroslav 674
 Michman, Dan 123
 Mihály regensburgi érsek 567
 Mikoân, Artëm Ivanovič 294
 Millar, Simon 605
 Miskolci Kovács István 526
 Moczok Péter 559, 574
 Mojzes Antal 441
 Molnár András 132, 458
 Molnár György 704
 Morvay Péter 752
 Mráv Zsolt 64
 Mrva, Ivan 600
 Mucsi József 128
 Munteán László 374
 Muresanu, Camil 668
- Nádasdy Ferenc 11
 Nagy András 322
 Nagy András 527
 Nagy György 235, 245
 Nagy Imre 400-402
 Nagy Imrich 589
 Nagy László 184
 Napóleon, I. 624
 Négyesi Lajos 63
 Nemere István 227, 497, 506, 507, 534
 Németh András, K. 271, 539
 Németh Ferenc 6
 Németh György 499
- Németh István 104, 411, 415, 725
 Neumann Tibor 586
 Neumayer, Christoph 94
 Néző István 453
 Nicolle, David 62
 Niemayer, Stefan I. Nemere István
 Nógrádi György 747
 Nógrády Árpád 297
 Novák Gábor 218, 697, 716
 Nováki Gyula 470
- Nyakas Miklós 527
- Oborni Teréz 601
 Ohain, Hans v. 293
 Okváth Imre 183, 403
 Oláh Tamás 445
 Olajos Teréz 563
 Ombler, Gary 223
 Opriș, Petre 737
 Orbán János 68
 Ormos Mária 649, 670
 Oross András 611
 Otten, Kees 349
 Ózer Ágnes 475
- Ölveti Gábor 440
- Padányi József 197, 382, 651
 Pala Albert 404
 Pálffy Géza 117, 594
 Pálinkás-Pallavicini Antal 528
 Pálvölgyi Lívia 493
 Pap Miklós 422
 Papp Izabella 536
 Papp Klára 484
 Papp Sándor 584
 Parádi József 55, 238, 244, 279
 Pászti László 443, 454
 Pataki Gábor 177
 Pataky Iván 731, 732
 Patton, Georg Smith 695
 Pávay Tibor 5
 Pavlović, Darko 157
 Perlaki Emil 207
 Petercsák Tivadar 129
 Pintér István 692
 Piusz, II. pápa 578
 Pogány József 671
 Polácska Edina 616
 Polgár Marianna 270
 Pollmann Ferenc 151, 154, 505
 Pollok László 423
 Polonyi Péter 551

Portmann, Michael 717
 Potempa, Harald 604
 Pöckhl, Erhard 592
 Pölttenberg Ernő 529
 Prepszent János 530
 Prepszent János ifj. 530
 Punka György 71, 212, 336, 350, 351, 726,
 740, 749
 Pusztai Gábor 130
 Pusztai János 365, 469
 Pusztaszeri László 544

Rác András 751
 Rác Árpád 549
 Rác Tünde 252
 Raffay Ernő 386
 Rákóczi Ferenc, II. 12, 79, 440, 444, 606
 Rákóczi György, I. 596
 Rákóczi György, II. 596
 Rákóczi Rozália 3
 Rákos Imre 407
 Ráthly Ákos 18
 Ravasz István 152, 172, 235, 242, 650, 651,
 653
 Regan, Geoffrey 75
 Reichlin-Meldegg, Friedrich 517
 Reichlin-Meldegg, Georg 517, 530
 Reményi Péter 138
 Remenyik Bulcsú 642
 Ress Imre 34
 Révész László 66, 560
 Révész Tamás 362
 Reviczky Ádám 532
 Reviczky Imre 532
 Reznák Erzsébet 626
 Riepe, Jullius 533
 Rivas, Santiago 738
 Rogers, Anthony 696
 Romanelli, Guido 678
 Rommel, Erwin 534
 Romsics Réka 2
 Rosenberg, Joel C. 752
 Rotterdami Erasmus I. Erasmus, Desiderius
 Rowley, Trevor 5
 Rózsafi János 248, 249
 Rozsnyai János 276
 Ruyter, Michiel Adriaensz de 130

Sági Zoltán 44
 Ságvári György 13, 153
 Sajti Enikő, A. 102
 Sallay Gergely Pál 48, 51-54
 Samu Botond Gergő 9
 Sándor Anita 127

Sándor, I., Nagy 112
 Sárhidai Gyula 195, 707
 Sarkady Sándor, ifj. 711
 Sárközi Sándor 283, 515
 Sárközy Péter 124
 Scheuch, Manfred 36
 Schmidl, Erwin A. 94, 110
 Schmidt László 374
 Scholl, Hans 390
 Scholl, Sophie 390
 Schönwalder, Josef 448
 Schwartz, Michael 655
 Schweitzer András 416, 733
 Sebő Ödön 250
 Sebők János 417, 693, 698
 Šedřová, Božena 612
 Segeš, Vladimír 109, 148, 612, 621
 Serflek Szabolcs 352, 360, 694, 741
 Sikora László 491, 519, 533, 545
 Sipos Péter 126, 669, 734
 Siposné Kecskeméthy Klára 535
 Sismis József 536
 Skorka Renáta 576
 Soós Péter 10
 Soós Zoltán 68
 Sőregi Zoltán 189
 Spick, Mike 218
 Sragli Lajos 290
 Stafford, David 716
 Stalin, Iosif Vissarionovic 18, 25
 Stanfel, Dieter 202
 Stefan cel Mare I. István, III., Nagy
 Stencinger Norbert 248, 249
 Stier Gábor 401
 Stierlin, Henri 69
 Strausz Péter 496
 Suba János 37, 72, 73, 137, 176, 208, 383
 Sudár Balázs 602
 Susenkov, Evgenij Ivanovič 573
 Sutaj, Stefan 131
 Suvorov, Viktor 686
 Süli Attila 204
 Sylvester Lajos 462

Szabados György 114
 Szabó András 593
 Szabó Béla 229, 277, 591
 Szabó Csaba 728
 Szabó Dániel 666
 Szabó Imre 684
 Szabó János, B. 192
 Szabó Jánosné 1
 Szabó József 211
 Szabó József János 182, 278

- Szabó Lajos, H. 50, 273
 Szabó László Pál 157
 Szabó Mária 678
 Szabó Miklós, M. 175, 210, 211, 264
 Szabó Péter 156, 247, 419, 505, 518
 Szabó Tibor 381, 450, 471, 481
 Szabó Zoltán 230
 Szabo, Christopher 712
 Szabo, Franz A. J. 617
 Szakály Ferenc 582
 Szakály Sándor 180, 395
 Szálasi Ferenc 405
 Számvéber Norbert 505, 713
 Szarka László 98
 Szász István 402, 735
 Szász Zoltán 125, 126, 541
 Szatanek József 437
 Szatmári László 387
 Szebényi Anita 138
 Szederjesi Cecília 134
 Szegzárdy-Csengery Klára 579
 Szentneményi (Valentin) Béla 537
 Szepesi József 216
 Szepesy László 538
 Szerencsés Károly 432, 736
 Szidiropulosz Archimédész 386
 Szigehty-Piros János 95
 Szilágyi Imre 748
 Szilaj Varga Gyula 258
 Szirbik Miklós 81, 108, 276, 460, 502, 650, 676
 Szirtes Zsófia 118
 Szoleczky Emese 543
 Szombathelyi Ferenc 399
 Szombati Balázs 262
 Szondi György 78
 Szórád Tamás 353, 727
 Szovák Korél 115
 Szörényi Attila 721

 Tábori Zoltán 714
 Takács Erika 513
 Tamás Edit 12
 Tanka János 539
 Tardos János 27, 718
 Tarics Péter 393
 Tatár Rózsa 410
 Tauriac, Michel 501
 Teke Zsuzsa 585
 Temesvári Péter 354
 Tesfay Sába 492
 Thomas, Nigel 157
 Thököly Imre 440
 Thurner (Turányi) Géza 543

 Tibbets, Paul Warfield 540
 Tikos Borbála 686
 Tinódi Lantos Sebestyén 76, 270
 Tischler János 412
 Tisza István 541
 Toperczer István 261
 Torma Béla Gyula 564-566
 Tóth Árpád 664, 672
 Tóth Ferenc 542, 618
 Tóth Gergely 30
 Tóth Iván 112
 Tóth József 480
 Tóth László 40
 Tóth László 260
 Tóth Mariann 281
 Tóth Péter 661
 Tóth Rastislav 452
 Tóth Sándor 80
 Tóth Sándor László 562
 Tóth Zoltán 361, 423
 Tott, François de 542, 618
 Töll László 13, 47
 Török László 111
 Törös István 10, 213
 Trautmann Balázs 222
 Trukánné Katona Zsuzsa 275
 Turcsányi Károly 243, 369, 372, 373

 Tyekvicska Árpád 528, 675

 Udovecz György 59
 Udvarhelyi Bence 380
 Uhel Péter 139
 Ujszászy István 544
 Ulászló, II. 586
 Újváry Zsuzsanna, J. 589

 Vágó Bálint 742
 Vajda Ferenc 691
 Vámos Péter 719, 724
 Vandieken, Anton 545
 Vándor Judit 123
 Vándor László 479
 Váradi István 702
 Váradi László 466
 Varga A. József 284, 367, 368
 Varga Csaba Béla 226
 Varga Endre László 424, 662
 Varga Krisztián 93
 Varkocs Tamás 76
 Varsányi Mihály 294, 310, 355, 356
 Vass Gábor 306-309
 Vatai Gábor 146
 Vay Ábrahám 603

Vécsey Olivér I. Géczi Zoltán
Vedó Attila 74
Végh József 78
Véghseő Béla 684
Veres Emese-Gyöngyvér 103
Veres Gábor 287
Vermes Judit 166
Verő Gábor 407
Veszprémy László 144, 566, 569, 571, 577, 581
Veszprémy Márton 142
Vida Tivadar 560
Visy Zsolt 67, 68
Vitek Gábor 61
Vogel Sándor 595

Weisz Mihály 546
Wekerle Sándor 66
Windecke, Eberhard 576
Wohnout, Helmut 94
Wolff, Daniel 118
Wood, Michael 610

Wöber, Ferdi Irmfried 622
Wright fivérek 321

Zachar József 608
Zachar Péter Krisztián 631
Zágonyi Károly 547
Zainkó Géza 357, 498
Zakar Péter 81
Zamoyski, Adam 624
Zeidler Sándor 237
Zilahy Tamás 246
Zinner Tibor 400
Zrínyi György 592
Zrínyi Miklós 548
Zupka, Dušan 70

Zsák Ferenc 219, 266, 267, 358, 359, 363, 364
Zsig Zoltán 228, 231, 722
Zsigmond 380, 576, 577
Zsille Péter 28, 29, 295, 323
Zsoldos Attila 126, 561, 572

TÁRGYMUTATÓ

- Afganisztán 90, 92, 679, 745, 680-682
 Afrika 492, 695
 Amerikai Egyesült Államok 105, 280, 406, 547, 648, 661, 688, 693, 694, 697, 714, 715, 734, 749
 Anglia
 ld. → Nagy-Britannia
 antifasiszta ellenállás 390
 Argentína 738
 Ausztria 36, 100, 110, 447, 448
 ld. még → Burgenland
 → Magyarország (XVI. sz. - 1918.)
- Balkán 654, 655, 740
 ld. még → az egyes országoknál
 békefenntartás 90-92, 651, 653
 békeszerződés 385, 386, 578, 667
 Belorusszia 25
 bibliográfia 1-3
 Bosznia-Hercegovina 90, 92, 94, 201, 643
 Bougainville 742
 Bulgária 30
 Burgenland 100, 451, 456, 459, 468
- címer 56-59
 Ciprus 90, 92
- csapattörténet 246-263
 csata 127, 167, 286, 552, 564-566, 569, 577, 581, 582, 590, 592, 593, 604, 505, 612, 613, 627, 629, 630, 657, 703, 704
 Csehország 29
 Csehszlovákia 104, 729-736
 csendőrség 42, 43, 279, 436, 467
- Délvidék 391, 441, 475, 717
 ld. még → Jugoszlávia
- egészségügy 205-207
 egyenruha, felszerelés 38-47, 157, 223
- egyesület 288
 ejtőernyős csapat 228, 229, 243, 687, 706, 722
 élelmezés, ellátás 199, 203, 204
 életrajz 130, 168, 169, 283-548, 606
 ld. még → NÉVMUTATÓ
 elit alakulat 224-229
 első világháború 14, 86, 96, 103, 154, 195, 199, 200, 202, 206, 221, 222, 248, 249, 272, 274-277, 310, 382, 385, 386, 425, 426, 465, 517, 531, 541, 645, 650, 656-667
 emigráció 427-432, 638, 639
 emlékmű, emlékhely 15, 18, 273-277, 279
 Erdély 33, 67, 68, 99, 118, 250, 251, 278, 449, 450, 462, 484, 488, 499, 595, 596, 601, 614, 635, 636, 668
 érem, kitüntetés 11, 48-55
 erőd, erődítés 32, 37, 64, 136, 137, 382-384, 443, 680
 ld. még → vár
- fegyver 10, 296, 297-320
 fegyverkezés 210, 220, 291
 felderítés 186-188, 565
 ld. még → hírszerzés, elhárítás
 felkelés 131, 557, 704
 Felvidék 82, 444, 445, 452, 455, 464, 471, 473, 481, 599, 612, 615
 fénykép, képeslap 87-93, 205, 246, 252, 255, 260, 261, 273, 691
 Finnország 85, 292
 földrajz, katonaföldrajz 138
 Franciaország 32, 619, 624, 657, 677, 685, 722
- gazdaság 289
 Grúzia 751
- gyalogság, gépesített gyalogság 189, 225, 230, 231, 247-249, 259, 285, 297, 299
 gyarmatosítás 610, 722

- háborús bűnök, megtorlás 134, 388-418, 521
Habsburg birodalom 597-602
hadászat 142, 167
haderő 94, 140, 141, 144-165, 628, 644
hadifogság, internálás 16, 420-424, 522, 539
hadiipar 289, 290, 292, 366, 367
hadirégészet 63, 70, 71
haditechnika 21-29, 289-384
haditengerészet, hajózás 30, 31, 206, 220, 221, 255, 277, 291, 426, 427, 620, 657, 683, 694
hadsereg és társadalom 164, 644
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 6-11, 37, 204, 537, 543
hadtudomány 4
hagyományörzés 285-287
hajó, hadihajó 375-377, 425, 426
határ, határvédelem 37, 72-74, 135, 230, 240, 623, 680
határőrség 235, 236, 239, 635
helikopter 217, 261, 361-364
helyőrség 246, 252, 253, 260, 261, 263
helytörténet 263, 270, 271, 433-481, 606, 623
híradás 288
hírszerzés, elhárítás 20, 177-185, 726
Hollandia 130
holokauszt 123
Horvátország 437, 474
- ifjúság 54
Irak 90, 689, 739-741, 749, 750
irodalom 75-83, 592
iszlám 143
Izrael 325, 728
- Japán 303-305, 714, 715
jármű, harcjármű 367-374
jelkép 56-61
jog 395-404
Jugoszlávia 37, 717
- Kárpátalja 83, 101, 663
Kárpát-medence 273, 562
katonadal 84
katonaelet 75, 89-93, 246, 252, 255, 260, 261, 283
katonai kiképzés 264-269
katonai közigazgatás 152, 176
katonai lelkeszet 284
katonai szállítás 200-202
katonai tanintézet 264, 265, 269
katonai vezetés 168-175, 614
katonapolitika 93, 644, 743, 746
keresztes háborúk 62, 574
Kína 551, 724
- kisebbségek 94-105, 600, 634, 635
Korea 720, 721
koronaőrőség 232, 233
Koszovó 90-92, 747, 748
Közél-Kelet 752
ld. még → az egyes országoknál
középkor 5, 62, 113, 142, 558-586
külföldi katonai szolgálat 90-93, 535, 651, 653, 662
külpolitika, diplomácia 424, 580, 584, 585, 596-598, 618, 642, 646, 656, 674, 677, 678, 690, 724
Kuba 725
- Latin-Amerika 610, 725, 738
légierő, repülés 45, 46, 209-219, 258, 261, 293-295, 321-360, 503, 520, 658, 679, 688, 689, 693, 696, 708-712, 718, 726, 740, 741
légifényképezés 67-69
légvédelem 195, 196, 252, 260
Lengyelország 412, 424, 550, 634, 662, 676, 704, 737
levéltár 33, 34
lovagrend 62
lovasság 190-192, 257
lőszer 318
- Macedónia 21
Magyarország 39, 48, 49, 60, 87, 140, 141, 178, 232, 233, 549, 550
IX. sz. előtt 64, 560
IX-XV. sz. 5, 33, 47, 56, 57, 65, 66, 76, 113-116, 119, 127, 128, 144, 145, 169, 191, 286, 296, 297, 380, 477, 523-526, 561-572, 574-586
XVI. sz. 77, 78, 117, 190, 203, 270, 379, 453, 548, 587-593
XVII. sz. 4, 117, 130, 131, 146-148, 203, 440, 444, 445, 484, 527, 587, 594-606, 608, 609
XVIII. sz. 12, 79, 118, 170, 234, 440, 542, 608, 611-615, 617
XIX. sz.
1800-1848 61, 234, 621-623
1848-1849 13, 50, 80, 81, 97, 122, 132, 149, 150, 171, 234, 271, 273, 388, 397, 398, 433, 434, 439, 441, 449, 475, 482, 489, 490, 499, 529, 536, 625-637
1849-1900 50, 74, 95, 151-153, 172, 194, 209, 222, 234, 237, 238, 298, 299, 467, 547, 638-644
XX. sz. 134, 645, 646

- 1900-1918** 74, 95, 151-153, 172, 179, 194, 209, 222, 234, 238, 291, 298, 299, 641, 644, 651, 653-655, 668, 669
- 1914-1918** 14, 86, 96, 103, 154, 195, 199, 200, 202, 206, 221, 222, 248, 249, 272, 274-277, 310, 382, 385, 386, 425, 426, 465, 517, 541, 656, 662-666
ld. még → első világháború
- 1918-1945** 34, 42, 51, 54, 58, 82, 83, 98-103, 152, 155, 156, 172, 176, 180, 181, 186, 195, 200, 204, 210, 222, 238, 242, 290, 292, 298, 299, 362, 385, 386, 424, 510, 670-678, 680-682
- 1941-1945** 52, 54, 124, 156, 157, 181, 211-216, 247, 250, 251, 254, 258, 318, 372, 383, 391, 405, 407, 416, 419-423, 436, 460, 462, 463, 480, 496, 502, 505, 508, 510-512, 514-516, 518, 530, 532, 538, 544, 690-692, 705-713
ld. még → második világháború
- 1945-1989** 44, 53, 164, 174, 181, 186, 188, 193, 211-216, 222, 289, 298, 373
- 1945-1956** 9, 18, 37, 40, 135-137, 158-160, 173, 182, 196, 239, 240, 245, 262, 290, 384, 385, 395, 396, 399, 403-405, 408-410, 420-423, 522, 539, 544, 546
- 1956** 3, 17, 161, 241, 280, 281, 324, 392-394, 400-402, 413, 418, 521, 528, 546, 723, 724
- 1957-1989** 162, 163, 175, 183-185, 217, 253, 264, 364, 389, 730-733, 735, 736
- 1990-2008** 89-93, 164-166, 174, 181, 185, 187, 193, 211-217, 222, 246, 252, 255, 260, 261, 288, 298, 299, 535
- Málta 28
második világháború 35, 52, 54, 85, 124, 156, 157, 181, 211-216, 247, 250, 251, 254, 258, 318, 372, 383, 385, 390, 391, 405, 407, 411, 412, 414-417, 419-424, 460, 462-463, 480, 483, 485, 491, 496, 502, 503, 505-508, 510-516, 514-516, 518, 522, 530, 532-534, 538-540, 544, 545, 645, 650, 684-716
- Muraköz 458
múzeum, kiállítás 6-32
műszaki csapatok 197, 198, 255, művelődéstörténet 5, 223, 548, 583, 588
- Nagy-Britannia 27, 107, 259, 522, 607, 620, 657, 679, 689, 695, 696, 721, 738
- NATO 93, 535, 739, 740, 750
- Németország 26, 218, 227, 390, 406, 454, 483, 491, 506, 507, 513, 519, 533, 534, 540, 545, 649, 660, 683, 703, 718
- nemzetközi egyezmény 34, 387
- nemzetörség 149, 433, 434
- Nepál 226
- nők és a hadsereg 106
- ókor 111, 112, 552-557
- Olaszország 124, 535, 585, 678
- Oroszország 22-24, 269, 573, 618, 624, 667, 743
ld. még → Szovjetunió
- Oszmán Birodalom 143, 225, 575, 584, 588, 589, 592, 602, 604, 605, 618, 657
ld. még → Magyarország (XVI-XVII. sz.)
- Oszták-Magyar Monarchia 94, 291, 531, 642, 644, 658, 659
ld. még → Magyarország
- öbölháború 360, 739, 740
- páncélos, páncélos csapat 192, 253, 254, 256, 713
- Pannónia 64
- polgárháború 744
- Portugália 443, 610
- régészet 64-66, 438
- rendőrség 19, 44, 55, 237, 241, 245, 268
- rendvédelmi szervek 238, 242-245
ld. még → csendőrség, rendőrség, határőrség
- repülőgép 322-360
ld. még → légiere, repülés
- repülőter 365, 366
- Románia 81, 99, 103, 125, 126, 584, 638, 737
- Római Birodalom 64, 67
- sajtó, tudósítás 3, 85, 86, 592
- Sínai-félsziget 90, 92
- Spanyolország 610, 616
- Sri Lanka 744
- SS 227, 257, 258, 519, 545
- Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 102
- Szlovákia 109
ld. még → Felvidék
- Szovjetunió 85, 427, 428, 485, 511, 647, 703
ld. még → Oroszország

Távol-Kelet 220, 688, 693, 694
temető, sírok 65, 66, 270-272, 278
térképészet, térkép 35-37, 208, 684
testőrség 234
Tibet 719
tiszt, tisztikar 10, 97, 130, 251, 513, 517-519,
526-529, 531-535, 537, 540, 543-547
ld. még → életrajz
történetírás, történetíró 107-109, 111-125
történettudomány, hadtörténettudomány 1, 2,
6, 8, 107, 110, 122
tudományos élet, konferencia 107-139, 386,
566, 612
tüzérség 194, 298
újkor 587-644
Ukrajna 663

vallás, egyház 284, 578, 589, 599
vár 67-69, 88, 287, 378-380, 437, 438, 442,
445, 446, 448, 450-457, 459, 461, 464,

466, 468, 470-474, 478, 479, 481, 611

Varsói Szerződés 184, 729-736
vegyvédelem 262

veszteség 167

Vietnam 722, 727

zászló 60, 61

Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem 185,
264, 265

zsidóság 95, 96, 412, 435, 508, 512, 556, 557

ld. még → holokauszt

*A bibliográfiát
Bolyósné Ujfalusi Éva
Szabó Jánosné
Salamon Gábor
készítette*

TARTALOM

* * *	Ács Tibor köszöntése	983
	TANULMÁNYOK	
R. VÁRKONYI ÁGNES CZIGÁNY ISTVÁN	Esélyek és alternatívák a szatmári béketárgyaláson	985
	A Rákóczi-szabadságharc és a közép- és kelet-európai hadi helyzet, 1703–1711	1013
OROSS ANDRÁS	Várrombolások a Rákóczi-szabadságharc idején. Szempontrendszer egy nagyobb összefoglaláshoz	1037
KINCSES KATALIN MÁRIA	Hadik András műveltsége	1051
	MŰHELY	
ID. FRIVALDSZKY JÁNOS	A kardforgató Hadik András tollforgató ősei	1101
ÁCS TIBOR	Új (rég) katonai iratok Petőfi eltűnésének irodalmához.	1108
KOVÁCS LÁSZLÓ	Petőfi Sándor fehéregyházi sírhelyének legújabb meghatározásáról	1118
	FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
TÓTH FERENC	Magyar vonatkozású dokumentumok a d'Argenson csa- lád levéltárában	1129
	SZEMLE	
HORVÁTH RICHÁRD	Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490) (<i>Kranzieritz Károly</i>)	1151
FARKAS KATALIN	Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866 (<i>Solymosi József</i>)	1153
HERMANN RÓBERT	Negyvennyolcas történetünk mai állása (<i>Kemény Krisz- tián</i>)	1156
LENGYEL BÉLA	Európa forgószelében. Visszaemlékezések Tapasztala- tok és benyomások egy katona életéből A két Balkán- háború hadtörténete (1912–1913) (<i>Balla Tibor</i>)	1157
GEORG REICHLIN- MELDEGG	Des Kaisers Prinz Eugen? Feldmarschall Hermann Baron Kövess von Kövessháza. Der letzte Oberkommandant der k. u. k. Armee im Ersten Weltkrieg (<i>Balla Tibor</i>)	1159
	BIBLIOGRÁFIA	
* * *	A 2008. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája	1163

CONTENTS

* * *	Saluting Tibor Ács	983
	STUDIES	
ÁGNES R. VÁRKONYI	Chances and Alternatives at the Szatmár Peace Talks	985
ISTVÁN CZIGÁNY	Rákóczi's War of Independence and the Military Situation in Central and Eastern Europe, 1703–1711.....	1013
ANDRÁS OROSS	Fort Destructions During Rákóczi's War of Independence. Considerations for a Bigger Summary	1037
KATALIN MÁRIA KINCSES	András Hadik's Erudition	1051
	WORKSHOP	
JÁNOS FRIVALDSZKY SEN. ÁCS TIBOR	Penmen Ancestors of Swordsman András Hadik.....	1101
LÁSZLÓ KOVÁCS	New (Old) Military Documents to the Literature of the Disappearance of Petőfi.	1108
	On the Most Recent Identification of the Grave of Sán- dor Petőfi in Fehéregyház	1118
	HISTORICAL SOURCES	
FERENC TÓTH	Documents of Hungarian Interest at the Archives of the d'Argenson Family, II.	1129
	REVIEW	
RICHÁRD HORVÁTH	Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490) (<i>Károly Kranzieritz</i>).....	1151
KATALIN FARKAS	Hungarian Independence Movements 1859–1866 (<i>József Solymosi</i>)	1153
RÓBERT HERMANN	The Present State of Our History of 1848 (<i>Krisztián Kemény</i>)	1156
BÉLA LENGYEL	In the Whirlwind of Europe. Recollections, Experiences and Impressions from a Soldier's Life. Military History of the Two Balkan Wars (1912–1913) (<i>Tibor Balla</i>)	1157
GEORG REICHLIN- MELDEGG	Des Kaisers Prinz Eugen? Feldmarschall Hermann Baron Kövess von Kövessháza. Der letzte Oberkommandant der k. u. k. Armee im Ersten Weltkrieg (<i>Tibor Balla</i>).....	1159
	BIBLIOGRAPHY	
* * *	Selected Bibliography of the Hungarian Literature on Military History of 2008	1163

TABLE DES MATIERES

* * *	Hommage à Tibor Ács	983
	ÉTUDES	
ÁGNES R. VÁRKONYI	Chances et alternatives aux négociations de paix de Szatmár	985
ISTVÁN CZIGÁNY	La guerre d'indépendance de Rákóczi et la situation militaire en Europe centrale et orientale, 1703–1711	1013
ANDRÁS OROSS	Destruction de châteaux forts pendant la guerre d'indépendance de Rákóczi. Quelques aspects pour une synthèse	1037
KATALIN MÁRIA KINCSES	La culture d'András Hadik	1051
	ATELIER	
JANOS FRIVALDSZKY SEN.	Les ancêtres écrivains du militaire András Hadik	1101
TIBOR ÁCS	De nouveaux (anciens) documents militaires pour la littérature sur la disparition de Petöfi	1108
LÁSZLÓ KOVÁCS	Sur la dernière définition du lieu de sépulture à Fehéregyház de Sándor Petöfi	1118
	PUBLICATIONS DE SOURCE	
FERENC TOTH	Documents relatifs à des Hongrois dans les archives de la famille d'Argenson, 2 ^{ème} partie	1129
	REVUE	
RICHÁRD HORVÁTH	Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490) (<i>Károly Kranzieritz</i>)	1151
KATALIN FARKAS	Velléités d'indépendance hongroises 1859–1866 (<i>József Solymosi</i>).....	1153
RÓBERT HERMANN	État actuel de notre histoire de 1848 (<i>Krisztián Kemény</i>) ...	1156
BÉLA LENGYEL	Dans le tourbillon de l'Europe. Mémoires. Expériences et impressions de la vie d'un soldat. Histoire militaire des deux guerres des Balkans (1912–1913) (<i>Tibor Balla</i>).....	1157
GEORG REICHLIN-MELDEGG	Des Kaisers Prinz Eugen? Feldmarschall Hermann Baron Kövess von Kövessháza. Der letzte Oberkommandant der k. u. k. Armee im Ersten Weltkrieg (<i>Tibor Balla</i>).....	1159
	BIBLIOGRAPHIE	
* * *	Bibliographie choisie de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2008	1163

INHALT

* * *	Ehrung von Tibor Ács	983
	STUDIEN	
ÁGNES R. VÁRKONYI	Chancen und Alternativen bei der Friedensverhandlung von Szatmár (Sathmar).....	985
ISTVÁN CZIGÁNY	Der Freiheitskampf von Rákóczi und die Kriegssituation in Mittel- und Osteuropa, 1703–1711	1013
ADNRÁS OROSS	Burgzerstörungen zur Zeit des Freiheitskampfes von Rákóczi. Aspektsystem zu einer größeren Zusammenfassung	1037
KATALIN MÁRIA KINCSES	Die Bildung von András Hadik	1051
	WERKSTATT	
JÁNOS FRIVALDSZKY SEN.	Die federgewandten Vorfahren des Schwert führenden András Hadik	1101
TIBOR ÁCS	Neue (alte) Militärdokumente zur Literatur des Verschwindens von Petőfi.	1108
LÁSZLÓ KOVÁCS	Über die neueste Bestimmung der Grabstätte von Sándor Petőfi in Fehéregyháza (Weißkirch bei Schäßburg)	1118
	QUELLENPUBLIKATIONEN	
FERENC TÓTH	Dokumente mit ungarischem Bezug im Archiv der Familie d'Argenson, II.	1129
	RUNDSCHAU	
RICHÁRD HORVÁTH	Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490) (<i>Károly Kranzieritz</i>)	1151
KATALIN FARKAS	Ungarische Unabhängigkeitsbestrebungen 1859–1866 (<i>József Solymosi</i>).....	1153
RÓBERT HERMANN	Der heutige Stand der ungarischen Geschichte von 1848 (<i>Krisztián Kemény</i>)	1156
BÉLA LENGYEL	Im Wirbelsturm Europas. Erinnerungen, Erfahrungen und Eindrücke aus dem Leben eines Soldaten. Die Militärgeschichte der beiden Balkankriege (1912–1913) (<i>Tibor Balla</i>).....	1157
GEORG REICHLIN-MELDEGG	Des Kaisers Prinz Eugen? Feldmarschall Hermann Baron Kövess von Kövessháza. Der letzte Oberkommandant der k. u. k. Armee im Ersten Weltkrieg (<i>Tibor Balla</i>).....	1159
	BIBLIOGRAFIE	
* * *	Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2008.....	1163

СОДЕРЖАНИЕ

* * *	Поздравление Тибора Ач	983
	СТАТЬИ	
АГНЕС Р. ВАРКОНИ	Возможности и альтернативы на мирных переговорах в Сатмаре	985
ИШТВАН ЦИГАНЬ	Борьба за свободу под руководством Ракоци и военная обстановка в центральной и восточной Европе, 1703–1711	1013
АНДРАШ ОРОШШ	Разрушения крепости во время освободительной борьбы под руководством Ракоци. Система точек зрения к более крупному обобщению	1037
КАТАЛИН МАРИЯ КИНЧЕШ	Образованность Андраша Хадик	1051
	МАСТЕРСКАЯ	
ЯНОШ ФРИВАЛДСКИ ст. ТИБОР АЧ	Предки-писатели Андраша Хадик-бойца	1101
ЛАСЛО КОВАЧ	Новые (старые) военные документы к литературе по исчезновению Петёфи	1108
	Новейшем определении места захоронения Петёфи в Фехерэдьхаза	1118
	СООБЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ	
ФЕРЕНЦ ТОТ	Касающиеся Венгрии документы в архиве семьи Д'Аржансонов, П.	1129
	ОБЗОР	
РИХАРД ХОРВАТ	Itineraria regis Mathiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458 – [1476] – 1490) (<i>Карой Кранзиериц</i>)	1151
КАТАЛИН ФАРКАШ	Стремления к независимости Венгрии 1859–1866 (<i>Йожеф Шоймоши</i>)	1153
РОБЕРТ ХЕРМАНН	Нынешнее состояние нашей истории 1848 года (<i>Кристиан Кемень</i>)	1156
БЕЛА ЛЕНДЬБЕЛЬ	В ураганном ветре Европы. Воспоминания, приобретенный опыт и впечатления из жизни одного солдата. Военная история двух балканских войн (1912–1913) (<i>Тибор Балла</i>)	1157
ГЕОРГ РЕЙХЛИН-МЕЛДЕГТ	Des Kaisers Prinz Eugen? Feldmarschall Hermann Baron Kövess von Kövessháza. Der letzte Oberkommandant der k. u. k. Armee im Ersten Weltkrieg (<i>Tibor Balla</i>)	1159
	БИБЛИОГРАФИЯ	
* * *	Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы за 2008 год	1163

